

Szabó Mária

Tutela mulierum

A nők feletti gyámság intézménye a köztársaság utolsó és a principátus első két századában Gaius *Institutió*inak tükrében

„A régiek ugyanis azt akarták, hogy a nők, még ha teljes korúak is, felfogásuk könnyelműsége miatt gyámság alatt legyenek.”¹

E GAIUSTÓL származó idézet gyakran szerepel a római jogi tankönyvek gyámsággal kapcsolatos fejezetében. Megítélése ugyanakkor meglehetősen problematikus, annál is inkább, mivel Gaiusnak – aki valószínűleg a Kr. u. 2. század gyermeke volt – már csak halovány képe lehetett a „régiek” egykori szándékairól.

Dolgozatom a római nők helyzetét a gyámság kérdésén keresztül kívánja megragadni, hiszen a *tutela mulierum* a kor asszonyai számára meghatározó jelentőséggel bírhatott, és társadalmi mozgásterüket nagymértékben behatárolhatta.

A vizsgálat első kérdése, hogy a fennmaradt jogi munkákon keresztül milyen kép rekonstruálható a nők gyámságáról mint jogintézményről. A második kérdés, hogy a – meglehetősen szűkösen – rendelkezésre álló egyes irodalmi, régészeti forrásokban mi tükröződik, ha tükröződik egyáltalán, a jogszabályok realizálódásából.

A nők feletti gyámság vizsgálata kapcsán azonban alapvető probléma a források hiányos és elszórt volta, a nőkről szóló információk ugyanis eleve korlátozott mennyiségben – és helyenként megkérdőjelezhető valóságtartalommal – állnak rendelkezésre. Hasonló a helyzet a korai római joggal is, hiszen az archaikus jog korának forrásai egyáltalán nem, vagy csak nagyon töredékes állapotban maradtak fent.² Valószínűsíthető ugyan, hogy a gyámság intézménye már a XII táblás törvény keletkezésének korában létezett,³ korai szabályozásáról azonban ennél sokkal több információ nem áll rendelkezésre.

Mindazonáltal akad egy koracsászárkori jogi munka, amely ebből a szempontból is remekül vizsgálható. Gaius jogi tankönyvéről, az *Institutiones*ről van szó, amely a nők feletti gyámság tekintetében is bőven, a gyakorlati élet által megkívánt részletességgel tár eléink információkat. Ezt a művet már csak azért is érdemes a kérdésre vonatkozóan részleteiben megvizsgálni, mivel a fent idézett – meglehetősen kategorikusnak és megkérdőjelezhetetlennek tűnő – mondat tágabb szöveggörnyezetében Gaius egy olyan véleménynek ad hangot, ami lényegesen árnyaltabbá teheti a nők feletti gyámságról alkotott elképzeléseinket.

¹ GAI. 1,144.

² ZLINSZKY, 1998. 20–22.

³ XII T.T. 5,6.

Annak ellenére ugyanis, hogy a „régieknek” ilyen kérlelhetetlen vélekedést tulajdonít, úgy tűnik, ő maga nem látja okát annak, hogy a serdült, önjogú nők életük végéig gyámság alatt álljanak, bár a jogszabályok ezt megkövetelik. Szerinte a fent idézett okfejtés talán megegyezik a közvélekedéssel, mégsem teljesen helytálló. Így fogalmaz: *„Viszont úgy látszik, nincs olyan nyomós indok, amely azt sugallná, hogy a teljes korú nőket gyámság alá helyezték. Mert amit úgy közönségesen hisznek, hogy mivel őket (a nőket) felfogásuk felületessége miatt többnyire becsapják és ezért méltányos volt, hogy őket a gyámok tekintélye irányítsa, inkább csak látszólagos, semmint igazi. Azok a nők ugyanis, akik teljes korúak, maguk intézik ügyeiket.”*⁴

Vagyis Gaius, aki a szóban forgó munkát minden bizonnyal oktatási segédanyagnak szánta,⁵ azaz nagy hangsúlyt fektetett benne a gyakorlatra, éppen a gyakorlati megvalósulás hiányát emeli ki a nők feletti gyámság egyik meghatározó szabályával kapcsolatban.

Ha azonban a Gaius korában élő asszonyok – legalábbis azok, akiknek erre egyébként lehetőségük volt – valóban maguk intézték ügyeiket, ezzel a formalitások keretei közé szorítva gyámjaik közreműködését, az lényegesen nagyobb jogipénzügyi önállóságra utalhat, mint amelyet a rigorózus szabályok első pillantásra megengednek.

A jogtudós úgy fogalmaz, mintha általános jelenség lenne az önjogú nők önálló intézkedése. Mindez azt is jelentheti, hogy a serdült nők feletti gyámság célja a Kr. u. 2. századra lényegesen megváltozott, már nem a vagyon védelmét jelentette. Vagyis a közvélekedésben – és ennek megfelelően a jogszabályok terén is – különbségek alakultak ki a jogintézmény két formája, a serdületlenek és a serdült nők feletti gyámság között.

Kérdés, hogy mindennek van-e nyoma a forrásokban. A jogszabályok vázlatos áttekintése után a dolgozat arra keres majd választ, hogy a nem jogi forrásokban fellelhetők-e utalások a Gaius számára oly természetes pénzügyi önállósodásra. Pozitív válasz esetén vizsgálendő, hogy az önállósodás hogyan tükröződik a nők feletti gyámság jogi szabályozásának változásában, teret enged-e a jogalkotó a gyakorlatban kialakult változásoknak. Végezetül felmerül a kérdés, hogy ha az eredeti cél – a vagyon megóvása – gyakorlatilag elenyészett, mégis mi tarthatta életben a serdült nők feletti gyámság intézményét Gaius kora után még két évszázadon át. A lehetséges válaszok közül egyhez talán egy kulcsfogalomnak, az *auctoritas*nak a konkrét helyzetben történő elemzése vezethet el.

⁴ „Feminas vero perfectae aetatis in tutela esse fere nulla pretiosa ratio suasisse videtur: nam quae vulgo creditur, quia levitate animi plerumque decipiuntur et aequum erat eas tutorum auctoritate regi, magis speciosa videtur quam vera; mulieres enim, quae perfectae aetatis sunt, ipsae sibi negotia tractant.” GAI. 1,190.

⁵ ZLINSZKY, 1998. 102.

A nők feletti gyámság a jogforrások tükrében

A két lehetséges ok, ami miatt valaki a római jog alapján gyámság alatt állhatott, a serdületlen kor és a női nem volt. Gyámság alá az önjogú római polgárok kerültek,⁶ vagyis azok, akik nem álltak *patria potestas* vagy – férjezett nők esetén – *manus* alatt.⁷ Fontos, hogy a fiúk a serdülttség elérésével⁸ kikerültek a gyámság alól, míg nők esetén az életkornak nem volt jelentősége. A megfelelő életkor betöltése után tehát az önjogú fiúk önállóan intézhették valamennyi ügyüket, míg a nők életük végéig gyámság alatt maradtak. Ez Augustus koráig általánosságban igaz volt minden önjogú nőre, míg a *princeps* családjogi törvényei általánossá nem tették a *ius liberorum*-ot. E jogszabályok alapján a háromgyermekes, szabadon született nők és a négygyermekes *libertinák* felszabadultak a gyámság alól.⁹

A nők jogi helyzetének¹⁰ elemzésekor alapvető fontosságú a római házasság két fajtájának elkülönítése.¹¹ A házastársak közti vagyoni, öröklési és hatalmi viszony ugyanis aszerint alakult, hogy házasságuk *matrimonium cum manu* vagy *sine manu* volt-e.¹²

A *manus*, a férj hatalma – a *patria potestas*hoz hasonlóan – a római polgár férfiak sajátja volt, és csak érvényes római házasság¹³ szolgálhatott alapjául. Alapvető különbség, hogy míg a *manusos* házasság megkötéséhez szükség volt valamilyen formális aktusra – színleges adásvételre (*coemptio*) vagy szakrális szertartásra (*confarreatio*)¹⁴ –, addig a *manus* nélküli házasság alakszerűségek nélkül, az együttélés

⁶ FÖLDI-HAMZA, 1996. 256–258.

⁷ A *patria potestas* a római polgár férfiak privilégiuma volt, ami akkor állott fenn, ha az apa római polgár volt és a szülők között törvényes római házasság kötöttet, azaz az anya szintén római polgár, vagy egyébként *conubium*mal rendelkező személy volt. GAI. 1,55, 1,65–72. A *patria potestas* pénzügyi vonatkozásairól bővebben: ARJAVA, 1998. A hatalmi vonatkozásokra: SALLER, 1991. A *manus*ról: NÓTÁRI, 2005.

⁸ A serdülttség elérése fiúk esetén a szabiniánus jogi iskola képviselői szerint egyedileg, az illető nemi fejlettsége alapján volt elbírálandó, míg a prokuliánusok a 14. életév betöltéséhez kötötték. A lányok serdültségének elérését egységesen a 12. életév betöltésében határozták meg. A cselekvőképességről: FÖLDI-HAMZA, 1996. 222–225.

⁹ Csillag Pál szerint a *ius liberorum*-ot az augustusi törvények előtt privilégiumként juttatták azoknak a nőknek, akiket valamely kiemelkedő cselekedetük miatt jutalmazni akartak, később kiterjesztették egyes foglalkozások üzőire. A *Lex Iulia de maritandis ordinibus* kiterjesztette e jogosultság személyi körét valamennyi nőre, aki megfelelő számú gyermekkel rendelkezett. CSILLAG, 1976. 83.

¹⁰ A nők jogi helyzetéről bővebb elemzést nyújt: BRÓSZ, 1964. 121–135., GARDNER, 1986.

¹¹ A házasságról részletesen: TREGGIARI, 1993.

¹² Nem tisztázható kielégítően a római *matrimonium* e két fajtájának eredete, illetve kialakulásuk sorrendje sem. A véleményekre: FERENCZY, 1976., ZLINSZKY, 1996. 104–106., NÓTÁRI, 2005. 54.

¹³ A római házasság feltétele minden esetben az, hogy legalább a házasfelek egyike római polgár legyen, a másik fél pedig, amennyiben nem római polgár, rendelkezzen *jus conubi*ivel. Természetesen a *manus* létrejöttéhez a férjnek római polgárnak kellett lennie.

¹⁴ Gaius megfogalmazásából egyértelműen kiderül, hogy a *coemptio*, a *confarreatio* és az *usus* csak a *manus* megszerzésének, és nem a házasság létrejöttének kizárólagos formái voltak. NÓTÁRI, 2005. 53. Gaiusnál: „Olim itaque tribus modis in manum conveniebant: usu, farreo, coemptione.” „Egykoron három féle módon lehetett *manus* alá kerülni: *usussal*, *farreussal* és *coemptioval*.” GAI. 1,110.

megkezdésével létrejöhetett. Azonban az ilyen, formalitások nélküli együttélés az idő múlásával átalakulhatott *manus* házassággá, a férj ugyanis a pusztá együttélés folytán elbirtokolhatta a felesége feletti hatalmat (*usus*).¹⁵ A megfelelő ideig – egy évig – tartó együttélés automatikusan létrehozta tehát a *manust*, ha ezt a házaspár el kívánták kerülni, akkor az egy éves időtartam lejárta előtt három éjszakát (*trinoctium*) külön fedél alatt kellett tölteniük.¹⁶

A *manus* házasságra lépő nő kikerülve apja *patria potestas* alól, férje hatalma (*manus*) alá került, míg ellenkező esetben a házasságkötés ellenére jogi szempontból apja hatalma alatt maradt. A bármilyen módon megkötött *manus* házasság révén a feleség férje *familiájában*¹⁷ jogilag a leánygyermek helyére (*filiae loco*)¹⁸ került, ugyanakkor a törvényes öröklés szempontjából megszakadt a kapcsolata apja *agnatiójával*.¹⁹ A *filiae loco* helyzet az anyagiak terén azt jelentette, hogy a feleség vagyona a férj tulajdonába került, és a továbbiakban mindent a férjének, és nem magának szerzett. Az apai *agnatio* elhagyása a törvényes öröklés kapcsán válik fontossá, a gyámság szempontjából pedig akkor, ha végrendeleti gyám hiányában a férj halála után az asszony törvényes gyámot kap. A *manus* nélküli házasságban ezzel szemben a nő nem lett tagja férje civiljogi értelemben vett családjának sem (*familia proprio iure*), megmaradt eredeti *agnatiójában*.²⁰

A gyámság szempontjából mindennek azért van jelentősége, mert így látható át, hogy egy nő milyen esetekben került gyámság alá. Összegezve tehát akkor, ha a *patria potestas* alatt lévő hajadon kikerült a *patria potestas* alól,²¹ vagy akkor, ha a *patria potestas* alatt lévő nő *sine manu* házasságot kötött és valamilyen egyéb oknál

¹⁵ A *manus usus* folytán való megszerzése valószínűleg már a köztársaságkor végére kikopott a használatból. FÖLDI-HAMZA, 1996. 247.

¹⁶ A római házasság típusainak részletes leírása elsőként Gaiusnál maradt fenn. GAI. 1,108–113, 115b. A házasság fajtáiról és joghatásairól részletesen: ZLINSZKY, 1998. 23–26., FÖLDI-HAMZA, 1996. 245–248.

¹⁷ Dale B. Martin rámutat, hogy a római *familiának* nem sok köze volt a mai értelemben vett család fogalmához. A legszembevetőbb különbség, hogy a *familia* a *pater familias* hatalma alá tartozó rab-szolgákat is magában foglalta. MARTIN, 1996. 40.

¹⁸ A *filiae loco* megjelölés a *coemptióval* megkötött *manus* házasság esetén fordul elő, a *confarreatio*s házasságban a feleség megnevezése *domina*. Társadalmi helyzetük eltérő mivolta ellenére a két pozíció jogi tartalma között nincs különbség. ZLINSZKY, 1998. 32. A *matrimonium* e két típusának egyéb vonatkozású különbségei már az azokat kelteztető aktusban is megmutatkoznak: a *confarreatio* szertartásában a nőnek a kezdetektől egyenrangú, tevékeny szerep jutott. NÓTÁRI, 2005. 54.

¹⁹ Az *agnatióra*: FÖLDI-HAMZA, 1996. 236–237. „...agnát rokonok pedig azok, akiket férfiak által közvetített vérrokonság fűz egybe, vagyis az (azonos) apától származó vérrokonok.” GAI. 1,156. Arra, hogy az *uxor in manu* nem lesz tagja a férje *agnatiójának*, Brósz Róbert hívta fel a figyelmet. A törvényes öröklés szempontjából csak *filiae loco quasi sua* heresként örököl. BRÓSZ, 1976. Rövid áttekintés: NÓTÁRI, 2005. 56.

²⁰ FÖLDI-HAMZA, 1996. 245–246.

²¹ Ez történhetett a *pater familias* halálával vagy úgy, hogy lányát emancipálta. A lány – a *filius familias* háromszori színleges eladása helyett – már egyszeri *mancipatio*val kikerült a *patria potestas* alól. GAI. 1,132, BRÓSZ, 1964. 134. Brósz szerint az apa halálával a lány eredetileg nem lett önálló BRÓSZ, 1964. 126. A *mancipatio* korai funkciójának problematikus megítélésére: GARDNER, 1998. 6–20.

fogva kikerült a *patria potestas* alól, valamint akkor, ha a *manus*os házasságot kötő nő esetében megszűnt a *manus*.

Ezek szerint egy nő vagy *patria potestas* vagy *manus* alatt állt, amennyiben pedig ezek egyike sem volt igaz, akkor gyámság alá került. Hogy ki lett a gyám, azt főszabályként a jogosult – az első két esetben az apa, a harmadik esetben pedig a férj – végrendeletében meghatározhatta,²² ami valószínűleg már a XII táblás törvény szerint is így volt.²³ Ha a végrendeleti gyámnevezés elmaradt, törvényes gyámként a legközelebbi agnát rokon következett. *Manus*os házasságot kötő nő esetében – az apai *agnatio* elhagyása miatt – a törvényes gyám a férj *agnatio*jából került ki.

Gaius szerint a nők élethosszig tartó gyámságát már a XII táblás törvény kimondta.²⁴ Szintén ezen ősi törvény egyik szabályának tartja az agnát rokonok törvényes gyámságát. Ha a serdületlen vagy a nő részére az arra jogosult, végrendeletében nem rendelt gyámot, akkor *ipso iure* a nő legközelebbi agnát rokona nyert gyámságot felette.²⁵ Praktikusan azért, mert ők voltak a gyámolt vagyonának várományosai, hiszen végrendelet hiányában²⁶ gyámoltjuk halála esetén annak törvényes örökösei lettek, a vagyon kezelése, épségben tartása tehát mindenképp érdekükben állt. Ez a szabály hosszú évszázadokig fennmaradt, különleges helyet biztosítva az agnát rokonoknak a gyámok között. Számos külön szabály vonatkozott rájuk ugyanis, amelyek még a gyámok befolyásának megrendülése idején is tartották magukat. Ugyanakkor tény, hogy a gyámság elvállalása tekintetében a törvényes gyámokat sokáig semmilyen választási lehetőség nem illette meg, kinevezett gyám hiányában a jogszabályok erejénél fogva nyerték el ezt a pozíciót. Kényszergyámság volt ez tehát mind a gyám, mind a gyámolt vonatkozásában. Teljes korú nők tekintetében csak a claudiusi törvényhozás szüntette meg az agnát gyámságot.²⁷ Az ilyen módon keletkezett joghézagot a *Lex Atilia* rendezte. Ha valakinek ugyanis, aki a jogszabály értelmében gyámság alatt állott, semmilyen módon nem volt gyámja, akkor a *praetor urbanus* és a néptribunusok többségi határozata alapján kijelöltek neki egyet.²⁸

²² GAI. 1,144–148.

²³ XII T.T. 5,6.

²⁴ XII T.T. 5,1.

²⁵ FÖLDI–HAMZA, 1996. 257.

²⁶ A serdületlenek semmiképpen sem végrendelkezhettek, a nők végrendelkezési jogára lásd 140. lábjegyzet.

²⁷ Lásd 19. lábjegyzet.

²⁸ Ugyanezen módon adtak gyámot akkor, ha a gyámrendelés feltételt vagy időhatározást tartalmazott, amíg a feltétel meg nem valósult, vagy az adott időpont el nem következett. Úgyisint annak is, akinek végrendeletben jelöltek ki gyámot, arra az időre, amíg nem volt végrendeleti örökös. Ez utóbbi gyámság megszűnt, amint a végrendeletben megjelölt személy gyakorolni kezdte a gyámság ellátását. GAI. 1,185–186.

*A nők feletti gyámság intézményének nyomai
egyes nem jogi forrásokban*

A jogforrások alapján egy római nő egész élete során jogilag különböző férfiak – apa, férj, gyám – hatalma, befolyása alatt állt. Kérdés, hogy ennek ellenére találhatók-e olyan adatok, amelyek alátámaszthatják Gaius állítását, miszerint az önjogú serdült nők – vagy legalábbis egy részük – ügyeiket önállóan intézték. A gyámsággal kapcsolatos vizsgálódás területe mindenképpen a családi élet körén kívül kell hogy essen, hiszen a gyámnak a jogszabályok alapján erre valószínűleg sosem volt befolyása, feladata eredetileg a vagyon kezelése lehetett, a serdületlenek tekintetében pedig mindenképpen az is maradt.²⁹

A történetírók munkáiból – ha egyáltalán foglalkoznak a nőkkel – főként a római nők megítélésére, idealizált, a *res publica* legnemesebb és leginkább aktuális érdekei szerint megfestett képére lehet következtetni. Kevés az olyan forrás, amely a „hét-köznapi” nők általános és elfogadott cselekvési rendjét, szabadságát mutatja meg.

Annak vizsgálatakor, hogy a rigorózus jogi szabályozás miképpen jelentkezhetett a mindennapokban, mennyire korlátozta vagy határozta meg a gyámság alá vett nő vagyonkezeléssel kapcsolatos ügyintézését, főként a nők nyilatkozatival, jogügyleteivel kapcsolatos utalások nyerhetnek fontosságot. Ebből a szempontból értékesek lehetnek a magánlevelezésből származó adatok, illetve azok a szerződések, feliratok, amelyek a mindennapi életben tömegesen, vagy legalábbis nem kirívó ritkasággal megkötött ügyletekre utalnak.

Az első vizsgált nyom Cicero családi levelezésében található. Különösen izgalmas forrásnak számítanak ezek a levelek – kiváltképpen Cicero tollából, aki irodalmi munkássága során oly sokat foglalkozott a *res publicát* alkotó és összetartó elemek, erkölcsök és kötelességek elméletével. A száműzetés és a távolság miatt kiszolgáltatottá vált Cicero a mindennapi családi és pénzügyi gondokat is kénytelen volt írásban megvitatni a feleségével, ami máshonnan nem ismert részletekre deríthet fényt.³⁰

A gyámság megítélése szempontjából elsősorban az a levél nyújt értékes adatot, amelyet Cicero Kr. e. 58. november 26-án írt feleségének, Terentiának.³¹ Ebből, közvetetten kiderül, hogy az asszony milyen aktivitást és önállóságot mutatott nem csupán a családi ügyek, de a pénzügyek területén is. Ugyanakkor úgy tűnik, élénken közreműködött férje visszatérésének előkészítésében is, a levélből az is egyértelmű, hogy figyelemmel kísérte a fejleményeket, és minden bizonnyal érintkezett Cicero befolyásos barátaival.³²

Kétségtől a szöveg csúcspontja – és a téma szempontjából a leglényegesebb –, amikor Cicero reagál Terentia tervére, miszerint az asszony eladná falusi birtokát

²⁹ FÖLDI-HAMZA, 1996. 257.

³⁰ DIXON, 1986. 93.

³¹ CIC. Ad fam. 14.1.

³² „Akiknek kívánságod szerint köszönetet kellett mondanom, azoknak megköszöntem a szívességet, és megírtam, hogy tőled értesültem róla.” CIC. Ad fam. 14.1.

(*vicus*). Szinte könyörögve próbálja meggyőzni arról, hogy ne tegye.³³ Suzanne Dixon meglátása szerint a további levelek elemzése³⁴ alapján világos, hogy Terentia Cicero ügyében használta a saját vagyonát, és a férfi ettől akarta visszatartani, azzal az érveléssel, hogy úgylis barátai anyagi segítségére kell hagyatkozniuk, e nélkül az asszony vagyona sem érheti el a kívánt célt. Utolsó érvként fiukat hozza fel, szomorú jövőképet festve, amelyben a kis Cicerónak – anyai örökség híján – nem marad semmije.

Ez a néhány sor több tekintetben értékes tanulságokkal szolgál. Először is fontos adalék a házastársak vagyonának elkülönülésére nézve. Egy házasságban a nő vagyonát elsősorban a hozomány (*dos*) képviselte. Ez természetesen kiegészülhetett más forrásból származó javakkal, így legjellemzőbben az apai örökséggel, a kétféle vagyon jogi sorsa azonban korántsem volt azonos.

A házassági vagyonjog tekintetében alapvető különbség volt a római *matrimonium* két típusa között. Míg a *manusos* házasságot kötött feleség minden vagyona a férj tulajdonába került, addig a *manus* nélküli házasságra a házassági vagyonközösség mellőzése volt jellemző. A hozomány felett azonban a férj mindenképpen tulajdonjogot szerzett – legalábbis a házasság fennállásának idejére.³⁵ A hozományhoz kezdetben nem kötődött jogi szabályozás,³⁶ a későbbiek során azonban egyértelművé vált, hogy ha a házasság válással vagy a férj halálával szűnik meg, a *dos* visszajár.³⁷ Az első olyan pert, amelyet az asszony rokonai a hozomány visszakövetelése végett indítottak, a hagyomány Carvilius Ruga válásához köti.³⁸ Ekkortól alakította ki a *praetori* jog az erre a célra szolgáló speciális keresetet (*actio rei uxoriae*),³⁹ és ekkortól vált általánossá az is, hogy a hozomány alapításakor a visszaadás kötelezettségét a férj *stipulatio*val erősítette meg.⁴⁰ A hozomány kezelésének első törvényi szabályozása Augustustól származik, aki a *dos* részét képező itáliai telkekre nézve az asszony beleegyezésének hiányában elidegenítési tilalmat vezetett be.⁴¹

³³ „... hogy el akarod adni falusi birtokodat: kérdezlek, én nyomorult, mi lesz ebből? És ha a balszerencse tovább is sújt, mi lesz szegény fiunkból? Nem tudok tovább írni, úgy elárasztottak könnyeim...” CIC. Ad fam. 14.1

³⁴ DIXON, 1986. 95–102.

³⁵ HAMZA, 1977. 157. A házassági vagyonjogra részletesen TREGGIARI, 1993. 366–396.

³⁶ A hozomány megjelenésének ideje a római jogban bizonytalan. A XII táblás törvény ma ismert töredékei nem szólnak róla, első ismert említése az *actio rei uxoriae* kialakulásához kapcsolódik. DIXON, 1992. 50.

³⁷ Kezdetben ez csak a *stipulatio*val megerősített hozományra volt igaz. Bizonyos esetekben a rokonok az asszony halálakor is visszakövetelheték a *dos*t. A hozományról részletesen FÖLDI-HAMZA, 1996. 252–256.

³⁸ Carvilius Ruga válásának történetét többek között Gellius írja le. GELL. 4.3.

³⁹ Az *actio rei uxoriae* tette lehetővé, hogy *stipulatio* hiányában is visszakövetelhető legyen a hozomány. Kialakulása előtt szokás volt, hogy a férj halála esetén a hozományt végrendelete útján, *legatum* formájában jutassa vissza az asszonynak (*legatum dotis*). HAMZA, 1977. 158.

⁴⁰ A *stipulatio* szóbeli, szigorú alakszerűségekhez kötött szerződés volt, amelynek eredete az archaikus jogra vezethető vissza. DIXON, 1986. 93–94.

⁴¹ *Lex Iulia de adulteriis coercendis*: FÖLDI-HAMZA, 1996. 253.

Úgy tűnik azonban, hogy a gyakorlatban – a férj tulajdonjoga ellenére – a hozományt az asszony vagyonának tekintették. Cicero a száműzetés mellett vagyoneklobzással is sújtották, azonban felesége vagyonát sikerült megóvnia ettől.⁴² A szóban forgó levélben Cicero egyértelműen neje saját anyagi eszközeire utal („*tua pecunia*”).⁴³ Kettejük vagyona tehát elkülönült – a hozományt is beleértve. A női vagyont a vagyoneklobzás nem érintette, Terentia rendelkezett felette.⁴⁴ Dixon rámutat, hogy a házasfelek – bár státuszuk összekapcsolódott – valószínűleg korántsem alkottak gazdasági egységet.⁴⁵ Annak ellenére, hogy Terentia vagyona épségben maradt, Cicero leveleiben gyakran fájjalja, hogy az ő politikai bukása bizony sújtja a családját, gyermekeit is.⁴⁶

A gyámság szempontjából különös jelentőséggel bír Terentia egyik terve, el akarta adni ugyanis falusi birtokát. Terentia édesapja Plutarkhosz szerint már nem élt.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy Ciceroval kötött házassága *sine manu* volt, azaz az asszony gyámság alatt állt.⁴⁸ Az Itália területén fekvő földek a római dologi jog szerint az úgynevezett *res Mancipi* körébe tartoztak.⁴⁹ Az e körbe tartozó dolgok tulajdonjoga csakis egy archaikus eredetű jogügylet, a *mancipatio* révén volt átruházható, egyszerű átadás (*traditio*) útján nem. Gaius kiemeli, hogy a *res Mancipi* elidegenítésének érvényességéhez a gyámság alatt állók számára elengedhetetlen volt gyámjuk *auctoritasa*.

Úgy tűnik, Cicero saját férji tekintélyét nem érezte elegendő súlyúnak ahhoz, hogy megakadályozza Terentiát terve megvalósításában, hiszen szükségesnek látta kétségbeesett hangnemben – fiuk boldogulását hozva fel végső érvként⁵⁰ – könyörögve jobb belátásra bírni. Másrészt akárki volt is Terentia gyámja, neki sem lehetett sok beleszólása az asszony ügyeibe. A levél meg sem említi a gyámot, Cicero meg sem próbál az ő tekintélyére hivatkozni. Olyan levele sem maradt fenn, amelyben

⁴² DIXON, 1986. 97.

⁴³ „... *ha nem állnak helyt, a te pénzzel sem tudsz semmit elérni.*” CIC. Ad fam. 14.1. Dixon szerint ez a hozományba tartozó vagyoni eszközök általánosan elterjedt, informális megjelölése volt. DIXON, 1986. 96.

⁴⁴ Dixon számos példával igazolja, hogy a hozomány valójában a nő vagyonába tartozott. Milo és Cicero is – bár nem mindig egészen törvényes eszközökkel – sikeresen óvta meg felesége hozományát az őket sújtó vagyoneklobzástól. DIXON, 1992. 50–51.

⁴⁵ DIXON, 1986. 98.

⁴⁶ „Hogy ezzel a bátorságoddal, hűségeddel, becsületességeddel ekkora szerencsétlenségbe kellett miattam jutnod! És a mi kis Tulliánkat is annyi baj érte apja miatt, akitől pedig annyi örömet kellett volna kapnia!” CIC. Ad fam. 14.1.

⁴⁷ Plutarkhosz Terentia vagyonáról szólva hozományt – 120.000 *drakhma* – és apai örökséget – 90.000 *drakhma* – említ. PLUT. Cic. 8.

⁴⁸ Ha *manus*os házasságot kötöttek volna, a férj távollétében akkor is gyámot kellett volna kijelölni a számára.

⁴⁹ A *res Mancipi* körébe az Itália területén fekvő földek, a rabszolgák, az ígásbarmok és a négy ősi mezei telki szolgálat tartozott. A megkülönböztetés alapja a dolgok tulajdonjogának átruházásához szükséges ügylet volt. GAI. 2,80, FÖLDI-HAMZA, 1996. 272.

⁵⁰ Dixon a fiú említését egyenesen „érzelmi zsarolásnak” titulálja. Ugyanakkor ez a mozzanat fényt vet arra is, hogy az anya vagyona milyen fontos lehetett a gyermekek jövője szempontjából. DIXON, 1986. 98–99.

bárki mást kérne meg, hogy befolyását Terentiánál érvényesítse. Vagyis a gyám valószínűleg olyan személy lehetett, akinek *auctoritas*ára Terentia bizton számíthatott, és aki nem rendelkezett annyi befolyással az asszony ügyeire, hogy a jogügylet megkötésében – még ha az ilyen nagy horderejű volt is – megakadályozhatta volna.

Terentia esetében valóban nem állja meg a helyét a nők feletti gyámság szükségességének – a gaiusi kifejezéssel élve – „közönségesen hitt” magyarázata, miszerint a nők döntéseinek gyámok általi irányítása célszerű és méltányos.⁵¹ Terentiát ugyanis, úgy tűnik, döntései során senki, még a saját férje sem volt képes hatékonyan irányítani. Ha lett volna ilyen személy, Cicero valószínűleg megemlíttette volna az ingatlaneladás elleni tiltakozása során.

Ugyanakkor ez egyedi eset is lehetett. Terentia szokatlanul erős akaratú nőként akár a gyámi, férji befolyást is lerázhatta magáról. Plutarkhosz véleménye korántsem pozitív, becsvágyó és túlonúl erélyes asszonynak festi le, aki „úgy bánt Ciceróval, ahogy neki tetszett”.⁵² Cicero leveleiből ugyanakkor egyértelműen hála csendül ki, amikor szűk családja tagjainak *pietas*át dicséri.⁵³ Nem feltétlenül kell azonban az érzelmek megítélésére hagyatkozni, ha a későbbiekben vizsgált egyéb források is alátámaszthatják, hogy Terentia önállósága nem volt kivételes, hanem egy – valószínűleg a köztársaság végén meginduló – folyamat részét képezte. Ez a folyamat rámutat arra, hogy szoros összefüggés állhatott fenn a házastársak vagyonának elkülönülése és a nők pénzügyi önállósodása között, ami pedig elősegíthette a gyámi befolyás megkopását.

A női vagyon házasságbéli helyzetével kapcsolatban is érdekes lehet Keith R. Bradley statisztikai elemzése, amelyet a szenátori rend Kr. e. 1. századi házassági szokásairól készített.⁵⁴ A rendelkezésre álló adatok alapján ötvennyolc *consularis* férfit vont elemzés alá. Az általa rajzolt kép természetesen nem lehet igazán precíz, hiszen sokszor nem található kielégítő mennyiségű adat a *magistratus*ok házasságaival kapcsolatban, azonban kiegészítő, a vizsgált férfiak gyermekeit is érintő prozopográfiai és kronológiai vizsgálódások alapján sok esetben a nem ismert adatok is számottevő valószínűséggel kikövetkeztethetők.⁵⁵

A Bradley által vizsgált *consul*ok közül nyolcra tudható biztosan, hogy újra-házasodott. Ez nagyjából a vizsgált személyek 16%-a. Ugyanakkor a fent említett

⁵¹ GAI. 1,190

⁵² PLUT. Cíc. 29

⁵³ „quem ego diem si videro et si in vestrum complexum venero ac si et vos et me ipsum recuperaro, satis magnum mihi fructum videbor percepisse et vestrae pietatis et meae.” CIC. Ad fam 14.1.

⁵⁴ BRADLEY, 1991. 156–175. Bradley a Kr. e. 80–50 közötti időszak tekintetében végezte a vizsgálatot.

⁵⁵ BRADLEY, 1991. 158–159. Treggiari rámutat a házasságokra vonatkozó adatok szórt és hiányos voltára. Ugyanakkor a válások gyakorisága számos római szerzőnél is közhelynek számított a köztársaság végén, illetve a principátus kezdetén. A válás jogi hátterére és társadalmi hatásaira is: TREGGIARI, 1991. Válás gyakran „praktikus” – nem érzelmi – okból is előfordulhatott. Erre utal a *Digesta* válási ajándékról szóló passzusa, amely az okok között említi a betegséget, meddőséget, papi tisztség betöltését vagy hosszas katonai szolgálatot. D. 24.1.60. Mindennek az irodalomban is van nyoma, többek között Martialis élcelődik egy feleségen, aki azért válik el a férjétől, mert túlzott anyagi terhet róna rá annak *praetor*ra választása. MARTIALIS 9,41

– főként a gyermekek számára alapozott – kiegészítő tanulmányok alapján a valószínűsített újráházasodókkal együtt az arány 39%-ra ugrik. Még magasabbra rúg azonban, ha figyelembe vesszük a vizsgált férfiak feleségeinek új házasságait is. Így az egynél többször házasodók aránya eléri a 47%-ot.⁵⁶ Természetesen a házastárs halála is okot adhat új házasságkötésre, azonban Bradley elemzéséből kiderül, hogy a vizsgált személyek esetében a házasságok nagy arányban értek véget válással, és nem volt ritka a „sorozat-házasság” sem, azaz többen akár öt alkalommal is házasságra léptek.⁵⁷

Mivel a szenátori rendről, *consularis* családokról van szó, a fenti adatok a jelen téma szempontjából azért lehetnek érdekesek, mert itt koncentrálódott a vagyoni jelentős része. Ha a házasságok valóban gyakrabban értek véget válással, mint korábban, ez egy idő után azt eredményezhette, hogy a házastársi vagyonegyesítés a gyakorlatban egyre ritkábban valósult meg. Rugalmasabb megoldásnak bizonyulhatott, ha a férj vagyonát a feleség házasságba bevitt vagyonától elkülönítve kezelték. Így elképzelhető, hogy Terentia vagyonának teljes szeparációja nem volt egyedi jelenség a későköztársaság folyamán.⁵⁸ Ez pedig megkönnyíthette a házasságban élő – nem özvegy – nők aktívabb pénzügyi, gazdasági szerepvállalását is.

Mindez összefügghet a *manusos* házasság elenyészésével, vagy legalábbis ritkává válásával. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor és hogyan töröltetett el, vagy kopott ki a használatból a *manus*. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Kr. e. 1. század elején még élő és gyakori volt. Gellius beszámol egy esetről, melyben Q. Mucius Scaevola a *trinoctium*hoz kapcsolódó határidőt meglehetősen akkurátussággal számította ki. Scaevola úgy ítélte meg, hogy a konkrét ügyben a feleség – szándékával ellentétben – a férje *manusa* alá került, mivel a *trinoctium*ból – azaz a *manus* elbirtoklásának megszakításához szükséges három éjszakából – hat óra kicsúszott a határidőből.⁵⁹ Ezek szerint ekkor még létezett a *manus*, alkalmazásának gyakorisága azonban a principátus kezdetére minden bizonnyal jelentősen csökkent, a *confarreatio* kivételével valószínűleg el is tűnt.⁶⁰

Nem állítható, hogy a *manusos* házasság eltűnésének egyedüli, vagy akár meghatározó oka pusztán az anyagiakban keresendő. Azonban csupán ezt a szempontot vizsgálva is elmondható, hogy a házasság ezen fajtájának számos vonatkozása túl nehézkesnek bizonyulhatott, amely egyre kevésbé felelt meg a házasfelek változó igényeinek. Arra, hogy a *manusos* házasság legfőbb vagyoni jogi következménye, a házastársak vagyonának összeolvadása a Kr. u. 1. században már mennyire nem

⁵⁶ BRADLEY, 1991. 160.

⁵⁷ Így többek között a két ismert államférfi, Sulla és Antonius is. BRADLEY, 1991. 130–136. Sulla és Antonius házasságaira: PLUT. Sulla 6, PLUT. Ant. 9, 10, 31.

⁵⁸ A házastársak vagyonának elkülönülésére, illetve összeolvadására: TREGGIARI 1993. 366–396.

⁵⁹ GELL. 3.2. A *trinoctium*hoz XII T.T. 6,5, FÖLDI–HAMZA, 1996. 247.

⁶⁰ Csillag Pál szerint a *manusos* házasság a principátus kezdetére üres fikcióvá vált, és csak a családjogi jogszabályokban élt tovább. CSILLAG, 1976. 51. Gardner szerint törvény törölte el, valószínűleg Augustus idején. GARDNER, 1986. 13. Mindazonáltal a *confarreatio* Gaius idejében is létezett, hiszen meghatározott papi tisztségeket csak *confarreatiós* házasságból született személyek tölthettek be, akik maguk is *confarreatiós* házasságot kötöttek. GAI. 1,112. Az *usus* Gaius korára bizonyosan eltűnt. GAI. 1,111.

volt gyakori, többek között Martialis egyik epigrammájában fedezhető fel utalás. A költő egyenesen a mondai hősnők sorába emeli azt az asszonyt, aki akkora kegyet gyakorolt a férjével, hogy önként megosztotta vele apai örökségét.⁶¹ Martialis élce nyilvánvalóan túloz, de talán mégsem túlzás a kor jellemző vonásaként feltételezni, hogy az asszonyok nem szívesen engedték át férjeiknek házasságba bevitt vagyonukat. Erre pedig széles körben a *sine manu* házasságok elszaporodása biztosíthatott jogi lehetőséget.

Az ilyen házasságok túlsúlyra jutásával az önjogú nők száma megszorodhatott, hiszen *manus* híján apjuk hatalma alatt maradtak, akinek halála után rendszerint nem kerültek más személy hatalma alá. Növekedhetett ugyanakkor a saját anyagi javakkal rendelkező asszonyok száma is, hiszen a hozományon kívüli női vagyon – elsősorban természetesen az apai örökség – a házasságkötéssel nem került a férj tulajdonába, annak gyümölcsei, illetve a nő további szerzeményei⁶² saját vagyont gyarapították. E vagyon felhasználására jogi értelemben így kizárólag a gyámnak lehetett befolyása, hiszen az önjogú nők a jogszabályok alapján gyámság alá kerültek, meghatározott jogügyleteik megkötéséhez pedig a gyám *auctoritasa* szükségeltetett.

Ha e befolyás meglétére vagy hiányára keresünk nyomokat a forrásokban, akkor célszerű az olyan, nők által kötött ügyleteket vizsgálni, amelyek érvényessége biztosan megkövetelte a gyámi *auctoritast*. Ezek közül leginkább az ingatlanok adásvétele tanulmányozható sikerrel.

Terentia ominózus esetén kívül ifjabb Pliniusnál is olvasható egy beszámoló olyan ingatlaneladásról, amelyben a másik fél egy asszony volt. Plinius az általa örökölt földek egy részét egy elhunyt barátja lányának, Corelliának adta el.⁶³ Az ügylet nem volt kimondottan zökkenőmentes, hiszen Plinius azt szabadosa útján még azelőtt idegenítette el, hogy a teljes örökséget nyilvános árverésre bocsátották volna, ami örökösársaiból heves ellenérzéseket váltott ki. Ifjabb Plinius saját bevallása szerint, tekintettel a nő apjával fennállt szoros kapcsolatára, a telket áron alul adta el. Egy későbbi leveléből azonban, amit Corellia felvetésére reagálva írt, kiderül, hogy mégsem egyértelműen „jótékonykodásról”, hanem valódi üzleti tranzakcióról van szó. Corellia ugyanis felajánlotta, hogy kifizeti a Plinius által vételárként kért összeg, és az ingatlan tényleges értéke közti különbözetet.⁶⁴

Mindezekről a bonyodalmakról ifjabb Plinius nem mulaszt el beszámolni. Egy dologról azonban megint nem esik szó: a gyámi közreműködésről. Valójában senki másról sem – férjről, megbízottról –, aki Corellia helyett mint aktív, említésre érdemes közreműködő, tárgyalt vagy intézkedett volna. Valószínűleg – hiszen Plinius levele alapján apja már nem volt az élők sorában – egy önjogú, gyámság alatt álló

⁶¹ „... római matrónák díszé, virága te vagy. Szívesen osztotál te apád jussán az uraddal s örvendsz, hogy társ lett javaidba’ veled. Evadné, noha ott hamvadt férjével a máglyán, és híre Alkestist felviszi a csillagokig, a koszorú a tiéd...” MARTIALIS 4,75.

⁶² A *praesumptio Mucianára*: FÖLDI-HAMZA, 1996. 251., HAMZA, 1977. 160.

⁶³ IFJABB PLINIUS 7,2

⁶⁴ IFJABB PLINIUS 7,14

nőről van szó. A tranzakcióhoz – Gaiustól tudjuk – szükség volt a gyám *auctoritas*ára, de úgy tűnik, ez annyira formális lehetett, hogy az ügylet kapcsán ifjabb Plinius nem tartja említésre érdemesnek.⁶⁵

Ha ifjabb Plinius valami szokatlannal találkozott, nem hagyta szó nélkül. Ezt bizonyítja az a korábbi levél, amelyben ugyanezzel a Corelliával kapcsolatban arról számol be, hogy C. Caecilius *consul designatus* keresetet nyújtott be ellene.⁶⁶ Itt kifejezi meglepetését, hiszen egy asszony ellen indított per meglehetősen szokatlan, és ennek kellemetlenségeit Corellia képviselőjében ő fogja magára vállalni.⁶⁷ Valószínűsíthető tehát, hogy amennyiben a fenti adásvétellel kapcsolatban Plinius bármi újszerűt fedezett volna fel, azt a levelében megemlítette volna. Erős a gyanú tehát, hogy a nők által, gyakorlatilag önállóan eszközölt ingatlan adásvétel – annak ellenére, hogy az itáliai ingatlanok mint *res Mancipi* elidegenítése formálisan feltétlenül megkívánta a gyámi *auctoritas*at – semmiképpen sem lehetett ritka vagy kirívó a köztársaság utolsó, illetve a principátus első századaiban. Az, hogy az eddig elemzett példákban a gyámokat az ügylet szereplőiként meg sem említették, arra enged következtetni, hogy tevékeny, érdemleges funkciójuk vajmi kevés lehetett.

Az eddigiekben leírt folyamat egyik eredménye tehát a vagyonos, önjogú nők számának gyarapodása, ami új helyzetet teremthetett a társadalomban. Ráadásul úgy tűnik, hogy néhány nő anyagi eszközeit aktívan fel is használta, legalábbis ez derül ki egy különlegesen értékes és szokatlan forrás csoport, az építkezéshez használt téglákon talált pecsétlenyomatok elemzéséből.

A lenyomatokat vizsgáló Päivi Setälä szerint a principátus idején – elsősorban a Kr. u. 2. században és azt követően – téglagyártás a szenátori rend tagjainak kedvelt befektetési területei közé tartozott.⁶⁸ A szóban forgó ingatlanok mint agyaglelőhelyek is jelentőséggel bírhattak a befektetni vágyók számára. Erre utalhat, hogy viszonylag kis területű földek rövid időközönként cseréltek gazdát. Így az ingatlanvásárlás egyben egy vállalkozásba való bekapcsolódást is jelentett, ami a vizsgált ostiai területeken az agyagkitermelés és a téglagyártás volt. A korábbi feltevésekkel ellentétben úgy tűnik, hogy a földtulajdonosok sem mutattak passzivitást ezen üzletág tekintetében, hanem sok esetben tevékenyen részt vállaltak abban.⁶⁹

Úgy tűnik, az agyaglelőhelyek egyben adminisztratív egységek (*officinae*) is voltak, illetve a kitermelés is ilyenekben folyt. A téglákon talált pecsétlenyomatok sokat elárulnak a földtulajdonosokról (*domini*), illetve a köztük és a kitermelést, gyártást végző vállalkozók (*officinatores*) között fennállt kapcsolatról. A vizsgálatok alapján a pecsét a köztük létrejött szerződés rövidítésének tekinthető,⁷⁰ amely fel tünteti a részt vevő felek nevét, illetve szerződési pozíciójukat is azonosíthatóvá

⁶⁵ Ha nem lenne nagyon távoli a párhuzam, a gyám közreműködését – szigorúan csak ami a szükségességét, ámde formalitását illeti – a mai ügyvédi ellenjegyzéshez lehetne hasonlítani.

⁶⁶ „Figyelmeztetsz és kérész rá, hogy vállaljam a távollévő Corellia képviselőjét C. Caecilius kijelölt *consul* ellen folyó perében.” IFJABB PLINIUS 4,17.

⁶⁷ „... valami egészen újszerű pert kezdett – egy asszony ellen!” IFJABB PLINIUS 4,17.

⁶⁸ SETÄLÄ, 2002.

⁶⁹ SETÄLÄ, 2002. 180–184.

⁷⁰ SETÄLÄ, 2002. 183.

teszi. Ha a pecsétlenyomaton csak egy név található, ez valószínűleg azt jelenti, hogy a tulajdonos nem kötött szerződést olyan személlyel, aki az agyagkitermelést és a téglagyártást megszervezte, ellenőrizte volna, ilyenkor tehát a tulajdonos feltehetően szorosabb kapcsolatban állt ezekkel a folyamatokkal, azaz magával a vállalkozással. Ezzel szemben két név feltüntetése a *dominus/ domina* mellett egy *officinátor* működését tanúsítja, aki szerződéses kapcsolat⁷¹ alapján a munkafolyamatok elvégzéséről gondoskodott, megszervezte és ellenőrizte azokat. Ugyanakkor a késztermék, a téglát a *domini* tulajdonába került.⁷²

Meglepő, hogy a vizsgált pecsétlenyomatok alapján a nők részvételének aránya mindebben nagyon is számottevőnek mondható. Összesen százötven nevet sikerült tulajdonosként azonosítani, és ebből ötven nő. Még érdekesebb, hogy csak a 2. századi leleteket vizsgálva az derül ki, hogy a szenátori rangú tulajdonosok fele volt nő, tehát a legmagasabb társadalmi osztályon belül a férfiak és a nők egyenlő arányban fektettek be agyaglelőhelyek vásárlásába. Ugyanakkor ez az arány kisebb a csupán egy nevet feltüntető lenyomatok tekintetében, ez esetben ugyanis a tulajdonosoknak csak 20%-a nő. Tehát a férfiak *officinátort* nem alkalmazó tulajdonos-vállalkozóként a nőknél gyakrabban tűnnek fel.⁷³

Setälä saját nézeteit bírálja felül, amikor megállapítja, hogy a női tulajdonosok esetében sem a föld öröklése játszotta az elsődleges szerepet. Számos esetben ugyanis semmilyen rokoni kapcsolat nem mutatható egy adott ingatlan egymást követő tulajdonosai között,⁷⁴ feltételezhető tehát, hogy valamilyen más tulajdonszerzési móddal – a leginkább kézenfekvő megoldással –, adásvétellel jutott az új tulajdonos a lelőhelyhez. Az asszonyok tevékenységét azonban a föld megvásárlása nem merítette ki. Ugyanis a befektetések területén nemcsak szemfüles férfiak, de nők is akadtak. Különösen sok pecsétlenyomaton szerepel a 123. év *consulainak* neve.⁷⁵ Ez az év kiugróan sok állami építkezést hozott, így a téglák iránti császári igény jelentősen megnövekedett, tehát rendkívül jövedelmező befektetés lehetett a téglagyártás ekkoriban. Úgy tűnik, a magas jövedelmezőség állandó maradhatott, hiszen Hadrianus uralkodása után egyfajta oligopólium alakult ki a téglagyártás terén. Csupán néhány család neve tűnik fel ezután a lenyomatokon, amelyek közt a császári család is megtalálható. A 123. év kiugróan magas igényeire azonban nemcsak férfiak, sőt, érdekes módon nem elsősorban férfiak reagáltak. Az ebből az évből származó lenyomatok nagy többsége ugyanis női tulajdonost tüntet fel. Külön érdekes, hogy rövid ideig kis földterület állt a tulajdonukban, ami azt jelenti,

⁷¹ A köztük létrejött szerződések fajtái a következők lehetnek: *locatio conductio rei* (dologbérlet), *locatio conductio operis* (vállalkozási szerződés), *locatio conductio operarum* (munkaszerződés). Úgy tűnik, hogy a téglagyártás jogi háttere közelebb állt az építkezésekéhez, mint a mezőgazdaságéhoz. SETÄLÄ, 2002. 183–184. A szerződéstípusok tartalmára: FÖLDI-HAMZA, 1996. 510–519.

⁷² SETÄLÄ, 2002. 183.

⁷³ SETÄLÄ, 2002. 184–185.

⁷⁴ SETÄLÄ, 2002. 184.

⁷⁵ Setälä csak a consuli keltezéssel ellátott pecsétlenyomatokat vizsgálta, ezt ugyanis a szervezethez jeleként értékelte. SETÄLÄ, 2002. 184., 186.

hogy ezek a nők és férfiak kifejezetten a vállalkozás céljából fektettek be, és mihelyt az már nem volt kifizetendő a számukra, a földön is túladtak.⁷⁶

A gyámság szempontjából mindez azért is nagyon érdekes, mert ismét ingatlanokról, pontosabban itáliai földekről van szó, amelyek – mint *res Mancipi* – elidegenítéséhez feltétlenül szükség volt a gyámi *auctoritas*-ra. Ez a különleges forráscsoport betekintést enged a nők viszonylag nagy csoportjának ügyleteibe. Nem csupán egy-egy kiragadott esetet mutat meg, mint az irodalmi vagy jogi források, hanem arra utal, hogy a nők által eszközölt ingatlanvásárlások nagyjából annyira gyakoriak lehettek, mint a férfiak által kezdeményezett ügyletek. Vagyis, ha valakinek megvoltak az anyagi feltételei, akkor a jogügyletet akár férfi, akár önjogú nő megköthette, azzal a különbséggel, hogy ha nő volt az egyik fél, akkor a gyámi *auctoritas* az ügylet érvényességéhez a jogszabályok alapján elengedhetetlen volt.

A kor asszonyainak gazdasági aktivitása, pénzügyi önállósága azonban úgy tűnik, ennél is tovább ért. Természetesen számos olyan eset van, mikor a nő neve a férje vagy apja nevét követi egy adott agyaglelőhely tulajdonosaként. Az ilyen esetekben valószínűsíthető, hogy az asszony a családi üzletet folytatta. Ugyanakkor nem ritka az sem, hogy nem mutatható ki rokonság egy adott *domina* és a többi pecsétlenyomaton szereplő személy között. Úgy tűnik, ezek a nők családjukban elsőként fektettek ebbe az üzletágba.⁷⁷ Néhányuk pedig kifejezetten „nagystílusú üzletasszonynak” látszik.

A Kr. u. 115–141 között tevékenykedő Flavia Seia Isaurica például tíz különböző *officinarius* nevének társaságában tűnik fel *dominaként*. Nem csupán egy, de számos lelőhely tulajdonosa volt, és szokatlanul hosszú ideig maradt meg ebben az üzletágban. A neve húsz különböző pecséttypuson tűnik fel. Ő szintén első volt a családjában, aki a téglagyártásba fektetett, és külön érdekes, hogy egyetlen másik forrásban sem maradt fenn a neve. Ingatlantulajdonai halála után a fiára szálltak, aki azonban nem folytatta minden meglévő birtokon az édesanyja által megkezdett vállalkozást.⁷⁸

Női nevek nemcsak a *domini*, de az *officinarios* nevei között is feltűnnek. Az arányuk alacsony, mindössze húsz női nevet sikerült azonosítani, ami az összes *officinarius* 6%-a. Külön érdekesség, hogy a legmagasabb a császári családnak mint tulajdonosnak dolgozó *officinatrices* aránya: 25%, ami négyszerese az egyéb *domini*-vel kapcsolatban állóknak. Az *officinarius*ok Setälä szerint lehettek bérlők, vállalkozók, az agyagkitermelési jogok tulajdonosai vagy a *dominus* képviselői.⁷⁹

Az tehát bizonyítható, hogy számos nő vásárolt – és sokan nem csupán egy alkalommal – ingatlant, különösen a Kr. u. 2. századtól kezdődően. Természetesen nem tudható biztosan, hogy mindezekre a tranzakciókra, megkötésük elhatározására, a lelőhely kiválasztására a gyámnak – vagy netán más személynek – mennyi

⁷⁶ SETÄLÄ, 2002. 186–189., 199.

⁷⁷ SETÄLÄ, 2002. 193–196.

⁷⁸ További példákkal SETÄLÄ, 2002. 190.

⁷⁹ SETÄLÄ, 2002. 198–200.

befolyása lehetett,⁸⁰ ez a forrás túlságosan szűkszavú ahhoz, hogy a tulajdonosok és *officinatorok* személyén, illetve a köztük fennálló kapcsolat természetén kívül másra következtetni lehessen belőle. Azonban az irodalmi források tükrében nem kizárt, hogy ezeknél az adásvételeknél a gyámok szerepe éppannyira formális lehetett, mint korábban Terentia vagy Corellia esetében.

Az azonban, hogy női nevek az *officinatorok* között is feltűnnek, fontos bizonyítéka lehet a nők magánjogi önállósodásának. Hiszen ez a pozíció a termelési-gyártási folyamatban való aktív részvételt, annak lebonyolítását és ellenőrzését jelentette. Személyes közreműködésre épül tehát, eleve nem vonható a szorosan vett vagyongazdálkodás körébe, amely eredetileg a gyámok feladata lett volna.⁸¹ Ha tehát *officinator*ként női név van feltüntetve, az valószínűleg azt jelenti, hogy a funkciót valóban nő töltötte be. Ez esetben ugyanis – ellentétben a tulajdonosi szerepkörrel, ahol a befektetés valódi megvalósítója lehetett más személy is – magából az *officinatori* poszt jellegéből adódóan az *officinator* – adott esetben a nő – volt az ügyek tényleges intézője a tulajdonos helyett. Mindez pedig afelé mutathat, hogy a nők társadalmi státusza is változásokon ment keresztül, a mindennapi élet során valószínűleg többeknek megadatott a lehetőség arra, hogy a család keretei közül kilépve, azon kívül is aktív szerepet vállalhassanak.

A nők saját vagyonának, illetve a felhasználása által generált társadalmi változásoknak a nyomai bőségesen fellelhetők az irodalomban. A legszélsőségesebb megközelítés valószínűleg az 1. századi szatírákból olvasható ki. Ezek – a műfaji követelményeknek megfelelően – számos esetben rajzolnak drasztikusan negatív képet a gazdag nőkről, aminek a hátterében ismételten csak a nők viselkedésének, a családban és a társadalomban betöltött szerepének változása sejthető. A költők koruk asszonyainak karikírozott képében a rossz tulajdonságokat ábrázolják és ostromozzák, miközben visszasírják a régi matrónák erkölcsét.⁸²

Ez a keresetlen egyszerűségű sor például híven tükrözi Iuvenalis véleményét: „*Nincs is a nagy vagyonú asszonynál visszataszítóbb!*”⁸³ Válogatott példák hosszú sorával ecseteli a nők rendkívül szabados, sokszor férfias viselkedését, akik már nyomokban sem emlékeztetnek a hajdan volt szemérmes matrónákra, és akiknek erény és család mit sem ér. A férfiak világába „beszivárgó” nőkről többek között így ír: „*Még bosszantóbb az, ki midőn lehever lakomázni, / Vergiliust dicséri, »megérti«*

⁸⁰ A nők nemritkán ügyintézőket alkalmazhattak, erre utal Martialis egy epigrammája is. Ebben egy férjzen tréfálkodik, akinek a felesége túlságosan csábító külsejű ügyintézőt fogadott fel, így gyanítható, hogy az inkább végzi a férj, mint a feleség helyett a dolgait. MARTIALIS 5,61. A frivol élcen túl ez jelezheti azt is, hogy a feleségeknek gyakran volt a férjükön kívül más ügyintézőjük, olyannyira, hogy azt a férjek is természetesnek tarthatták.

⁸¹ Természetesen ehhez is nyilván szükséges volt némi indulótőke – vagy vagyoni értékű jog, a Setälä által említett kitermelési jogra gondolva – azonban az *officinatori* funkcióhoz rendkívül szorosan kötődik a munkafolyamatokhoz kapcsolódó személyes részvétel, az adja meghatározó jellegét.

⁸² Természetesen azon „morális válság” elemzésére, amely többek között ezekből a szatírákból is kiolvasható, ez a dolgozat nem vállalkozhat, pusztán a nők anyagi helyzetére vonatkozó utalások értelmezését kísérelheti meg. Egyes kérdésekre Iuvenalisnál: BOND, 1971.

⁸³ IUV. 2.6.460.

Elissa halálát, / egybevet és megmér írókat: mérlege egyik / tányérjára Marót teszi rá, másikkra Homéroszt. / Enged a nyelvész, és meghódol a szónok, a vendég / elnémul, s ügyvéd, kikiáltó szólni nem mer, / s másik nő se, a szót úgy ontja szilaj zuhatagként, / mintha megannyi kolomp és üst lármázná füledbe."⁸⁴

A női vagyon mint a házasság célja is gyakori tárgya a satírák vaskos tréfáinak.⁸⁵ Az, hogy a nők vagyonuk révén hatalmat szereznek, vagyonukkal kérkednek, cseppet sem tűnik vonzónak a költők szemében. Martialis így kommentál egy ilyen esetet: „Szép vagy, meghiszem, és ifjú valóban, / S gazdag is: lehetetlen ezt tagadni. / Ám Fabulla, midőn ezzel dicsekszel, / Sem szép, sem fiatal nem vagy, se gazdag.”⁸⁶ A házastársak viszonyába betüremkedő pénz is megihlette Martialist: „Kérdezitek, mért nem veszek én gazdag feleséget? / Mert a saját nőmnek nem leszek én a neje. / Legyen alárendelve az asszony férjeurának: / Egyenlő csakis így leszen a férj s feleség.”⁸⁷

Horatius és Martialis sorai között is felbukkan a „nagyhozományú nő” mint férje zsarnoka,⁸⁸ illetve az „uralgó özvegyasszonyok”⁸⁹ képe, a Rómára olyannyira jellemző vonások között.

Érdekes, hogy Iuvenalis egy olyan területen is a nők előretöréséről ír, ami kizárólag a férfiak terepének számít. Szerinte ugyanis az asszonyok szívesen mennek a bíróságra: „... szinte alig van pör, hol a cívódást nem egy asszony kezdte. / Manilia vagy vádlott, s ha nem, ő, aki vádol. / Nyélbe saját maga üt s formál minden vádiratot, s kész / pontjait és elejét diktálni, hogy írja le Celsus.”⁹⁰ A nők „hivatalosan” természetesen nem hatolhattak be a közjog szférájába, azt a jogszabályok még Ulpianus korában is zárva tartották előttük, így nem léphettek fel vádlóként sem, nem „accusálhattak”.⁹¹

Iuvenalis nyilvánvaló túlzása ellenére, miszerint szinte valamennyi eljárás mögött asszonyi perlekedés áll, mégis erős a gyanú, hogy a nők a gyakorlatban valóban túlterjeszkedtek a számukra biztosított jogi lehetőségeken. Erre különösen a gazdag nőknek nyílhatott lehetőségük, a vagyonuk biztosította eszközök kihasználásával.

⁸⁴ IUV. 2.6.434–441.

⁸⁵ „Férje szerint Caesennia miért is a legjobb? / Egymilliós hozományért hirdeti: tiszta erényű /... Pénzért vett joga int s ír vissza az asszony – előtte! / Özvegy a gazdag nő, ha fukarhoz ment feleségül!” IUV. 2.6.135–141.

⁸⁶ MARTIALIS 1,64

⁸⁷ MARTIALIS 8,12

⁸⁸ „... férjnek nagyhozományú nő / nem lesz zsarnoka, nem kell neki szép ficsúr...” HOR. Carm. 3,24

⁸⁹ Hispán földön Martialis szerint „Nincsen liburnusi szolgál, panaszos kliens, / Uralgó özvegyasszonyok.” MARTIALIS 1,49

⁹⁰ IUV. 2.6.243–245.

⁹¹ D. 48.2.8. A nők perképességéről: BRÓSZ, 1964. 124. Ulpianus röviden így foglalja össze a kérdés nőkkel kapcsolatos szabályozását: „Feminae ab omnibus officiis civilibus vel publicis remotae sunt, et ideo nec iudices esse possunt, nec magistratum gerere, nec postulare, nec pro alio intervenire, nec procuratores existere.” „A nők minden civiljogi és közhivatalból ki vannak zárva. És ezért nem lehetnek bírák, nem viselhetnek tisztséget, nem perelhetnek, nem vállalhatnak senkiért kezességet, és ügyvivők sem lehetnek.” D. 50.17.2.

A „nec pro alio intervenire” alapja a SC Velleianum. Mivel a gyámsággal kapcsolatos szoros összefüggése nincsen – hiszen a tiltás gyámi auctoritas-szal és anélkül is érvényes – ezért jelen dolgozat tárgykörén kívül esik. Azonban kétségtelenül önmagában is érdekes kérdéseket vet fel a nők magánjogi helyzetével, társadalmi megítélésével kapcsolatban. A SC Velleianumra: CROOK, 1986.

Mindenesetre ez is egy oka lehet annak, hogy megítélésük ennyire negatív lett az irodalomban. Olyan területeken tűntek fel nők, amelyeket korábban tipikusan és kizárólagosan a férfiak uraltak, olyan szerepekben, amelyek kimondottan férfiasnak hatottak. Ez a változás nyilvánvalóan visszatetszést kelthetett, és – érthető módon – korántsem nyerte el mindenki rokonszenvét.

Iuvenalis perlekedő asszonyokról szóló sorai felvillantják annak lehetőségét, hogy – még ha csak extrém esetekben is – akár olyan zárt világ küszöbét is át-átléphettek egyes nők, mint amilyen a közjog szférája. Bár ezt természetesen továbbra is a férfiak monopolizálták, talán a nők mégis megtalálhatták a módot arra, hogy cselekedeteikkel még Ulpianus kategorikus „*nec postulare*” kijelentését is⁹² – legalábbis a háttérből – megcáfolják. Mégis elsősorban magánjogi önállóságuk kiszélesedése látszik egyértelműen. Ezen a területen – ahogy az a továbbiakból is kiderül – a jogalkotás sem zárkózott el mereven attól, hogy lehetőséget biztosítson számukra döntéseik megvalósításához.

A jogalkotó akarata

Úgy tűnik tehát, hogy – többek között a válások gyakoriságával együtt járó – házastársi vagyoni szeparáció, valamint a *manus* elcsökevényesedése, illetve eltűnése egy olyan folyamat részét képezték, amely magával hozta a nők pénzügyi, gazdasági önállósodását, és ezzel együtt a gyámság gyakorlati jelentőségének drasztikus csökkenését. A nőknek vagyonuk befektetésére nem volt kevesebb lehetőségük a férfiaknál, ez szűrhető le Setälä elemzéséből is. Az, hogy a folyamat eredménye, a nők pénzügyi döntéseinek függetlenedése Gaius számára olyannyira egyértelmű, jelezheti, hogy mindez „természetes” úton, a társadalmi fejlődés szerves részeként, és nem a jogalkotás következményeként zajlott le. Hiszen a gyámság szabályai számottevően nem módosultak, csak annak funkciója látszik megváltozni.

Mindazonáltal az eddig leírtak jórészt csak a vagyonos családból származó, szabadon született, önjogú és serdült római polgárnőkre vonatkoztathatók. Nem állítható természetesen az sem, hogy akár közülük minden római nő olyan önállóságot élvezett a pénzügyek területén, mint Terentia vagy mint az agyaglelőhelyekre fektető asszonyok. Úgy tűnik azonban, hogy aki ezt a fajta önállóságot nem élvezte, azt semmiképp sem a gyámság intézménye akadályozta meg ebben. Mindezek alapján a gyámság célja – valószínűsíthetően a köztársaság korának végétől legalábbis – már nem a nő igényeinek „kordában tartása”, megtevésszerűségének, naivitásának a gyám tekintélyével történő kiigazítása volt.

Sőt, úgy tűnik, hogy Gaius korára a gyámi *auctoritas* megtagadása joggal való visszaélésnek is minősülhetett. Kialakultak ugyanis azok a jogi – tehát államilag biztosított – mechanizmusok, amelyek védelmet biztosítottak a nők számára a jogukkal visszaélő gyámokkal szemben.

⁹² Lásd 91. lábjegyzet.

Ezen mechanizmusok egyike volt a gyám *auctoritas*ának *praetor* általi kikényszerítése, ami Gaius szerint nem per eredménye volt, hanem a nőnek a gyám ellen benyújtható keresetét pótolta. Ilyen esetben a *praetor* ugyan nem adott keresetet, de a gyámot peren kívül kényszeríthette *auctoritas*ának megadására.⁹³

Nem tudni, hogy ez pontosan milyen eljárási feltételek mellett zajlott le. Nincs adat arra sem, hogy az eljárás végeredménye, azaz az *auctoritas* kikényszerítése mennyire volt automatikus. Gaius megfogalmazásából az derül ki, hogy nem minden esetben végződött ilyen módon az eljárás. Valószínűbb, hogy a *praetor* megvizsgálta a szóban forgó jogügyletet, amihez szükség lett volna az *auctoritas*ra, és azt is, hogy miért tagadták meg azt. Ha ez az elgondolás helyes, az azt jelenti, hogy a *praetor* úgy is dönthetett, hogy nem kényszeríti ki az *auctoritást*, végső soron meghíúsítva ezzel a vágyott jogügylet megkötését. Mindazonáltal nem ez volt az egyetlen út, amely egy nő számára nyitva állt, hogy akaratát érvényesítse. A serdült nő – amennyiben nem felmenője volt a gyámja – Gaius korában már viszonylag könnyen „lecserélhette” vonakodó gyámját.⁹⁴

A törvényes gyámok esetén azonban a jog a *praetor* előtti eljárásra korlátozta a fenti lehetőséget. Gaius szerint személyi és tárgyi vonatkozású korlátokat is beépítettek. A gyámok közül a patrónusok és a felmenők mint törvényes – azaz nem végrendelet útján kijelölt – gyámok (*patronorum et parentum legitimae tutelae*) háromféle, a nő által megkötendő jogügylet esetében nem voltak kényszeríthetők *auctoritas*uk megadására: végrendelet készítéséhez, *res Mancipi* elidegenítéséhez és kötelezettségek vállalásához. Azonban az utóbbi két esetben kivételesen mégis kikényszeríthető volt az *auctoritas* megadása, ha a *res Mancipi* elidegenítésére vagy a kötelezettség vállalására „jelentős ok miatt” került sor.⁹⁵ Mivel Gaius nem ad taxatív felsorolást arról, hogy mi számít jelentős oknak, valószínű, hogy ennek megítélése a *praetor* mérlegelési körébe tartozott. Ez is arra utal, hogy – amennyiben ilyen eljárásra sor került – végső soron a *praetor* dönthetett a szóban forgó jogügylet szükségességéről.

Vagyis úgy tűnik – bár adatok híján csak következtethetünk –, hogy az *auctoritas* állami kikényszerítését célzó eljárás elsősorban azt volt hivatva megakadályozni, hogy a kívánt jogügylet megkötését csupán a gyámi *auctoritas* hiánya, annak meg-

⁹³ „Azok a nők ugyanis, akik teljes korúak, maguk intézik ügyeiket, és bizonyos ügyeknél, amelyeknél a gyám látszólag *auctoritas*át adja, gyakran a *praetor* kényszeríti a gyámot *auctoritas*ának akarata ellenére való megadására is. Épp ezért nem adnak perlési lehetőséget a gyámságból folyóan a (serdült) nőnek gyámja ellen. Ott, ahol azonban serdületlen fiúk és lányok ügyeit gyámok intézik, ők a serdültség elérése után gyámmoltjuknak gyámsági per során elszámolni tartoznak.” GAI. 1,190. Gardner szerint azonban a valódi ok, ami miatt a serdült nők nem indíthattak pert gyámjuk ellen, az volt, hogy az ő gyámjaiknak – a serdületlenekével ellentétben – nem volt tényleges vagyonekezelési feladatuk, így nem lett volna méltányos keresetet biztosítani ellenük. Úgy gondolja, hogy még a törvényes gyámok is legfeljebb passzivitásukkal gyakorolhattak befolyást a nők döntéseire, azaz megtagadhatták a közreműködést, ellehetetlenítve ezzel az ügylet megkötését. GARDNER, 1986. 21.

⁹⁴ Ez a mechanizmus a továbbiakban kerül majd kifejtésre.

⁹⁵ GAI. 1,192.

tagadása akadályozza meg. Valószínűleg a joggal való visszaélés ellen védett,⁹⁶ hiszen ha a *praetor* úgy ítélte meg, bizonyos esetekben akár még – az egyébként nem kényszeríthető – törvényes gyámokat is rászoríthatta az *auctoritas* megadására. Ugyanakkor az a tény, hogy a végső döntés a hatóság kezében volt, azt mutathatja, hogy a *praetor* az ügy valamennyi körülményét vizsgálta, és az indokoltan megtagadott *auctoritast* végül nem kényszerítette ki. Az eddigiek tükrében azonban kétséges az ilyen, gyám és gyámolt nő között felmerülő konfliktus gyakorisága.

A fentihez hasonló célt szolgálhatott az a szabály, hogy a nők gyámjuk távolléte esetén másik gyámot kérhettek, tekintet nélkül a távollét időtartamára. Gaius alapján ezt egy *senatus consultum* kifejezetten a nőknek – értelemszerűen a serdületlen gyámoltaktól megkülönböztetve a serdült nőknek – engedte meg.⁹⁷ Az előzőekhez hasonlóan itt is arról lehetett szó, hogy az *auctoritas* hiánya önmagában ne lehessen akadálya egy megkötendő jogügyletnek. Mindez alátámaszthatja azt, hogy a gyám tényleges feladata nem annak eldöntése volt, hogy az adott ügylet helyes-e vagy helytelen, a gyámi közreműködés mint alaki érvényességi kellék számított csupán – mint ilyen azonban elengedhetetlen volt. Annál is inkább így lehetett ez, mivel Gaius nem említ olyan szabályt, amely a gyám visszatértekor jogot biztosított volna neki az ügylet szükségességének felülvizsgálására. Új gyám kérésére nem is csak akkor volt lehetőség, ha az eredeti gyám nem volt elérhető vagy visszatérése belátható időn belül nem volt várható. Sőt, távollét miatt történő gyámkérés esetén az előző gyámság meg is szűnt az új gyám hivatalba lépésével.⁹⁸

További adalék a gyámok befolyásának csökkenéséhez, hogy a gyámolt nő jelentős szabadságot élvezhetett gyámja személyének megválasztásában. Egyrészt *manusos* házasság esetén végrendeletében a férj biztosíthatta feleségének a szabad gyámválasztás jogát, akár egyszeri, akár több alkalomra. Ha teljes jogot engedett, akkor a nő gyámválasztási jogosultsága gyakorlatilag nem esett korlátozás alá, többször is, tulajdonképpen tetszőleges számú alkalommal választhatott.⁹⁹ Mindez azt is mutathatja, hogy a férjek részéről is elfogadott volt feleségük döntési önállósága, illetve számukra is fontos lehetett, hogy az asszonynak megfelelő gyámot válasszanak. Ez pedig akár azt is jelenthette, hogy a vagyon épségben tartását, így a gyermekekre való átörökítés lehetőségének megőrzését biztosabb kezekben tudták a feleségüknél, és annál a gyámnál, akit ő választ, mintsem a törvényes gyámként szóba jövő férfiági, agnát rokonoknál.

Egy nőnek azonban nem csupán a férje révén nyílt lehetősége gyámja személyének megválasztására. A *coemptio* mint jogügylet ugyanis nem csak házasságkötésre volt alkalmas. Segítségével, bár kissé bonyolult ügyletsorozat útján, a nők – a törvényes gyámok kivételével – lecserélhették gyámjukat egy „megfelelőbbre”. A

⁹⁶ Úgy tűnik, a római jog és társadalom fontos részét képezte a joggal való visszaélés elleni fellépés. Gaius *Institutiói*ban általánosságban is megfogalmazza e tilalmat: „... nem szabad ugyanis a jogunkat rosszra felhasználni” („male enim nostro iure uti non debemus”). GAI. 1,53.

⁹⁷ GAI. 1,173.

⁹⁸ GAI. 1,173.

⁹⁹ GAI. 1,150–153.

leírás megint csak Gaiusnál maradt fenn.¹⁰⁰ A kívánt cél két egymást követő *coemptio* – azaz színleges adás-vétel –, majd egy speciális eljárás, a *manumissio vindicta* segítségével volt elérhető.¹⁰¹ A *coemptio* során – lévén a *mancipatio* egy változata – elkerülhetetlenül szükséges a gyámi *auctoritas*. Így a nőt először gyámjai *auctoritas*-ával egy bizalmi embere „veszi meg”. Már ezzel a lépéssel megszabadul ugyan nem kívánt gyámjaitól, azonban a *coemptio* révén a vevő hatalma alá kerül. Hogy önjogúságát újra elérhesse – és a kiszemelt gyámot is megkapja – a kívánt gyám egy második *coemptio* során megveszi a nőt az első vevőtől, majd őt színleges per (*in iure cessio*) útján, úgynevezett szabadságperrel (*manumissio vindicta*) felszabadítja. Ez a színleges ügyletekből és perből álló folyamat azt a szabályt használja ki, hogy a rabszolganő törvényes gyámja az őt felszabadító patrónus lesz.¹⁰² Természetesen a *coemptio* révén a nő nem válik rabszolgává, ez csupán egy leleményes jogi megoldásnak tekinthető.

Mindezek a lehetőségek jelzik a gyámi közreműködés formalitását, rámutatnak ugyanakkor az *auctoritas* elengedhetetlen fontosságára is. Bármennyire nem volt a gyámnak befolyása az ügyletet megelőző döntésre, annak érvényességéhez *auctoritas*a nélkülözhetetlen volt, amelynek hiányában a nő nem intézkedhetett. Ugyanakkor a nők ebből adódó kiszolgáltatottságát számos beépített biztosíték volt hivatott enyhíteni.

Szólni kell még az agnát rokonok törvényes gyámságáról. A XII táblás törvény óta végrendeleti gyámnevezés híján *ipso iure* az agnát rokonok nyerték el a gyámságot, mind a serdületlenek, mind a nők fölött. *Manusos* házasságot kötött nő esetén a férj legközelebbi agnát rokona jöhetett számításba, hiszen ilyenkor az asszony jogi értelemben elveszítette kapcsolatát eredeti *agnatió*jával. A törvényes gyámoknak kötelességük volt a gyámság ellátása, mindazonáltal az elméletileg érdekükben is állt, hiszen az agnát rokonok voltak a nő törvényes örökösei, vagyis annak a vagyonnak a kezelése volt a feladatuk, amely a nő halála után rájuk vagy örököseikre szállt. Gaiustól azt is megtudjuk, hogy a törvényes gyámokra még az ő korában is számos külön szabály vonatkozott, kivételes helyzet biztosítva számukra a többi gyámhoz képest. Mint az a fentiekben kiderült, a törvényes gyámok *auctoritas*a nem volt könnyen kikényszeríthető, sőt, végrendelet készítéséhez egyáltalán nem volt az. Gaius ezt azzal indokolja, hogy – mivel ez esetben a gyám gyámoltja vagyonának örököse, ha az végrendelet nélkül hal meg – ne zárhassák ki végrendelet útján se az öröklésből. A másik két esetben – *res Mancipi* elidegenítése, kötelezettség vállalása – is hasonló indokot hoz fel Gaius, azaz, hogy értékesebb dolgok elidegenítése vagy adósság révén az agnát rokonok leendő öröksége ne

¹⁰⁰ GAI. 1,114–115a

¹⁰¹ „... valaki meg akar szabadulni jelenlegi gyámjaitól és mást akar gyámul megszerezni, ekkor amazok részvételével (illis auctoribus) *coemptiót* köt; ezt követően a vevő által újból eladatja magát annak, akinek ő maga akarja, és ha az »*vindicta*« felszabadítja, akkor az lesz a gyám, aki őt felszabadította.” GAI. 1,115. A *manumissio vindicta*ra: FÖLDI-HAMZA, 1996. 210–211. A római jogtól nem volt idegen a hatalom alá kerülés aktusát is magában foglaló jogi megoldások alkalmazása. Ilyen volt például az *emancipatio*, illetve a nők Hadrianus kora előtti végrendelkezési lehetősége. GAI. 1,115a.

¹⁰² GAI. 1,165.

csökkenjen.¹⁰³ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a legnagyobb befolyással rendelkező gyámok a törvényes gyámok voltak. Ez tehát az egyetlen eset, amely alkalmas lehetett a nők vagyongazdálkodással kapcsolatos döntéseinek – a gyám érdekében történő – korlátozására, még akkor is, amikor a gyámság funkciója kezdett kiüresedni. A nők agnát gyámságát végül a claudiusi törvényhozás szüntette meg.¹⁰⁴

Dixon azonban rámutat, hogy az agnát gyámoknak a gyámság ellátásához fűződő „önös” érdekei legfeljebb kezdetben állhattak fenn, a későbbiek során ez megváltozott. Fokozatosan átalakult a gyámságról alkotott kép is, azaz már nem a vagyon várományosainak előzetes vagyongazdálkodási jogosultságaként tekintettek rá. A serdületlenek esetében a gyámságot kötelezettségként kezdték látni, ami első sorban a zsenge korú és tapasztalatlan gyámolt vagyonának megővését jelentette. Serdült nők esetében azonban a gyám vagyongazdálkodással kapcsolatos jogai erősen meggyengültek, amelyet a jogalkotás és a szokások megváltozása is elősegített. Ráadásul, míg a serdületlenek gyámsága belátható ideig – a gyámolt megfelelő életkorba jutásáig – tartott, addig serdült nők esetében ez bizony kínosan hosszúra nyúlhatott: egészen a gyámolt haláláig. Úgy tűnik tehát, hogy mindezek miatt azok, akik a törvény erejénél fogva kényszerültek serdült nő feletti gyámság ellátására, nem szívesen tették azt. Ellenkezőleg, próbáltak kibújni a feladat alól, amihez a jogalkotás már a *Lex Claudia* előtt is segítséget nyújtott a számukra.¹⁰⁵ Ugyanezt hangsúlyozza J. A. Crook is.¹⁰⁶ Mindketten Gaius egy megjegyzését veszik alapul, miszerint a törvényes gyámok a megfelelő jogüggyellett (*in iure cessio*) a serdült nők feletti gyámságot másnak átengedhetik, a serdületlenek felett azonban nem, mivel ez utóbbi „nem látszik terhesnek, merthogy a serdülttség beálltával véget ér”.¹⁰⁷

A törvényes gyámság ellátása valóban járhatott kellemetlenségekkel. Az is alátámasztja ezt, hogy a törvényes gyámoknak – nem úgy, mint a végrendelet útján kijelölteknek – a *praetor* intézkedése alapján vagyoni biztosítékot kellett adniuk. Külön kiemelendő, hogy Gaius szerint e szabály célja az volt, hogy a gyámok „ne vegyék semmibe és ne hanyagolják el gyámoltjuk ügyeit.”¹⁰⁸ Vagyis a törvényes gyámságot e korban már valóban nem túl nagy lelkesedéssel láthatták el az arra kötelezettek.

Mindezek alapján Claudius valószínűleg nem forradalmi lépést tett a nők „felszabadítása” érdekében az agnát gyámság eltörlésével, hanem csupán a létező gyakorlatot törvényesítette,¹⁰⁹ megkímélve a törvényes gyámság kötelezettségével terhelt férfirokonokat a feladat elhárításának bonyodalmaitól.

¹⁰³ GAI. 1,192.

¹⁰⁴ A *Lex Claudia*áról: GAI. 1,157.

¹⁰⁵ DIXON, 1986. 99–100.

¹⁰⁶ CROOK, 1986. 90–91.

¹⁰⁷ GAI. 1,168.

¹⁰⁸ GAI. 1,199–200.

¹⁰⁹ DIXON, 1986. 100. Brósz szerint az sem lehetett elhanyagolható indok, hogy Claudius el akarta venni agnát gyámság alatt álló unokahúgát, fivérének lányát, Agrippinát. BRÓSZ, 1964. 124. Ennek érdekében Claudius eltörölte az unokahúggal szemben fennálló relatív házassági akadályt is, azonban rendelete alapján csak a fivér lányával lehetett törvényes házasságra lépni, a nővérevel

A gyámság intézménye tehát Gaius korára már semmiképp sem arra szolgálhatott, hogy a nőket „*felfogásuk könnyelműsége*”¹¹⁰ miatt jelentős irányítás vagy korlátozás alá szorítsa. Természetesen ha egy apa vagy egy férj korlátozni kívánta lánya vagy felesége pénzügyekkel kapcsolatos döntéseit, azt könnyűszerrel megtehetette. Nyilván nem is volt minden asszonynak igénye vagy lehetősége olyanfajta pénzügyi önállóságra, mint amilyen az eddigi példákból tükröződik. Azonban a hangsúlyt a serdült, önjogú asszonyok feletti gyámság céljára helyezve elmondható, hogy a jogi szabályozás és a források tükrében a gyámoknak nem maradt annyi befolyásuk a nők ügyeire, hogy mozgásterüket számottevően korlátozhatták volna. Közreműködésük a pusztá formalitások keretei között maradt csupán.

A nők feletti gyámság értelmezési lehetőségei az auctoritas szempontjából

A kérdés ezek szerint az, hogy mi lehetett a nők feletti gyámság gyakorlati célja, mi lehetett a jelentősége, miért tartotta magát egészen a 4. századig¹¹¹ ez az intézmény. Kézenfekvő magyarázat lenne az, hogy a gyámi *auctoritas* a nők hiányzó vagy korlátozott cselekvőképességét volt hivatva pótolni. Ugyanakkor ez nem tűnik elégséges indoknak, mivel egyes jogügyleteket a nők önállóan is megkötöttek. Mivel magyarázható, hogy önállóan, az összegre való tekintet nélkül adhattak pénzkölcsönt, míg például egy öszvért nem adhattak el gyámi *auctoritas* nélkül, lévén *res Mancipi* körébe tartozó dolog. Nyilván bajosan lehetne megindokolni, hogy az utóbbihoz miért nem volt elégséges a nők cselekvőképessége, ha az előbbihez viszont igen.¹¹²

Miután a gyámok tényleges vagyonkezelői feladatai a jogszabályok és a társadalmi szokások révén elenyésztek, a gyámság megmaradt jelentősége elméleti síkon keresendő. Gardner szerint azoknak a logikátlan és abszurd ellentmondásoknak az okai, amelyek a gyámság jogi szabályozása és gyakorlati megvalósulása közt fennálltak, abban keresendők, hogy Gaius korára már ellentét feszült a férfiak politikai, valamint a magánjog és a családi kapcsolatok terén betöltött szerepe közt. Míg az előbbi terület, a közjog szférája feletti ellenőrzésük maradéktalanul megmaradt, addig az utóbbi esetében erősen megrendült. Éppen az eddigiekben részletezett változások miatt. A gyámság fenntartását így az az igény szülhette, hogy a férfiak legalább a vagyonmozgások ellenőrzésének látszatát fenntartsák.¹¹³ Hiszen a

nem. GAI. 1,62. Suetonius alapján Claudius számos nőnek privilégium gyanánt biztosította a négygyermekes anyák jogait. SUET. Claud. 19.

¹¹⁰ GAI. 1, 144.

¹¹¹ A serdült nők gyámságát Constantinus idején törölték el. BRÓSZ, 1964. 124.

¹¹² Nem is beszélve arról, hogy számos nő – akár gyermekeinek tényleges száma, akár a szenátus vagy később a császárok által biztosított privilégium alapján – mentesült a gyámság alól, minden ügyét önállóan intézhette, ez pedig még inkább megkérdőjelezhetővé teszi a jogintézmény további fenntartását.

¹¹³ GARDNER, 1986. 22.

politikai jogokat ők birtokolták, ők alkották az állami vezetést, övék volt a jogalkotás és jogalkalmazás privilégiuma.¹¹⁴ A magánjog területén azonban – minden bizonnyal a társadalmi igényeknek megfelelően – a jogszabályok is biztosítani látszanak az önjogú nők önálló döntési lehetőségeit is, amennyiben azzal élni kívántak.

Logikátlanság és abszurditás lengi be a gyámságra vonatkozó jogi szabályok rendszerét is. Első ránézésre legalábbis nem világos, hogy miért köthettek meg némi ügyletet önállóan a nők, másokat pedig miért nem.

Elképzelhető azonban, hogy mégis található logika abban, ahogyan az ügyek megoszlanak. Talán éppen ebben a másfajta logikában mutatkozhat meg a gyámság fenntartásának ideológiája, amely ugyanakkor szorosan összekapcsolódik az ügyletek feletti ellenőrzés látszatának fenntartásával.

Egy lényeges szempontot szolgáltathat ezen ideológiának a római jogi hagyomány. Ehhez fontos adalék lehet az *auctoritas* rendkívül széles területet felölelő fogalmának jogi vetülete. Hiszen máris érthetőbbé válik a pénzkölcsön és az öszvéreladás – a rómaiak számára valószínűleg nyilvánvaló – különbsége, ha figyelembe vesszük, hogy a kettő egészen más jogügylet végrehajtása révén volt realizálható. Míg az öszvér mint ígásbarom a jogi értelemben vett dolgok (*res*) archaikus felosztása alapján a *res Mancipi* körébe tartozott, és így csak egy ősi jogügylet, a *mancipatio* révén volt átruházható, addig a későbbi keletkezésű pénzkölcsönre egészen más, sokkal kevésbé szigorú szabályok vonatkoztak.

A *mancipatio*val átruházható dolgok körébe tartozott az Itália területén fekvő földek, a rabszolgák, az ígásbarmok (marhák, öszvérek, lovak, szamarak) adásvétele és a négy ősi telki szolgálat (az út, gyalogút, a marhahajtás és a vízelvezetés joga). A későbbiek során a *res Mancipi* és a *res nec Mancipi* illetően megkülönböztetése gyakorlati okkal már nem bírt, azonban a jogi tradíció megtartotta azt a szabályt, hogy *mancipatio* tárgya csakis *res Mancipi* lehet.¹¹⁵ Az ezen a körön kívül eső dolgok átruházásához a pusztá átadás (*traditio*) is elegendő volt, amennyiben az a tulajdonjog átvitelének szándékával történt.

Gaius leírása alapján végigkövethetjük azokat az eseteket, ahol a római jog a serdült nők intézkedésének érvényességéhez gyámi *auctoritas*t követelt meg. Ebből látszik, hogy éles különbség volt a serdületlenek és a serdült nők felett gyakorolt gyámság jellege felett.¹¹⁶

A nőknek a serdületlenekkel ellentétben nem a cselekvőképessége – azaz a kötelezettség vállalásához szükséges belátási képessége – hiányzott, hanem az a joga-

¹¹⁴ A nők közjogi jogosultságaira – pontosabban azok hiányára: BRÓSZ, 1964. 121–124.

¹¹⁵ FÖLDI-HAMZA, 1996. 272. A későbbiek során ezzel az ügylettel ruházták át a szabad személyek – elsősorban a hatalom alatti családtagok – feletti hatalmat is, azonban ez számított az egyetlen kivételnek. FÖLDI-HAMZA, 1996. 313.

¹¹⁶ Gaius szerint alapvető különbség volt a serdületlen fiúk vagy lányok és a serdült nők mint gyámoltak között, hogy míg *res Mancipi* közé tartozó dolgokat egyikük sem idegeníthetett el gyámi *auctoritas* nélkül, addig a serdült nők az e körön kívül eső dolgokat önállóan is elidegeníthették. GAI. 2,80.

sultságuk, hogy aktív részt vállaljanak az ősi, ünnepélyes keretek közt zajló jogügyletek lebonyolításában.

A nők által önállóan eszközölhető és a gyámi *auctoritas*hoz kötött ügyletek közti különbségtétel rendezőelve tehát nem azok tartalmában – a vállalt kötelezettségek és az elnyert jogosultságok jellegében – keresendő, hanem formájukban és tárgyukban.

Az időben legkorábban kialakult, csak meghatározott tárgyi körre kiterjedő jogügyletek megkötését a római jogi tradíció csakis a teljes jogú férfiak privilégiumának tekintette. Olyannyira, hogy mások számára tilalmas voltát századok múltán sem oldották fel, amikor jelentőségüket a később kialakuló, szélesebb körben nyitott ügyletek már elhalványították. A szigorú rendben citálandó *nuncupatio* (a szerződés érvényességét biztosító ünnepélyes előszóbeli nyilatkozat) ugyanis csak az ő szájukból elhangozva válhatott teremtmő erővé, azaz jogkeletkeztető szóvá.

Mindez megerősíteni látszik tehát, hogy a gyámi *auctoritas* fenntartása valóban legfeljebb a vagyonmozgások feletti ellenőrzés látszatának megőrzésére lehetett elegendő. Tény, hogy a *res Mancipi* körébe tartozó földbirtokok a rómaiak számára a vagyon meghatározó részét képezték, azt a nők nem is idegeníthették el önállóan. Mindazonáltal a *res Mancipi* és a *res nec Mancipi* értékviszonyában eltolódás indult meg a Kr. e. 2. századtól, amelynek során a vagyonba tartozó *res nec Mancipi* a korábbiaknál jóval jelentősebb értéket nyert.¹¹⁷ Ha a gyámság meghatározó és valószínű célja a vagyonmozgás feletti hatékony társadalmi ellenőrzés biztosítása, akkor célszerűbb lett volna összehatárhoz kötni a gyámi *auctoritas* szükségességét. Figyelembe véve, hogy a nők szabadon adhattak kölcsönt, ajándékozhattak¹¹⁸ és idegeníthettek el *res nec Mancipit* – ide értve a tartományi telkeket is –, az ellenőrzés legfeljebb látszólagosnak mondható. Az irodalmi forrásokban oly gyakran megjelenő „hozományvadászok” ellen sem biztosíthat megfelelő védelmet a gyámság, hiszen a kitarítottak valószínűleg ritkán kértek itáliai telkeket vagy igásállatokat az asszonyoktól. Egy ilyen esetet leírva Martialis bíorról, drágakövekről, aranyról ír, amit a „kizsákmányolt Chloé” a szeretőjének ad.¹¹⁹ A fentiek alapján azonban az önjogi asszony, ha akarta, szabadon herdálhatta – ugyan nem *res Mancipi* körébe tartozó, ám mégis értékes – vagyontárgyait. Nem a gyámság volt tehát a nők va-

¹¹⁷ HAMZA, 1977. 150. Ezt támasztja alá többek között Martialis egy epigrammája is, aki arról ír, hogy az ezüst, a műalkotások, dísz tárgyak fontos részét képezték a vagyonnak. „Mindenfajta ezüstit megszerezte, / Myron sok remekét csupán te bírod, / Scopas-, Praxitelesnek alkotásait / ...Nincs hiány se valódi >Grátius<-ban, / Sem aranyperemű >Callaecusok<-ban.” MARTIALIS 4,39.

¹¹⁸ A házastársak közötti ajándékozást – valószínűleg a Kr. e. 1. századtól – tiltották a jogszabályok. Ennek okát Hamza Gábor a *donatio* jogi konstrukciójában, annak eredeti természetében látja. A *Lex Cincíára* és a házasságok közötti ajándékozásra: HAMZA, 1977. A férjen kívül bárki másnak juttatott ajándék azonban nem esett korlátozás alá.

¹¹⁹ „Chloé, zsenge Luperkusodnak ádtál / Hispán s tyrusi bíort és skarlátot, / Galaesus folyamában ázott tógát, / Indus sardonyxot, skytha smaragdot, / S száz császári aranyt, mind új veretben: / Bármit kér, megadod te néki nyomban. / Jaj néked, te kizsákmányolt teremtes: / Majd pőrére zsarol Luperkusod még!” MARTIALIS 4,28. A hozományvadászok veszélyét sejteti egy másik epigramma is: „Mert Phileroszt szereted, s megvetted egész vagyonoddal, / A három fiadat, Galla, te veszni hagyod?” MARTIALIS 2,34. Úgy tűnik, mégsem minden asszony volt híres a biztos kezű befektetéseiről.

gyona feletti ellenőrzés hatékony eszköze, az valóban legfeljebb a látszat fenntartására lehetett alkalmas.

Kérdés azonban, hogy van-e olyasmi, ami felett hatékonyabb ellenőrzést biztosíthatott a gyámi *auctoritas*. Az, hogy a magánjog szférája feletti ellenőrzés látszatát volt hivatva fenntartani, nem feltétlenül jelenti a vagyonmozgások feletti ellenőrzés szándékát.

Egy római férfi számára talán éppoly fontos lehetett annak az ügyletnek a privilégiuma, amely – lévén az archaikus jog egyetlen jogügylete – alapvető fontossággal bírt. A fentiekből kitűnik, hogy a gyámság alatt álló nők számára akkor volt szükséges a gyámi *auctoritas*, ha olyan ősi eredetű jogügyletet akartak kötni, amely az archaikus jog korában kizárólag a *quirites*, a serdült, fegyverforgató¹²⁰ római férfiak privilégiuma volt.

Úgy tűnik tehát: bár a nők a gyakorlatban maguk kezelték a vagyonukat, a jogalkotók mégis sokáig vonakodtak számukra általánosságban megadni a jogot az ősi, civiljogi ügyletek önálló létrehozására. Mindez összefügghet az *auctoritas* fogalmával is, amelynek jelentései rendkívül széles skálán mozogtak.¹²¹

Lind meglátása szerint az *auctoritas* – ellentétben fogalmi párjával, a statikus *dignitasszal* – mindig aktív erő.¹²² Az ősi jogügyletek kialakulásának idején is valószínűleg ez az aktív erő volt szükséges ahhoz, hogy a teremő szó hatalma révén – amely a római vallás terén is nagy fontossággal bírt –, valaki képes legyen létrehozni egy dolog vagy egy személy felett saját hatalmát. Valószínűleg ez rejtőzik a *nuncupatio* szigorúan meghatározott, megfelelő sorrendben és tisztán ejtendő szavai mögött.¹²³ Ugyanakkor az *auctoritas* egyrészt megfelelő kvalitásokhoz, másrészt felhatalmazáshoz kötött. Nem rendelkezhet vele olyan, aki tapasztalatlan, az adott területen járatlan, valamint az sem, aki a megfelelő hatalomtól – nem ritkán magától a római néptől – származó felhatalmazással nem rendelkezik.¹²⁴

Mindezt az ősi jogügyletek megkötésére alkalmazva úgy tűnik, az *auctoritas* ez esetben a tulajdonjog, méghozzá a *ius quiritium* alapján megszerezhető úgynevezett kviritár tulajdon megszerzéséhez szükséges jogcím volt.¹²⁵ Ez a jogcím azonban magában a tulajdonjogot keletkeztető ügyletben, így a teremő szó alkalmazásában rejtett. Az *auctoritas* mögött megbújó – a *mancipatio* révén a tulajdonjog létrehozására alkalmas – aktív erő a konkrét esetben tehát a *quirites* (római polgár) privilégiuma volt, azt sem idegenek, sem serdüetlenek, sem pedig nők nem bírhatták.

¹²⁰ ZLINSZKY, 1998. 16.

¹²¹ Az *auctoritas* egyike a *mos maiorum* körébe tartozó fogalmaknak, amely szoros összefüggést mutat a *dignitasszal*, ami eredetileg a patríciusok sajátja volt. LIND, 1971. 22. Az *auctoritas* mint fogalom rendkívül széleskörű alkalmazásának, sokrétű jelentésének bemutatása túlmutat e dolgozaton, így a továbbiakban pusztán annak lehetséges jogi vetületeivel célszerű foglalkozni. Az *auctoritas* jelentéseire: LIND, 1971. 22–34.

¹²² LIND, 1971. 30.

¹²³ A teremő szóról és annak vallásbéli szerepéről: KÖVES-ZULAUF, 1995. 70–151.

¹²⁴ LIND, 1971. 31.

¹²⁵ LIND, 1971. 30.

A szerződések terén a kötelmet szintén a szó, az ígélet (*sponsio*) keletkeztette, annak megszegése *sacer* (átkozott) megbélyegzést vont maga után. Gellius alapján az ígéletét megszegő adós vagy a *cliens*-ét becsapó patrónus a *fides*¹²⁶ ellen vétett, ezzel magyarázta a rendkívül szigorú szankciókat, amelyeknek alkalmazását a XII táblás törvény elrendelte.¹²⁷ Ugyanakkor Gellius arra is rámutat, hogy ezeket a büntetéseket az archaikus korban talán sosem alkalmazták. A kegyetlen megtorlás kilátásba helyezése ugyanis éppen azt jelzi, hogy ilyen bűnök – az ősök fegyelmezett életmódjára tekintettel – nem fordulhattak elő. A *fides* köteléke, a szó hatalma volt olyan erős, hogy azt senki ne merészelje megsérteni.

E két ősi ügylet fennmaradásával a jogkeletkeztető szó évszázadokon át kísérte a római jogfejlődést. Tartalma a későbbiek során már nem volt ugyanaz, mint a XII táblás törvény korában, de a külsőségei mindenképp megmaradtak. A *mancipatió*t Gaius korában valószínűleg éppolyan külsőségek mellett kellett létrehozni, mint a XII táblás törvény születése idején. A hatalma túl erősnek bizonyulhatott ahhoz, hogy a jogalkotás végleg megtörje a tradíciót, és eltörölje ezeket az ügyleteket.

Gyanítható, hogy ennek a jogi konzervativizmusnak része lehetett a nők feletti, funkcióját veszített gyámság fenntartásában is. Az a megkülönböztetés, ahogyan a gyámi *auctoritas* igénylő és nem igénylő ügyek elválnak egymástól, arra enged következtetni, hogy a jogalkotók az ősi civiljogi ügyletek megkötésének privilégiumát a felnőtt, római polgárjoggal rendelkező férfiak részére kívánták fenntartani.¹²⁸

Az ősi ügyletek megkülönböztetett voltának tartalmi vonatkozásai – az ilyen, a szavak révén tulajdonjogot teremtő ügyletekben való részvétel csakis a fegyveres férfiak, a *res publicá*t alkotó legfontosabb tényezők privilégiuma lehetett – a századok során, a körülmények változása folytán igencsak megkoptak. Ugyanakkor formális jelentősége megmaradt. Olyannyira, hogy egy – egyébként az ügyeiben egyedül döntő, azokat önállóan megfontoló – nőnek ahhoz, hogy ilyen ősi eredetű ügyletet érvényesen köthessen meg, szüksége volt valakire, aki e tekintetben *auctoritas*-sal bírt: egy római polgárjoggal bíró férfira, a *quirites*-szek „örökösére”. Ezen alakiságok fontosságának lényeges szerepe lehetett tehát a gyámi *auctoritas* fennmaradásában.

*

Összefoglalva tehát, a serdült, önálló nő feletti gyámság fenntartása semmiképp sem a vagyon védelmét, a nő akaratának megzabolázását, korlátozását szolgálhatta a vizsgált korszakban. Mégis, mindenképpen helyesnek látszik az a gondolat, hogy

¹²⁶ A *fides*ről mint hűségről, a *cliens*t és a patrónust összefűző kötelékről bővebben: LIND, 1971. 14-17.

¹²⁷ GELL. 20,1. A XII táblás törvény szerint a több hitelezőnek tartozó adóst – miután minden határidő lejárt – hitelezői annyi darabra vághatták, ahányan voltak. XII T.T. 3,1-6. A *cliens*-ét becsapó patrónus *sacer* lett. XII T.T. 8,21. Az eskü és a *fides* kapcsolatára még: CIC. De off. 3.31.111: „Őseink semmiféle köteléket nem tartottak olyan alkalmasnak a hűség biztosítására, mint az esküt, ezt mutatják a XII tábla törvényei.”

¹²⁸ A *ius liberorum* – akár a gyermekek számán, akár egyéb szemponton alapult is – privilégiumnak tekinthető.

a jogintézmény valamiképpen a magánjog – eredetileg kizárólag férfiak számára hozzáférhető – világa feletti ellenőrzést szolgálja, vagy legalábbis annak látszatát. Úgy tűnik azonban, hogy ezt a látszatot nem is annyira a vagyonmozgások ellenőrzése érdekében kívánták fenntartani, hanem inkább afelett az ügylet felett, ami e tekintetben a legnagyobb fontossággal bírt. Az önjogú nők szerepe megváltozott, vagyonuk felett önállóan rendelkezhettek – vagyis a gyámság intézménye nem akadályozta őket –, azaz eldönthették, mire, mikor milyen feltételek mellett költik el azt.

Amit azonban nem tehettek meg önállóan, az az, amihez ősidőktől fogva csak a férfiaknak volt joguk: nem köthették meg az archaikus eredetű jogügyleteket, amelyek a régmúlt legfontosabb vagyonmozgásainak eszközéül szolgáltak. Így a római polgárjoggal rendelkező férfiak ellenőrzése nem csupán a közjog területére terjedt ki, hanem annak a látszata is megmaradt, hogy a magánjog legfontosabb ügyleteit is monopolizálják.

Ezek alapján a serdült nők feletti gyámság elenyészésére valószínűleg akkor kerülhetett sor, amikor a magánjogi jogügyletek megkülönböztetésének jelentősége végképp kiveszőben volt. Az ősi formák fokozatosan adták át helyüket az egyszerűbb, gyorsabb, rugalmasabb ügyletfajtáknak, illetve a forgalom biztonsága okán egyre nagyobb szerephez jutott az írásbeliség.¹²⁹ A iustinianusi *Institutió*ban már nyoma sincs a *mancipatió*nak, a *res Mancipi*–*res nec Mancipi* megkülönböztetésének, és természetesen a serdült nők gyámságának sem. Talán az sem véletlen, hogy éppen Constantinus alatt tűnt el a serdült nők gyámságának intézménye. Úgy tűnik, ő sok szempontból racionalizálni próbálta a római jogot, a serdült nők gyámsága mellett ő törölte el az Augustus kora óta fennálló, nőtlenséget és gyermektelenséget sújtó büntetéseket is.¹³⁰ Így a társadalmi igényeknek történő behódolás, a gyakorlati szempontok előtérbe helyezése adhatta meg a kegyelemdöfést a gyámi *auctoritas*on keresztül fenntartott látszat ideológiájának.

¹²⁹ ZLINSZKY, 1998. 106.

¹³⁰ CODTHEOD 8.16.1. Magyar fordítás: BORHY, 2003. A *ius liberorum*hoz hasonlóan, érdemek alapján az augustusi családjogi törvények gyermektelenséget sújtó rendelkezései alól is kapható volt felmentés a jogszabályok eltörlése előtt. Így Martialis is – költői teljesítménye elismerése gyanánt – nőtlen és gyermektelen létére megkapta a császártól a „háromfi jogot”. MARTIALIS 2,90–91.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***XII. T.T.**

A tizenkéttáblás törvény töredékei. Ford.: Zlinszky János. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

ARJAVA

1998 ARJAVA, Antti: Paternal power in late antiquity. In: *Journal of Roman Studies*, 88. (1998) 146–165.

BOND

1971 BOND, R. P.: Anti-feminism in Juvenal and Cato. In: *Studies in Latin literature and Roman history*. Vol 1. Ed.: DEROUX, Carl. Brüsszel, Latomus, 1971. 7–58.

BORHY

2003 *Római Történelem. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: BORHY László. Budapest, Osiris, 2003.

BRADLEY

1991 BRADLEY, Keith R.: Dislocation in the Roman family. In: *Discovering the Roman family. Studies in Roman social history*. New York, Oxford University Press, 1991. 124–155.

1991 BRADLEY, Keith R.: Remarriage and the structure of the upper-class family at Rome. In: *Discovering the Roman family. Studies in Roman social history*. New York, Oxford University Press, 1991. 156–175.

BRÓSZ

1964 BRÓSZ Róbert: *Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 121–136.

1976 BRÓSZ Róbert: Ist die uxor in manu eine agnat? In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica*, 18 (1976) 42–57.

CIC.

Cicero válogatott művei. Vál.: Havas László. Budapest, Európa, 1987.

CODTHEOD

Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes I-II (*Codex Theodosianus et Novellae posttheodosianae*). Ed.: MOMMSEN, Theodor – MEYER, P. M. Berlin, Weidmann, 1905.

CROOK

1986 CROOK, J. A.: Feminine inadequacy and the *Senatusconsultum Velleianum*. In: *The family in ancient Rome. New perspectives*. Ed.: RAWSON, Beryl. New York, Cornell University Press, 1986. 83–92.

CSILLAG

1976 CSILLAG Pál: *The Augustan laws on family relations.* Budapest, Akadémiai, 1976.

D.

Digesta. Ed.: MOMMSEN, Theodor – KRÜGER, Paul. Berlin, Weidmann, 1928.

DIXON

- 1986 DIXON, Suzanne: Family finances: Terentia and Tullia. In: *The family in ancient Rome. New perspectives.* Ed.: RAWSON, Beryl. New York, Cornell University Press, 1986. 92–119.
- 1992 DIXON, Suzanne: *The Roman family.* Baltimore, John Hopkins University Press, 1992.

FERENCZY

- 1976 FERENCZY Endre: A római házasságjog kialakulása. In: *Antik Tanulmányok.* 1976. 76–89.

FÖLDI-HAMZA

- 1996 FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

GAI.

GAIUS: *Institutiones.* Ford.: Brósz Róbert. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

GARDNER

- 1986 GARDNER, Jane F.: *Women in roman law and society.* Bloomington, Indiana, University Press, 1986.
- 1998 GARDNER, Jane F.: *Family and familia in Roman law and life.* Oxford, Clarendon Press, 1998.

GELL.

GELLIUS: *Attikai éjszakák.* Vál.: Simon Róbert. Ford.: Muraközy Gyula. Budapest, Európa, 1968.

GELLIUS

The Attic Nights of Aulus Gellius. Transl.: Rolfe, John C. London, Heinemann, 1954.

HAMZA

- 1977 HAMZA Gábor: A házastársak közti ajándékozási tilalom eredetének kérdései a római jogban. In: *Acta Facultatis politicae-iurudicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, 20. (1977) 137–161.

HOR.

Quintus Horatius Flaccus összes versei. Szerk.: BORZSÁK István – DEVECSERI Gábor. Budapest, Corvina, 1961.

IUSTINIANUS

Iustinianus császár intézményei négy könyvben. Ford.: Ifjabb Mészöly Gedeon. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.

IUV.

PERSIUS és IUVENALIS: *Szatírák.* Ford.: Muraközy Gyula. Budapest, Európa, 1977.

KÖVES-ZULAUF

- 1995 KÖVES-ZULAUF, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, Telosz, 1995.

LIND

- 1971 LIND, L. R.: The traditions of Roman moral conservatism. In: *Studies in Latin literature and Roman history*. Vol 1. Ed.: DEROUX, Carl. Bruxelles, Latomus, 1971. 7–58.

MARTIALIS

Marcus Valerius Martialis epigrammái. Ford.: Csengery János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1942.

MARTIN

- 1996 MARTIN, Dale B.: The construction of the ancient family: methodological considerations. In: *Journal of Roman Studies*, 86. (1996) 40–60.

NÓTÁRI

- 2005 NÓTÁRI Tamás: De matrimonium cum manu. In: *Jogtörténeti Szemle*, (2005) 2. 52–65.

IFJABB PLINIUS

Ifjabb Plinius: *Levelek*. Szerk.: LONTAY László. Budapest, Európa, 1996.

PLUT.

PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok*. Ford.: Máthé Elek. Budapest, Magyar Helikon, 1978.

SALLER

- 1991 SALLER, Richard: Corporal punishment, authority and obedience in the Roman household. In: *Marriage, divorce and children in ancient Rome*. Ed.: RAWSON, Beryl. Oxford, Clarendon Press, 1991. 144–165.

SETÄLÄ

- 2002 SETÄLÄ, Päivi: Women and brick production – some new aspects. In: *Women, wealth and power in the Roman Empire*. Ed.: SETÄLÄ, Päivi. Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002. 181–201.

SUET.

SUETONIUS: *A caesarok élete*. Ford.: Kis Ferencné. Budapest, Európa, 1994.

TREGGIARI

- 1991 TREGGIARI, Susan: Divorce Roman style: how easy and how frequent was it? In: *Marriage, divorce and children in ancient Rome*. Ed.: RAWSON, Beryl. Oxford, Clarendon Press, 1991. 31–46.
- 1993 TREGGIARI, Susan: *Roman marriage. Iusti Coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*. Oxford, Clarendon Press, 1993.

ZLINSZKY

- 1998 ZLINSZKY János: *Ius Privatum*. Budapest, Osiris, 1998.
- 2001 ZLINSZKY János: *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest, Akadémiai, 2001.

SIC ITUR AD ASTRA

FIATAL TÖRTÉNÉSZEK FOLYÓIRATA

58. (2008)

XIX. évfolyam

*A folyóirat megjelenését az
AEGON Magyarország Általános Biztosító Zrt.,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem,
az ELTE Egyetemi Hallgatói Önkormányzat
és az ELTE BTK HÖK Kulturális és Sportbizottsága
támogatta*

V. László Zsófia

Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”

Egy 18. századi nemesasszony élete és példája
a halotti beszédek tükrében

A 18. SZÁZAD ELEJÉN a magyar nemesasszonyok sorsát, akárcsak a nyugat-európai nemesi és felsőpolgári körökbe tartozó társaikét, gyermekkoruktól a házasságra való felkészülés, majd az anyai és a háziasszonyi feladatok ellátása határozta meg. A szellemi kultúra legnagyobb része a férfiaknak fenntartott terület maradt. Egyesek a nőket természetükből adódóan alkalmatlannak tartották arra, hogy a hitgyakorláshoz szükséges vallási tételek, imádságok és kegyes olvasmányok ismeretén túl szellemi munkát végezzenek, mások egyszerűen szükségtelennek, sőt veszélyesnek tartották, hogy egyéb tudományokban is elmélyedjenek.¹ Csak néhány különösen szerencsés nőnek adatott meg – ha szülei anyagi helyzete és gondolkodásmódja lehetővé tette –, hogy fiútestvéreihez hasonló oktatásban részesüljön.

Bár a nők képességeivel, a nőneveléssel kapcsolatos viták csak a század második felében, a felvilágosodás hatására kaptak nagyobb hangsúlyt, az előzmények a 17. századra nyúltak vissza. Először Angliában és Franciaországban jelentek meg azok a kiáltványok, tudományos értekezések, melyek a társadalom érdekében a korábbinál nagyobb figyelmet kívántak szentelni a nőnevelésnek.² Magyarországon ennyire nyílt formában nem jelentek meg ezek az igények, de a 17. század folyamán Pázmány Péter prédikációi között már két alkalommal találkozunk hasonló témával,³ majd az 1770-es évektől elkezdték magyarra fordítani a nőknek szánt életvezetési tanácsadókönyveket, amelyek részletesen tárgyalták a nevelés kérdését.⁴ Az érdeklődés növekedését és a szemléletmód változását jelzi az is, hogy a korban több kimagasló képességű asszonyról szóló halotti prédikáció központi témája a női műveltség és neveltetés volt. Eközben egyre nőtt azoknak az asszonyoknak a száma, akik a könyvnyomtatás támogatásával, tudósok patronálásával, magyar nyelvű fordítások készítésével, esetleg saját gondolataik, érzéseik papírra vetésével kivették részüket a kulturális életből. Ennek ellenére a nőkkel kapcsolatos

¹ A nők szellemi alacsonyabbrendűségének általánosan elfogadott nézetével már François Poullain de la Barre szembeszállt (POULLAIN DE LA BARRE, 1673.), azonban még a nőnevelés úttörői, köztük Fleury, Fénelon és Rousseau is úgy gondolták, hogy a lányoknak csak a fiúkénál egyszerűbb, gyakorlatiasabb ismeretekre van szükségük.

² A nőkkel kapcsolatos gondolkodásmód változására, a 18. századi nőnevelés kérdésére lásd OROSZ, 1962. 9–47., FÁBRI, 1999. 7–53., OFFEN, 2000. 31–49., SONNET, 1993. 101–131.

³ Házasságban-élő asszonyok tanúsága. In: PÁZMÁNY, 1983. II. 119–133., Mint kell a keresztyén leányt nevelni. In: PÁZMÁNY, 1983. III. 271–286.

⁴ Az életvezetési tanácsadókönyvekkel kapcsolatban lásd LÁSZLÓ 2007.

nyilvános vita továbbra is férfiak között zajlott egészen 1804-ig, amikor megjelent Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina levelezése.⁵

Daniel Polixéna ennek a változó korszaknak volt a szereplője, a női törekvések egyik első magyar szószólója, aki korát megelőzve mondta ki a nők tanuláshoz, szellemi munkához való jogát anélkül, hogy megkérdőjelezte volna a hagyományos női szerepeket: a feleség, az anya és a háziasszony kötelességeit.⁶ Ez a kettősség ad lehetőséget arra, hogy életét tanulmányozva bepillantást nyerjünk a 18. századi nemesasszonyok világába, és megtudjuk, hogy miben tért el kortársaitól, mely cselekedeteit, tulajdonságait tartották példaértékűnek.

Daniel Polixéna a 18. század egyik legműveltebb magyar asszonya volt, amit legjobban talán az bizonyít, hogy már kortársa, Bod Péter is elismeréssel adózott előtte. Így került be – már életében – e *„tudományokat szerető és követő Erdélyi Féniks”*⁷ Lorántffy Zsuzsanna, Petrőczy Kata Szidónia és Bethlen Kata mellett negyedik asszonyként a *Magyar Athenas*-ba, a magyar irodalom mintegy 500 jeles alakja közé. A négy kivételes tehetségű asszony közül kettőt ráadásul rokoni szálak fűztek össze: Daniel Polixéna Petrőczy Kata Szidónia költőnő unokája volt. Talán tőle örökölte képességeit, irodalmi ambícióját, amelyet lányainak is igyekezett továbbadni. Az anyai mintaállítás különleges példáját figyelhetjük meg itt, amely Petrőczy Kata Szidóniától kezdve négy generáción át hatott, és arra ösztönözte a család nőtagjait, hogy szellemi képességeiket kibontakoztassák.⁸ Ebben a láncolatban Daniel Polixéna volt az összekötő kapocs, aki megérte gyermekei felnövekedését, példát állított nekik, és határozottan ki is jelölte feladataikat.

A halotti beszédek forrásértékéről

A Daniel Polixénáról kialakult képet a temetésére írt halotti beszédek alapján kívánom bemutatni. A halotti beszédek irodalomtörténeti, történeti forrásként való felhasználásáról manapság a magyar kutatók körében is egyre több szó esik.⁹ A műfaj a 16. század második felétől kezdve a német protestáns halotti prédikációk hatására terjedt el Magyarországon, és a vallási kapcsolatok miatt még erőteljesebben Erdélyben. A prédikációkat és a világi szövegeket tartalmazó orációkat a halott emlékeztére és az élők okulására a tehetősebb családok ki is nyomtatták, és az

⁵ N. N., 1804.

⁶ Daniel Polixéna és lányai neveltetéséről, irodalmi tevékenységéről egy korábbi tanulmányomban már írtam (lásd LÁSZLÓ 2005), a téma azonban további kutatást igényelt, amelynek eredményei jelen dolgozatban olvashatók. Bár korábban ragaszkodtam a halotti beszédekben előforduló névalakok használatához, mivel ez nem volt egységes, ráadásul nem mindig egyezett az autográf aláírással, jelen tanulmányban már a szakirodalomban elfogadott névalakokat használom.

⁷ BOD, 1766. 55–56.

⁸ Fiúágon ennél is tovább élt az irodalmi ambíció Daniel Polixéna fia és unokája, az idősebb és az ifjabb Wesselényi Miklós személyében.

⁹ KECSKEMÉTI, 1998., NAGY, 2001. 23–41., NEMES, 2001. 41–46. – Kecskeméti munkája részletes bibliográfiát tartalmaz a halotti beszédekkel kapcsolatos magyar és külföldi szakirodalomról.

egyes személyekről szóló beszédek egybefűzve kiadták. E kötetek olykor önálló címet is kaptak. A szövegekhez gyakran kapcsolódtak a halottat búcsúztató versek, amelyeket rokonok, tanítók, tanítványok írtak,¹⁰ vagy éppen fordítva, a prédikátor az elhunyt nevében versekkel búcsúzott el annak szeretteitől. Nem tudni, hány példányban jelentek meg ezek a kötetek, és kikhez jutottak el valójában, de napjainkban több közgyűjtemény őriz egykori nemesi könyvtárakból származó halotti beszéd-gyűjteményeket, nagyrészt a 18. századból és a 19. század első feléből. A prédikációkat és orációkat a család jelenlétében mondták el, és sokszor rokonok, közeli ismerősök szolgáltatták az életrajzi adatokat, és határozták meg a textust, ezért a sematizálás és az apologizálás kétségtelen jelei, bizonyos szabályok és a meghatározott toposzrendszer alkalmazása ellenére is sok információval szolgálnak az elhunytáról. Több parentáció vagyis búcsúztató feldolgozása pedig lehetőséget ad arra, hogy elkülönítsük egymástól a műfaj állandó elemeit és az egyes személyekhez kapcsolódó egyedi jellegzetességeket. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az így kirajzolódó kép olyan sajátos reprezentáció, amely sok esetben többet elárul a mű írójáról és megrendelőjéről – az elhunyt családjáról – mint szereplőjéről. Egyéb források bevonásával és a szövegek kritikai kezelésével azonban árnyaltabbá és összetettebbé lehet tenni ezt a jellemrajzt.

A Daniel Polixénáról és három lányáról – Wesselényi Polixéna, Mária és Anna – szóló tizenkét prédikáció¹¹ adatait az általuk fordított művek előszava,¹² Daniel Polixéna férjének, Wesselényi Istvánnak a halotti beszédei¹³ és a családi levéltárban fennmaradt iratok egészítik ki. Így két egymást követő generáció különböző életkorban elhunyt tagjairól és mintegy ötven évet átölelő időszakról szólnak forrásaink.¹⁴ Bár Daniel Polixéna Zsuzsanna nevű lányáról készült halotti beszédéről nincs tudomásom, őt is be lehet mutatni a családi arcképcsarnokban. Egyrészt anyja és

¹⁰ Daniel Polixéna közvetlen környezetéből: Wesselényi Polixéna halálára gyászverset írt egykori tanítója, Cornides Dániel, öccse, Wesselényi Miklós, unokaöccse, Daniel István és egy távolabbi rokon fiú, Daniel Sámuel. A három fiú ekkor a kolozsvári református kollégium tanulója, így Cornides Dániel tanítványa volt. Mint majd látni fogjuk, Wesselényi Polixéna apjához írt búcsúztatóverset, Wesselényi Mária gyászversének szerzője pedig férje, Teleki Ádám volt. Végül Wesselényi Annát említeném, aki maga kérte halálos ágyához azt a lelkészt, aki később egy prédikációban emlékezett meg róla. Daniel Polixéna családfáját lásd az I. mellékletben.

¹¹ Daniel Polixénáról: INCZE, 1776., SZATHMÁRI PAP, 1776., DEÁKI [FILEP], 1776., N. N., 1775., Wesselényi Polixénáról: DEÁKI FILEP, 1765., HUSZTI, 1765., INCZE, 1765., CORNIDES et al., 1765., Wesselényi Máriáról: TELEKI, 1786., VERESTÓI, 1786., Wesselényi Annáról: ZÁGONI BODOLA, 1808., F[EL]VINTZI TAKÁTS, 1808.

¹² PICTET, 1752., STAPFER, 1774., SARASA, 1784.

¹³ WESSELÉNYI, 1759., SZATHMÁRI PAP Zsigmond, 1759., VERESTÓI, 1759., INCZE Mihály, 1759.

¹⁴ Wesselényi Polixéna 21 éves fiatalasszonyként, Mária harminchét évesen, Anna és Daniel Polixéna ötven, illetve ötvennégy éves korában távozott az élők sorából 1765 és 1808 között. Készült a korszakban prédikáció a harmadik generációról is, mégpedig Wesselényi Polixéna kislányáról, Kemény Polixénáról, aki kéthónapos korában követte anyját a sírba. Ez a prédikáció azonban, érthető okokból, inkább az apa vigasztalásával foglalkozott, mint magával a gyermekkel, ezért nincs számomra felhasználható eleme, a gyermek halálának időpontján kívül. Daniel Polixéna halotti beszédek alapján kirajzolódó családfáját lásd a mellékletben.

húgai beszédei számolnak be élete jelentősebb eseményeiről, másrészt fordításai¹⁵ és a 19. század folyamán kiadott útinaplói¹⁶ tárják eléink gondolatait.

Daniel Polixéna származása és neveltetése

Daniel Polixéna 1720-ban vagy 1721-ben született. A pontos dátum nem derül ki a halotti beszédekből, amelyek csak arról tudósítanak, hogy 1775. április 28-án bekövetkezett halálakor ötvennégy éves volt.¹⁷ Apja Daniel István, Udvarhelyszék főkirálybírája,¹⁸ anyja Pekri Polixéna, anyai nagyanyja pedig az egyik első magyar költőnő, Petrőczy Kata Szidónia volt.¹⁹ Ő 1708-ban meghalt, így Daniel Polixéna személyesen nem ismerhette, művei tanúsága szerint mégis példaképének tartotta: „nem vólt az eleitől-fogva a' Keresztyénségben újság, hogy az Aszszonyok a' Tudományok és a' Könyvek' írása körül foglalatoskodjanak [...] tsak az én Bóldog Emlekezetü Nagy Anyám-is, Gróf Petrötzi Kata, Néhai Gróf Pekry Lörintz Urnak kedves Élete Párja' a'ki vala, a' mi Magyar Nemzetünk hasznára a' Német Nyelvből Magyar Nyelvre három jeles könyveket fordíta [...] Szükség vólt tehát énnékem ezen Bóldog Emlekezetü Édes Nagy Anyámat-is követnem, a' mennyire a' nékem adatott Kegyelem engedte, ha többre nem érkehetném-is, avagy tsak ezen egy Munkátskának Világosságra való botsátásával.”²⁰

Daniel István szintén művelt ember volt, aki a katonáskodás, majd hivatali tisztségei betöltése mellett is kerített időt magának a kegyes irodalomban való elmélyülésre, fordításra, gondolatainak feljegyzésére. Irodalmi tevékenységét főként idősebb korában fejtette ki, amikor gyermekei már családos emberek voltak. Fiának és lányának magas szintű oktatása mégis arról árulkodik, hogy a kultúra iránti elkötelezettség korábban is élt benne.

Nem sokat lehet tudni arról, hogyan nevelték a korszakban a nemesi családok leányait. Épp ez a csend utal arra, hogy esetükben elegendőnek tartották a ház körüli teendők elsajátítását, miközben a fiúkat kisebb korukban házitánítókra bízta, majd kollégiumokba küldték tanulni. Bár a lányok nevelését hallgatólagosan továbbra is az anya feladatának tekintették, a 18. század folyamán terjedni kezdett az a nézet, hogy nem szabad megelégedni a hagyományozódó ismeretátadással.

¹⁵ FENOUILLOT, 1785., LITTLETON, 1786.

¹⁶ Bánffy Györgyné Wesselényi Zsuzsanna 1786-os és 1799-es bécsi útjáról készült naplóját mintegy száz évvel később a *Történelmi Lapok* közölte. Lásd BÁNFFY, 1875.

¹⁷ A Daniel család történetírója, vargyasi id. Daniel Gábor szerint 1720. január 14-én született, de ebben az esetben halálakor már betöltötte volna az ötvenötödik évét. Lásd DANIEL, 1896. 290–294.

¹⁸ Daniel István (1684–1774) a Rákóczi-szabadságharc idején először a császáriak, majd a kurucok oldalán harcolt. Részt vett a szatmári béke pontjainak összeállításában, majd az uralkodótól kegyelmet kapott és bárói rangot nyert. A 1746-tól haláláig viselte Udvarhelyszék főkirálybírájának tisztségét, ezen kívül a nagyenyedi és székelyudvarhelyi kollégiumok főgondnoka volt. Művei: DANIEL, 1752., DANIEL, 1764., DANIEL, 1766a., DANIEL, 1766b., DANIEL, 1767., *Vigasztaló levele...* lásd DANIEL, 1759.

¹⁹ Petrőczy Kata Szidónia (1658–1708) életében megjelent művei: PETRŐCZY 1690., PETRŐCZY 1705., PETRŐCZY 1708.

²⁰ PICTET, 1752. 8–9.

Ezt olvashatjuk ki az életvezetési tanácsadókönyvekből,²¹ amelyek ugyan nem kérdőjelezik meg az anya szerepét, de figyelmeztetnek arra, hogy az asszonyi hivatás betöltése komoly felkészültséget, szakszerű oktatást igényel. Erről a szemléletbeli változásról számolnak be Daniel Polixéna egyik búcsúztatóversének sorai is: „Még akkor az Idő volt igen mostoha²²/ A’ Leány gyermekek nem tanultak soha / Félvén, hogy a’ Deák Scholának nyers moha / Tiszta erkölcsöknek lenne mérges doha / Oh régi időknek rut balgatagsága! / Oh tudatlanságnak sürü vastagsága / Melyben az Emberi Nemnek egyik ága / Rutul vakoskodék ékes Társasága. / De ezen Időnek setétes fellege / Oszlik; virradni kezd a’ Tudomány Ege / Szépen-is terjed már élesztő melege / Gyül oda az Asszony-Rendnek s serege. / Oh vajha még oda jobban-is gyülnének! / Vajha a’ Könyv mellé többen-is ülnének! / Sok veszett dolgokat így el-kerülnének / Szép Hirrel épen az Égig repülnének.”²³

Daniel István és felesége tehát korukat meghaladó gondolkodásmódról tettek tanúbizonyságot, amikor úgy döntöttek, hogy lányuk a gazdasszonyi teendőkhöz, az írás és olvasás elsajátításán kívül történelmet és latint is tanulni fog. Az ifjú bárónő, a visszaemlékezések szerint, jó tanítványnak mutatkozott: „a’ Grammaticának regulái szerint Deákul nem hibáson, hanem helyyesen, a’ Rhetorica regulái szerint, ékesen és bővségesen, a’ Logicának regulái szerint okoson és értelmesen, a’ Historiának kívánsága szerint pedig hasznoson és példáson szóllana, írna és beszéllene”.²⁴ Tudásszomját azonban még ez sem elégítette ki. Felmérte talán azt is, hogy a soknyelvű birodalomban mi válhat leginkább hasznára, így „a’ mái időkben való Életnek folytatására igen hasznos és szükséges nyelvnek, ú. m. a’ Németh Nyelvnek tanulásához kezdé”.²⁵ Ma már nem deríthető ki, hogy a szülők vagy a lány választása volt-e ez. De a prédikátor szemében pozitív többletet jelentett, és fel sem merült, hogy a magyar nyelvhasználat vagy az asszonyi kötelességek kárára vált volna. Daniel Polixéna némettudására ugyan nincs közvetlen bizonyíték, lányai viszont már vallási tárgyú műveket fordítottak e nyelvről. Az asszony tehát felismerte a nyelvtudás hasznát és gyermekei tanításában különösképpen szorgalmazta.

A családon belül az egyes generációk közti műveltségbeli különbségre utal Pekri Polixéna bécsi útjáról készült naplója. A szöveg magyar, de kiderül belőle, hogy az asszony az uralkodóval latinul beszélt, a német szavakat viszont fonetikusán jegyezte le.²⁶ Daniel Polixéna anyja tehát még „csak” magyarul és latinul tudott.

²¹ Lásd LÁSZLÓ 2007.

²² Daniel Polixéna lánykorára, vagyis az 1720-30-as évekre emlékezett a szerző 1775-ben.

²³ N. N., 1775. 17–18.

²⁴ N. N., 1775. 7.

²⁵ N. N., 1775. 7. Itt kell megjegyezni, hogy Bod Péter szerint a bárónő a görög nyelvben is járatos volt. Ezt az állítást a halotti beszédek írói nem erősítették meg, bár Pictet művének fordításakor Daniel Polixénának valóban találkoznia kellett rövidebb görög kifejezésekkel, mondásokkal, amelyeket magyarra fordított.

²⁶ Schönbrunn példálul Senprun-nak írja. Daniel Istvánné 1745 májusától szeptember közepéig tartózkodott Bécsben férjével és fiával, aki ekkor már hosszabb ideje a császárvárosban élt. Útinaplójába 1745. május 1-től október 2-ig jegyezte le élményeit, és a bécsi eseményeken kívül a hazafelé vezető utat is leírta. A házaspár célja az volt, hogy meggyőzzék Mária Teréziát Daniel István udvarhelyszéki főkirálybírói kinevezéséről. A királynő ígéretét végül megkapták,

Daniel Polixéna szorgalmát és éles esztét látva nagynénje, Daniel Zsófia (körülbelül 1712–1783), Haller János gubernátor felesége magához vette. Udvarában erdélyi és külhoni rangos és tudós személyekkel is megismerkedhetett, így elméjét tovább pallérozhatta a fiatal lány. Az a műveltség és szellemiség, amit a kormányzó udvarából és a szülői házból magával hozott, egész életét végigkísérte, és gyermekeire is hatást gyakorolt.

A bölcs asszony és anyja

Daniel Polixéna műveltsége valósággal lenyűgöző lehetett. Gyermeki büszkeséggel számol be erről Wesselényi Zsuzsanna, aki 1786-ban Kufsteinben raboskodó öccse ügyében járt Bécsben, és útjának eseményeit naplóban örökítette meg. Az uralkodói audiencián szóba került édesanyja, akivel II. József erdélyi utazása során találkozott, és rendkívüli intelligenciájára még évek múltán is emlékezett.²⁷ A *Magyar hölgyek életrajzában* megjelent történetet ezzel szemben – a pontos forrás megnevezésének hiányában – inkább csak a legendák körébe sorolhatjuk. E szerint Daniel Polixéna külföldi útja során látogatást tett XIII. Kelemen pápánál, aki latintudásán elámulva hosszan elbeszélgetett vele bíborosai társaságában.²⁸

Incze Mihály ugyan nem mesélte el ezt a történetet, de bölcs, kegyes és serény asszonynak írta le Daniel Polixénát parentációjában. Meglepődött „a’ ki e’ Választott Uri Aszszonyságnak okossággal teljes beszédjeit, és vagy a’ Vallásról, vagy a’ Hazabéli dolgokról, vagy egyéb nagyobb momentumu dolgokról való discursussait hallotta, a’ mellyről való hasznos idő töltésben, vagy a’ jelesebb könyveknek olvasásában leg nagyobb gyönyörűségét találta, és hogy e’ re az ö Méltóságos Uri kedves Magzatjait-is jó idején mind két részről egyenlőképpen szoktathassa, e’ vala kiváltképpen az ö édes Anyai gondos szorgalmatossága”.²⁹ A bölcsesség tehát Incze Mihály szemléletében nemcsak a vallási buzgóságot és a hit kérdéseiben való jártasságot, az olvasottságot, történelmi, esetleg politikai tájékozottságot jelentette, hanem azt a felismerést is, hogy mindezt a tudást fiának és lányainak is át kell adnia.

Daniel Polixéna huszonegy-huszonkét évesen ment férjhez, ami a korban viszonylag későinek számított,³⁰ s tizenhat évig élt együtt Wesselényi Istvánnal. Házasságukat az emlékbeszédek szerzői – a megszokott fordulattal – földi Paradicsomként írták le. Tizenkét gyermekük született, akik közül öten érték meg a fel-

és Daniel Istvánt 1746. január 10-én beiktatták tisztségébe. Lásd Daniel Istvánné Pekri Polixéna naplója. In: KELEMEN, 1913. 228–246.

²⁷ BÁNEFFY, 1875. 47. sz. 739.

²⁸ NAGY-SÁRVÁRY, 1861. 275.

²⁹ INCZE, 1776. 18.

³⁰ S. SÁRDI Margit 17–18. századi önéletrázásokat, naplókat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nemesi származású lányok többnyire tizenhat-tizennyolc évesen mentek férjhez (lásd S. SÁRDI, 2002. 50–51.). A protestáns nemesasszonyokról szóló halotti beszédek tanulmányozása során én is hasonló eredményt kaptam.

nőttkort.³¹ Az anyja és nagyanyja nevére keresztelt Wesselényi Polixéna azonban 1764-ben, harmadik gyermeke születése után pár nappal elhunyt.³² Daniel Polixéna 1775-ben bekövetkezett halálát így csak négy gyermeke – Bánffy Györgyné Wesselényi Zsuzsanna, Teleki Ádámné Wesselényi Mária, a már eladósorban lévő Wesselényi Anna, és Wesselényi Miklós, a reformkori politikus és író apja – érte meg. Az egykori támogató, Daniel Zsófia viszont még részt vett unokahúga temetésén.

Daniel Polixéna és férje főként a Wesselényi család zsidói birtokán éltek, és a birtok igazgatása, fejlesztése, a kastély építése mellett nagy gondot fordítottak gyermekeik nevelésére is. Így vendégeik előtt méltán büszkélkedhettek velük, mint az Szathmári Pap Zsigmond Wesselényi István búcsúztatására írt beszédéből kiderül: *„Árvaságra maradt Kedves Gyermekei: Méltóságos L. B. Hadadi Wesselényi Miklos Urfiatska, és Méltóságos L. B. Hadadi Wesselényi Polyxena, 'Su'sánná, Mária, Kata és Anna Kis-Aszszonyok! Oh melly igen gyönyörködik vala e' Ti Méltóságos, már Néhai, Édes Ur-Atyátok, midőn a' közelebb el-múlt Nyáron, Komlodi újonnan épült és ugyan akkor Istennek bé-mútattatott Uri Háznál, sok Mélt. Uri Rendeknek és az én tsekély Személyemnek-is jelen-létekben, mind a' Deák Nyelvből, Historiából és Geographiából, mind pedig a' Theologiából, ki-ki közülletek az ő idejéhez képest, tsudára méltó Speciment adátok.”*³³

Daniel Polixéna férje 1758-ban bekövetkezett halála után is igyekezett fenntartani gyermekei taníttatásának korábbi színvonalát, ami elég nagy megterhelés lehetett az egyedülálló asszonynak. Erre elsősorban Anna hálás szavaiból következtethetünk. Ő természetesnek tartotta volna, hogy legkisebb lányként rá már nem irányul olyan nagyfokú figyelem, *„kivált hogy már, kedves Testvér Bátyámnak neveltésén, mint-egy nagyobb gondon által esvén, több Testvéreimet-is édes Anyai öléből ki-repítvén, tsak egyedül érettem kelletnék, költséges Tanítókat Nagyságodnak tartani”*.³⁴

Apja halálakor Anna még csak egyéves volt. Kisgyermek volt a nem sokkal később elhunyt Kata is, de Polixéna, Zsuzsanna és Mária már tíz-tizenöt éves lányok, akik nyilván belenőttek a ház körüli teendőkbe, sőt eladósorba kerültek. Az egyetlen

³¹ István, Pál, Sámuel, 1. Kata, 2. Kata, Ferenc és 3. Kata gyermekkorukban meghaltak. Lásd N. N., 1775. 9.

³² Nem keverendő össze Paget Jánosné Wesselényi Polixénával (1801–1878) az *Olaszhoni és schweizi utazás* írójával.

³³ SZATHMÁRI PAP, 1759. 33.

³⁴ STAPPER, 1774. 4–4 verso. – Bár felmerülhet a kérdés, mégsem tartom valószínűnek, hogy Daniel Polixénának az is célja lett volna lányai kiművelésével, hogy később jobb házassági ajánlatokat kapjanak. A házasságok a 18. században, akárcsak korábban, a vagyon gyarapításának, a karrierépítés útjának képezték fontos részét, ami mellett még az azonos vallásnak és az egészségi állapotnak (vagyis az utódnemzés és szülés képességének) lehetett inkább szerepe a párválasztásban. Mivel a magasabb szintű nőneveléssel kapcsolatos elvárások még Nyugat-Európában is csak ekkortájt fogalmazódtak meg és váltottak ki nagy vitát, nem lehetett általános elvárás a művelt menyasszony, tehát Daniel Polixéna sem nagyon számíthatott arra, hogy így a lányainak jobb esélyei lesznek a házassági piacon. Sőt a „tudós asszonyoktól” való félelem rendre visszatér a prédikációkban, az életvezetési tanácsadókönyvekben és még Daniel Polixéna fent idézett előszavában is, amiből arra következtetnek, hogy a lányok túlnevelése akár el is iaszthatott néhány kérést. Daniel Polixéna tehát nem lehetett biztos benne, hogy ezzel árt vagy használ a lányainak, és csak a szerencse műve, hogy Wesselényi Mária és Polixéna férjei értékelték nejeik műveltségét.

fiú, Miklós hét- vagy nyolcéves volt, de tanulmányait már elkezdte. Cornides Dániel, a későbbi neves történész, heraldikus, könyvtáros foglalkozott vele, aki Wesselényi Polixénát és valószínűleg Zsuzsannát és Máriát is oktatta. Cornides nem minden indulattól mentes távozása után, Deáki (Filep) Pál vette át feladatait.³⁵

A lányok magas színvonalú nevelése mindvégig otthon folyt, szemben a nyugat-európai katolikus gyakorlattal, ahol többnyire zárdába küldték azokat a lányokat, akiknek a háziasszonyi feladatok elsajátításánál komolyabb oktatást szántak. E két megoldási lehetőség került szembe egymással 1786-ban az uralkodói audiencián. Wesselényi Zsuzsanna naplója szerint a császár magától értetődőnek tekintette volna, ha azért hozza magával Bécsbe tizenkét év körüli lányát, hogy kolostorba adja. Meglephette a válasz: az asszony – akárcsak az ő szülei egykor – maga mellett szeretne volna tudni gyermekét, és azt kívánta, hogy lásson valamit a világból.³⁶

A Wesselényi lányok zsbói udvarban zajló neveléséről legtöbbet Cornides Dánieltől tudhatunk meg. Polixéna halálára az egykori nevelő búcsúverset írt, amelyben részletesen beszámolt arról, hogy milyen ismereteket kellett tanítványának megszereznie. Polixéna 1760-ban, 16 évesen ment férjhez Kemény Simonhoz, de rövidesen meghalt. Így Cornides körülbelül 4 évvel azután jegyezte le e sorokat, hogy tanítványa kikerült a keze alól. A vers szerint Polixéna szorgalmas tanítvány volt, akinek „nem vólt Tanulásban Sarkantjú vasára / Szüksége, de vala erős Zabolára”.³⁷ Járatos volt a hat *classis*-ban, vagyis a latin grammatikában, poétikában és retorikában, ezáltal megismerkedett az ókori történelemmel, földrajzzal, mitológiával és a latin irodalommal is. A klasszikus irodalomból ismerte Cicero, Cato, Maro és Naso műveit. Történelemből elsősorban hadtörténettel és fejedelmi házak történetével, királyi követek tevékenységével, uralkodói diplomák tartalmával, országok, városok, népek felemelkedésével és bukásával foglalkozott. Cornides példaként Nagy Sándort, Hectort és Scipiót említi, tehát az irodalmon kívül a történeti műveltség is többnyire az ókoron alapult. Ezt egészítette ki a nemesi családok életében nagy jelentőséggel bíró heraldika, amelyre Cornides különösen nagy hangsúlyt fektetett, hiszen élete vége felé a pesti egyetemen a heraldika és diplomatika tanárának nevezték ki.³⁸ A klasszikus ismeretek mellett foglalkoztak még aritmetikával, geográfiával, kalligráfiával, valamint német és francia nyelvvel. Külön is említésre méltónak találta Cornides tanítványa német nyelvtudását, ami ugyancsak kedves lehetett a polihisztor nevelőnek, aki ekkor a kolozsvári református kollégiumban németet tanított. Felmerül azonban a kérdés, hogy itt (akárcsak a heraldika esetében) a tanítvány vagy a tanító érdeklődését tükrözi-e inkább a költemény. A felsorolás végén találjuk a legfontosabbat, a *”Tudományoknak Ditső Fejedelmét / A’Theológiát, mely kíván nagy Elmét”*,³⁹ ami a család protestáns vallásának megfelelően a Biblia beható ismeretén alapult. Huszti György, a fiatalasszony másik búcsúztatója, meg-

³⁵ Daniel Polixéna és Cornides Dániel kapcsolatával bővebben *A patróna* című fejezetben foglalkozom.

³⁶ BÁNFFY, 1875. 47. sz. 739.

³⁷ CORNIDES et al., 1765. 11.

³⁸ MARKÓ, 2001. 1013.

³⁹ CORNIDES et al., 1765. 13.

erősítette az elhunyt tudásáról bemutatott képet: „az *Deák Literaturában; az hat Classisokra osztatott Deák Nyelvben; Geographiában; Historiában; Arithmeticában; például mások előtt lehető gyönyörűsége Kalli gráphiában, Kéz írásban; ugy Német és Frantzia Nyelvekben; de mindenek felett; a’ minden Tudományoknak Királynéjában a’ Theologiában, tellyes Sz. Írásban, Édes Úr Aszszony Anyjának [...] Bölts Inspectiója alatt, olly perfectiora vitetett vala, hogy Ötet 4-dik Gratiának, és 10-dik Músának méltán nevezhetem.*”⁴⁰

Tanultságát, anyja és tanítója szellemi iránymutatását bizonyítja, hogy apja halálára az akkor tizenöt éves Polixéna emlékverset írt maga és testvérei nevében.⁴¹ A korszakban jellemző volt ugyan, hogy a családtagok versben búcsúztatták el szeretteiket, de ezek a költemények leginkább iskolás fiúk vagy irodalmi ambíciókkal rendelkező férfiak tollából származtak. Az előbbiek közé tartoznak a Wesselényi Polixénát búcsúztató rövidebb versek,⁴² Cornides tanítványainak munkái. Utóbbiak közé pedig Wesselényi Mária férjének, a *Cid* magyar fordítójának⁴³ alkotása.

Daniel Polixéna maga is meg lehetett elégedve neveltjével, és úgy tűnik lánya kiházásításakor pozitív visszajelzést kapott. Erre utal egy valószínűleg 1768-ból származó levél, amelyben vejét, Kemény Simont igyekezett meggyőzni arról, hogy második házasságot tervezvén bízza rá Wesselényi Polixénától maradt lányának nevelését. Daniel Polixéna érvei között szerepel, hogy míg Kemény Simon felesége elvesztése után megvigasztalódik második házasságában, anyósa csak unokájában lelhetné fel lánya képmását. A szokásjog és „az Országnek nagyobb s talán okosabb része” is azt várja el Kemény Simontól, hogy gyermekei közül legalább a lányt adja át anyósának. Ezzel egyrészt fenntartja a családi kapcsolatot, másrészt bizonyítja, hogy első házasságában „contentuma” volt, vagyis elégedett volt vele. Daniel Polixéna talán legfontosabb érve azonban mégis az, hogy amint egykor lányának, úgy unokájának is megfelelő nevelést tud biztosítani: „Engedjen meg hát az Ur nekem ne tartoztassa meg anyai indulatomot ne légjen tovább is meg kötődve szívem, had mutathassam, és bizonyithassam el hunyt kedves Gyerme kem után kedves unokámhoz igaz Anyaságomat, nem is leszen az néki kárára, Oh bizony nem leszen hiszem az én Istene met ha én nevelhetem, ugyan is ha az Anyát én nevelvén, annak nevelése az Urat contentálta /: minthogy akkor hittet is erősítette, hogy leg fő oka el vételére volt a neveltetés :/ [a zárójel korabeli jelölése – V. L. Zs.] miért nem nevelhetném hát én áróáját is az Urnak contentumára...”⁴⁴

Wesselényi Mária, aki öt évvel volt fiatalabb Polixénánál, nővéréhez hasonlóan szülés közben halt meg.⁴⁵ Férje, Teleki Ádám, hosszú költeményben búcsúztatta,

⁴⁰ HUSZTI, 1765. 21.

⁴¹ WESSELÉNYI, 1759.

⁴² CORNIDES et al., 1765. Lásd 10. lábjegyzet.

⁴³ TELEKI 1773. Teleki Ádám gyászversét lásd TELEKI, 1786.

⁴⁴ KÁL 250/246. Daniel Polixéna [Kemény Simonhoz, 1768.] A levél címzés és dátum nélküli, nem Daniel Polixéna kézírása, de a szövegből egyértelműen kiderül, hogy ő a szerző és Kemény Simon a címzett. A dátumot valószínűleg Kemény Simon második házassága alapján állapította meg a levéltáros.

⁴⁵ 1785-ben harminchét évesen a tizennegyedik gyermeke születésébe halt bele Wesselényi Mária. Férjének levele szerint, melyet testvéréhez címzett, elvérzett az asszony. Lásd MOL P654 31. t. Teleki Ádám levele Teleki Józsefhez (1785. július 26.).

amelyben ő is hangsúlyozta a kiváló neveltetést. Sajnos arra a kérdésre nem adott választ, hogy az 1748-ban született Máriát is Cornides oktatta-e. A tananyag hasonlósága, valamint az, hogy Cornides 1766-ig a Wesselényi család alkalmazásában állt, mégis erre enged következtetni.⁴⁶ A vallás kérdéseiben Teleki Ádám szerint felesége elsősorban anyja útmutatását és példáját követte, a német, francia és latin nyelv elsajátítása viszont már a nevelőt dicséri. A gyászoló férj külön kiemelte, hogy felesége „*mint született Német németül úgy beszél*”⁴⁷ és a latin nyelvben is járatos, pedig azt a kortársak egyre inkább elhanyagolják. A történelem, földrajz, számtan, a szépírás és helyes fogalmazás sem maradt ki a tanulnivalók sorából, de ezeken felül Mária csillagászattal, növénytantal, rajzzal és zenével is foglalkozott.

Külön említésre méltó, hogy a neveltetéssel kapcsolatban került szóba „*A' jó Uralkodás módja és formája, / Mellynek a' nagy JO'SEF mestere s példája*”.⁴⁸ A protestáns nemesnek II. József reformintézkedései iránti rokonszenve érezhető ki ebből a megjegyzésből, amit megerősít az is, hogy a Mária Terézia uralkodása idején íródott beszédekben nem feltétlenül a királynőről mintázták meg a jó uralkodó képét. Sőt, még akkor sem mindig ő jutott eszébe a prédikátoroknak, amikor a nők és férfiak képességeinek hasonlóságáról beszéltek. Erre a szerepre inkább I. Erzsébet angol királynőt választották. Teleki megjegyzése tehát nem a feltétlen királyhűség megnyilvánulása, hanem az uralkodó türelmi rendeletének elismerése. Ezt erősíti meg a vers következő két sora is: „*Előtte tudva vólt 's hálát adott érte, / Hogy ISTEN lételét illy' fő alatt mérte*”.⁴⁹ A felesége szájába adott szavakkal Teleki tulajdonképpen saját háláját (is) kifejezi.

Mint láttuk, anyjukhoz képest a Wesselényi lányok oktatása – a kor elvárásait követve – a francia nyelvvel,⁵⁰ talán számtannal, földrajzzal, csillagászattal, rajzzal és zenével bővült. Ennél általában lényegesen alacsonyabb követelményt támasztottak a lányok oktatásával kapcsolatban a húsz-harminc évvel később megjelent első magyar nyelvű női életvezetési tanácsadókönyvek. Bár ezek a munkák általában negyedszázaddal korábbi francia és német könyvek fordításai, többnyire semmit sem változtattak a neveléssel kapcsolatos fejtegetéseiken.⁵¹ A szerzők álláspontja azonban nem volt egységes abban a kérdésben, hogy a lányoknak a vallási nevelésen, az írás, olvasás elsajátításán és a háziasszonyi teendőkön kívül milyen oktatásban kell részesülniük. Andreas Meyer és Beaumont munkái a zsidóihoz hasonló nevelést ajánlottak.⁵² Egy harmadik munka névtelen írója viszont a hivatali munkához szükséges matematikát túlzásnak, a lírai és drámai művek olvasását pedig

⁴⁶ Cornides tanítói tevékenységéről lásd CSANAK, 1983. 444–449.

⁴⁷ TELEKI, 1786. 13.

⁴⁸ TELEKI, 1786. 15.

⁴⁹ TELEKI, 1786. 15.

⁵⁰ Míg a 17. század végén inkább csak a bécsi udvari körökben mozgó magyarok beszéltek franciául, a 18. század közepére általánossá vált a francia nyelv oktatása az erdélyi református arisztokrata családokban. A szerző azonban arra nem tér ki, hogy a lányok taníttatásában is jellemző volt-e ez a változás. Lásd MONOK, 2002.

⁵¹ Lásd LÁSZLÓ, é. n.

⁵² MEYER, 1783., BEAUMONT, 1781.

kifejezetten veszélyesnek találta.⁵³ Daniel Polixéna lányainak ennek ellenére nem vált kárára az irodalom. Wesselényi Polixéna maga is verselt, Wesselényi Zsuzsanna pedig asszony korában magyarra fordított egy moralizáló színdarabot. A magyar viszonyokat az előbbi tanácsadókönyveknél talán jobban ábrázolja a Kolozsvárott kiadott és valószínűleg magyar szerzőtől származó *A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés*.⁵⁴ Ez a munka nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a magánlevelezés és a hivatali ügyek intézése miatt nemcsak az olvasás, hanem az írás is nélkülözhetetlen „tudomány” egy nemesasszony életében. Amennyiben még 1784-ben is szükség volt erre a figyelmeztetésre, Daniel Polixéna és lányai műveltsége bizonyára messze meghaladta az átlagot. Erre utal az is, hogy az ő halotti beszédekben igen hangsúlyosak a neveltetéssel, műveltséggel kapcsolatos részek, míg más asszonyoknál ezeknek általában elenyésző szerepe van.

Írástudó asszonyok

A bölcsesség mellett a kegyesség volt Incze Mihály szerint Daniel Polixéna másik fő erénye. Ez utóbbi nemcsak a mélyen átélt hitet, hanem annak továbbítását is jelentette. A szellemi táplálékot és isteni útbaigazítást, amely műveltsége által eljutott hozzá, a „Magyar Minerva”⁵⁵ igyekezett minél szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé tenni. Kötelességének érezte, hogy latinul, németül nem tudó asszonytársai számára is elérhetővé tegyen olyan vallási munkákat, amelyek megerősítenek a hitben és az erkölcsös életvitelben. Ezt a célt szolgálta a külföldi irodalomból gondosan kiválasztott művek fordítása. Úgy érezte hogy képességei eltitkolásával a hálátlanság bűnébe esne, „midőn ő Felsége, ingyen kegyelméből, velem azt tselekedte, hogy engemet olyan kegyes Szülő Édes Atyára és Édes Anyára méltóztatott, kik által én az Ő Felsége' Utaiban neveltettem, és kiknek Bölts és Édes Atyai Gondoskodások által arra-is méltóztatottam, az én jó Istenem hozzám való jó kedvéből, hogy a' Deáki Nyelvet tanulhatnám, sőt arra-is mehetnék, hogy azt ugyan meg-is érthessem; ha én azon velem közlött drága Talentomot, a' Deáki Nyelvet, minden haszon nélkül el-rejtettem volna, mint a' gyertyát a' véka alá borítottam volna? Bizony úgy tetszik, Nemzetemhez s' nevezetesen Nemzetemben az Aszszonyi Nemhez nagy szeretetlenség lett volna az én tölem, ha az én Istenemtől velem közlött ezen ajándékot, a' nékem adatott kegyelem szerint, ő reájok nézve valami haszonra nem fordítottam volna”.⁵⁶

Daniel Polixéna serénysége, a ház körüli teendők ellátásán kívül, e téren is megnyilvánult. Az orátorok és a későbbi szakirodalom számos művet tulajdonítottak neki. Bár az adatok nem minden esetben fedik egymást, és olykor biztosan tévesek, gazdag életműről árulkodnak. Többnyire vallási művekről van szó, melyeknek nagy része csupán kéziratban készült el, és mára már csak egy-egy utalás tudósít róluk. Az egyetlen nyomtatásban megjelent munka, *A keresztyén ethikának*

⁵³ N. N., 1781.

⁵⁴ N. N., 1784.

⁵⁵ N. N., 1775. 4.

⁵⁶ PICTET, 1752. 4.

summás veleje,⁵⁷ melyet Daniel Polixéna ültetett át latinról magyar nyelvre. Incze Mihály említ ezen kívül egy pedagógiai jellegű művet, *Egy megilletődött Anyjának magát élesztgető Elmélkedése* címen, Deáki Pál pedig két vallási munkát: Moshémius⁵⁸ művének és Saurin⁵⁹ *Isteni bölcsességről* szóló prédikációjának fordítását. Nem szólnak viszont a parentációk a Daniel István *Monita Paternájáról* készült, kéziratban maradt magyar fordításról, amelyet Bod Péter említése után a szakirodalom általában neki tulajdonít. Meglepő ez a hiányosság, hiszen Szinnyei József szerint⁶⁰ a kézirat annak a Szathmári Pap Zsigmondnak⁶¹ a birtokában volt, akinek az apja, Szathmári Pap Mihály, maga is beszédet mondott Daniel Polixéna felett. Igaz, Szathmári Pap Mihály – sajnálatunkra – nem törekedett az asszony teljes bibliográfiájának összeállítására. Megelégedett azzal, hogy a Daniel Polixéna által „*Deákból Magyar nyelvre fordítottatott és Világ eleiben botsáttatott Arany Könyve, a’ Pictet Keresztyén Ethicája, és más még-írásban lévő hasznos és Tudós Munkái*”-ra utaljon.⁶² Ugyancsak kimaradt a halotti beszédekből a *Védőeszköz a pápaság ellen*⁶³ – amelyről Szinnyei szerint Szathmári Pap Mihálynak szintén tudomása volt – valamint Petrőczy Kata Szidónia egyik munkájának⁶⁴ újabb kiadása. Ez utóbbit talán azért nem tartották említésre méltónak a lelkészek, mert a korszakban nem volt szokatlan a nemes-asszonyok könyvkiadást támogató tevékenysége.⁶⁵ Daniel Polixéna is saját költségén adta ki Pictet művét és férje halotti beszédeit, amelyekkel nemcsak az elhunyt emlékének adózott, de a prédikátorok hírét is öregbítette. A szakirodalom adatainak megkérdőjelezhetőségét mutatja, hogy több helyen Daniel Polixénának tulajdonítják *Az ezüst rostélyokban fénylő arany alma* című művet, mely tulajdonképpen a róla szóló prédikációk és orációk gyűjteménye, tehát nyilvánvalóan nem lehetett a bárónő munkája.⁶⁶

Daniel Polixéna lányait is tevékeny életre ösztönözte. A gondos nevelés Mária esetében meghozta gyümölcsét, és a szorgalmas asszony anyai és gazdasszonyi teendői mellett is talált magának időt a könyvekben való elmélyülésre. Teleki Ádámtól tudjuk, hogy a Biblia után Sturm⁶⁷ és Tied⁶⁸ művei voltak felesége leg-

⁵⁷ PICTET, 1752.

⁵⁸ Johannes Laurentius Moshemius (Johann Lorenz von Mosheim) 17. századi német egyháztörténet-író valamely művéről van szó.

⁵⁹ Jacques Saurin 17. századi francia református hitszónok.

⁶⁰ SZINNYEI, 1893. 597–598.

⁶¹ Nem keverendő össze Szathmári Pap Mihály apjával, a szintén Zsigmond nevű prédikátorral, aki Wesselényi Istvánról emlékezett meg halotti beszédében.

⁶² SZATHMÁRI PAP, 1776. 41.

⁶³ SHERLOK, 1742.

⁶⁴ ARND, 1764.

⁶⁵ A mecénásasszonyokról lásd BELLÁGH, 2005. és DEÉ NAGY, 1997.

⁶⁶ A *Honművész* 1833. évi cikksorozatában találkoztam ennek a tévedésnek az első megjelenésével, amelyet aztán Szinnyei is átvett. Lásd N. N., 1833. 287., SZINNYEI, 1893. 597–598.

⁶⁷ STURM, 1784.

⁶⁸ Az előző mű második része: TIEDE, 1784. Az 1770-es évektől kezdve protestáns területeken mindkét mű nagy népszerűségnek örvendett, és német nyelven többször is megjelent. A németül jól beszélő Wesselényi Mária így nem csak az egy évvel a halála előtt megjelent magyar kiadást ismerhette.

kedvesebb olvasmányai, de szabadidejében fordításokat is készített: „A’ jó könyvekkel vólt nagy esmérettsége, / És olvasásokban nagy gyönyörűsége. / Némellyeket maga Magyarra fordított, / Az én kérésem-is mellyre utat nyitott. / Sarasát eleve ki-is nyomtat-tatta,⁶⁹ / Herveý Sir-halomját tsak írásban hagyta.⁷⁰ / Méltó mind a’ kettő illy’ fordítójára, / Más Aszszonyoknak-is lehetne példára. / Ez áldott Léleknek a’ könyv baráttya vólt, / Könyv nélkül ő soha nem lehetett soholt. / Ezek vóltak néki titkos tanátsosi, / Ezek idejének ki-rendelt sorsosi. / Ha utazott ezek vóltak kísérei, / Othon pedig mint egy Házi őrizői. / Szóllýatok Ti elmét tápláló Barátok, / Éltében melly kedves baráti valátok. / Tudta ő ezeket meg-külömböztetni, / Mit szükség olvasni mit pedig meg-vetni.”⁷¹

Az idézetből világossá válik, hogy férje a jó és rossz könyvek megkülönböztetésére is képesnek tartotta Wesselényi Máriát. Az életvezetési tanácsadókönyvek ebben a kérdésben más álláspontot képviseltek. Mivel szerzőik úgy gondolták, hogy a nők nem alkalmasak erre, az olvasható és olvasandó könyvek listájának összeállítását többnyire férfiak: tanítók és papok feladatának tartották.

A zsigódi udvarban Mária testvérei, Zsuzsanna és Anna is hozzászóltak a jó könyvek olvasásához, amiről asszonyként sem mondtak le. Anna „a’ szép és hasznos könyveknek meg-szerzéseiben, ’s olvasásokban fáradhatatlan vólt”,⁷² Zsuzsanna pedig így vallott önmagáról: „Házam terhének nevedekésével-is, mindenkor a’ jó Könyvekkel való társalkodásra magamnak időt szakasztani el-nem mulattam”.⁷³ Bár Wesselényi Zsuzsanna és Anna neveltetéséről nincsen nővéreikhez hasonlóan bőséges forrásunk, az előbbi vallomásokon kívül irodalmi tevékenységük is arról árulkodik, hogy gondos képzésben részesültek. Műveik előszavai is anyjuk ösztönzését bizonyítják. Wesselényi Zsuzsanna leányi köteletségének tartotta Littleton munkájának lefordítását, amikor észrevette, hogy édesanyja kedvére tenne vele. Anna pedig anyjának dedikálta művét, aki a fordítást „jóvállotta, és parantsolta-is”.⁷⁴

Míg Daniel Polixéna a latinul írt műveket részesítette előnyben, mindhárom lánya németből fordított,⁷⁵ és Zsuzsanna magyar nyelvű naplójába is németül ágyazódik bele az uralkodói audiencián elhangzott párbeszéd. A fordításra érdemesnek talált művek mindegyike a vallás és erkölcsstan köréből került ki. Egyedül Zsuzsanna *Gállya Rabb* című drámája lóg ki a sorból, amely véleményem szerint a mai olvasó számára inkább több szálon futó szerelmi történetnek, mint a fiúi szeretetet dicsőítő moráliának tűnhet.

Munkájuk igazolására és a balítéletek elosztatására anya és lányai egyaránt megerősítették, hogy a nők is képesek e társadalom számára hasznos tevékenység folytatására, amennyiben megfelelő képzésben részesülnek. Saját példájukkal cá-

⁶⁹ SARASA, 1784.

⁷⁰ Herveý Jakab: *Meditations among the Thombs...* című könyvének fordítása *A’ Sirben nyugovó halottak felett való Elmélkedések* címen kéziratban maradt Wesselényi Mária korai halála miatt. A *Magyar Musa* 1787-es cikke még bizakodva közölte, hogy a férj valószínűleg meg fogja jelentetni, de erre nem került sor. Lásd DWI, 1787. 349.

⁷¹ TELEKI, 1786. 32–33.

⁷² ZÁGONI BODOLA, 1808. 39.

⁷³ LITTLETON, 1786. 5.

⁷⁴ LITTLETON, 6., STAPFER, 1774. § 5.

⁷⁵ Lásd 12. és 15. lábjegyzet.

holták azt a vádat, hogy a könyvekben elmélyedő asszonyok elhanyagolják házukat és gyermekeiket: „Nem kétkem lehetnek olyan elmék, a' kik így okoskodhatnak, hogy lévén az efféle munkára Nemzetünkben elég Subjectumok, magam bár inkább Orsót és Gu'sajat forgattam volna, 's magam Házi dolgaim körül szorgalmaszkodtam volna. De az ilyeneknek csak azt felelem, hogy én mind azokban, valamit az Isten én reám bízott, az Ő Felsége' segedelme által, jó Lelki-esmérettel el-járni igyekeztem, és egyiknek-is az ilyenek közzül segítségét, sem ezen Munkátskának végben-vitelére, sem magam Házi dolgaimnak el-igazítására, nem kértem. Külömben-is hogy az Aszszonyi Nem az ilyen munkától el-tiltatott légyen, a' tellyes Szent Irásban soholt nem olvastam... Végye jó neven hát a' Keresztyén Kegyes Olvasó-is ebben a' Munkában az én jó igyekezetemet, félre tévén minden Irigységet, vagy Személy-válogatást, meg-tanúlván az édes Idvezítőnkől, hogy Ő Felsége, maga földön jártában-is, a' Férfjiúi és Aszszonyi Nem között, az Idvességnek dolga iránt és maga jó-téteményeinek osztogatásában, semmi külömbiséget nem tett...”⁷⁶

Daniel Polixéna 1752-ben jegyezte le e sorokat, kimondva a nemek egyenlő képességeiről vallott, de még hosszú ideig vitatott nézetét.⁷⁷ A prédikátorok szerint a könyv lefordításával járó közvetlen társadalmi és egyéni szellemi haszon kiegészül a példamutatás erényével. „[Wesselényi Anna] a' Stapfer Fridrik János Keresztyén Vallásra való Utmutatását Német nyelvből, igen értelmesen Magyarra fordította; 'S ki is nyomtattatta,⁷⁸ melly munkájával a' közönségnek örökké fennmarado nagy hasznára szolgált, annyiban-is, a' mennyiben, egy igen hasznos szép könyvetskét adott kezében; de hasznára szolgált kivált annyiban, a' mennyiben a' fővebb születésűeknek az ő jó igyekezete példa adás volt arra, hogy a' kiknek az Isten bővön ki-rendelt mindeneket a' magok tökéletesítésekre, azok más gyengébb értékűeknek tökéletesítéseken-is eszközül szolgálni tartoznának. De fájdalom! kevesen voltanak még eddig, az ő Rendin valok közzül, ezen ő szép példájának követői...”⁷⁹

Bármilyen nemes feladat azonban a kultúra terjesztése, a buzgalom nem volt mindig önkéntes. Wesselényi Mária bevallotta, hogy nem a maga jószántából állt neki a fordításnak. Anyja „sokszori parantsolatja után”⁸⁰ gyermeki engedelmsége kötelezte a munkára. Az erős akaratú anya hatását bizonyítják a Wesselényi lányok fordító tevékenységének időbeli határai is. Ebből a szempontból a könyvek megjelenési éve félrevezető lehet, de az előszó dátumozásából egyértelműen kiderül, hogy a viszonylag hosszú életű Anna még lány korában, anyja életében fordított. Mária is ekkor kezdte el munkáját, és pár hónappal anyja halála után fejezte be, Zsuzsanna pedig néhány évvel a Daniel Polixéna halálát követő időszakra, 1777-re és 1779-re datálta műveit. Igaz, hogy a kiadatlan,⁸¹ esetleg máig ismeretlen munkák árnyalhatnák ezt a képet, mégis biztos, hogy Daniel Polixéna igen erős befolyással bírt – akár már házasság – lányaira, így azok irodalmi tevékenységére. Vagyis egy

⁷⁶ PICTET, 1752. 4–5., 7.

⁷⁷ Daniel Polixéna elvei azokkal a nézetekkel mutatnak rokonságot, amelyek szerint a nők nem a biológiai adottságaik, hanem csak hiányos neveltetésük miatt nem tudnak a férfiakkal azonos szellemi tevékenységeket végezni.

⁷⁸ STAPFER, 1774.

⁷⁹ ZÁGONI BODOLA, 1808. 35.

⁸⁰ SARASA, 1784. fordítói előszó 2.

⁸¹ Ide sorolhatjuk Wesselényi Mária már említett kiadatlan fordítását. Lásd 70. lábjegyzet.

kisebb írói alkotóműhely létrehozását ösztönözte családjában, amelynek központi figurája végig ő maradt.

A prédikátorok, a bárónő és lányai nőneveléssel kapcsolatos érvei visszaköszönnek minden e témában íródott pedagógiai műben, életvezetési tanácsadó-könyvben, prédikációban, vitairatban. Ugyanakkor nemcsak a Daniel Polixénáról szóló halotti beszédek emelik ki követésre méltó példáját saját munkássága és újszerű gyermeknevelési elvei kapcsán, hanem a lányairól szóló megemlékezések is tisztelettel adóznak a nagy műveltségű és gondos anya előtt. A családtagok kiemelkedő kulturális szerepét tanúsítják az általuk írt művek, de a 18. század jeles nőalakjaival, nőírókkal foglalkozó népszerűsítő cikkek és szakirodalmi munkák is,⁸² annak ellenére, hogy gyakoriak bennük a családot érintő tárgyi tévedések.⁸³

A patróna

Daniel Polixéna kegyessége nemcsak az erkölcsi és vallási irodalom terjesztésében nyilvánult meg. Ez a tulajdonság magába foglalta a hitbeli kérdésekben való jártasságot, a vallási buzgóságot és Isten ígéjének a mindennapi életben való megtartását. Nemes hölgyek esetében ez elsősorban a rászorulóknak segítségében, a szegények és árvák gyámolításában, a betegek gondozásában nyilvánult meg. Ide tartozott az egyházi intézmények és személyek, tanítók támogatása is. Tekintsük végig először azt, hogy maguk a lekipásztorok kit tekintettek patrónájuknak a halotti beszédek alapján. Daniel Polixénát Deáki Pál és Szathmári Pap Mihály nevezte patrónájának, akárcsak Szathmári Pap Zsigmond Wesselényi István búcsúztatójában. Cornides egykori tanítványát, Wesselényi Polixénát, Felvintzi Takáts János pedig Wesselényi Annát hívta „*Jo Patrona Aszszonyának*”.⁸⁴

Daniel Polixéna azonban egész biztosan támogatta Cornides Dánielt, gyermekei nevelőjét is. Egy 1761-ből fennmaradt levél szerint ugyanis, amikor Cornidest a kolozsvári református kollégium tanítójának nevezték ki, Daniel Polixéna az anyósa és apósa által a kollégium javára tett alapítvány összegét 400-ról 1000 forintra emelte. E felett Cornidest még 60 forint és természetbeni ellátás illette meg, amíg Wesselényi Miklós tanítója marad.⁸⁵ Az alapítvánnyal tehát Cornides és a kollégium egyaránt jól járt, így áttételesen Szathmári Pap Mihály is, aki a teológia és egyháztörténet tanára volt ugyanitt. Cornides és Daniel Polixéna között azonban nem volt felhőtlen a viszony. A tanító szeretett volna saját kutatásaiban jobban elmélyedni, amire a feladatai mellett nem maradt ideje. Felmerül persze az a kérdés is, hogy nem a nőket a férfi szelíd segítőjének tekintő szemlélet tette-e végképp elviselhetetlenné számára az „*Amazonok királyságát*”.⁸⁶ Cornides, levelei tanúsága

⁸² Lásd SZINNYEI, 1893. 597–598.

⁸³ Lásd 66. lábjegyzet.

⁸⁴ CORNIDES et al. 1765. 22.

⁸⁵ VAJDA, 1894. 760–761., DANIEL, 1896. 290–294.

⁸⁶ Cornides ugyan nem maga jellemezte így Daniel Polixéna udvarát, de levelében szó szerint idézte barátja, Felmer nagyszebeni pap sorait, aki örömet fejezte ki, hogy Cornides sorsa jóra

szerint, amikor 1766-ban Teleki József titkára lett, már régóta szabadulni szeretett volna az indulatos asszony udvarából.⁸⁷ Talán ezért nem emlékezett meg egykori patrónájáról annak halálakor, és ezért nem emelte ki külön az érdemeit Wesselényi Polixénáról írt versében sem, holott akkor még a család alkalmazásában állt. Nem tudni, hogy Wesselényi Polixéna búcsúztatóját is csak Daniel Polixéna nyomására írta-e meg, vagy egykori tanítványával jobb kapcsolatban maradt, mint annak anyjával. A Wesselényiektől azonban nem szakadt el teljesen a későbbiekben sem. Zsuzsanna 1786-ban az ő pártfogását kérte Pesten tanuló fia, Bánffy Farkas számára. Lehet, hogy az ellenséges érzelmek csak Daniel Polixénára vonatkoztak, esetleg a család egyszerűen nem vett tudomást róluk, mindenesetre úgy tűnik, hogy még húsz év múltán is számítottak a tanítóra.⁸⁸

Bár Cornides leveleiből Daniel Polixéna elviselhetetlen zsarnoknak tűnik, a tanító távozását nem mindenki értékelte egyformán. Kemény Simon, miután Cornides helyettesítésére anyósa szolgálatába küldte udvarából Deáki Pált, megjegyezte: *„Cornides urtol elég háládatlanság, a’ mit tselekszik, a’ Világ is meg itéli, de a’ mi nagyob, az Istentől Itiletett nem egyebet várhat, hogy erővel nem tartja N[agysá]g[o]d jol tselekszi, mert sikeretlen szokott lenni az ollyatén tanítás”*.⁸⁹

Cornidesszel szemben, a Wesselényi gyerekek következő nevelője, Deáki Pál „hű” maradt Daniel Polixénához, és búcsúztatójában nagyrabecsülését fejezte ki az asszony iránt. Tőle tudjuk, hogy egyes személyek felkarolásán túl a bárónő adományokkal segítette a zsidói református templomot és más templomokat, valamint a kolozsvári árvaházat is.⁹⁰

A halotti beszédekben szinte mindig megtaláljuk az elhunyt patrónusi tevékenységére vonatkozó utalásokat, hiszen a szerzők gyakran maguk a támogatott személyek, akik így akarták kifejezni hálájukat. Ezzel szemben sokkal kevesebb szó esik például a gazdaság irányításáról, amely pedig nyilvánvalóan sok időt és energiát lekötött. Ez a hangsúlyeltolódás olyan műfaji sajátosság, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni az elemzés során.

A gazdasszony

A serénység volt Daniel Polixéna harmadik érdeme. Mivel a parentációk szerzői többnyire egyházi emberek voltak, akiknek értékrendjében a ház körüli teendők nem foglaltak el kiemelt helyet, a halotti beszédek nem tértek ki részletesen rájuk.

fordult, hiszen a Múzsák Védelmesőjénél [Teleki Józsefnél] jobb helye lesz, mint az Amazonok királyságában volt. *„Je Vous felicite de tout mon coeur sur la melioration de Votre Fortune, qui sera mieux placée auprès d’un Protecteur des Muses, que dans le Royaume des Amazones que Vous venés de quitter.”* MOL P654 31. t. Cornides Dániel Teleki Józsefhez (1766. október 26.)

⁸⁷ MOL P 654. 31. t. Cornides Dániel levelei Teleki Józsefhez (1766. július 28. és 1766. szeptember 7.) és CSANAK, 1983.

⁸⁸ BÁNFFY, 1875. 50. sz. 785.

⁸⁹ KÁL 250/245. Kemény Simon levele Daniel Polixénához (1766. augusztus 5.)

⁹⁰ DEÁKI [FILEP], 1776. 35.

A nőktől elvárt szerepek azonban megkövetelték, hogy legalább említés szintjén szóba kerüljenek. Sokkal nagyobb hangsúlyt kapott azonban mindez a családi levelezésben, amely alapján finomítani lehet a prédikátorok állításait.

Egy ilyen apró momentum Pekri Polixéna 1743-ból származó anyai intése, melyben az elkényelmesedéstől óvja lányát: *„Ha ott is van nénéd Bethlen Eva, de te azért az Banfi hajnalt ne alugjál, hanem kelj fel idején az mint szoktál...”*⁹¹ Daniel Polixéna serénységének azonban ennél ékeesebb bizonyítéka a virágzó zsidói gazdaság. A Wesselényi-kastélyt, amely a Rákóczi szabadságharcban erősen megrongálódott, Wesselényi István és Daniel Polixéna újjátarta fel 1740–1750 között,⁹² majd hozzáfogtak a komlódi udvarház kialakításához. Wesselényi István 1750–1753 között kelt leveleiben folyamatosan tudósítja feleségét az építkezés állásáról. Az utolsó ismert levélben, 1753. november 4-én arról számol be, hogy a kőműves munkák befejeződtek. Az építkezés azonban valószínűleg elhúzódott, mert Szathmári Pap Zsigmond szerint a házat csak 1757 nyarán szentelték meg, amikor a vendégek előtt a Wesselényi gyerekek is egy rögtönzött bemutatót tartottak tudásukból.⁹³ Az erős akaratú asszony maga is kivette a részét a munkák irányításából, a beszerzésekből, hiszen a számlák többsége az ő keze írása.⁹⁴ 1755-ben Wesselényi István istállót építtetett híres ménesének,⁹⁵ amelyet Daniel Polixéna férje halála után is tovább szaporított. Bátyjával, ifj. Daniel Istvánnal való levelezésben többször is előkerülnek a lótenyésztéssel kapcsolatos ügyek: *„az Kancza után nem küldök, ne hogy a K[egyel][me]d Ménese fogyon, és annak Anyja máshová költözzék”* – írja ifjabb Daniel István 1759. július 15-én, évekkel később pedig egy jó lovászt ajánl húgának: *„Groff Betlen Pál Bátyám Lovász Mesterét Lovak tanítására alkalmas ember[ne]k esmérem, Erdélyben tsak olyat sem találhatni, mint ő, ha meg fogadhatnád, azt tartom Káros ember nem lenne.”*⁹⁶

Daniel Polixéna különböző mesterségeket is meghonosított Zsibón: szabókat, gombkötőket, paszományozókat telepített le, selyemhernyó-tenyésztésbe kezdett.⁹⁷ A gazdasággal kapcsolatos határozott elképzelései férjét időnként rosszálló megjegyzésekre késztették. Ez kicsit bánthatta ugyan az asszonyt, de nem törte le kezdeményező-készségét, mint arról a következő levélváltás tanúskodik. 1749. október 23-án Wesselényi István beszámol arról, hogy *„az takáts ben van besztertzen az nyomtatást tanullya, az vásznat mihelyt érkeztem mingjárt bé küldöttem Beszttertze, nem tudom mitsoda hasznod lesz abbol az nyomtatásbol, de költség látom elég vagjon réá, hatvan forintal sok nyomtatott vásznat vettem volna én.”* Majd a következő, október 30-iki levélben felesége értetlenkedésére válaszolva közli: *„én az 60 forintott nem az*

⁹¹ KÁL 250/245. Pekri Polixéna levele Daniel Polixénának (1743. augusztus 3.) A „Banfi hajnal” a késői felkelésre utal, lásd O. NAGY, 1966. 69.

⁹² BIRÓ, é. n. 63.

⁹³ KÁL 250/245. Wesselényi István levelei (1750. október 23–1753. november 4.), SZATHMÁRI PAP, 1759. 33.

⁹⁴ A család egy kései leszármazottja utal erre cikkében. Lásd WESSELÉNYI, 1973. 21.

⁹⁵ BIRÓ, é. n. 63.

⁹⁶ KÁL 250/245. ifj. Daniel István levelei Daniel Polixénához (1759. július 15. és 1765. május 21.)

⁹⁷ TRÓCSÁNYI, 1965. 14.

ujjambol szoptam mert nekem specificationom van” a költségekről, amelyeket még tovább súlyosbít, hogy a takács távollétében, annak felesége figyelmetlenségében felgyújtotta a takácsházat, amely a benne lévő anyagok és kész munkák nagy részével együtt leégett.⁹⁸ Bár az eset komoly anyagi kárt jelenthetett, nem tántorította el Daniel Polixénát a további beruházástól, amelyről férjét csak utólag értesítette. „... szökött vöttél én nem bánom csak légyen vagy talallyunk alkalmatosságot az meg mivelésére egy járást vintzellért is kellett volna neki fogadni, karokatt pedig ott kel helyben keresni, mert olyan meszsze nem lehet karokott vitetni...” – írja Wesselényi István november 8-án belenyugodva felesége döntésébe, de éreztetve vele, hogy a gazdasági ügyek viteléhez alapvetően ő ért jobban.⁹⁹

Daniel Polixéna azonban már özvegyasszony volt, amikor 1766-ban a Kamara intézkedése kapcsán birtokai egy részét, több erdélyi főúrhoz hasonlóan, elveszítette. Ekkor veje, Kemény Simon járt el az udvarnál annak érdekében, hogy minél kevesebb kárt szenvedjenek, illetve, hogy bizonyos jóvátételt kapjanak. Anyósát levélben tájékoztatta az eseményekről, és dicsérte férfiasságát, határozott intézkedéseit és diplomáciai érzékét. „Nagy örömemre szolgálnak a’ N[agysá]god Levelében méltóztatott Declaratioi, adnais az Isten sok Férjfiakban azt a’ jó Haza fiui Indulatot, Resolutiot, és Prudentiát, mellyet N[agysá]god Leveleiből tapasztalok, boldogabb lehetne szegény Hazánk; meg kell vallanom olly’ moddal folytatta N[agysá]god elvett Portioi iránt, a’ mint látom mind oda le a Dolgot, mind velem itten a’ Correspondentiakat, hogy azokból sokat segíthettem Dolgainkban, késők lévén mások a’ tudositásokban, mind pedig csekély Opinióimmal úgy meg egyezett a’ N[agysá]god operatioja hogy bár más több kárt vallott Urak cselekedtek volna akképpen...”¹⁰⁰

A mindennapi élet szempontjából a Wesselényi Máriáról szóló a legbeszédesebb forrásunk, talán éppen azért, mert maga a férj írta. Teleki Ádám beszámolt arról, hogy felesége gyermekeik napi teendőinek megszervezése és a cselédek feladatainak kiosztása mellett maga is süttött, főzött, varrt, gyolcsot szőtt, selymet készített. Az évszázados gyakorlatot és az életvezetési tanácsadókönyvek javaslatait követve ezeket az ismereteket még a szülői házban szerezte meg. A dolgos asszony rendbe tette a kertet, halastavakat ásott, gyümölcsfákat, virágokat ültetett, így a terület egyszerre vált kikapcsolódást nyújtó pihenőhellyé és a gazdaság hasznos részévé. A cselédekkel szigorúan, de igazságosan bánt. Nem engedett senkit sem henyélni, nem viselte el az erkölcstelenséget és káromló beszédet, de maga is jó példával járt elől. Mindebben Telekiné megfelelt az életvezetési tanácsadókönyvek normáinak, annál meglepőbb azonban, hogy az arra érdemes cselédeket ki is taníttatta, ahogy annak idején anyja is tette. A jó gazdasszony képe rajzolódik elénk a leírásból, aki a háziasszonyi teendők mellett saját maga és háznépe lelkére és szellemére is gondot fordított. Még ha a leírás gyanúsán tökéletesnek mutatja is be Wesselényi Máriát, azt megtudhatjuk belőle, hogy Teleki számára milyen volt az ideális asszony. „Tselédei között tartott fenytétet, / Mint a’ jó erköltsre vezető jó féket. / Szitkos káromló

⁹⁸ KÁL 250/245. Wesselényi István levelei Daniel Polixénához (1749. október 23. és 1749. október 30.)

⁹⁹ KÁL 250/245. Wesselényi István levele Daniel Polixénához (1749. november 8.)

¹⁰⁰ KÁL 250/245. Kemény Simon levele Daniel Polixénához (1766. május 30.)

szó ottan nem hallatott, / Az erköltstelenség ottan nem nyughatott. / Meg-tartotta köztök illőleg hatalmát, / De ám meg-is atta mindennek jutalmát. / Bóldogok valának ezek-is környüle. / Nyitva vólt azokra keze, szeme, füle. / Nem vólt ott éhségtől hervadt ábrázat, / Meg-vólt az eledel, 's illő ruházat. / Taníttatásokban-is vólt szorgalmatos, / A' ki mint közüllők vala alkalmas. Taníttatván ez vagy amaz Mesterségre, / Mellyel élelmeket szerezhetnék végre.”¹⁰¹

Jellem és jellemzés

Daniel Polixéna erős személyisége rányomta bélyegét családjá sorsára. Az asszony bölcsességét mindenki nagyra becsülte, amint az a prédikátorok és II. József elismerő szavaiból kiderül. Példamutatónak tartották hitét, mellyel másokat gazdagított, gyermekeinek magas színvonalú taníttatását, gazdaságának fejlesztését. Gyermekei magukkal vitték ezt az örökséget: a műveltséget, a könyvek szeretetét, és ki őszinte készletéből, ki önmagát legyőzve, de mindannyian folytatták anyjuk irodalmi működését. Az örökség másik része már nem ilyen elismerésre méltó. Az indulatos természet azonban elsősorban a fiút, Wesselényi Miklóst sújtotta. „A Wesselényiek családi jellemök: szelídség, állhatatosság, vallásosság, ember- és honszeretet. Öreg Wesselényi Istvánnak neje Daniel Polixéna indulatos és türelmetlen véralkatát becsempészte utódai – a Miklósok – örökbe, míg a másik ágon leszármazott Wesselényiek máig napig megtarták eredeti szelídségöket. A szerencsétlen Daniel vér okozá, hogy István fia, az idősb Miklós, kényeztető hibás nevelés hozzájárultával, ingerlikeny s néha dühig indulatos [...] de e szerencsétlen természete mellett minden fölséges tehetségekkel áldva volt.”¹⁰²

Újfalvi leírásán kívül Daniel Polixéna indulatos természetét támasztják alá Cornides panaszkodó szavai is. A halotti beszédek viszont egy eszményi képet mutatnak: „... az ő maga viselése Uri Characteréhez illendő és minden Kevéség nélkül lévő Gravitás, Beszéde tiszta okosság, másokkal való társalkodása Kedves Nyájasság, és tettetés nélkül való Barátság vala, a' Felsőbbekhez mélylyéges Tisztelettel a' magával egyenlőkhöz szeretettel, az Alsóbbakhoz nyájjas és okos le ereszkedéssel, nevezetesen pedig az Istennek szolgálaihoz kedvességgel, és illendő Tiszteleteket meg-adó betsülettel viseltetik vala.” Az illemtankönyvbe illő jellemzést Incze Mihály ezután egy olyan megjegyzéssel finomította, amelyet akár Cornides is magára vehetett: „minden ötlet közelebből Esmérőknek, a' kik tudják illendőképpen estimálni a' Virtust, és a' Tudományt, kedveket szereteteket meg-nyerte vala, és hogy az ő benne lévő Virtusok, a' Férfiakban szintugy mint az Aszszonyokban lévő természeti némely hibákat, fogyatkozásokat, Haragot, indulatosságot 's több e' féle, két képpen [!] feljül múlták légyen, meg-valják vala, és mind ezek Daniel Polyxenát égy ritka Virtusokkal fel-ruháztatott, Bölts, Kegyes, és Gondos Uri Aszszony-ságnak mondják vala.”¹⁰³

A halotti beszédekből is fény derül tehát Daniel Polixéna emberi gyengeségeire, de a műfaj jellegéből adódóan úgy jelenítik meg őket, hogy ne az elhunyt érdemeit

¹⁰¹ TELEKI, 1786. 35–36.

¹⁰² ÚJFALVI, 1990. 71.

¹⁰³ INCZE, 1776. 17–18.

csökkentsék, hanem inkább ellenlábait szégyenítsék meg velük. Újfalvy, Cornides és Incze Mihály jellemzéseinek ellentmondásait Rettegi György oldja fel: „Wesselényi Istvánné, nagy tanult, okos, de kemény asszony, úgyhogy sok kárt is tett szerfelett való keménységével magának”.¹⁰⁴

*

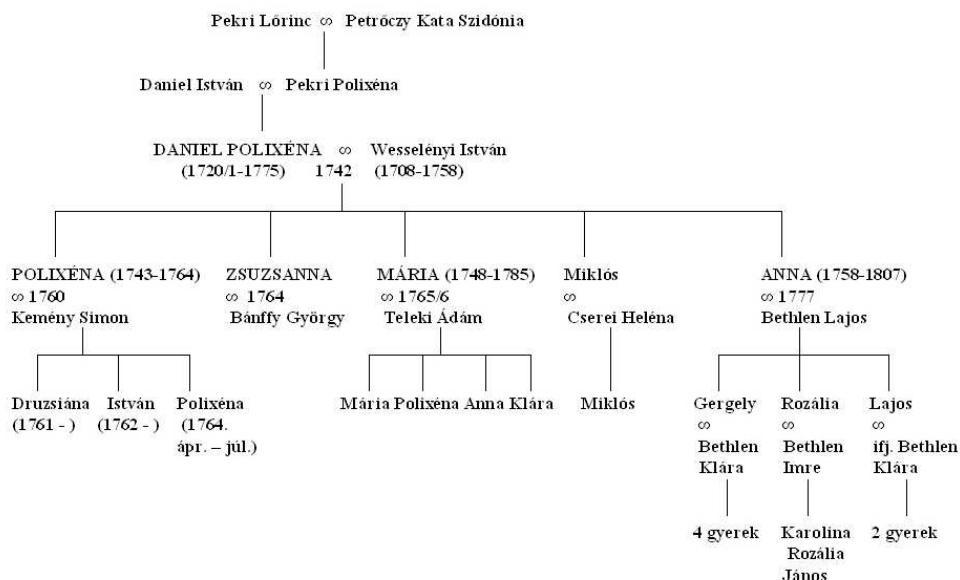
Daniel Polixénáról a halotti beszédek alapján megrajzolt kép lehetőséget ad arra, hogy bepillantást nyerjünk a 18. századi előkelő protestáns nemesasszonyok életébe. A prédikátorok által nyújtott leírás az ideális nőt jeleníti meg, és minden bizonnyal pozitív irányba torzít, de ennek ismeretében jól felhasználható forrást jelent Daniel Polixéna személyének és a nőekkel szemben támasztott általános elvárások vizsgálatához. A három kiemelkedő tulajdonság, amelyek köré a halotti beszédek csoportosulnak, a három legfontosabb asszonyi szerepkört takarja. A bölcsesség az anya és feleség, a kegyesség a hívő, a serénység pedig a gazdasszony feladatainak feleltethető meg. A Daniel Polixénát búcsúztató beszédekben a bölcsesség megjelenítésére helyeződik a hangsúly, ami az ő esetében túlmutat a férjét segítő és gyermekeire gondot viselő asszony képén, és a művelt, irodalmi tevékenységet folytató nőt is szimbolizálja. Mivel ez eltér a parentációk toposzaitól, feltételezhetjük, hogy Daniel Polixéna értékrendjéhez ezen a ponton közelebb jutottunk. A kegyesség bemutatása már kisebb szerepet kap, bár erősen kapcsolódik az előzőekhez. A gyermeknevelés a valláson alapul, és a műveltség is a hitet szolgálja a kegyes irodalom fordításával, terjesztésével. A kegyesség gyakorlásához tartozik még a hitéletben való buzgó részvétel és az adakozás, a rászorulókat patronálása, melyben a prédikátorok szerint Daniel Polixéna példamutató volt. Legkevesebb szó a serény asszonyról esik, pedig az utalásokból arra lehet következtetni, hogy e téren is újtónak számított. Ez a hiány fakadhat abból, hogy a bárónő ebből a szempontból tért el legkevésbé az átlagtól, de nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a prédikátorok egyházi emberek lévén, talán kisebb jelentőséget tulajdonítottak a gazdasággal kapcsolatos sikereknek, mint a szellemi és vallási életben való példamutatásnak.

A halotti beszédek fontos forrást jelentenek a korszak nőideáljáról, mivel szerzőik nem tudatosan írták le az eszményi képet, hanem az elhunytat igyekeztek úgy megjeleníteni, ahogy a család, a közösség elvárta, és meg akarta tartani az emlékezet számára. Ez érezhető Daniel Polixéna és a Wesselényi lányok parentációiból is, melyek egy olyan korszakot reprezentálnak, amikor a nőekkel kapcsolatos szemléletmódban már megindult egy lassú változás. Daniel Polixéna ebben a folyamatban kortársai többségét megelőzve vett részt. Műveivel, valamint lányai nevelésével tudatosan is hozzájárult a női nem képességeiről, feladatairól vallott elképzelések felülbírálásához.

¹⁰⁴ RETTEGI, 1970. 331.

Függelék

Daniel Polixéna halotti beszédek alapján kirajzolódó családfája

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források:

- MOL Magyar Országos Levéltár (Budapest)
MOL P 654. A Teleki család gyömrői iratai.
- KÁL Kolozsvári Állami Levéltár (Románia)
KÁL 250/245. 250. A Zsibói Wesselényi család fondja. 245. I. Wesselényi Istvánné Daniel Polixénának címzett levelek.
KÁL 250/246. 250. A Zsibói Wesselényi család fondja. 246. I. Wesselényi Istvánné Daniel Polixéna által írt levelek.

Kiadott források és szakirodalom:

- ARND
1764 ARND János: *A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt sziveket élesztő jó illatú tizenkét liliom, mellyeket... magyar nyelvre fordított... ki-nyomtatottatott grof PETRÖTZI Kata Szidónia. Most pedig... liber baronissa Daniel Polikséna ... maga költségével újonnan kinyomtatott.* H. n., k. n., 1764.
- BÁNFFY
1875 B. Bánffy Györgyné B. Wesselényi Zsuzsánna naplója. In: *Történelmi Lapok*, 2. (1875) 46–50. sz. 721–725, 737–740, 753–756, 769–773, 785–787.

BEAUMONT

- 1781 BEAUMONT Mária: *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza melly azoknak szíveknek formáltatásokra, értelmeknek meg-világosításokra készített Frantzia nyelven.* [Ford.: Dersi Ö. Sámuel és Tordai Sámuel]. Kolozsvár, Kaprontzai Ádám, 1781. 1–4. könyv.

BELLÁGH

- 2005 BELLÁGH Rózsa: Mecenatúra Bod Péter korában. In: *Magyar Könyvszemle*, 121. (2005) 3. sz. 328–335.

BIRÓ

- é. n. BIRÓ József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet. Singer és Wolfner, é. n.

BOD

- 1766 BOD Péter: *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós emberek... historiájok*, Szeben, k. n., 1766.

CORNIDES et al.

- 1765 CORNIDES Dániel – VESSELÉNYI Miklós – DANIEL István–DANIEL Sámuel: Koporsóban égő szövétnek... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... hites párja. In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet...Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*. Kolozsvár, k. n., 1765.

CSANAK

- 1983 CSANAK Dóra, F.: Cornides Dániel a titkár és barát. In: Csanak Dóra, F.: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, Akadémiai, 1983. 443–454.

DANIEL

- 1896 DANIEL Gábor, id.: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza: Eredeti családi okmányok és más hiteles adatok után*. Budapest, Franklin, 1896.

DANIEL

- 1752 DANIEL István: *Monita paterna*. Nagyszeben, k. n., 1752.
- 1759 DANIEL István: Vigasztalo levele, mellyet... vejének... Vesselényi István urnak... halálát meg-értvén... leányához... Dániel Polikséna aszszonyhoz... botsátott. In: *Földi rövid pályla-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István...* Kolozsvár, k. n., 1759.
- 1764 DANIEL István: *Descriptio vitae... de Daniel de Vargyas*. Nagyszeben, k. n., 1764.
- 1766a DANIEL István: *Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgéseknek... gyakorlása*. Nagyenyed, k. n., 1766.
- 1766b DANIEL István: *Variarum meditationum sacrarum miscellanea*. Nagyenyed, k. n., 1766.
- 1767 DANIEL István: *Az örök életre vezető egyenes út*. Nagyenyed, k. n., 1767.

DEÁKI [FILEP]

- 1776 DEÁKI [FILEP] Pál: Az igaz Keresztény Virtusoknak világosságával fénylő... életnek Szép Példája... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... özvegye. In: *Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma... A' mellyekkel, Meg-tiszteltetett... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Özvegye*, Kolozsvár, k. n., 1776.

DEÁKI FILEP

- 1765 DEÁKI FILEP Sámuel: A' maga Büneiből... meg-tisztított... Vesselényi Polikséna... Kemény Simon... Kedves Uri Párjának... In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr asszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*. Kolozsvár, Kemény Simon, 1765.

DEÉ NAGY

- 1997 DEÉ NAGY Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In: SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged, Scriptum, 1997. XXV-XXXVII. (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai, II.)

DWI

- 1787 DWI: Hazánk dicső asszonyairól. In: *Magyar Musa*, 2. (1787) 43–44. sz. 348–350.

FÁBRI

- 1999 *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865*. Szerk.: FÁBRI Anna. Budapest, Kortárs, k. n., 1999.

F[EL]VINTZI TAKÁTS

- 1808 F[EL]VINTZI TAKÁTS János: Az igaznak boldog halála... Vesselényi Anna... Bethlen Lajos... Özvegye... Marosvásárhely, k. n., 1808.

FENOUILLOT

- 1785 *Gállya Rabb a'vagy Jutalma az Fiui avagy Magzati Szeretetnek...* FENOUILLOT Falber Uramtól Frantziából Németre Fordított, Most ujjabban a' Németből Magyarra fordított... VESSELÉNYI 'Su'sannától... Kolosvár, k. n., 1785.

HUSZTI

- 1765 HUSZTI György: Koporsóban égő szövetneke... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites Párja... In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr asszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*. Kolozsvár, k. n., 1765.

INCZE

- 1759 INCZE Mihály: Igaz, tökéletes... Uri Férjfiú... Vesselényi István... In: *Földi rövid pályla-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István ...* Kolozsvár, k. n., 1759.
- 1765 INCZE Mihály: Élete' leg szebb idejében erőszakot szenvedett de nyugodalmat vett kegyes lélek... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Élete Párja... In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr asszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*. Kolozsvár, k. n., 1765.

INCZE

- 1776 INCZE Mihály: Bölts, kegyes, és gondos... aszszony... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... özvegye. In: *Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma... A' mellyekkel, Megtiszteltetett... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Özvegye.* Kolozsvár, k. n., 1776.

KECSKEMÉTI

- 1998 KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Budapest, Universitas, 1998. (*Historia Litteraria*, 5.)

KELEMEN

- 1913 Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez. Szerk.: KELEMEN Lajos. Kolozsvár, Daniel Gábor, id., 1913.

LÁSZLÓ

- 2005 LÁSZLÓ Zsófia: Daniel Polixéna és lányai. Nőnevelés, női műveltség a halotti beszédek tükrében. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Szerk.: STEINERT Ágota. Budapest, Kortárs, 2005. 23–31.
- 2007 LÁSZLÓ Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány”. Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor. [Budapest], Argumentum, [2007]. 227–245.

LITTLETON

- 1786 LITTLETON Györgynek... A' szent Pál apostol meg-téréséről, és apostoli hivataláról való Jegyzései... Melly... Németből Magyarra fordittatott... VESSELÉNYI 'Su'sánnánától... Kolozsvár, k. n., 1786.

MARKÓ

- 2001 Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. kötet. Főszerk.: MARKÓ László, Magyar Könyvklub, 2001.

MEYER

- 1783 MEYER András: *Barátságos oktatás hogy kellessék egy ifju aszszony embernek magát a' díszes erkölcsökben méltóképpen formálgatni.* Ford. és jegyzetekkel ellátta: SZERENTSI NAGY István, Poson-Buda, Benedickt Mihály és Társai, 1783.

MONOK

- 2002 MONOK István: A francia könyv Magyarországon a 16–18. században. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Szerk.: FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György. Budapest, 2002. 279–290. (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek* 2.)

NAGY-SÁRVÁRY

- 1861 NAGY Benő, kulini – SÁRVÁRY Elek: *Magyar hölgyek életrajza.* Debrecen, Csáthy és Társa, 1861.

NAGY

- 2001 NAGY Zsófia Borbála: „Asszonyok „árnyék képe”: Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben. In: *Irodalomtörténet*, 82. (2001) 1. sz. 23–41.

NEMES

- 2003 NEMES Adél: „Az isteni bölts igazgatásnak titkos utairól”: Halotti prédikációk a 18. században. In: *Könyvesház*, 12. (2003) 1–2. sz. 41–46.

N. N.

- 1775 N. N.: *Keresztyéni gázdálkodásának jutalmát... el-nyert igaz Polyxena... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Hites Társa. Kolozsvár, k. n., 1775.*

N. N.

- 1781 N. N.: *A' fő hadi-vezérnek Halálos ágyában Gyermekéhez tett Utolsó Tanításai Mellyek által a'ra kívánnya őket meg-tanítani, hogy mivel legyenek Vallásokhoz, Királyokhoz, és a' Társalkodó-élethez Kötelesek. Németből Magyar Nyelvre fordítottak B. Josintzi Sándor által. Kolo'sváratt, Kaprontzai Ádam által 1781.*

N. N.

- 1784 N. N.: *A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés, Kolozsvár, k. n., 1784.*

N. N.

- 1804 N. N.: *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné [Újfalvy Krisztina] asszonnyal a két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései. Kolozsvár, k. n., 1804.*

N. N.

- 1833 N. N.: Tudós magyar asszonyok a XVIII. században. In: *Honművész*, 1. (1833) 36. sz. 287.

O. NAGY

- 1966 O. NAGY Gábor: *Magyar szólások és közmondások. Budapest, Gondolat, 1966.*

OFFEN

- 2000 OFFEN, Karen: Reclaiming the Enlightenment for Feminism. In: Uő.: *European Feminisms 1700-1950. A Political History*. Stanford, Stanford University Press, [2000]. 31–49.

OROSZ

- 1962 *A magyar nőnevelés úttörői. Összeáll.: OROSZ Lajos. Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.*

PÁZMÁNY

- 1983 PÁZMÁNY Péter: *Válogatás műveiből. II–III. köt. Prédikációk 1–2. Budapest, Szent István Társulat, 1983.*

PETRŐCZY

- 1690 *A Papista Vallásra Hajlott Lutheranusok Lelkek ismerétinek kinnya, Mellyet... Mayer Fridrik János nevű Doctor és P. P. eleikben írása által kibocsátott. Fordította Petrőczy Kata Szidónia. H. n., 1690.*
- 1705 *A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket... Arnd Jánosnak... az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki... és Magyar nyelvre fordított és... maga költségével kinyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szidónia. Kolozsvár, 1705.*
- 1708 *Jó illattal fűstölő Igaz Szív, Mellyet... Arnd Jánosnak... az igaz Keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki... és Magyar nyelvre fordított... maga költségével ki- és nyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szidónia. Lőcse, 1708.*

PICTET

- 1752 PIKTÉTUS [PICTET] Benedek: *A' keresztyén ethikának summás-veleje...* Deákból Magyarra fordítatott... DANIEL Poliksena... által... Kolozsvár, k. n., 1752.

POULLAIN DE LA BARRE

- 1673 POULLAIN DE LA BARRE, François: *De l'égalité des deux sexes, discours physique et moral.* Paris, Chez Jean du Puis, 1673.

RETTEGI

- 1970 RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784.* Bev., jegyzetek: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1970.

S. SÁRDI

- 2002 S. SÁRDI Margit: Lánykérés, házasság, szerelem. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szerk.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest, Universitas, 2002. 49–65.

SARASA

- 1784 SARASA Alfons Antal: *Szüntelen való örvendezésnek mestersége, Mellyet...* Németből Magyarra fordított... WESSELÉNYI Mária... Kolozsvár, k. n., 1784.

SHERLOK

- 1742 SHERLOK, Wilhelm: *Verwahrungs-Mittel gegen das Pabsthum.* Halle in Magd., 1742.

SONNET

- 1993 SONNET, Martine: A Daughter to Educate. In: *A History of Women in the West.* Vol. III. Renaissance and Enlightenment Paradoxes. Eds.: ZEMON DAVIS, Natalie – FARGE, Arlette. Cambridge–London, The Belknap Press of Harvard University Press, 1993. 101–131.

STAPFER

- 1774 STAPFER Fr. János: *A' keresztyén vallásra való út-mutatás...* Német' Nyelvből Magyar' Nyelvre Fordította... VESSELÉNYI Anna... Kolozsvár, k. n., 1774.

STURM

- 1784 STURM Kristóf Kristián: *Istennel való társalkodás, a' reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira, melly...* a' negyedik meg-bővített kiadás szerint, Németből Magyar nyelvre fordítatott KÁRMÁN József... által. Első rész, Posony, 1784.

SZATHMÁRI PAP Mihály

- 1776 SZATHMÁRI PAP Mihály: Halotti orátio Mellyben... Dániel Polyxena... Vesselényi István... özvegyének... emlékezetét... Halhatatlanná tenni igyekezte... In: *Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma... A' mellyekkel, Meg-tiszteltetett... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Özvegye.* Kolozsvár, k. n., 1776.

SZATHMÁRI PAP Zsigmond

- 1759 SZATHMÁRI PAP Zsigmond: Az egek’ meg-nyílásának és az Isten’ ditsőségének látásával lelkét Je’susának ajánlott István... Vesselényi István. In: *Földi rövid pálya-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István ... Kolozsvár, k. n., 1759.*

SZINNYEI

- 1893 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* 2. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1893.

TELEKI

- 1773 *Czid. Szomorú játék. Mellyet hajdan Corneille Péter Frantzia nyelven készített, Mostan pedig Magyar Versekbe foglalt Gróf Teleki Ádám.* Kolozsvár, k. n., 1773.
- 1786 TELEKI Ádám: *Emlékeztető oszlop mellyet... élete párjának... Vesselényi Máriának... emlékezetére... emelt... Teleki Ádám...* Kolozsvár, k. n., 1786.

TIEDE

- 1784 TIEDE János Fridrik: *Istennel való társalkodás, az estvéli órákon az esztendőnek minden napjaira... a’ negyedik helyes ki-adás szerént, Magyar nyelvre fordított, KÁRMÁN József... által. Második rész, Posony, 1784.*

TRÓCSÁNYI

- 1965 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

ÚJFALVI

- 1990 ÚJFALVI Sándor: *Emlékiratok.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1990.

VERESTÓI

- 1759 VERESTÓI György: *Politicus inculpatus...Stephanus... Vesselényi... In: Földi rövid pálya-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István... Kolozsvár, k. n., 1759.*

VERESTOI

- 1786 VERESTOI György: *Jesusát szerető... igaz és valóságos Maria... Vesselényi Mária... Kolozsvár, k. n., 1786.*

VAJDA

- 1894 *A Vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben.* Szerk.: VAJDA Emil. Budapest, Daniel Gábor, id., 1894.

WESSELÉNYI

- 1973 WESSELÉNYI Miklós: Egy család története. In: *Magyarország*, 10. (1973) 51. sz. 21.

WESSELÉNYI

- 1759 WESSELÉNYI [WESSELÉNYI] Polixéna: Szomorú kesergő versei... Mellyekkel... Atyjoknak... Vesselényi István[nak]... halálát... kesergi. In: *Földi rövid pálya-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István... Kolozsvár, k. n., 1759.*

ZÁGONI BODOLA

- 1808 ZÁGONI BODOLA János: *Tiszta és fényes biborba fel-öltözött aszszony... Vesselényi Anna... Bethleni Bethlen Lajos... Özvegye.* Marosvásárhely, k. n., 1808.

ZOVÁNYI

- 1759 ZOVÁNYI József: *Utolso kenet, mellyel... Vesselényi István... meg-kenettetett... In: Földi rövid pálya-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István... Kolozsvár, k. n., 1759.*

Mihalik Béla Vilmos

A meddő anya, a boszorkányos bába és a pénzen vett gyermek

Fejezetek egy 19. század eleji erdélyi nemesi perpatvarból

Nagyapám, Serényi Vilmos emlékének

EZERNYOLCSÁZTIZENNYOLC pünkösdjét követő csütörtökön, május 14-én a Marosszék ősi primor családjából származó iszlói Iszlai László két emberével kiment a közeli, Torda vármegyei Tövishíd prédiumban fekvő szorosvölgyi erdőbe, amelyet mint Iszlai György árváinak gyámja kezelt. Itt találták Májai Gergely béresét, annak inasát négyökrös szekerekkel, amint – jelentős kárt okozva – éppen az árvák erdejét vágták. Iszlai az ökröket, a szekereket lefoglalta, Májai Gergely embereit pedig a szekér után kötötte és visszaindult Iszlóba. A falu határában azonban Májai úr felesége, Mátyási Ágnes megállította őket az emberei segítségével. Iszlai László szóváltásba keveredett az asszonnyal, s rövidesen elszabadultak az indulatok: heves verekedés tört ki. Iszlai úr béresét, Takáts Jánost olyan súlyosan megsebesítették, hogy a következő hetekben élet és halál között lebegett. Magát Iszlai Lászlót is veszélyes ütés érte, Kis József egy kapával hasította fel arca bal oldalát, a homlokcsonttól az alsó állkapocsig. Ugyanekkor az áldott állapotban lévő Mátyási Ágnes asszonyt is súlyosan bántalmazták, aminek következtében elvetélt.¹

Az ügy 1821 márciusában került a marosszéki derékszék elé.² Iszlai László főváltság terhén perelte be Mátyási Ágnest, míg az asszony nagyobb hatalmaskodás miatt indította meg perét Iszlai úr ellen. 1828/29 folyamán mindkét pert felbocsátották az erdélyi királyi táblára, ahonnan 1833-ban az erdélyi főkormányshékhöz továbbították, ahol a végső, Iszlai László számára kedvező ítélet 1836-ban született meg.³ Abban az esztendőben lett volna tizennyolc éves az a leány, akinek Mátyási Ágnes 1818 augusztusában adott volna életet, ha a májusi összetűzés nem szől közbe – amennyiben igaz volt terhessége. Ugyanis a másfél évtizeden keresztül

¹ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P678 – A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Iszlai családostály 11. cs. 1835. év Perkötet I-II. A legerjedelmesebb tanúvallomási jegyzőkönyv az esetről: Perkötet I. 31–61., az orvosi látogatás Iszlai Lászlóról és béreséről: Perkötet I. 68–70.

² A székely székekben két törvényszék volt. Elsőfokú fórumként az ún. *viceszék* működött, az innen fellebbezett perek kerültek a *derékszék* elé. Éppen ebben tért el a többi székely széktől Marosszék igazságszolgáltatása, mert ott a *derékszék* nemcsak fellebbezési fórumként funkcionált, hanem az erdélyi vármegyékhez hasonlóan a nemesség minden polgári pere ezen a bírói fórumon folyt. BÓNIS, 1942. XVI–XVII. 77–78.

³ A derékszék és a királyi táblán folyt pereskedés iratai megtalálhatóak a Perkötet I-II. kötetében, a főkormányshékhöz iratai közül pedig: MOL F79 1835: 1708., 1709., 2060., 3599., 3600., 3945., 1836: 648., 649.

folyó pereskedés egyik alapvető kérdése Mátyási Ágnes terhessége és anyasága volt, hiszen az Iszlai László elleni vádakat erre építették. Számtalan ehhez kapcsolódó tanúvallomás, vizsgálat maradt fent a peres kötetekben, de ezeken kívül olyan jegyzőkönyv is létezik az Iszlai család levéltárában, amelyet végül nem nyújtottak be a bírói fórum elé.

Jelen írás alapja egy 1823. június végén, július elején Iszlai László kérésére felvett, végül a perbe be nem került tanúvallomási jegyzőkönyv, amely harminchét személy feleleteit tartalmazza.⁴ Az 1818. évi terhesség ügyében azonban további vizsgálatok is zajlottak, a bábákat négy alkalommal hallgatták ki 1821 és 1827 között, egy alkalommal Marosszék hivatalos bábája és orvosa tartott Rusz Tamásné bába felett vizsgálatot. Májainé Mátyási Ágnes szintén készítettett egy tanúvallomási jegyzőkönyvet 1827-ben a verekedés következtében szerencsétlenül végződött terhessége ügyében, de ő csupán nyolc tanút szólaltatott meg.⁵ A forrásokból így nemcsak az 1818. évi terhességre derült fény, hanem Májai Gergelyné Mátyási Ágnes korábbi terhességeire, a bábák szerepére és a Májai házaspár egyetlen felnőttkort megért gyermekének, Májai József születésének körülményeire is.

Tanulmányunk során arra keressük majd a választ, hogy a tanúvallomásokból kirajzolódó cselekményekben terhesség, anyaság, gyermekvárás vagy éppen a csecsemőgondozás terén, illetve az ezekhez kapcsolódó szokásokban, hiedelmekben hogyan jelenik meg a nő és a férfi, valamint az a nemek közötti kapcsolatrendszer, amely egyben meg is határozza helyüket és szerepüket a közösségen belül.

Ágnes asszony terhességeinek történetei

Mátyási Ágnes az 1770-es években, annak is a második felében születhetett, ugyanis (feltehetően nála idősebb) férje, Májai Gergely egy 1835-ös tanúvallomás alapján 1773-ban, az asszony bátyja, Mátyási Mihály pedig 1766-ban született.⁶ Így az 1818-as verekedés idején Mátyási Ágnes körülbelül negyvenéves lehetett.

A Mátyási család nyárádszeredai eredetű, a legrégebbi ismert ős, Mátyási Péter 1609. december 12-én nyert *pixidariusi* (puskás gyalog) levelet Báthory Gábor fejedelemtől.⁷ Kései leszármazottjának, Mátyási Pálnak volt gyermeke Ágnes és Mihály, akik a verekedés idején egymás szomszédságában laktak. A Mátyásiak a 17. században kihalt Koczán primor család leszármazottai voltak, akárcsak az Iszlai család, így ez a későbbiekben számos birtokpert és ellenségeskedést okozott családjaik között.⁸

Mátyási Ágnes 1818 előtti terhességeiről az 1823-ban készült tanúvallomási jegyzőkönyvből alkothatunk képet, amely a peres anyagba nem került be, viszont

⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 47–72.

⁵ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 105–151., 157–170.

⁶ MOL P678 11. cs. 1835. év fol. 13–17.

⁷ PÁLMAY, 1904. 88.

⁸ MOL P667 fol. 337. Koczán genealógiai tábla.

az Iszlai család levéltárában fennmaradt.⁹ Ebből tudjuk, hogy első férje Hegedűs György volt, akivel az Iszlóval szomszédos Székelykálban laktak.¹⁰ Hegedűs Györgynek ez már a második házassága volt, az elsőből több gyermeke (egyik tanú szerint négy, másik szerint kettő) született. Ezek közül csak egy leány érte meg a felnőtt-kort, aki 1823-ban már férjnél volt, és a közeli Ehedben lakott. Abban a kérdésben, hogy Mátyási Ágnesnek első házassága idején hány terhessége volt, eltérnek egymástól a tanúk vallomásai. Az egyik tanú, Györfi Istvánné Adorján Sára egy koraszülött gyermekről tudott azt állítva, hogy több gyermeke Mátyási Ágnesnek Hegedűs Györgytől nem volt, sőt, nem is lehetett. Ugyanis a tanú Györfi Istvántól való első gyermeke koraszülött, „*idétlen*” gyermek volt, amit ő Májainénak panaszkodott el. Májainé pedig úgy vélekedett saját tapasztalatára hivatkozva, hogy Györfi Istvánnénak valószínűleg több gyereke nem is lesz, mert aki koraszülöttet hoz a világra, az ugyanattól az apától több gyermeket nem foganhat. Györfi Istvánné is ezt tapasztalta első házasságában, ám második férjétől az első koraszülés ellenére később több gyermeke született.¹¹ Györfinével szemben az iszlói katolikus kántor, Rátz András felesége, Péter Judit két gyermekről tudott: egy, a terhesség végén halva született gyermekről és egy hatodik hónapra született csecsemőről. Ezt erősítette meg Iszlai László zsellérasszonya, özvegy André Alexáné is, aki szintén hallott magától Hegedűs Györgytől e „*másfél gyermekről*”.¹² Különösen érdekes még Pap Ferencné vallomása, aki úgy tudta, hogy az első gyermek megérte a keresztiséget, a másik viszont koraszülött lett, miután Mátyási Ágnes leesett a pajta tetejéről és megütötte magát a jászol fájában. Az asszonyt egyébként később, Májai Gergellyel való házassága idején sem kerülték el ezek a szerencsétlen balesetek.¹³ Mátyási Ágnes korai terhességeiről többet nem is tudunk. Az asszonyt egy későbbi peres anyag részeként fennmaradt 1812. februári tanúvallomásban mint özvegy Hegedűs Györgynét említik,¹⁴ míg egy korábbi perhez készített genealógiai táblázat szerint már 1802-ben Hegedűs György felesége volt.¹⁵ Így körülbelül egy tízéves házasság idejére esett ez a „*másfél gyermek*”. Elképzelhető azonban hogy több olyan terhessége, vetélése is volt az asszonynak, amelyekről a tanúk nem tudtak, mint

⁹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 47–71.

¹⁰ Hegedűs György feltehetőleg a káli Hegedűs családból származott, és így rokonságban állhatott Káli Hegedűs Lázárral, aki mint Marosszék hites assessora járt el 1821-ben Májai Gergely és Iszlai László közötti újabb ellenségeskedés ügyében. – MOL P678 9. cs. 1821. év fol. 129.

¹¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 49. Györfi Istvánné Adorján Sára vallomása. Adorján Sára első férje Demeter Bálint volt, a 3. jegyzetben említett Demeter Pál fivére, erre: MOL P678 9. cs. 1820. év fol. 75. Nem zárható ki, hogy Adorján Sára második férje, Györfi István révén sógor-nője volt Demeter Antalné Györfi Borbálának, aki 1818-ban Mátyási Ágnes bábaasszonya volt.

¹² MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 53/v–54/r. André Alexáné Szöts Mária vallomása.

¹³ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 66/r. Pap Ferencné Nagy Mária vallomása.

¹⁴ MOL P678 9. cs. 1816. év fol. 37. E tanúvallomásban is mint Iszlaiékné egyik törvénytelen prédálója szerepelt Mátyási Ágnes.

¹⁵ MOL P660 2. cs. fol. 223.

ahogy az sem zárható ki, hogy betegség, secundaer meddőség vagy éppen a férj sterilitása miatt volt ilyen kevészer várandós.¹⁶

A kérdés már a korabeli orvosokat is foglalkoztatta, 1802-ben Zsoldos János könyvében huszonhét pontban veszi végig a meddőség okait. Ezek között főként a méh különböző rendellenességei fordulnak elő, különösen hangsúlyos az életkor szerepe, amelynek előrehaladtával csökken a teherbeesés esélye. További oka lehetett a meddőségnek a házastársak egymáshoz nem illősége, a nem megfelelő szexuális élet. Például ha az asszony kevésbé volt tüzes férjéhez képest; ezt ellensúlyozhatták Zsoldos véleménye szerint „tápláló ételek, fűszerszám, chokoládé, vanília, bor electrizállás, magnetizállás, 's egyéb e' féle izgatók által”. Másik ok lehetett a túlzott szexuális élet, ami a méhet gyengíti. Gondolkodásmódjára jellemző a következő figyelmeztetés: „nem azt kell rólok gondolni, hogy sokat közösködnek mint a' kurvák, hanem inkább hogy mértékletesen gyakorolják, és ezért szaporák”. Zsoldos szerint meddőséghez vezethetnek az indulatok (harag, szomorúság, gyűlölet), és említi a koraszüléseket is mint amik gyengítik a méhet. Ez, ha nem is teljes egészében, de egybevág azzal a népi vélekedéssel, amelyet Györfi Istvánné Adorján Sára fejezett ki a már korábban említett tanúvallomásában.¹⁷ Feltűnő, hogy Zsoldos János egyáltalán nem írt a férfiak meddőségéről, holott ezzel már korábban, 1766-ban megjelent munkájában Mátyus István marosvásárhelyi orvos is foglalkozott.¹⁸

Mivel 1812-ben Mátyási Ágnes mint Hegedűs György özvegye szerepelt, feltehetően nem sokkal később kötött házasságot az akkoriban negyvenéves Májai Gergellyel. Házasságkötésüket hamar követte volna első gyermekük születése, ám egy szerencsétlen baleset ismét közbeszólt. Az asszony ugyanis egy nap teknővel a fején agyagért igyekezett, ám szerencsétlenül lépett, elcsúszott, a teknő pedig a hasára esett.¹⁹ Ekkoriban már az a Nagy Józsefné volt a bábaasszony, aki a későbbiekben fontos szerephez jutott a Májai család életében. Tőle hallotta özvegy Demeter Antalné Györfi Borbála (Mátyási Ágnesnek feltehetőleg rokona, majd 1818-ban bábája), hogy ez a baleset és a koraszülés az esküvő után tíz héttel és 3-4 nappal történt.²⁰ Az ezidőtájt Májaiéknál szolgáló Fazakas István elmondása szerint Májai úrral hosszan virrasztottak az ágyban fekvő asszony mellett, de aztán a két férfi nyugovóra tért. Nem sokkal ezután hallották, ahogy az asszony jár-kel a házban, majd kimegy onnan, és amikor már hosszú ideje nem tért vissza, Májai a béresét küldte utána. Fazakas István a ház végében lelt rá a kínok közt fekvő asszonyra, akit férjével együtt ketten segítettek vissza a házba. Mátyási Ágnes ekkor azt mondta, hogy a gyermeke „tőle elsenyvedve darabokba lett el”. Sem a béres, sem Májai úr azonban ennek nyomait nem tapasztalta.²¹ A magyarázatot André Alexáné adta meg: amikor az asszony elvetélt, a gyermeket „kinn találván a szülés idején, mikor

¹⁶ PAPP, 2002. 165–168. Secundaer sterilitásról akkor beszélhetünk, ha előzőleg már létrejött terhesség.

¹⁷ ZSOLDOS, 1802. 133–149.

¹⁸ DEÁKY-KRÁSZ, 2005. 51–52.

¹⁹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 51/v. Simon Péterné Birtók Zsuzsi vallomása.

²⁰ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 64/v. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása.

²¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 68. Fazakas István vallomása.

meglett, a kutya elkapta”.²² A tragikus esetet követően úgy tűnik, súlyos családi vita is kialakult, legalábbis a tanúk emlékeztek arra, hogy Májai Gergely halálosan megfenyegette feleségét, hogy ha máskor az ő tudta nélkül szülne, akkor agyonlövi.²³ A fenyegetést valószínűleg az váltotta ki, hogy – amint az Györfi Borbála vallomásából kiderült – a szülés tíz héttel az esküvő után történt; ez ugyanis azt jelenti, hogy a gyermek a házasságkötés előtt fogant. Fazakas István azt is megerősítette, hogy a balesetet és a koraszülést követően emiatt tört ki a veszekedés a házaspár között: Májai Gergely felhánytorgatta a vetélést a feleségének, aki viszont azzal vágott vissza, hogy soha többé nem szól neki terhességéről.²⁴ A fenti események után következett az a terhesség, amelyből egyetlen felnőttkort megért gyermekük, József született; ezzel a történettel a következő fejezetben részletesen foglalkozunk majd, mert e terhességgel kapcsolatban számos kétség merült fel az iszlói emberekben. Májai József születését követően, de az 1818-as verekedést megelőzően volt még egy terhessége az asszonynak, amely ismét szerencsétlenül végződött, jöllehet erről csak egyetlen tanú, a későbbi bábaasszony, Demeterné Györfi Borbála vallott. Az 1816-ra tehető terhesség esetében is egy véletlen baleset okozta a koraszülést. Mátyási Ágnesék a kerítésüket akarták helyreigazítani, amikor az teljesen kidőlt, ráesett az asszony hasára, aki emiatt ismét elvetélt.²⁵

Májai Gergellyel kötött házasságának első öt esztendeje alatt, 1813 és 1818 között a vallomások alapján négyszer került áldott állapotba Mátyási Ágnes: először az agyaghordó teknő okozta a koraszülést, majd következett a vitatott származású fiú, ezután jött a kerítés kidőlése miatti vetélés, végül az Iszlai Lászlóval való dulakodás okozta utolsó, úgyszintén vitatott terhességének tragikus végkifejlete. Ez – a Hegedűs Györggyel való házasságához viszonyítva – mindenképpen nagyobb termékenységre utal. Ugyanakkor mutatja azt is, hogy Mátyási Ágnes életvitele, környezete akadályozhatta a szülések sikerét. Zsoldos János többször óva intette a terhes anyákat a nehéz munkától, veszélyes mozgástól. *„Futás, tántzolás, köves helyeken való sebes kotszás, nagy nevetés, kiabálás, emelés, kivált a’ földről felfelé, magosra ágoskodva való felnyúlás, elesés, megtaszíttatás, háton valami terhének vitele ártalmasok”* – írta könyvében.²⁶ Ugyanakkor a falusi környezetben a mezei vagy házkörüli munkák egy terhes nő számára is a mindennapi élet részei voltak. Mátyási Ágnest agyaghordás, pajtáról való leesés, kidőlő kerítés képében érték a szerencsétlenségek, ezek mind a paraszti életmód és munka velejárói voltak.

A rendi státusz és az életmód kettősége jelenik meg a Májai házaspár esetében, mert bár mind Májai Gergely, mind Mátyási Ágnes régi székely nemesi családokból származott, a marossszéki birtokos nemesek 1831. évi összeírásában nem szerepelnek Iszlón (csak Iszlai László, György és Pál neve kerül említésre). A férj származási helyén, Búzaházán és családjá ősi fészkeben, Máján is megjelenik 1831-ben

²² MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 54/r. André Alexáné Szöts Mária vallomása.

²³ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 62/r. Réti Mihály vallomása.

²⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 68. Fazakas István vallomása.

²⁵ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 65/r. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása.

²⁶ ZSOLDOS, 1802. 167.

egy Májai Gergely mint birtokos nemes, de a rendelkezésre álló források alapján legfeljebb csak feltételezhetjük a két személy azonosságát.²⁷ A házaspár társadalmi állásának meghatározásához segítséget adhat az utolsó erdélyi úrbérrendezési kísérlet során keletkezett 1820. évi összeírás is – noha ebben zavaró tényezőként a Májai György név található, ami ismét bizonytalanságra ad okot. Neve alatt két házas zsellér szerepel, míg az Iszlai család különböző tagjainak ugyanekkor összesen tizenöt jobbágya, két házas zsellére volt Iszlón (megjegyzendő, hogy az Iszlaiaknak emellett további marosszéki, Kolozs és Torda vármegyei birtokai is voltak).²⁸ Sem a lófő Májai, sem a gyalogoskatona Mátyási család nem tudott kitörni a székely katonarendből, ahogy azt az Iszlai családnak sikerült elérnie a 17. század folyamán, amikor a primor rétegbe emelkedett. A katonarendi székelyek közül sokan nemegyszer cselédsorba süllyedtek. Ez a folyamat különösen a szatmári békét követően, az 1714-ben végrehajtott adószabályozás után gyorsult fel, amikor az armalistákkal együtt a szabadrendűeket is megadóztatták.²⁹ Egy 1817. évi adójegyzék szerint Májainé bátyja, Mátyási Mihály is az adózó katonarendi iszlói székelyek között szerepelt, igaz, 14 rhénes forint adójával ő volt ebben a rétegben a legnagyobb adófizető. Májai Gergely mint külső adófizető 2 rhénes forintot és 58 krajcárt fizetett abban az esztendőben.³⁰ Újabb nagy csapás volt a szabad székelyek számára az 1813–1817 között dúló erdélyi éhínség, melynek során jelentős számban kényszerültek szolgálatot vállalni.³¹ Az Iszlai és a Májai-Mátyási famíliák eltérő társadalmi helyzetére utal rokoni kapcsolataik rendszere is. Míg Iszlai László közeli rokonságban állt a kor neves erdélyi családjaival (Bethlen, Teleki, Kálnoky, Thoroczkay), addig Mátyási Ágnes a falubeli és szomszédos községek szabad székely családjaival volt szorosabb kapcsolatban (Györfi, Demeter, ehedi Győri). Az Iszlai család birtokainak megtámadása esetén is rendre a szabad székely családok tűnnek fel Májaiék mellett. Újfalvy Sándor, az Iszlai László bátyjával, Miklóssal is barátságba került jeles erdélyi emlékiró keserűen állapította meg 1850-es években írt visszaemlékezésében, hogy a székelyek ezen három nagy csoportja (primor, katona, jobbágy) apáról fiúra örököltette az egymás elleni gyűlöletet.³²

A paraszti életmódot folytató asszonyok körében még a 20. század folyamán is szokás volt akár a terhesség utolsó napjáig a mezőn dolgozni, sőt, nemegyszer megesett, hogy aratás közben indult meg a szülés. Ez számukra olyannyira természetes volt, hogy a csíkszentdomokosi asszonyok egyenesen úgy tartották, hogy a terhesség alatt végzett munka és mozgás segíti a könnyű szülést.³³ Más veszélyek is leselkedtek a várandós asszonyokra: rossz hírek, ijesztő események, indulatok, amelyek felesleges izgalmat okozva árhattak a magzatnak.³⁴ A faluban gyakran

²⁷ PÁL-ANTAL, 2003. 259., 261.

²⁸ TAKÁCS, 2003. 86.

²⁹ PÁL-ANTAL-SZABÓ, 1995. 10., IMREH, 1979. 97–98.

³⁰ MOL P678 9. cs. 1817. év. fol. 81.

³¹ TAKÁCS, 2003. 5.

³² ÚJFALVY, 1941. 314–315.

³³ BALÁZS, 1999. 54.

³⁴ ZSOLDOS, 1802. 167.

pattantak ki izgalomra, idegeskedésre okot adó veszekedések, torzsalkodások, amiket a faluközösség rendszerint hamar a szájára vett. Például Iszlai László dominális bírāja, Kósa János és felesége, Vajda Rákhel vitáitól gyakran zengett a falu. A féltékeny Vajda Rákhel gyakorta elverte a gyanús szomszédasszonyokat, férjét pedig puskával fenyegette.³⁵ Ki tudja, milyen gyakran robbantak ki családi veszekedések a Májai-Mátyási háznál? Elég csak a fentebb említett esetre emlékezni, amikor Májai Gergely agyonlövással fenyegette meg feleségét a koraszülés miatt. De más iszlói lakos is említette, hogy a házaspár többször veszekedett, amin a tanú nem is lepődött meg különösebben, hiszen elmondása szerint Májai Gergely nagyon nehéz természetű ember volt.³⁶ Míg a lehetséges családi vitákról nincsenek források, addig a magzatra nézve ártalmas izgalom bőven adódhatott még a Májai házaspár és az Iszlai család között már 1818 előtt is szüntelenül fennálló ellentétekből. Az 1818. évi verekedésben elvetélt gyermek fogantatása idején, 1817 novemberében például az borzolta a kedélyeket a két família között, hogy Iszlai László állítólag puskát és kardot adott béresének, Blága Györgynek, hogy erdőit szükség esetén azokkal is védelmezze Májaiék ellen. A két család között még számos hasonló összetűzésre, neheztelésre van adatunk.³⁷

Az 1810-es évek nagy csapása a nagy erdélyi éhínség volt. A rossz termés okozta nehézségek mellett szembe kellett nézni az éhhalállal, a szűkölködés miatti betegségekkel is, amelyek nem kímélték sem a szegényeket, sem a gazdagokat. Éppen Májai Gergely bizonyágleveléből ismert, hogy a velük körülbelül hasonló társadalmi, gazdasági helyzetben és életkorban lévő házaspár, Demeter Pál és Káli Nagy Borbála 1817-ben az éhínség idején hunyt el, de ugyanakkor halt meg a náluk jóval tehetősebb Iszlai István is, László apja.³⁸ A ház körüli munka balesetein kívül a mindennapi élet számos eseménye okozhatott olyan izgalmat, amelynek komoly lelki és annak hatására testi következményei is lehetett, amit csak tovább tetézhettek a gyakori járványok, éhínségek. Az 1823. évi tanúvallomás során külön kérdés foglalkozott – talán éppen emiatt is – Mátyási Ágnes egészségi állapotával, temperamentumával. Általában a tanúk beteges, rossz egészségű asszonynak írták le, a természetéről ellenben megoszlottak a vélemények: egyesek jámbor, csendes, mások haragos, hirtelen természetűnek ismerték.³⁹

³⁵ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet II. 67. Szász Andrásné Ötves Aniska vallomása.

³⁶ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/r. Györfi Istvánné Adorján Sára vallomása.

³⁷ MOL P678 9. cs. 1817. év fol. 80.

³⁸ MOL P678 9. cs. 1817. év fol. 46.

³⁹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/r. Györfi Istvánné Adorján Sára vallomása, fol. 52/v. Lőrinczi Zsuzsanna vallomása, fol. 54/r. Rátz Andrásné Péter Judit vallomása.

A pénzen vett gyermek

Az 1823. évi tanúvallomás célja világos: be kívánták bizonyítani Mátyási Ágnesről, hogy terhességeit képtelen volt kihordani, 1818-ra tehető terhességre pedig csupán ügyes hazugság volt. Egy aprócska „hiba” azonban becsúszott a tervbe: Májai József. Májai Gergely és Mátyási Ágnes egyetlen felnőttkort megért gyermeke 1815-ben született,⁴⁰ valamikor Szent Márton ünnepe táján, novemberben.⁴¹ A faluban terjedő szóbeszéd viszont a Májai házaspár szülőségét kétségbe vonta, a kételkedők több jel alapján is úgy vélték, hogy a gyermek nem Mátyási Ágnes szülötte. A pletyka megosztotta a közösséget: először sokan kételkedtek, ám később megbizonyosodtak arról, hogy a gyermeket nem Mátyási Ágnes hozta a világra, mások viszont kezdettől fogva biztosak voltak ebben. A tanúk egy része még az 1823. évi vallomástétel idején is élt a gyanúperrel, ami arra készítette őket, hogy újra és újra felidézzék a születés körüli napok történéseit. A kérdések és az azokra adott feleletek alapján megvizsgálható, hogy a tanúk miket tartottak az anyaság és a terhesség jeleinek, valamint az is, hogy hogyan próbáltak megbizonyosodni a gyermek származásáról.

Májainé terhességének jeleit nem minden iszlói vette észre, de volt, aki ezt annak tudta be, hogy az asszony magas, vékony termetű volt, és nem látszott rajta, hogy áldott állapotban van.⁴² Más tanú ugyan nem látta, hogy várandós, de Mátyási Ágnes maga újságolta neki boldogan az örömhírt.⁴³ Az asszony egyszer a templomban is rosszul lett. A katolikus kántor felesége fogta meg, nehogy elessen, ő ebből sejtette Májainé terhességét, s nemsokára meg is született a gyermek.⁴⁴ Fodor Zsuzsannát pedig, amikor pénzt kért kölcsön Májaiéktól november elején, az asszony megkérte, hogy segítsen a szövésben „fara fájása” miatt.⁴⁵ Úgy tűnik, hogy ha nem is látszott Mátyási Ágnesen a terhesség, a többség hallott róla, beszéltek faluszerte, még a falutól távolabb eső majorságban élőknek is mesélték.⁴⁶

Ennek ellenére a gyanú később mégis felmerült, így a születés körülményeinek számbavételekor fontos volt az is, hogy hányan és kik voltak jelen a szülésnél. A baba ismét Nagy Józsefné volt, rajta kívül még beszéltek Györfi Istvánné Márton Judit és Rusz Tamásné jelenlétéről is, igaz, a tanúk hol egyiket, hol másikat említik csak.⁴⁷ Úgy tűnik azonban, hogy Rusz Tamásné nem volt ott, hiszen vallomása szerint a szülésről csak Nagy Józsefnétől értesült.⁴⁸ Márton Judit pedig csak a va-

⁴⁰ GYÉL I.5.252. Székelykál anyakönyvi másodpéldányok. Májai Gergely református, Mátyási Ágnes katolikus volt. A házasságkötés idejéről nem szerepelt adat.

⁴¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 56/r. Kis Györgyné Fodor Zsuzsanna vallomása.

⁴² MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 55/v. Réti Mihályné Demeter Sára vallomása.

⁴³ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/v. Kováts Mihályné Bala Erzsébet vallomása.

⁴⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 53/v. Rátz Andrásné Péter Judit vallomása.

⁴⁵ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 56/r. Kis Györgyné Fodor Zsuzsanna vallomása.

⁴⁶ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 57/v. Kelemen Demeterné Szentgyeli Mária vallomása.

⁴⁷ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 51/r. Györfi Györgyné Tóth Mária vallomása, fol. 64/v. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása.

⁴⁸ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 67/r. Rusz Tamásné Bálint Mária vallomása.

júdás idején volt jelen, a szülés pillanatában már nem volt a Májai-háznál.⁴⁹ Azt, hogy a férj, Májai Gergely is jelen lett volna a szülésnél, mindössze egy tanú említette.⁵⁰ Bósó Jánosné hallotta még magától a bábától, Nagy Józsefnétől, hogy Májai Gergely aznap este részegre itta magát és hamar elaludt, de arról nem esett szó, hogy mindez a szülés előtt, alatt vagy után történt meg.⁵¹ A legvalószínűbb talán az, hogy Májai Gergely csak a közelben volt, de nem a szobában. A férj szerepe általában arra terjedt ki, hogy a szülés megindulásakor hívta a bábát, a szomszéd-asszonyokat, ezt követően pedig egy kis pálinka mellett a család férfitagjaival és a szomszédokkal együtt várta a gyermeket.⁵² Azt tudni lehet, hogy a bábaasszonyt Fazakas István, Májaiék béreslegénye hívta a házhoz.⁵³ De amikor a vajúdás megkezdődött, a bérest elküldték a háztól, így ténylegesen csak két-három ember maradt az asszony körül.⁵⁴

A legtöbb gyanú az 1823-ban már halott bábaasszony, Nagy Józsefné kapcsán merült fel. Többen is emlékeztek rá, hogy nem sokkal a szülést követően az utcán fennhangon szidni kezdte Májainét. Átkozódásait 1823-ban egy-egy tanú így idézte fel: „*Van gyermek szar, hiszen vette, s még azért se fizette meg*” – kiáltozta Maka Mária elmondása szerint.⁵⁵ „*Csak hallgass Ágnes, mert még a gyermeked dajkálásáért, s hogy gyermeket szereztem neked, azt se fizetted meg*” – emlékezett vissza Nagy Józsefné szavaira Szász András.⁵⁶ Nem csoda, hogy hamarosan nemcsak a faluban, de környékbeli falvakban is pletykálni kezdtek Májaiék gyerekéről. Az emberek összegúgtak a hátuk mögött, kinevették őket, lassan már azt is beszélték, hogy valójában kié a gyermek. A legtöbbször Kapronczy Zsuzsi neve merült föl.⁵⁷ Ő feltehetően az Iszlaiék cseresznyéskertjét őrző pásztornak lehetett a gyermeke. Ugyanis Böjte Zsigmond toldalagi nemes beszélt róla, hogy amikor még az anyjával Marosjárán lakott, egy idegen asszony járt náluk, aki panaszkodott az anyjának, hogy Májainé milyen hálátlan volt vele, pedig éppen ő volt az, aki a lánya segítségével summa pénzért megvette a cseresznyepásztor megesett lányának gyermekét neki. Böjte Zsigmond az asszony távozása után megkérdezte az anyját, hogy ki volt az, így tudta meg, hogy Nagy Józsefné bábaasszony járt náluk.⁵⁸ Bósó Jánosné a közeli búzaházi malomban tartózkodott, amikor az ottani birtokostól, Jánosi Sándortól

⁴⁹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 64/v. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása.

⁵⁰ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 49/v. Györfi Istvánné Adorján Sára vallomása.

⁵¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 59/r. Bósó Jánosné Demeter Mária vallomása.

⁵² BALÁZS, 1999. 60–61.

⁵³ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 66/v. Pap Ferencné Nagy Mária vallomása.

⁵⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 55/r. Demeter György vallomása.

⁵⁵ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 68/r. Márton Józsefné Maka Mária vallomása.

⁵⁶ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 69/v. Szász András vallomása.

⁵⁷ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 49/r. Györfi Istvánné Adorján Sára vallomása, 54/v. André Alexáné Szöts Mária vallomása.

⁵⁸ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 59/v. Böjte Zsigmond vallomása. A tanú hitelességét ugyanakkor megkérdőjelezi, hogy felesége, Békényi Heléna közeli rokona, tizenkét éven keresztül pedig gyámleánya is volt a tanúvallomásokat készíttető Iszlai Lászlónak és apjának, Iszlai Istvánnak.

azt hallotta, hogy a gyermek nem Mátyási Ágnesé, hanem pénzen vették. Bósóné asszonyt hazatérve sem hagyta nyugodni a kérdés, ezért a maga módján próbált utánajárni a dolognak. Elment hát a bábához és annak lányához (aki 1823-ra már szintén elhunyt) kérdezősködni, de válasz helyett csak annyit mondtak, hogy „*Májai Gergely megrészegült és elaluvék, s kimenénk a pitoarba, s a gyermek megsivatkodék*”. A bába lánya állítólag arra is kérte őt, hogy többet ne kérdezősködjön az ügyről, mert még kibukik a dolog.⁵⁹ Májaiék bérese, a bábáért szalajtott Fazakas István is hallott a híresztelésekről. Tudomása szerint a gyermeket a szomszédos Kisillyéről, vagy Marosjáráról szerezték. A pletykák miatt Májai Gergely többször is mondta nevetve Kapronczai Zsuzsinak, hogy „*gyere Susi szoptasd meg a fiadat*”.⁶⁰ Azonban más vallomások alapján úgy tűnik, hogy Májai Gergely nem tudta mindig ilyen vidáman kezelni a híreszteléseket. Hiába esküdött meg a bába és Májai Gergely is, hogy jelen voltak a szülésnél (Májai Gergely jelenléte egyébként sem bizonyos), az iszlóiak körében továbbra sem hagyott alább a kétkedés. A hírek csak akkor ültek el végleg, amikor Májai úr perrel fenyegette meg a megrögzött pletykálkodókat.⁶¹

A törvénytelen gyermekszerezés vagy -vétel, azaz a „*gyermek-alácsúsztatás*” nem volt ismeretlen fogalom már a korábbi évszázadokban sem. A *suppositio infantum* törvényben is elítélt cselekedetnek számított I. Ferdinánd király idején, sőt, már Werbőczynél is feltűnt. A család fizetett a bábának, hogy szerezzen gyermeket, mert így elkerülhetővé vált a közösség megvetése, amit a meddőség vagy egy torzszülött csecsemő váltott volna ki. Ismeretes egy kassai meddő anya, Simon Andrásné esete 1689-ből, aki valójában csak rövid időre szeretett volna gyermeket szerezni. A keresztelő után aztán eltemettek volna egy üres koporsót, így akarta elkerülni a terméketlen anyákra váró szégyent.⁶² Noha a Májai házaspár gyermekének esetében nem beszélhetünk a széles körben elterjedt, váltott gyermekhez kapcsolódó hiedelmekről, ezekkel bizonyos pontokon összefüggésbe hozható, és az sem kizárt, hogy az iszlói székelyeknek is eszébe jutott az újszülöttet elcserélő boszorkány. A váltott, elcserélt csecsemővel kapcsolatos babonákat jól érzékelteti egy, a 19. század végén, Trencsény Lajos által gyűjtött alföldi történet. A fiatal édesanya ablakában megpillant egy bábaasszonyt, aki csúnyán forgatja a szemeit. Négyhetes gyermeke nem sokkal később megbetegszik, majd kicsiny kora ellenére magától felül a bölcsőben. Ebből arra következtetnek, hogy a gyermeket az ördög elcserélte a sajátjával. Ekkor elhívják egy tudós asszonyt, aki befűti a kemencét, s azzal ijesztgeti a bába által váltott gyermeket, hogy bedobja oda. Erre az megijed, eltávozik onnan, az ördög pedig a kéményen keresztül visszadobja az igazi gyermeket.⁶³ A kemencében való megsütés mellett a váltott gyermek – vagy ahogy a bukovinai székelyek nevezték, *agos* gyermek – elijesztésének másik ismert módja az üstben való megfőzés volt. A szépasszony által elcserélt gyermek ismertetőjelei

⁵⁹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 58/v. Bósó Jánosné Demeter Mária vallomása.

⁶⁰ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 68/v – 69/r. Fazakas István vallomása.

⁶¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 52/v. Lőrintzi Zsuzsanna vallomása, fol. 53/r. Demeter Györgyné André Judit vallomása.

⁶² DEÁKY-KRÁSZ, 2005. 54–55.

⁶³ TRENCSENY, 1890. 347–348.

közé tartozott, hogy szőrös, aránytalanul nagy fejű és telhetetlen étvágyú volt, gyógyítását pedig három-hat egynevű asszonynak (általában Anna vagy Mária nevűek, hogy az édesanyák védőszentjeinek kegyében járjanak) kellett végeznie. Az egyik asszony a gyermeket egy gőzölgő üst fölé tartotta, miközben a többiek imádkozva megkerülték a házat.⁶⁴ Persze ez sem volt teljesen veszélytelen: 1759-ben Somogy megyében Halász Ilonát azzal vádolták, hogy annyira megfőzte a gyermeket, hogy lábai felhólyagosodtak, s nemsokára meghalt.⁶⁵ Az alföldi történetünk szerint a bába is megbűnhődött a boszorkányságért. Amikor ugyanis a visszaváltott csecsemő megbetegszik, leveszik az ingecskéjét, amit aztán a ház küszöbén egy fejsze fokával össze-vissza kaszabolnak, mire harmadnapra meghal a bábaasszony, akinek a testét csupa kék-zöld folt csúfítja.⁶⁶

A kis Májai József éppenséggel nem volt nagyfejű *agos*, mert a kobakja alig volt nagyobb egy „*mosolygó almánál*”, így a bábaasszonyt nem lehet rokonságba hozni az alföldi mendemondákban szereplő bábával. A bábát mégis elérte a boszorkányság vádja és csúfos végzete – legalábbis az iszlói katolikus kántor elbeszélése szerint. A harminchét tanú közül a kántoron kívül csak egy asszony említette, hogy Nagy Józsefné és lánya boszorkány lett volna, mások egyszerűen tudákos (tudós) asszonyként jellemezték, Rátz András viszont annál bővebben számolt be e boszorkányos bába haláláról. Elmondása szerint amikor az asszony meghalt, az ördögök elvitték a fél lábát, s maga is látta, hogy úgy temették el. Nem adott hitelt azoknak a vélekedéseknek, melyek szerint csak egy kutya vitte volna el a lábát, mert akkor az az egész testet lehúzta volna az ágyról, így viszont „*a sírba se lehetett elvinni, hanem az ágyat a székér lajtorjára keresztül tévén a fia úgy vitte ki a sírba, és csak azon módulag, minden koporsó nélkül fordította belé a gödörbe*”. A Nagy család végzete azonban ezzel még nem teljesedett be: a bába Sári nevű leánya – aki Böjte Zsigmond vallomása alapján segítette az anyját a gyermekszerzésben – szintén borzasztó halállal halt meg. Amikor a halála után kinyújtották, felkelt a nyújtóztató padról és bebújt a *gátor* (tornác vagy ereszalj) alá. Három-négy napi kínlódás után, ismét halottnak tűnt. Nagy Sári „*első*” elhalálozásának körülményei miatt azonban a falubeliek elbizonytalanodtak, ezért végül a falu öregasszonyai összegyűltek próbát tenni a (tetsz)halott fölött. Egy kanállal ételt erőltettek belé, „*amely zörögve lement a gyomrába, melyre azt mondák: no bizony meg nem holt még*”. Emiatt a falubíró nem merte eltemetni, nehogy azzal vádolhassák meg, hogy élve hantoltatta el a leányt. Végül a bíró anyja győzte meg a fiát, hogy temessék el a bábaasszony lányát, mert ő tudja, mi a baja. Azonban a sírban sem volt nyugta a leánynak, mert „*nem lévén mély sírja, eltemettetése után a kutyák kivájták és megették*”.⁶⁷ Bár a tanúk közül senki más nem mondott el hasonló történetet, mégis érdekes adalék, hogy a katolikus kántor szerint miként bűnhődött Nagy Józsefné bába és lánya boszorkánymesterségükért és a pénzen vett gyermekért.

⁶⁴ LŐRINCZE, 1948. 37.

⁶⁵ SCHRAM, 1970. 567.

⁶⁶ TRENCSENY, 1890. 338.

⁶⁷ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 63/v – 64/r. Rátz András vallomása.

Az ebek martalékává vált nők története és Májainé első, koraszülött csecsemőjének rémhistóriája, akit az udvarról kutya ragadták el, csaknem balladai keretet kölcsönöz Mátyási Ágnes eddig bemutatott terhességeinek. A történetünkben többször, meglehetősen furcsa körülmények között felbukkanó kutya ugyanis a macska és a béka mellett az egyik legfontosabb boszorkányállat volt.⁶⁸ A bábák kapcsán amúgy is gyakorta merült fel a boszorkányság vádja. A boszorkánysággal vádolt személyek jelentős része a népi gyógyászat, a bábamesterség gyakorlói közül került ki egész Európa szerte. Nemcsak egymást vádolták gyakorta ördögösséggel, hanem a páciensekkel is sokszor feszült volt a viszonyuk.⁶⁹ A laikus gyógyítók a legtöbb esetben falusi asszonyok, bábák voltak, akiknek gyakorlati tevékenysége nagyrészt a szüléshez és az azt követő gyermekágyas időszakhoz kötődött. Így annak zavarai gyakorta vezettek boszorkányperekhez. A gyógyítók maguk is gyakran fenyegetőztek saját boszorkányosságukkal, hogy egyfajta védőgyűrűt vonjanak maguk köré, s hogy csökkentsék a közösséggel szembeni kiszolgáltatottságukat.⁷⁰ A keleti országrészben pedig gyakorta egyenesen úgy tartották, hogy minden bába boszorkány, s képes állattá is átváltozni. 1755-ben egy öcsödi bábáról úgy tartották, hogy egyszer macska, máskor viszont bika képében jelenik meg. Szentí Tibor áttekintésében, amely a bábaboszorkányok jellemzőit tárgyalja, több olyan elem is előfordul, amely nyomokban Májainé történetében is felfedezhető. Az ördöggel való kapcsolat, a rontás és annak következménye, a meddőség, valamint a tejelapadás, ha nem is közvetlenül az iszlói bábához kapcsolódva, de megjelenik a tanúk és az iszlói kántor elbeszélésében. A bábaboszorkányok ördögi mesterkedéseinek hátterében sokszor az anya és a bába között kialakuló ellentét lapult: a bábák rendszerint a segítségükért cserébe jogosan elvárt jutalom elmaradása miatt fenyegetik meg rontással az anyát.⁷¹ Az anyák elkeseredése pedig legtöbbször a nehezen érthető, feldolgozható események (csecsemőhalál, vetélés stb.) magyarázataként torkollott a bába elleni boszorkányvádba. Noha a korábbi kutatások elég magasra becsülték a boszorkányperekben szereplő bábák számát, valójában kevés vádaskodás jutott el a pereskedésig, feltehetően egyebek mellett azért is, mert a közösségeknek szüksége volt a gyógyítóként is működő asszonyokra.⁷² Az iszlói bábával kapcsolatos boszorkányvadás is jóval Nagy Józsefné halála után kerültek leírásra, ráadásul csak két tanú részéről történt erre utalás, és közülük is egyedül a kántor, Rátz András közölt részleteket az asszonyról. Mindez nem jelenti azt, hogy a boszorkányvadás gondolata csak egyes emberekben merült volna fel; ugyanakkor a felvett vallomások alapján nem tűnik úgy, hogy ez központi kérdéssé vált volna a falu lakossága számára. Így az iszlói bábaboszorkány története csupán csak egy érdekes epizód a pénzen váltott Májai gyermek históriájában.

A falubeliek persze nemcsak beszéltek a Májai gyermek esetéről, vagy a bábát faggatták a születés körülményeiről, hanem saját szemükkel is igyekeztek meg-

⁶⁸ PÓCS, 1997. 53.

⁶⁹ KRISTÓF, 1998. 143.

⁷⁰ R. VÁRKONYI, 1990. 388–389., 401.

⁷¹ SZENTI, 1994. 95–113.

⁷² KRÁSZ, 2003. 32–34.

győződni arról, hogy a gyermeket valóban Májainé szülte-e. Ennek egyik legkézenfekvőbb módja a szoptatás, az anyatej létének megvizsgálása volt. A tanúk többsége, főként az asszonyok látták, hogy Mátyási Ágnes maga szoptatta a fiát. Közülük azonban többen is említették, hogy a gyermeket szinte kezdettől fogva máshogy is kezdték táplálni. Kováts Mihálynénak arról panaszkodott Ágnes asszony, hogy az egyik mellében kevesebb a tej, mint a másikban, ezért tehéntejet is adtak a csecsemőnek.⁷³ Györfi Györgyné is látta, hogy kevés teje van az anyának, így a kis Józsefet étellel és tehéntejjel is táplálták.⁷⁴ Több tanú látta, hogy a tűzhely mellett mindig ott állt egy csuporban a tej, arra az esetre, ha a gyermeknek szüksége volna rá.⁷⁵ A helyi nagybirtokos, Iszlai István is elhívatta magához Májainét, „s ottan a gyermeket megszojtattatta, s tejet is fejetett, meg akarván tudni valósággal, hogy ő szülte legyen vagy nem”.⁷⁶ Ez az eset azért is érdekes, mert Iszlai úr személyében Marosszék tekintélyes, a szék közéletében többször fontos pozíciókba jutó familia családfője kívánt meggyőződni a valóságról. Talán Májainé is azért fogadta el ezt a furcsa „meghívást”, mert ettől is remélhette a pletykák elülését és gyermeke származásának egyfajta legitimációját.

Korabeli orvosi disszertációk is foglalkoztak az anyatej hiányával, a szoptatás nehézségével, s végső esetben – ha az anyának nincs elegendő teje és nincs lehetősége dajka fogadására – láttak módot az anyatej állati eredetű tejjel való pótlására. Flór Ferenc 1833-ban kiadott disszertációjában fontosnak tartotta, hogy a tejet mindig ugyanattól az állattól vegyék, ha lehet, minél frissebben. Az anyatej pótlására jónak tartotta a finomlisztből készült kétszersült zsemlehéjat, száraz fehérkenyérmorzsát forró vízzel leöntve.⁷⁷ Májainé esetében is ez történhetett, mivel az egyik tanú, Tóth Jánosné úgy tudta, hogy tejen kívül még zsömlével is etették a csecsemőt.⁷⁸ Szász Andrásné pedig azt látta, hogy az anya a saját szájából adott ételt a gyermeknek.⁷⁹ A szoptatást egyébként maga Májainé is bizonyító értékűnek tartotta, mert amikor a kántorné, Rátz Andrásné elment hozzá és egyenesen neki-segezte a gyermek származását firtató kérdését, az asszony válasz helyett megszojtatta a gyermeket, a maradék anyatejet pedig kifejte, hogy megmutassa, van teje, és övé a gyermek.⁸⁰ A gyermek születésének idején a mindössze tizenkét éves Lőrinczi Zsuzsanna látta, hogy a bába sokat járt Májaiékhoz a gyermek körül segédkezni, míg ő maga gyerekként gyakran átment a bölcsőt ringatni, így ott volt akkor is, amikor Mátyási Ágnes szoptatta a fiát. Májainé ekkor meg is jegyezte a lánynak: „Né' te Susi, azt mondják, hogy ezt a gyermeket mástól loptam volna, márpedig

⁷³ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/v. Kováts Mihályné Bala Erzsébet vallomása.

⁷⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 51/r. Györfi Györgyné Tóth Mária vallomása.

⁷⁵ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 65/v. Szász Andrásné Ötvös Aniska vallomása, 69/v. Szász András vallomása.

⁷⁶ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 57/r. Tóth Jánosné Fazakas Anna vallomása.

⁷⁷ FLÓR, 1833. 45., 49.

⁷⁸ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 57/r. Tóth Jánosné Fazakas Anna vallomása.

⁷⁹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 65/v. Szász Andrásné Ötvös Aniska vallomása

⁸⁰ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 53/v. Rátz Andrásné Péter Judit vallomása.

ha úgy volna, bizonyosan tejem nem volna".⁸¹ Azonban nemcsak étellel, tehéntejjel próbálta a gyermeket etetni, hanem amint Györfi Györgyné vallotta, más falubeli szoptatós édesanyák segítségét is kérte, bár külön dajkát nem tartott.⁸² Kis Györgyné, aki még a szülés előtt segítette Májainénak a szövésben, mivel maga is abban az évben, Szent György napja táján szült, a Májai gyereket is szoptatta.⁸³ Ugyanígy tett Májaiék közvetlen szomszédja, Szabó Józsefné is. Ő az első három napban segítette ki szomszédasszonyát, aki akkor alig-alig kelt fel az ágyból, így a terhesség nyomait sem figyelhette meg rajta.⁸⁴ Két asszony azért nem látta őt szoptatni, mert akkor még nem laktak Iszlón. A sok nőtanú után egy férfi, Szász András is hozzászólt a kérdéshez, aki szintén nem látta Májainét szoptatni, pedig a téli cséplés idején, vagyis nem sokkal a fiú novemberi születését követően, hetekig dolgozott a Májai udvarnál.⁸⁵ Éppen Szász András felesége, valamint rajta kívül még Katona Gáborné vallotta, hogy nem is volt teje az asszonynak, azt úgy kerestette össze a faluban.⁸⁶

Általában akkor szoptattak, amikor a gyermek kívánta és sírt utána, bár értelem-szerűen nem minden sírás vonatkozott a gyermek éhségére. *„Szüntelen egyhangon kiált, sírás ideje alatt szemeit merően dajkájára függeszti, utána tekintget, elszomorodik, ha az távozik szájjürege tele nyállal, tulajdon ujjait szopogatja”* – így írta le Flór Ferenc azt az állapotot, amely egyértelműen az újszülött éhségét jelzi.⁸⁷ Általában háromnegyed-egy éves korig csak anyatejjel táplálták a gyermeket, utána kezdték elválasztani tehéntejjel, kenyérrel. Ha kevés volt az anyatej, akkor étel, ital, esetleg varázslat segítségével próbálkoztak, hogy a tej jobban meginduljon vagy a „romlással elvitt” tej visszatérjen.⁸⁸ Valójában számos esetben fertőzés, gyulladás is vezethetett a szoptatás nehézségeihez. Viszont az is igaz, hogy a halvaszületés, középidős vetélés esetén beindulhat a tejelválasztás, ilyenkor éppen ennek megszüntetése okozhat nehézséget.⁸⁹ A népi gyógyítás erre káposztás borogatást használt, amiről úgy tartották, elapasztja az anyatejet.⁹⁰ Mindezek alapján több lehetőség is felmerülhet: Májainé ismét halott csecsemőnek adott életet vagy az élve született gyermek egy-két órán belül meghalt és csak ezután bízta meg a bábát egy gyermek szerzésével, akit aztán táplálhatott saját, kevéske anyatejével.

Aligha csodálható, hogy az anyatejhez mint az anyaság szimbólumához, rengeteg negatív és pozitív képzet társult. Csíkszentdomokoson elásták a méhlepényt, hogy ne menjen el az anya teje. Nagyon ügyeltek arra is, hogy senki ne üljön a gyermekágyas asszony ágyára, mert akár férfi, akár nő az illető, a tej átragadhat rá

⁸¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 52/v. Lőrintzi Zsuzsanna vallomása.

⁸² MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 51/r. Györfi Györgyné Tóth Mária vallomása.

⁸³ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 56/v. Kis Györgyné Fodor Zsuzsanna vallomása.

⁸⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 62/r. Szabó Józsefné Jenei Erzsébet vallomása.

⁸⁵ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 69/v. Szász András vallomása.

⁸⁶ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 65/v. Szász Andrásné Ötves Aniska vallomása, fol. 67/v. Katona Gáborné Péter Mária vallomása.

⁸⁷ FLÓR, 1833. 33.

⁸⁸ BALOGH, 1995. 174–176.

⁸⁹ PAPP, 2002. 547–548.

⁹⁰ BALÁZS, 1999. 100.

és ezáltal elviheti azt. Ha ez mégis megtörtént, tejes kenyeret kellett etetni az anyával, hogy visszatérjen a teje.⁹¹ Az anyatejjel való varázslás egyik pozitív példája szerint ha az asszony kiássa férje lábnyomát és abba tejét csepegteti, akkor az édesapa mindig szeretni fogja a gyermekét.⁹²

Érdeemes végezetül azt is megfigyelni, hogy a szoptatásnak milyen helyszínei voltak, ugyanis ekkoriban a szoptatásra kevésbé volt jellemző az intimitás. Májainét is látták az ágyon kívül a küszöbön vagy éppen a tűzhely mellett ülve szoptatni.⁹³ Korábban már említettük, hogy Iszlai István hívására és gyermeke származásának bizonyítására az Iszlai udvarházhoz is átment szoptatni.⁹⁴ Általánosan elterjedt volt, hogy az asszonyok kint a mezőn dolgoztak és ott szoptatták meg gyermeküket, akár utazás, gyaloglás közben is. Ha eleinte, az első hetekben igyekeztek is félrevonulni csecsemőjükkel, az nem szégyenlősségük miatt volt, hanem inkább a szemmelveréstől féltették az újszülöttet.⁹⁵ A későbbiekben, amikor az asszonyok ismét felvették a megszokott életritmust és ismét teljes értékűen töltötték be helyüket a családi munkamegosztásban, erre már nem volt lehetőség. Nagyobb családnál az is előfordult, hogy az após kocsival vitte ki a határba a gyermekeket menyeihez szoptatásra.⁹⁶ Mátyási Ágnes is nyíltan kilépett a közösség elé a szoptatás során, vállalva a testiségnek ezt a formáját, ezáltal is bizonyítva anyaságát.

Az iszlóiak egyéb jelekből is próbálták kinyomozni a Májai gyermek származását. Demeter Antalné (később, 1818-ban az egyik bába) például a szülést követő nap estéjén, ahogy az szokásban volt a gyermekágyas időszakban, meglátogatta az asszonyt, akit akkor *„egy ingaljba felkelve tanáltam, hogy egy hét kapásnyi hordóból egy üvegbe magának pálinkát töltött ki, és akkor láttam, hogy a szülő asszonyokon lenni szokott tisztulás rajta megvolt”*. Kenyeret is készített Májainénak, és akkor látta a sarokban a szülés miatt véres ruhákat.⁹⁷ Megint mások a gyereket hasonlították a szüleihez, és határozott hasonlóságot véltek fölfedezni közte és az apja, Májai Gergely között. A csíkszentdomokosiak is egyből az apjához meg az anyjához mérték az újszülöttet, de ha egyikre sem hasonlított, akkor egyenesen megmondták a szülőknek, hogy *„biztos loptad valahonnan”*.⁹⁸ A 17–18. század folyamán Európa más területein is megjelenik az az elképzelés, hogy a külső hasonlóság erősíti a család összetartozását. A 18. században is ismerték Erasmus azon gondolatát, mely szerint valójában a gyermek egyesíti a családot, és ezt a mély egységet leginkább a fizikai hasonlóság teremti meg. Még Szent Józsefről is úgy képzeltek, hogy hasonlított fo-

⁹¹ BALÁZS, 1999. 292–293.

⁹² WLISLOCKINÉ, 1893. 216.

⁹³ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 58/r. Kelemen Demeterné Szentgyeli Mária vallomása, fol. 55/v. Réti Mihályné Demeter Sára vallomása.

⁹⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 57/r. Tóth Jánosné Fazakas Anna vallomása.

⁹⁵ DEÁKY-KRÁSZ, 2005. 293–294.

⁹⁶ BALOGH, 1995. 175.

⁹⁷ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 64/v. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása.

⁹⁸ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/v. Kováts Mihályné Bala Erzsébet vallomása, fol. 67/r. Ruzs Tamásné Bálint Mária vallomása. BALÁZS, 1999. 84–85.

gadott fiára, Jézusra.⁹⁹ Kelemen Demeterné szerint Májainé, amilyen kényes asszony volt, nem gondozta volna más gyermekét, „*hogyan annyi képtelen bajt vállaljon fel magára azon gyermek felnevelésével*”.¹⁰⁰ Ezt a hozzáállást cáfolja Bósó Jánosné vallomása, akinek egyik gyermeke születése idején Májainé azt mondta, hogy „*ha az a te fiad olyan kicsi pokás*”¹⁰¹ volna, mindjárt elvinném és feltartanám”.¹⁰²

A Májai gyermek érkezését körülvevő kétségek és bizonytalanságok között a tanúvallomásokból fény derült a gyermekvárás és születés körüli egyéb apró mozzanatokra is. Mátyási Mihály majorgazdájának felesége, Szöts Johanna például egy kompona tőróban fogadott Demeter Györggyel, hogy Mátyási Ágnesnek fia születik.¹⁰³ Az édesapa, Májai Gergely fia születése miatt érzett nagy örömeinek egyértelmű jeleit adta, egész nap lövöldözött, és Kis Györgyné szerint még talán egy hordó pálinkája is elfogyott.¹⁰⁴ A lövöldözést faluszerzte hallották, az éppen betegségben fekvő Tóth Jánosné kérdezte is, hogy mi ez a nagy lövöldözés, mire tudatták vele, hogy megszületett a Májai-örökös.¹⁰⁵ Bósó Jánosnénak még maga a bába, Nagy Józsefné mesélte, hogy Májai nagy örömeiben hamar megrészegeedett és elaludt azon az estén.¹⁰⁶ Az édesanya, Mátyási Ágnes már terhessége idején örömmel újságotla várandósságát Kováts Mihálynénak a faluban, a szülés után Májainét meglátogató Kelemen Demeterné pedig hallotta, amint az asszony hálálkodott az Istennek, hogy fiút adott neki.¹⁰⁷ Furcsaságot csak Birtók Zsuzsi tapasztalt, amikor a szülést követően hat héttel meglátogatta Májainét, aki akkor azt mondta neki: „*Lád-é mivel vert meg az Isten, de nem tehetek róla!*”.¹⁰⁸ Csupán találgathatunk, hogy mire gondolt Mátyási Ágnes, talán a szoptatás nehézségeire vagy a faluban terjengő szóbeszédre, de aligha feltételezhetjük, hogy ezzel a mondattal azt ismerte volna el, hogy a gyermek valójában nem az övé.

Az elverekedett gyermek

Ha Májai József születésére még évekkel később is élénken emlékeztek a tanúk, az 1818 pünkösdjét követően megesett verekedésre talán egészen az életük végéig. Az biztos, hogy a következő évtized vallomástételei során az iszlóiak számtalanszor elbeszélték az esetet. A Mátyási Ágnessel és embereivel szembeszegülő csoportot a falu főbirtokosa, Iszlai László vezette, aki a marosszéki közélet állandó

⁹⁹ ARIËS, 1987. 245–246.

¹⁰⁰ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 58/r. Kelemen Demeterné Szentgyeli Mária vallomása.

¹⁰¹ „pokás” = pólyás.

¹⁰² MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 59/r. Bósó Jánosné Demeter Mária vallomása.

¹⁰³ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 55/r. Demeter György vallomása.

¹⁰⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 56/v. Kis Györgyné Fodor Zsuzsanna vallomása.

¹⁰⁵ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 56/v. Tóth Jánosné Fazakas Anna vallomása.

¹⁰⁶ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 59/r. Bósó Jánosné Demeter Mária vallomása.

¹⁰⁷ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/v. Kováts Mihályné Bala Erzsébet vallomása, fol. 57/v. Kelemen Demeterné Szentgyeli Mária vallomása.

¹⁰⁸ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 52/r. Simon Péterné Birtók Zsuzsanna vallomása.

résztvevőjeként 1818-tól a szék tiszteletbeli nótáriusa és hivatalos *assessora* volt.¹⁰⁹ 1837-ben királyi meghívóval részt vett az erdélyi országgyűlésen, majd ugyanebben az évben főkormányszéki titkár lett. 1838-ban az unitárius kollégium felügyelő gondnokának és egyben az iskolai törvényeket revideáló bizottság elnökének is kinevezték.¹¹⁰ 1849 után a főkormányszék unitárius ügyekért felelős titkáráként és cenzorként találtunk rá.¹¹¹ Édesanyja, Maurer Borbála révén Erdély legtekintélyesebb családjaival, a Telekiekkel, Kálnokyakkal, Bethlenekkel állt rokonságban.¹¹² Apja, Iszlai István halálát követően ő lett a családfő, így a család másik ágából származó Iszlai György árvái, György, Pál, Borbála és Rozália fölött ő gyámkodott és birtokaikat kezelte.¹¹³ Egy ilyen, gyámsága jogán kezelt birtokrész, a szorosvölgyi erdő vitatott birtokjoga miatt került sor a verekedésre Mátyási Ágnessel és embe-reivel 1818-ban.¹¹⁴

Iszlai László az erdő dézsmálásán kapta Májaiék béreseit, Blága Jánost és Fazakas Mihályt, akiket ökreikkel és szekerükkel együtt a saját udvarára kívánt hajtani. A verekedés lefolyását illetően Májaiék és Iszlai tanúinak vallomásai ellentmondóak. Annyi bizonyos, hogy amikor Májainé meglátta, hogy szekerét és ökreit Iszlai László és emberei (Szász András, Nyikuj Minya, Nyikuj Demeter és Takáts János) hajtják, saját háznépével (Kis József, Rusz Tamás, Moldován András) – favillával, karóval, kapával felszerelkezve – eléjük állt. Májainé Mátyási Ágnes először szép szóval kérte Iszlai urat, hogy a kárt hajlandó megfizetni, de ennek fejében ökreit és szekerét kezességén adja ki. Ám hamarosan szóváltásba keveredtek, ami később tettelegességgig fajult, melynek során mind Májainé, mind Iszlai haragos szavakkal buzdította saját embereit. Takáts Jánost, Iszlai László emberét először Májainé ütötte főbe egy vasvillával, majd Kis József egy kapával, aminek következtében eszméletét veszve bezuhant az ökrök közé. Eközben azonban Iszlai László egy balta fokával támadt Májainéra, aki elesett és kezét megvágta a balta. A földbirtokos ráadásul többször meg is rúgta az asszonyt. Kis József ekkor ugrott Májainé védelmére, és a kapával felhasította Iszlai László arcát, és talán gyilkos csapást is mért volna rá, ha Szász András le nem üti. A dulakodás közben Májaiék béresei kiszabadultak, viszont Iszlai László a szekeret behajtatta udvarára az ökrökkel együtt.¹¹⁵

Korszakunkban hasonló tömegverekedések többször előfordultak a nemesi torzszalkodások során. 1795-ben Herecen közel hat-hétszáz ember támadt egymásra

¹⁰⁹ MOL P678 10. cs. 1828. év fol. 317.

¹¹⁰ KÓVÁRY, 1899. 56.

¹¹¹ TRÓCSÁNYI, 1973. 650.

¹¹² NAGY, 1859. 261., NAGY, 1860. 378., NAGY, 1863. 189.

¹¹³ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 38. Blága György vallomása. Iszlai György két árvája egyébként meglehetősen „hálátlannak” bizonyult gyám nagybátyjukkal szemben. György Mátyási Ágnes unokahúgát, Rebekát vette feleségül, míg Pál Májai Gergely unokahúgát, Juliannát. Iszlai György egy vallomás során szembe is fordult nagybátyjával.

¹¹⁴ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 39. Szász András vallomása.

¹¹⁵ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 31–61. Iszlai László tanúinak vallomása. A verekedésre a 4. kérdőpont vonatkozott, 114–137. Májai Gergelyné tanúinak vallomása. A verekedésre a 3. kérdőpont vonatkozott.

szabályos csatában a szabad székelyek és a Mikó család között kitört ellenségeskedés során. Az elkeseredett kilencfalusiak másnap már a grófi család egyik udvarházára törtek.¹¹⁶ A társadalmilag és gazdaságilag is eltérő helyzetben lévő Iszlai család és a Májai-Mátyási rokonság az 1810-es és az 1820-as években számtalanszor került hasonló konfliktusba, aminek egyik tetőpontja volt az 1818. évi verekedés.

A dulakodás következtében, ahogy a marosszéki derékszék 1821. március 29-i ülésén Májainé ügyvédje, Miriszlai Sándor fogalmazott, az asszony „öt hónapos fogamzatjának [...] el kellett lennie...”. Akárcsak fia születésének esetében azonban ismét felmerült kérdés: valóban terhes volt-e Májai Gergelyné? A legtöbb tanú nem tudott róla, nem látták Májainén a terhesség félreérthetetlen jeleit. Cserefalvi Takáts János egyenesen úgy vallott 1823-ban, hogy „Májai Gergelyné Mátyási Ágnes a kérdett időben éppen olyan terhes volt csak, mint én most”, hiszen, állította, ő már a három hónapos terhességet észreveszi az asszonyokon.¹¹⁷ Szász András sem látott vagy hallott semmit Májainé áldott állapotáról, ahogy fogalmazott, azt csak „most esztendőől fogva hallom beszélni”.¹¹⁸ Noha a tanúk többsége nem tapasztalta, a faluban mégis terjedtek a hírek Májainé állapotáról, főleg miután az asszony a templomban ismét elájult és a szenteltvízzel „mosattatott fel”.¹¹⁹ Györfi Istvánné Adorján Sára sem tapasztalta, hogy Mátyási Ágnes terhes lett volna, holott sokat beszélgettek akkoriban, mert ő is gyermeket várt, így együtt számolgatták, hogy mikorra szülehetnek meg gyermekeik (Adorján Sára gyermeke egyébként koraszülött lett).¹²⁰ Az 1823. évi tanúvallomások szerencséje, hogy ekkor még mindkét bába élt, aki 1818-ban az asszony mellett segédkezett. A tanúk közül nekik lehettek a legpontosabb ismereteik az asszony várandósságáról, és ennek megfelelően ők számoltak be róla a legbővebben. Májainé egyikükkel, Demeter Antalné Györfi Borbálával szintén beszélt arról, hogy mikor lesz meg a gyermek, és számításaik szerint éppen az aratás idejére esett volna a terhesség. Nevettek is rajta, hogy az asszony az aratási munkák idején fog folyton otthon ülni.¹²¹ A másik bábát, Rusz Tamásné nem sokkal a végzetes verekedést megelőzően, pünkösdkor hívta el magához Májainé, ekkor mondta az asszony, hogy már két hete érzi gyermekét (amit feltehetőleg annak mozgására értett).¹²² A két vallomás alapján valójában ők sem látták, tapasztalták hasa megnagyobbodását, csupán az asszony elbeszélésére hagyatkozva fogadták el terhességének tényét.

Szász András fentebb említett szavainak, miszerint 1823-ig nem is nagyon merült fel Májainé 1818. évi terhessége, hitelt ad az is, hogy az asszony által alig pár nappal a verekedést követően kezdeményezett egyik legelső jegyzőkönyvfelvétel során a kérdések közt még nem szerepelt a terhességre vonatkozó pont.¹²³ Csupán

¹¹⁶ IMREH, 1979. 82–84.

¹¹⁷ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 60/r. Cserefalvi Takáts János vallomása.

¹¹⁸ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 69/v. Szász András vallomása.

¹¹⁹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 66/v. Pap Ferencné Nagy Mária vallomása.

¹²⁰ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/r. Györfi Istvánné Adorján Sára vallomása.

¹²¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 65/r. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása.

¹²² MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 67/r. Rusz Tamásné Bálint Mária vallomása.

¹²³ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 115–117.

az első derékszéki tárgyalást megelőző napokban, 1821. március 27-én került sor a két bába kihallgatására, ezt követte újabb vallomástételük 1823 májusában.¹²⁴ Az előző fejezetek alapforrásául szolgáló, de a perbe végül be nem került vallomások 1823 nyarán születtek. A következő három esztendőből nincs újabb forrásunk az ügy kapcsán. Közben az egyik bába, Demeter Antalné Györfi Borbála 1825. augusztus 19-én meghalt,¹²⁵ így a marosszéki orvos és a bába jelenlétében tartott hivatalos vizsgálódáson 1826 márciusában már csak Rusz Tamásné vehetett részt.¹²⁶ Ő egy évvel később ismét tanúskodott, majd 1827 júniusában Májainé kérésére nyolc tanú vallomását vették fel a Marosszék által kiküldött ülnökök.¹²⁷ Az utolsó jegyzőkönyv 1827 októberében keletkezett, amikor ismét Rusz Tamásné hallgatták ki.¹²⁸ A többszöri kihallgatásnak egyszerű oka volt: a peres felek állandóan azzal vádolták egymást, hogy a tanúk, főleg a bábák válaszait manipulálták, megmási-tották, elferdítették. 1823 januárjában az erdélyi főkormánysszék is rendeletben utasította a marosszéki derékszéket a bábák bővebb kihallgatására.¹²⁹

A verekedést követő közvetlen időszak eseményeit vizsgálva tehát érdemes először a bábák vallomásain végigtekinteni. 1821 márciusában a Májai házaspár kérésére tett vallomást a két asszony. Elmondásuk alapján a verekedést megelőzően megkenték az asszonyt és ebből tudták a terhesség tényét. A bábák közül Demeter Antalné Györfi Borbála lakott a verekedéshez a legközelebb, elmondása szerint látta, amint Iszlai László úgy megrúgta szeméremtestén Májainét, hogy onnan azonnal, igen intenzíven kezdett vérezni. Állítása szerint ezután mindketten megkenték Májainét, és figyelmeztették, hogy a rúgás következtében a méhében lévő gyermek valószínűleg meghalt. A kenést, masszírozást csak időnként alkalmazták terhes nőknél, a vetélés, a halott vagy a koraszülött gyermek szülésének elkerülésére. A bábák vallomása alapján a halott gyermek születése a verekedés után mintegy nyolc héttel, az asszony sok kínszenvedése közepette történt, de ekkor éppen egyik bába sem tartózkodott odahaza, Iszlón.¹³⁰ Az erdélyi gubernium rendelete értelmében 1823 májusában a Májai-házban ismét kihallgatták a két asszonyt, Demeter Antalné és Rusz Tamásné. A két asszony vallomása egyezett egymással és két évvel korábbi elmondásukkal is, ugyanazokkal a szófordulatokkal beszéltek el a történetet.¹³¹

A másfél hónappal később, 1823 június–júliusának fordulóján lejegyzett tanúvallomásaik azonban néhány lényeges pontban eltértek a Májaiéknál vallottaktól. Egyikük sem említette, hogy már a verekedés előtt megkenté volna Májainét, a terhességről csupán az asszony szóbeli közléséből értesültek. Ráadásul a két bába

¹²⁴ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 139–147.

¹²⁵ GYÉL I.5.252. Székelykál anyakönyvi másodpéldányok.

¹²⁶ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 105–110.

¹²⁷ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 147–151., 157–170.

¹²⁸ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 110–114.

¹²⁹ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 138–139.

¹³⁰ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 146–147., DEÁKY–KRÁSZ 2005. 95.

¹³¹ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 141–143.

egymásnak is ellentmondóan nyilatkozott ekkor. Györfi Borbála szerint a vérzés hamar megindult és két nap múlva csendesedett csak el a kenések hatására. Rusz Tamásné ugyanakkor nem számolt be a verekedést követő közvetlen vérzésről, ő vérzést csak akkor tapasztalt, amikor megkente az asszonyt. Mindketten látták a Májainé combjain, hasán megjelenő kék foltokat, és hideg csomót éreztek hasában, amit az elhalt gyermekkel azonosítottak. Györfi Borbála ekkor mást vallott a gyermek megszületésének idejéről, a nyolc hét helyett pár héttel korábbra téve azt, míg Rusz Tamásné továbbra is nyolc hétre emlékezett.¹³²

Rusz Tamásné bábaságát és tudományát a derékszék által kirendelt 1826. évi hivatalos orvosi és bábai vizsgálat megkérdőjelezte (Györfi Borbála ekkor már nem élt). Ekkor már nyolc esztendeje, tehát éppen 1818 óta bábáskodott mindenféle engedély és előzetes tanulmány nélkül. A vizsgálatot folytató Bélteki doktor és Vermesh Borbála, Marosszék hites bábájának kérdéseire nyíltan elismerte, hogy Májainé terhességét *„bizonyosan nem tudja, hanem csak abból, hogy Májainé maga mondta neki”*. Ugyancsak elismerte, hogy az asszonyon a terhesség nem látszott, őt (korábbi vallomásával ellentétben) a verekedés előtt nem kente meg, ahogy arról sem tudott, hogy bábatársa a dulakodás előtt ezt tette volna. Ő maga az asszonyt csak a verekedést követően egy vagy két héttel látogatta meg, amikor először megkente. Az orvosi kérdésekre megfogalmazott válaszokban rendkívül pontos leírást kapunk arról, hogy mit tapasztalt ekkor: Mátyási Ágnes köldökén alul, bal felől érezte a két ökölnyi nagyságú, nem mozgó, fájdalmas daganatot, az alatt pedig látott egy hét colnyi hosszú, és két colnyi széles szederjes színű foltot. Erről ő nem tudta megállapítani pontosan, hogy vajon rúgás nyoma-e, amint azt Mátyási Ágnes állította neki. A has többi része lágy és fájdalommentes volt, az asszony mellei pedig *„fonnyadtak voltak”*, vagyis nem nagyobbodtak meg, tehát nem vallottak terhességre. Az 1823. évi vallomásával szemben ekkor azt állította, hogy a kenés idején sem tapasztalt vérfolyást, arról az asszony neki nem beszélt, nem panaszkodott, ahogy szeméremtestét sem látta, mert azt Májainé mindig eltakarta, méhét megvizsgálni nem engedte. Az asszonyt mindössze három alkalommal kente meg, ezután csak négy-öt héttel később kereste fel, hogy kenyeret kérjen tőle, amikor is a fájdalmairól panaszkodó Mátyási Ágnest az ágyban fekvé találta. Az asszony felkelt, adott neki kenyeret, mire a vére itt-ott elcseppent. A verekedést követő kilencedik héten Ruszné a másik bábával Marosvásárhelyen volt a hetivásárban, onnan hazatérve látogatta meg Májainét, aki ekkor panaszolta neki, hogy míg ők a vásárban voltak, addig a gyermeke *„diribbe-darabba ment el”*. Ennek azonban Ruszné semmi jelét nem tapasztalta. Azóta ő az asszonyt nem gyógyította, azt is csak hallomásból tudja, hogy Májainé sokszor betegeskedett, hol fejét, hol mellét vagy éppen pokolvaros kezét fájlalta. A vizsgálat is megállapította, hogy 1818-ban Rusz Tamásné még új bábaként segítette Májainét, és a későbbi kihallgatáson adott feleletei sokban eltértek korábbi vallomásaitól.

¹³² MOL P678 10. cs. 1823. év. fol. 65/r. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása, fol. 67/r. Rusz Tamásné Bálint Mária vallomása.

A marosszéki bába és az orvos az elmondottak alapján azt állapította meg, hogy Májainé nem volt terhes 1818-ban, mert egy hat hónapos magzat a köldökön felül érezhető, és két ökölnél nagyobb. Továbbá ha egy hatodik hónapban lévő várandós asszonyt a vallomásokban leírt erőszakos verés, rúgás ér, akkor a vérének azonnal, bő mértékben kellett volna megindulnia. Ezt egyébként az 1826-ban már nem élő másik bába, Györfi Borbála megvallotta, az ő szavainak azonban a vizsgálatot folytató személyek nem adtak hitelt. Megállapították továbbá azt is, hogy a verekedést követően nagyon hamar el kellett volna mennie a magzatnak, a bábák vallomásában azonban több hét (hat, nyolc, illetve kilenc) szerepelt. Gyanús volt az is, hogy ha a verekedés a hatodik hónapban történt, akkor kilenc héttel később már a nyolcadik hónapban volt a magzat; ilyenkor már kifejtett, akár életre is alkalmas, így az *„anyától diribbe darabba el nem szotyoghat”*. Példátlannak nevezték azt, hogy egy halott magzat még nyolc hétig a méhben maradjon, anélkül, hogy az anyán bármilyen betegség jelei mutatkoznának. A hivatalos vizsgálat már-már gyilkossággal kezdte vádolni Mátyási Ágneszt (*„de így már teljességgel nem ment’ a gyilkosságnak vádjától”*), ugyanis gyanúsna tartotta, hogy ha a nyolcadik hónapban szülte meg halott (vagy éppen élő) gyermekét, akkor ezt miért csak mondta az embereknek, miért nem mutatta meg senkinek a megszült gyermeket. És hogy ha halva született, vagy ha *„diribbe-darabba”* jött ki a gyermek, akkor hová rejtette, temette el magzatát. Továbbá az sem volt bizonyító erejű, hogy Ruszné vérfolyást tapasztalt az asszonynál, mert az származhatott más okból is, mint ahogy a bába-asszony által leírt seb sem felelt meg a rúgások nyomának.¹³³

A hivatalos orvosi kihallgatás egyébként jól jellemzi azt a szakszerűsödési folyamatot, melynek során megjelentek az államilag ellenőrzött, szakszerűen képzett és a vármegyei *physicus*, sebész által vizsgáztatott modern bábák, akik fokozatosan ellenőrzésük alá vonták, háttérbe szorították a Ruzs Tamásné gyakorlata által is jellemezhető hagyományos, leginkább falun és mezővárosban működő bábák tömegeit. Ezek a bábák, akárcsak Demeter Antalné vagy Ruzs Tamásné, maguk is többszörös anyák voltak, akik eleinte egy vezető bába (Nagy Józsefné) mellett segédkeztek, majd annak halála, betegsége következtében a helyére léptek. Tudásuk alapját saját anyai tapasztalatuk, valamint az előző bábától elnyert szóbeli ismeret jelentette.¹³⁴

A hivatalos orvosi vizsgálat nyilvánvalóan nagyon kellemetlen helyzetbe hozta Májai Gergelyné, így egy évvel később, 1827 márciusában kérésére újra kihallgatták Ruzs Tamásné, miután felolvasták előtte az előző évi orvosi vizsgálat szövegét. Ekkor ugyanazokat a pontokat vették végig, mint egy évvel korábban, igaz, nem a marosszéki orvos és a bába jelenlétében. Míg Ruszné az előző vallomástételnél sokszor bizonytalanságának adott hangot, most ismét magabiztosan vallotta, hogy a halott gyermeket érezte, amikor megkente Májainét. Kifogásolta azt is, hogy soha nem olvasták fel az 1826. évi vizsgálat szövegét neki, és abban több olyan dologról

¹³³ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 105–110.

¹³⁴ KRÁSZ, 2000. 93., 102.

– amit ő saját szemeivel látott – azt állították, hogy csak hallott róluk.¹³⁵ Ezt követően a bábaasszonyt ismét behívatta a másik oldal, Iszlai László kérésére hallgatták meg újra 1827 októberében. Ruszné ekkor tagadta, hogy a márciusi vallomás során azt mondta, nem a gyermeket érezte Májainé hasában, hanem csak egy meghidegült csomót.¹³⁶ A derékszék ítélete végül az 1826. évi hivatalos vizsgálatot fogadta el bizonyító értékűnek, véleményük szerint a Májaiék által készített 1827. márciusi vallomás annak megállapításait nem tudta kétségbe vonni.¹³⁷

A Mátyási Ágnes által 1827 júniusában, nyolc tanú kihallgatásával készített jegyzőkönyv sem volt meggyőző az öt gyanúsító orvosi vizsgálattal és a korábbi vallomásokkal szemben. A többnyire ismét egybecsengő válaszok alapján a legtöbb tanú terhesnek ismerte el Májainét, azon – az orvosi vizsgálat által megkérdőjelezett – tényt erősítve, hogy a verekedés idején az asszony várandós volt. Kelemen János felesége, Szöts Judit mesélt az asszony terhességéről. Szöts Judit egyszer a tőlük túrót kérő Májainéval együtt sétált vissza a majorságból a faluba, és ezalatt beszélgettek a terhességről. Szöts Judit meg is fogta Mátyási Ágnes hasát, és érezte, hogy „hasában a gyermek rúgása volt”.¹³⁸ Úgy tűnik, az sem volt szokatlan, hogy idegen férfi fogja meg más várandós asszonyának a hasát, hiszen Szabó József így vallott Májainé áldott állapotáról: „én akkor többekkel is tréfásan nyájaskodtam, az exponens asszonynak is hasát megfogtam és tapogattam, s bizonyosan éreztem kezeimmel, hogy terhes”.¹³⁹ A marosszéki bábának és az orvosnak tett vallomásában Rusz Tamásné meglehetősen szégyenlősnek mutatta be Májainét, aki még neki, a bábának sem engedte a méhét megvizsgálni, e jegyzőkönyv alapján viszont semmi akadályt nem gördített az elé, hogy a hasát idegen férfiak tapogassák. A verekedésben szerzett sérüléseit, a karján és a hasán esett kék foltokat pedig faluszerte mutogatta. Kelemen Jánosné a verekedés napján éppen Májainé bátyjának, Mátyási Mihálynak a házánál volt, amikor az asszony sírva jött át, majd neki, Mátyási Mihálynénak és Mátyásiék lányának mutogatta sérüléseit, miután „fel is húzta az ingét”.¹⁴⁰ Már az 1823. évi tanúvallomások is megerősítették azt, hogy az asszony sokaknak sírt, panaszkodott, Kelemen Demeternének egyenesen azt mondta, hogy „ez az ütés és rúgás engem a földbe viszen.”¹⁴¹ A bábákon kívül más asszonnyal, így Györfi Istvánnéval is megkenette magát, ami ebben az esetben szappanos-pálinkás kenést jelentett. Az asszony ekkor látta Májainé bal combján a kék foltot, valamint a hasán bal felől szintúgy kékllett egy seb.¹⁴²

Az orvosi vizsgálat két további megállapítását – miszerint a verekedést követően hamar meg kellett volna történnie a szülésnek, illetve, hogy azt Májainé titkolta,

¹³⁵ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 147–151.

¹³⁶ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 112.

¹³⁷ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 152.

¹³⁸ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 160. Kelemen János vallomása, 162. Kelemen Jánosné Szöts Judit vallomása.

¹³⁹ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 165. Szabó József vallomása.

¹⁴⁰ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 161. Kelemen Jánosné Szöts Judit vallomása.

¹⁴¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 58/v. Kelemen Demeterné Szentgyeli Mária vallomása.

¹⁴² MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/r. Györfi Istvánné Adorján Sára vallomása.

és a gyermek eltemetéséről sem beszélt – is igyekeztek megdönteni a tanúvallomásokkal. Kelemen Jánosné a verekedést követően ötödnapra ment el az asszonyhoz, akit ekkor ágyban fekvé talált. Májainé állítólag sírva panaszkodott neki, hogy halva született a kislánya, akit már el is temetett. Kelemenné ezt bizonyítandó megemlégette, hogy véres vízzel teli fürdőteknőt látott az ágy alatt. Pap Györgyné pedig egyenesen azt állította, hogy neki még Györfi Borbála bába beszélte, hogy a verekedés után pár napra megszületett a halott gyermek, akit aztán Májainé el is temetett.¹⁴³ Mindezt annak ellenére állította, hogy Györfi Borbála minden vallomásában több hetet említett – igaz ekkor, 1827-ben a bába már nem élt, hogy korábbi állítását megvédhesse.

A pár nap–pár hét ellentét aligha oldható fel, hacsak nem abban az esetben, hogy a verekedést követően néhány nappal a gyermek, majd hetekkel később a méhben visszamaradt méhlepény távozott el – ami megmagyarázná a „*diribbe-darabba*” kifejezést. Az ilyen esetek már a korabeli orvostudomány előtt is ismertek voltak. Zsoldos János 1802-ben így írt erről: „*Néha sok hóldnapokig benn marad a' mássa, minden rossz következesek nélkül, 's végre öszve aszva egyszer elmegy.*” Koraszülés, de akár rendes szülés esetén is a méhben maradhat a méhlepény (*mássa*) egésze vagy nagyobb darabja, ezt nevezték üszögformának (*mola spuria*).¹⁴⁴ A lepenyleválás elmaradása több okra is visszavezethető s előfordulhat az is, hogy bár megtörtént a leválás, a placenta nem tud kilöködni. Ha részlegesen válik le a méhlepény, akkor pedig erős vérzés alakulhat ki. Elképzelhető, hogy Mátyási Ágnes esetében erről lehetett szó.¹⁴⁵ A vérzést az Iszlai László kérésére felvett 1823. évi jegyzőkönyv a menstruációval próbálta összefüggésbe hozni, azonban az ezt tudakoló kérdésekre az asszonyok közül is alig válaszolt valaki. Sem Györfi Györgyné, sem menyé, Györfi Istvánné nem látta soha s nem is kérdezte, nekik azt Májainé nem mutatta.¹⁴⁶ Viszont Györfi Györgyné lánya, az 1818. évi terhességnél bábáskodó Györfi Borbála látta, hogy a verekedést követően „*a természet folyása járta, azt tudom, mert mutatta*”.¹⁴⁷ A kérdés nemcsak 1818-ra vonatkozott, hanem a korábbi házasságának időszakára is, ami feltehetően azt célozta, hogy az asszonynak volt-e havi vérzése, vagyis lehetett-e egyáltalán gyermeke.

Azzal mindenki tisztában volt, hogy a menstruáció a termékenység, az anyaság feltétele, azonban a korabeli orvostudomány egyik legfőbb problémája éppen a havi vérzés elmaradási okának ismeretlensége volt, ahogy annak ellenszerét a népi gyógyítás sem igazán ismerte.¹⁴⁸ A korszakban Zsoldos Jánost is foglalkoztatta ez a kérdés. Úgy vélekedett, hogy egyeseknek csak a házasságkötést követően, a

¹⁴³ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 162. Kelemen Jánosné Szöts Judit vallomása, 168. Pap Györgyné Fazakas Ilona vallomása.

¹⁴⁴ ZSOLDOS, 1802. 244., 252.

¹⁴⁵ PAPP, 2002. 496–497.

¹⁴⁶ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 50/r. Györfi Istvánné Adorján Sára vallomása, fol. 51/r. Györfi Györgyné Tóth Mária vallomása.

¹⁴⁷ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 65/r. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása.

¹⁴⁸ DEÁKY, 2005. 84–85.

szexuális élet megindulása után jön meg az első havi vérzése. Ha ez nem következett be, akkor a nemi szervek elégtelensége mellett gyanakodni lehetett az indulatra is (vagyis tulajdonképpen pszichikai okokra), ami a menstruáció megrekedéséhez vezetett.¹⁴⁹ Bár a népi gyógyítás sem ismerte, magyarázta meg teljesen a menstruáció körülményeit, a népi hiedelmek negatív és pozitív hatást egyaránt tulajdonítottak neki. Ez az időszak ugyanolyan tisztátalan időszakként minősült a nők életében, mint a gyermekágy. Ilyenkor a menstruáló nő nem tehetett el befőttet, mert az megromlik, vagy nem ültetett a gyermekágyas nő ágyára, mert elviszi, elrontja a tejét. Ugyanakkor az első havi vérzés mosóvizét terméketlen fához öntve bőséges termést reméltek, de szerelmi varázslásokhoz is használták a menstruációs vért, egy cseppet a kiszemelt férfi italába hintve.¹⁵⁰ Havi vérzéshez tartozó hiedelmeket Európa-szerte ismerünk: Franciaországban még a 19. században is távol tartották a menstruáló asszonyokat a szürettől, nehogy megsavanyodjon a bor, ugyanakkor rovarjárás esetén körbehordozták a földeken, mert úgy tartották, hatalmukban áll elpusztítani a szöcskéket, sáskákat.¹⁵¹

1818 után már nem tudunk Mátyási Ágnes több terhességéről, valószínűleg sem kora, sem a verekedést követően megromló egészsége nem tette lehetővé újabb gyermek vállalását.

„...mint férfiú nem ügyeltem”

A tanúvallomások áttekintését követően azt próbáljuk meg körbejárni, miként vélekedtek az iszlói asszonyok és férfiak a terhességről, illetőleg az anyaságról. Miközben a vallomástevő nők és férfiak a hatóság által feltett kérdésekre válaszoltak, a két fogalomhoz fűződő viszonyukról is nyilatkoztak. Bár az 1823. és 1827. évi jegyzőkönyvben szereplő negyvenöt tanú többsége nő volt, vallomásaik nem társadalmi-kulturális meghatározottságukról, szerepükről árulkodnak kizárólag. A társadalmi nem fogalmának vizsgálata során Joan Wallach Scott is felhívja a figyelmet arra, hogy a *„nőkről szóló információk egyben információk a férfiakról”*. Ezzel egyidejűleg pedig kirajzolódik a két nem közötti társadalmi kapcsolat, ami esetünkben úgy is felfogható, hogy az iszlói asszonyok vallomásaiban megjelennek azok a szüléshez, terhességhez, anyasághoz kapcsolódó társadalmi elképzelések, amelyek nemcsak a női, hanem egyben a férfiszerepeket is kijelölik.¹⁵² Az pedig csak vizsgálódásunk javára szolgál, hogy a jóval kevesebb férfi tanú is igen részletesen igyekezett megválaszolni a leginkább „női dolgokra” vonatkozó kérdéseket. Célszerű volt azonban kiválasztani néhány olyan, a különböző forrásokban szüntelenül felbukkanó közös szempontot, amelyek hozzásegíthetnek a társadalmi nemek megragadásához az iszlói vallomásokban. Az egyik ilyen jellegzetesség a testiség,

¹⁴⁹ ZSOLDOS, 1802. 72–73., 90.

¹⁵⁰ DEÁKY, 2005. 90–92.

¹⁵¹ DAVIS, 2001. 106.

¹⁵² WALLACH-SCOTT, 2001. 130–131.

a test érzékszervi tapasztalása, megismerésének mélységei, szimbólumai és határai. Ennél kevésbé kézzelfogható a gyermek utáni vágy kérdése, ami azonban többször is kifejezésre jut Mátyási Ágnes történetében, közvetlen és közvetett úton, az anya és apa, azaz nő és férfi szempontjából egyaránt.

A has megnagyobbodása, a megváltozó test, az anyatej, a szoptatás örök jelképei az anyaságnak, így a női nemnek is. Mátyási Ágnes anyai mivoltának megítélésében is ezek megléte vagy éppen ezek hiánya a perdöntő. Kérdés az, hogy mennyire juthat közel az anyaság ezen jeleihez egy másik nő, illetve egy férfi. Az iszlói asszonyok, akik közül többen éppen várandósak vagy édesanyák voltak, megérintik, megtapogatják Májainé hasát, érzik a gyermeket vagy egymás közt beszélnek, ki mikorra várja gyermekét, hányadik hétben van. Oktatják egymást, elbeszélnek egymásnak terhességeiket, megosztják tapasztalataikat, miközben figyelik egymás testének változását (vagy éppen Májainé esetében annak elmaradását). A vallomásaikban elbeszélte élethelyzetek olyan bensőségességről árulkodnak, mint amelyet Mária és Erzsébet, a két várandós szent között láthatunk M. S. mester közismert festményén.¹⁵³ A férfiak természetsszerűleg is tartózkodóbbak, Szász András is csak „nyájás tréfálkodás” közben foghatta meg Májainé hasát.

Érdekes kérdés, hogy Májainé mennyire engedte közel magához az egyes embereket. A verekedést követően sírva mutogatta a testét ért sérüléseket férfiakként, asszonyoknak egyaránt, Kelemen János előtt még ingét is felhúzta a hasáról, míg sógornőjének, unokahúgának és Kelemen Jánosnénak egész felsőtestét megmutatta. Ám később a bábának, aki megvizsgálta volna a méhét, nem engedte, hogy szeméremtestét megnézze. Úgy tűnik tehát, hogy testének, meztelenségének vállalása leginkább a szituációtól (bábai vizsgálat vagy közösség előtti bizonyítás), a körülményektől, nem pedig a hozzá közelítő személy nemétől függött.

A szoptatás során sem gondolt a meztelenséggel, hol az ágyban, hol a tűzhely mellett vagy éppen a küszöbön ülve szoptatta gyermekét, persze a szoptatás is sokkal természetesebb és gyakorlatiasabb cselekedet volt akkoriban annál, mint-hogy az anya teste intimitásával törődjön az adott helyzetben. A helyi közösségekben ennek jelentősége túlmutatott azon, hogy az anyákban egyáltalán felmerüljön ez a kérdés. A szoptatás egyfajta láthatatlan kommunikációs csatorna nagyon is látható része volt: a nő többek között így fejezte ki anyaságát, ezáltal a lokális társadalom integráns részévé vált. Mindezeket a mozzanatokat (szülés, szoptatás, gyermeknevelés) felügyelni éppen ezért sajátos hatalommal járt. Ebbe a hatalmi „játzmába” illeszkedik a Májai házaspár torzsalkodása éppúgy, mint Nagy Józsefné bábaasszony fenyegetőzései.

Az anyaság szempontjából kiemelkedő fontosságú szoptatás megfigyelésében azonban apró különbség ragadható meg a férfiak és az asszonyok között. A cselekményt szinte mindenki észlelte, megjegyezte, de azt már nemtől függően különbözőképpen figyelték meg, hogy valóban van-e teje Májainénak. Az asszonyok megnézték, hogy a gyermek szája széléről lecseppen-e valami vagy előttük is

¹⁵³ A festmény látható DEÁKY-KRÁSZ, 2005. borítóján is.

kifejte a tejet az asszony. A férfiak erre kevésbé ügyeltek. Leghatározottabban Rátz András kántor fogalmazta meg ezt, amikor azt vallotta, *„hogy volt é teje vagy nem, mint férfiú nem ügyeltem”*.¹⁵⁴ Hasonlóan háritotta el a terhességre, vetélésre vonatkozó kérdést vallomásában Kelemen János: *„...de én mint férjfiu magam nem lát-tam”*.¹⁵⁵ Az asszonyok sokkal inkább megélték a másik nő testének változásait, társai voltak terhességének folyamán és a gyermekágyas időszakban, míg a férfiak inkább egy állapotnak tekintették a terhességet, az anyaságot, és annak csak bizonyos felszínes jeleit figyelték meg. Férfiakat nem is igazán engedtek a szülés közelebe, nem tartották odavalónak, mint ahogy Májai Gergelyről sem bizonyos, hogy jelen volt a szülésnél. A szülés a női közösségre tartozott, így egy-egy esettől eltekintve az apa vagy az udvaron vagy a szomszédban várakozott.¹⁵⁶

A nők természetesen a szülés levezetését is női feladatnak tekintették, így a bábaasszonyok, tudós asszonyok sokáig megbecsültebbek voltak az orvosoknál, akár más gyógyászati kérdésekben is. Ugyanilyen női felségterület volt az első havi vérzés megélése, ami szintén csak a leányt körülvevő legszűkebb női körre, idősebb barátnőikre, nővéreikre, nagyanyjukra tartozott – érdekesség, hogy az anya sokkal ritkábban szerepel a leány számára a menstruációt elmagyarázó személyek között.¹⁵⁷ A férfiak előtt sem voltak ezek ismeretlen dolgok, de annak megélése, átélése már a nők, asszonyok ügye volt, akik a közösség előtti szoptatást, a gyermekvárast, a menstruációt természetesnek vették, annak negatív-pozitív hiedelmeivel, tartalmával együtt. Az ezekkel együtt járó mezítelenség, testiség nem a szexualitás részét képezte, hanem sokkal inkább az anyaság, a termékenység jelképe volt.

Történetünk egyes cselekményeiben hangsúlyosan jelentkezik a gyermek utáni vágy is. A nők ugyanis gyakran kerültek meddőségük miatt marginális helyzetbe a helyi közösségben és a családon belül. Az asszonyi meddőség, akárcsak a férfi magtalansága szegény tárgya volt, csúfolták, megszólták a faluban. A gyermek nem önmagáért volt fontos, sokkal inkább szülei normalitásának, pozitív közösségi megítélésének a záloga, része volt. Az anyaság majdhogynem a sikeres szülés képességével és tényével volt egyenlő. Éppen ezért voltak olyan asszonyok, akik vállalva a lebukás veszélyét, más férfitől próbáltak teherbe esni, mások pedig búcsúba jártak, böjtöt fogadtak – mindent elkövettek, hogy gyermekük legyen.¹⁵⁸ Ennek egyik módja lehetett a történetünkben is megjelenő *„gyermek-alácsúsztatás”*. Hogy ez valós esemény vagy csak rágalom volt-e a Májai-házaspár esetében, azt aligha lehet megállapítani, azonban az, hogy a faluban ennek a lehetősége egyáltalán felmerült, mutatja azt is, hogy a falubeliek szerint a házaspár vágyott a gyermekre, akár pénzt is adtak volna érte. Ennek feltehetőleg érzelmi és vagyoni okai is voltak. Az érzelmi okok, úgy tűnik, nem mindig voltak egyértelműek a korábbi századok során. A magyar főúri családok már a 16–17. században mindent elkövettek, hogy

¹⁵⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 63/v. Rátz András vallomása.

¹⁵⁵ MOL P678 11. cs. 1835. év Perkötet I. 161. Kelemen János vallomása.

¹⁵⁶ DEÁKY-KRÁSZ, 2005. 128.

¹⁵⁷ DEÁKY, 2005. 86–87.

¹⁵⁸ BALÁZS, 1999. 111–113.

gyermekük lehessen elsősorban családi és vagyoni okok miatt. Számos esetben viszont erős érzelmi szálak fűzték őket gyermekeikhez, ahogy azt leveleikből is sejteni lehet, hisz már magzat korukban becézgették őket.¹⁵⁹ Az anyai közömbösség jellemzőit megvizsgáló Elisabeth Badinter azonban az ehhez hasonló példákat nem tartja egyetemes viselkedésmódnak, csupán a 18–19. század során megváltozó anyai hozzáállás egy-egy előképét látja bennük. Ennek a szeretetbe forduló, történelmileg kialakult anyai érzésnek egyik jeleként értelmezhető a csecsemővel való személyes törődés, a szoptatás felvállalása, a dajkaság elutasítása.¹⁶⁰ Azt pedig nem tekinthetjük dajkaságnak, hogy Májainé egy-egy szintén szoptatós szomszéd-asszonytól segítséget kért, hisz azok ezt mindenféle ellenszolgáltatás, fizetség nélkül tették meg. Sőt, a Májai szülők mindent elkövettek azért, hogy a gyermeket maguk táplálják, akár anyatejjel, akár tehéntejjel vagy éppen tejben áztatott zsömlével.

Az anyai érzés, vágyakozás természetesen szavakban is kifejeződött, hisz több tanú is vallott arról, hogy Májainé hogyan adott hálát Istennek, hogy gyermeke született. Igaz, ott van a két ellenpélda is. „*Már megunta mennyi gyermeke lészen*” – panaszkodott Demeter Antalnénak egy alkalommal Májainé, azonban e kijelentés háttérében inkább a terhességtől, annak veszélyeitől való félelem, a többszörös sikertelen terhesség tapasztalata sejthető.¹⁶¹ „*Lád-é mivel vert meg az Isten, de nem tehettek róla!*” – mondja Birtók Zsuzsinak egy másik alkalommal, aki szerint Májainé „*nem igen örvendette, sőt inkább szégyellette*” a gyermeket.¹⁶² Ő ebben annak jelét sejtette, hogy Májainé csak vette a gyermeket; ám mivel Birtók Zsuzsi látogatása éppen egy szoptatás idején történt és tudvalevő volt, hogy Májainénak kevés a teje, a panasz talán inkább a szoptatás nehézségeinek tudható be. Ebben az esetben ez azt jelentené, hogy Májainé valójában azt „*szégyellette*”, hogy nem tud teljes értékű, gyermekét mindennel elégségesen ellátó édesanya lenni.

A férfiakat is zavarta a gyermektelenség, ezt igen tömören fejezte ki 1769-ben Ambrus János: „*...nem vagyok ember, mivel komám nincs és feleségem vagyon*”.¹⁶³ Úgy tűnik tehát, hogy a férfiaktól sem állt távol a gyermek iránti vágyódás, jó példa erre Májai Gergely, aki örömeiben lövöldözött fia születésekor. Mindenképp szeretett volna jelen lenni gyermekei érkezésekor, ezért akár golyóval is kész volt megfenyegetni feleségét, aki viszont az első koraszülése után nem akarta többé tudatni vele terhességét. Mivel veszekedésekkel terhelt kapcsolatuk faluszerte ismert volt, nem is hitték el, hogy a fiuk mástól lett volna vagy legalábbis az apa tudott volna az asszony félrelépéséről, mert „*amicsoda háborún éltek együtt, azért is Májai Gergely úr kikiáltotta volna a feleségének ezt a gonoszságát*”.¹⁶⁴ Májai Gergelynek egyébként is legitimálnia kellett hatalmát, jelenlétét az iszlói közösségben, mert ott semmi birtoka nem volt, csak mint Mátyási Ágnes férje került oda Búzaházáról. Talán éppen

¹⁵⁹ PÉTER, 1996. 21–22.

¹⁶⁰ BADINTER, 1999. 67., 169.

¹⁶¹ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 65/r. Demeter Antalné Györfi Borbála vallomása.

¹⁶² MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 52/r. Simon Péterné Birtók Zsuzsi vallomása.

¹⁶³ TÓTH, 1994. 137.

¹⁶⁴ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 52/v. Lórintzi Zsuzsanna vallomása.

ennek is köszönhető, hogy az 1810-es években a Mátyási rokonság támadásai, birtokpereit az Iszlaiak ellen egyre gyakoribbak lettek, végeredményben pedig az 1818. évi verekedés kiváltó okaivá váltak. Ezzel azonban a gyermekvárás érzelmi vetülete mellett egy racionálisabb ok is jelentkezett: az örökség és a családi jövő zálogaként tekintettek a gyermekre, hisz a falubeliek is csodálkoztak, sajnálkoztak vagy éppen nevettek azon, hogy Májai „annyit perlekedik, és mind egyre keresi a sok jószágot, s még sincsen gyermeke”.¹⁶⁵ Májai József végül betöltötte az örökös funkciót, szülei később sem kételkedtek származásában. Éppen az 1818. évi verekedést követő perhez kapcsolódik az az irat, amelyben szülei, Májai Gergely és Mátyási Ágnes őt bízzák meg 1835-ben (nem sokkal az apa halálát megelőzően), hogy járjon el minden családi dologban, birtok- és peres ügyekben egyaránt.¹⁶⁶

A fennmaradt forrásokból nem ítéltető meg bizonyossággal Mátyási Ágnes terhességeinek, anyaságának valós-valótlán volta, amin az sem változtat, hogy mindkét perben Iszlai László javára döntött a bíróság. Sokkal tanulságosabb tehát azt vizsgálni, hogy a pereskedés első tíz esztendejében keletkezett számos tanúvallomás során mit árultak el magukról és az őket körülvevő világról az iszlói székeltek, nők és férfiak. Ebben a tanulmányban a terhesség, anyaság kérdésének vizsgálata volt fő vezérfonalunk, de a kis marosszéki közösség tagjainak vallomásai számos más szempontú elemzésre, a házasság, család, erkölcs tanulmányozására is alkalmasak lehetnek.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források:

- MOL** Magyar Országos Levéltár (Budapest)
 MOL F79 Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak.
 Gubernium Transylvania Judiciale. Ügyiratok
 MOL P667 Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Genealógiák.
 MOL P678 Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Iszlai családostály.
- GYÉL** Gyulafehérvári Érseki Levéltár (Gyulafehérvár)
 GYÉL I. 5. 252 Anyakönyvi másodpéldányok. Székelykál anyakönyvei.

Kiadott források és szakirodalom:

- ARIÈS**
 1987 ARIÈS, Philippe: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1987.

¹⁶⁵ MOL P678 10. cs. 1823. év fol. 55/r. Demeter György vallomása.

¹⁶⁶ MOL P678 10. cs. 1835. év fol. 8.

BADINTER

- 1999 BADINTER, Elisabeth: *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században.* Ford.: Szekeres András. Budapest, Csokonai, 1999.

BALOGH

- 1995 BALOGH Anna: Az anyatej: „lelki méz”?... Csecsemőgondozás a régi falusi életben. Összehasonlító gondolatok – pszichológusszemmel. In: *Gyermekvilág a régi magyar falun. Az 1993. október 15–16-án Jászberényben és Szolnokon rendezett konferencia előadásai.* I. kötet. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1995. (A Jász-Nagykunszolnok Megyei Múzeumok Közleményei, 50.) 171–186.

BALÁZS

- 1999 BALÁZS Lajos: *Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1999.

BÓNIS

- 1942 *Erdélyi perjogi emlékek.* (Idea Processum 1776, id. Szász Károly perjogi előadásai 1836). Közzéteszi: BÓNIS György. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1942.

DEÁKY

- 2005 DEÁKY Zita: A női tisztaság és tisztátalanság. A menstruáció különböző aspektusai Magyarországon. In: *Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára.* Szerk.: KESZEG Vilmos–TÖTSZEGI Tekla. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2005. (A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 13.) 73–96.

DEÁKY-KRÁSZ

- 2005 DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század).* Budapest, Századvég, 2005.

FLÓR

- 1833 FLÓR Ferenc: *Kisededápolás.* Pest, Beimel, 1833.

IMREH

- 1979 IMREH István: *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról.* Bukarest, Kriterion, 1979.

KRÁSZ

- 2000 KRÁSZ Lilla: A szakszerűsítés természetes és kényszerű határai: bábasorsok a 18. század végi Magyarországról. In: *Sic Itur ad Astra*, 12. (2000) 4. sz. 91–167.
- 2003 KRÁSZ Lilla: *A baba történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2003.

KRISTÓF

- 1998 KRISTÓF Ildikó: *„Ördögi mesterséget nem cselekedtem”: a boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében.* Debrecen, Ethnica, 1998.

KÓVÁRY

- 1899 KÓVÁRY László: *A magyar unitáriusok története a XVIII. és XIX. században emlék- és életiratokban I. Az unitárius vallást megmentő családok*. Kolozsvár, Ajtai, 1899.

LŐRINCZE

- 1948 LŐRINCZE Lajos: A tolnai-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz. In: *Ethnographia*, 59. (1948) 1. sz. 36–49.

NAGY

- 1859 NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. V. kötet. Pest, Ráth, 1859.
- 1860 NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. VII. kötet. Pest, Ráth, 1860.
- 1863 NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. X. kötet. Pest, Ráth, 1863.

PÁL-ANTAL

- 2003 PÁL-ANTAL Sándor: Marosszék népessége 1831-ben. In: PÁL-ANTAL Sándor: *A Székelyföld és városai*. Marosvásárhely, Mentor, 2003. 223–266.

PÁL-ANTAL-SZABÓ

- 1995 PÁL-ANTAL Sándor – SZABÓ Miklós: *Egy forró nyár Udvarhelyszéken. Az udvarhelyszéki szabad székelyek és kisnemesek 1809. évi engedetlenségi mozgalma*. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1995.

PÁLMAY

- 1904 PÁLMAY József: *Maros-Torda vármegye nemes családjai*. Marosvásárhely, Adi, 1904.

PAPP

- 2002 *A szülészet-nőgyógyászat tankönyve*. Szerk.: PAPP Zoltán. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, Semmelweis, 2002.

PÉTER

- 1996 PÉTER Katalin: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk.: PÉTER Katalin. Budapest, MTA TTI, 1996. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 19.)

PÓCS

- 1997 PÓCS Éva: *Élők és holtak, látók és boszorkányok: mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest, Akadémiai, 1997.

R. VÁRKONYI

- 1990 R. VÁRKONYI Ágnes: Közgyógyítás és boszorkányhit. Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető törvényének újragondolásához. In: *Ethnographia*, 101. (1990) 3–4. sz. 384–436.

SCHRAM

- 1970 SCHRAM Ferenc: *Magyarországi boszorkányperek, 1529–1768*. I. kötet. Budapest, Akadémiai, 1970.

SZENTI

- 1994 SZENTI Tibor: Paráznák III. A bábák. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 145–146. (1994) sz. n. 79–119.

TAKÁCS

- 2003 *Földesurak és szolgálónépeik Székelyföldön 1820-ban*. Debrecen, Erdély-történeti Alapítvány, 2003. (Források Erdély Történetéhez, 5.)

TÓTH

- 1994 TÓTH István György: „Komám nincs és feleségem vagyon” (Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál). In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 1718. században*. Szerk.: ZIMÁNYI Vera. Budapest, MTA TTI, 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 9.) 133–143.

TRENCSÉNY

- 1890 TRENCSÉNY Lajos: Babonák az alföldről. In: *Ethnographia*, 1. (1890) 7. sz. 345–350.

TRÓCSÁNYI

- 1973 TRÓCSÁNYI Lajos: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak, 5.)

ÚJFALVY

- 1941 *Mezőkövesdi ÚJFALVY Sándor emlékiratai*. Kiad.: Gyalui Farkas. Kolozsvár, EME, 1941.

WALLACH SCOTT

- 2001 WALLACH SCOTT, Joan: Társadalmi nem (gender): a történeti elbeszélés hasznos kategóriája. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Szerk.: WALLACH SCOTT, Joan. Ford.: Greskovits Endre. Budapest, Kiadó, 2001. 126–160.

WLISLOCKINÉ

- 1894 WLISLOCKINÉ Dörfler Fanni: A gyermek a magyar néphitben. In: *Ethnographia*, 4. (1893) 7–9. sz. 208–224.

ZEMON DAVIES

- 2001 ZEMON DAVIES, Natalie: Nőtörténelem átalakulóban: az európai helyzet. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Szerk.: WALLACH SCOTT, Joan. Ford.: Greskovits Endre. Budapest, Balassi, 2001. 95–125.

ZSOLDOS

- 1802 ZSOLDOS János: *Aszszony Orvos, melyben a Szűzeknek, a Házas, Terhes Szülő, Szült és koros Aszszonyoknak nyavalyáik adatnak elő*. Győr, Streibig, 1802.

Priszlinger Zoltán

Strigulákban mért férfiasság

Szerelem és szexualitás ifjabb Wesselényi Miklós naplójában

A REFORMKOR kiemelkedő alakjainak naplói közül ifjabb Wesselényi Miklós több mint húsz éven át vezetett diáriuma a kevésbé ismertek közé tartozik. Mindössze négy forráskiadás jelent meg egyes részeiből. Két válogatást publikáltak a Széchenyi Istvánnal megtett nyugat-európai utazás idején keletkezett szövegekből,¹ amelyek nagyrészt fedik egymást. Ezen kívül közzétettek egy részletet, amely az 1838-as pesti árvíz időszakából származik,² valamint egy másikat, ami az 1820-as évek végéből való, s majdnem teljes egészében felöleli három év anyagát.³

Arra, hogy a napló teljes szövege csak a Kolozsvári Levéltárban, illetve mikrofilmen a MOL Mikrofilmtárában⁴ olvasható, s eddig még nem készült belőle teljes szövegkiadás, a napló formai és tartalmi jellemzői adnak okot. Az 1821-től 1843-ig terjedő napló jelentős része ugyanis rövid, egysoros bejegyzésekből áll, amelyek nem tartalmaznak politikai, közéleti utalásokat, csak a báró napirendjének rövid vázlatát rögzítik.

A csonka mondatok és a vázlatos jelleg miatt nehezen olvasható naplószövegre a rövidítések használata is jellemző. Ez egyrészt jelenti a személy- és helységnevek, valamint az egyes rendszeres tevékenységek és események megnevezésének rövidített változatát, másrészt a naplóírás folyamata alatt kialakult bizonyos hosszabban, több szóval leírható tevékenységek megjelölésére alkalmazott sajátos szövegpaneleket is. Ilyen – pár jelből álló – rövidítés jött létre például a vadászatok lejegyzésére, ami a vad fajtáját és a lelőtt példányok számát tartalmazta, vagy azoknak a leveleknek a sorszámozására, amelyeket Pozsonyból illetve Pestről küldött zsidói gazdasíztjének az 1830-as években, továbbá a szeretőivel töltött pár tagból álló lejegyzésére is. Jelen dolgozatban ez utóbbi szövegpanelt fogjuk kibontani és olyan kérdésekre keressük a választ, hogy kik voltak a báró szeretői, milyen szerepet játszottak életében ezek a kapcsolatok, hogyan élte meg a szerelmet és a szexualitást.

Mindenekelőtt a napló sajátos jellegével kell megismerkednünk, hiszen ez elengedhetetlen ahhoz, hogy a szexuális kapcsolatokra vonatkozó szövegrészekhez is közelebb kerüljünk.

¹ WESSELÉNYI, 1925b., SZÉCHENYI–WESSELÉNYI, 1986.

² WESSELÉNYI, 1925a.

³ WESSELÉNYI 1905–06.

⁴ Ifj. Wesselényi Miklós naplója MOL Filmtár 5495–5496. Köszönettel tartozom Takács Péternek, aki rendelkezésemre bocsátotta a napló egyes részeinek kiadásra előkészített nyers átiratát.

Wesselényi Miklós naplóvezetési stílusának ismérvei

Wesselényi Miklós 1821 szeptemberében kezdte írni naplóját,⁵ és megvakulásáig, 1843-ig vezette azt. A közel húsz füzetnyi szöveg érdekessége, hogy a báró naplóírói gyakorlata többször is megváltozott. Az 1820-as évek közepétől egészen 1834 őszéig, mikor Wesselényi pár rövidebb utazást, pesti vagy pozsonyi tartózkodást leszámítva zsigó uradalmán élt, a napló nagyon rövid, egy-két soros bejegyzéseket tartalmaz, melyek a báró mindennapi tevékenységét jelző, gyakran rövidített szavak papírra vetéséből állnak. A báró általában lejegyezte az egyes események körülményeit: a napszakot, amelynél többnyire a korán reggel („jókor”), reggel („r”), délelőtt („de”), délután („du”), este („este”) és éjjel („éjj”) megjelölések fordulnak elő; az egyes tevékenységek helyszínét, ami általában a zsigó uradalom egyik közeli faluja („Hidalmás”, „Kmező”,⁶ „Solymos”) vagy Zsigó közvetlen környékének valamely területe volt („mező”, „berek”, „vadaskert”), s gyakran azt is, hogy lóval vagy gyalog ment-e az adott helyre. A naplóba bekerülő események könnyen meghatározható témakörökbe sorolhatók, melyek a báró napirendjének részei voltak: a zsigói gazdasággal kapcsolatos teendők („ménésnél”, „aratóknál”, „oltás”), ismerőseivel való találkozások, sportolás (úszás, vívás), vadászat,⁷ levélírás, olvasás. Ezen kívül pénzügyeinek regisztere és az időjárás párszavas leírása is helyet kapott a diáriumban, csakúgy mint a szeretőivel való találkozások.

A napló fent bemutatott képe 1834 őszén megváltozik. A bejegyzések egyre terjedelmesebbé válnak, Wesselényi egész mondatokban fogalmaz, hosszabb leírásokat alkalmaz. Ennek oka az, hogy az erdélyi országgyűlésről a naplójába készített magának összefoglalókat, de még egyes beszédeit is lejegyezte ide. A következő évtől önkéntes száműzetésbe kényszerült, így Pesten és Pozsonyban élt egészen 1839-es gräfenbergi gyógyintézetbe való távozásáig. A naplóban ezekben az években megmaradnak a hosszú bejegyzések, leírások, beszámolók, a báró hosszabb kommentárokat, véleményeket is papírra vetett. Az utazásai alatt írt szövegrészek mutatnak még hasonló képet ehhez. Wesselényi Zsigón sohasem írt ilyen részletes naplót, a szöveg akkor változik meg, amikor a báró hosszú időre kikerül megszokott, otthoni környezetéből. A száműzetés idején naplója más funkciót töltött be. Wesselényi huzamosabb ideig tartózkodott a morvaországi Gräfenberg

⁵ Maller Sándor használja az „újrakezdés” szót így utalva a báró 1814-ben nevelőjének, Pataky-nak vezetésével írt útinaplójára. – MALLER, 1986. 30. Azt a naplót azonban nem lehet összehasonlítani a majdnem hét évvel később elkezdett szöveggel. Akkor még egy nem teljesen kiforrott személyiség által inkább írásgyakorlatként papírra vetett bejegyzéseket tartalmazó füzetről van szó, mint egy érett férfi napi jegyzeteiről. Maller 1823. szeptember 23-ikában határozza meg Wesselényi naplójának újrakezdését, de a naplót a báró valószínűleg már korábban elkezdte írni, ugyanis az ominózus dátumnál semmi jel nem mutat egy hosszabb vállalkozás elkezdésére és Wesselényi töredékes naplójegyzetei között korábbi, 1821. márciusi keltezésű bejegyzéseket is fel lehet fedezni.

⁶ „Kmező” = Kettősmező.

⁷ A sportot és a vadászatot érdemes megkülönböztetnünk: egyrészt azért, mert Wesselényinél nem a sporthoz közelebb álló falkavadászatról van szó, másrészt azért, mert a naplóban is sajátos a megjelenési formája.

szanatóriumában az 1840-es években. A rendszeres életvitel (meghatározott kelés, kúra, szokásos napirend) hatására a napló visszatér a „zsibói” regiszterjelleghez, ismételten rövid bejegyzéseket olvashatunk, kommentárok nélkül, és az új napi teendők is kialakították rövidített formájukat. Wesselényi szinte megrögzötten ragaszkodott ehhez az akkurátus naplóvezetési stílushoz: a kúrának olyan, minden nap ismétlődő elemét is rendszeresen feljegyezte például, mint amilyen a reggeli fürdés volt („reggel fürödtem”), ám e lejegyzési gyakorlat funkciója nehezen érthető. Ebben az időszakban mintha maga a napló uralta volna az íróját.

A naplónak van egy fontos tulajdonsága: feltételezhetjük, hogy a báró a fent jelzett témákban minden eseményt lejegyzett. Tehát amikor valamelyik tárgykörben nem olvashatunk semmiről, annak az lehet az oka, hogy nem is történt semmi lejegyzésre érdemes. Erre utal, hogy az olyan nagy számban megjelenő bejegyzések után, mint „írtam”, „úsztam”, „aratóknál”, „Solymosra a méneshez”, vagy egy látogató nevének a megemlítése, nem ír le semmiféle plusz információt, ezek önmagukban „érdemlik ki” a naplóba való kerülést. Ha nem olvashatjuk, hogy Wesselényi vadászott, vívott, olvasott volna az adott napon, az azért van, mert vélhetően akkor nem is tett ilyet. Természetesen a naplóírás jellegéből adódóan véletlenül ki-maradhatott egy-egy esemény lejegyzése, de ez lényegében nem befolyásolja kutatásunkat. Munkánk szempontjából az a lényeges elem, hogy a Wesselényi-féle diáriumot szinte a hivatalosan vezetett munkanaplókkal szemben támasztott követelmények mentén vizsgálhatjuk, s e sajátossága miatt olyan következtetéseket is levonhatunk belőle, amelyek az egyes cselekvések gyakoriságára, a báró napirendjének felépítésére vonatkoznak. Mindezzel az 1830-as évek második felében is számolhatunk, amikor megváltozott a napló jellege, a hosszabb, leíró és kommentáló bejegyzések mellett ugyanis minden, addig is regisztrált eseményt lejegyzett, így a naplófolyam egészében vizsgálhatjuk ezeket a témaköröket.

Patriarchális közösség Zsibón

Ifjabb Wesselényi Miklós a szeretőivel való találkozásai lejegyzésére sajátos jelölést használt, amely beleillik hosszú naplóvezetési gyakorlata alatt kialakult jelölésrendszerébe. Ez a szövegpanel mindenképpen tartalmazott egy pár betűs névrövidítést (ezt a továbbiakban monogramként említem) és bizonyos számú vízszintes vonalat (a későbbiekben strigula), amely az aktusok számának jelölésére szolgált. Ezek előtt a találkozás időpontjának és helyének meghatározása áll, utána pedig egy pénzösszeg, melynek funkcióját később világítjuk meg. A báró ritkán egyéb megjegyzéseket is fűzött a menetrendszerűen lejegyzettekhez: a szövegpanelnek csak a monogram és a strigula része volt állandó, a többi tagja elmaradhatott.

Először a monogramokkal érdemes foglalkoznunk: kiket is jelölnek ezek a rövidítések? Wesselényi e neveket sohasem írta ki teljesen, s nekünk természetesen nem is a vezeték- és keresztnév ismerete a fontos. A báró hűtlenségi perének

iratai alapján mégis lehetőségünk nyílik egyes monogramok feloldására.⁸ A rövidítések a zsidói uradalomhoz tartozó jobbágylányokat, jobbágyasszonyokat („Krne”, „Örmne”)⁹ takarnak, amit alátámasztanak a név előtt olykor feltűnő, a találkozás időpontját és helyét jelölő szavak is.

Hogy Wesselényi hogyan élte meg ezeket a kapcsolatokat, arra nézvést először vizsgáljuk meg a nevek lejegyzésének gyakorlatát. A báró jellemzően csak szeretői monogramját írta le. A naplóban megjelenő többi nevet ugyanis rendszeresen kiírta, illetve azokat, akikkel gyakrabban találkozott, egy idő után rövidített névvel jelölte (Széchenyi például „Szech:”, Wurmbrand ezredes neve, akivel Wesselényi párbajt vívott 1836 tavaszán már csak „W”, Wesselényi Józsefné, akinél rendszeresen ebédelt Kolozsvárott egyszerűen „Wjne”).¹⁰ Monogramjaink esetében viszont a naplóban való első feltűnésükkor sincs utalás az illető kilétére.

A szeretőkkel való találkozások naplóbeli jelölésének vizsgálatával közelebb kerülhetünk ahhoz, ahogyan Wesselényi ezekre a nőkre és a velük való kapcsolataira tekintett. Kínálkozik a kérdés, hogy vajon miért használt esetükben monogramokat a báró. Legkézenfekvőbb válaszunk a monogrammal jelölt illető kilétének elfedése lehetne. A naplóíró azonban más esetekben egyáltalán nem ügyelt azoknak a személyeknek az anonimitására, akikre a napló esetlegesen negatív színt vethetett. 1835-ben például beszámol grófné szeretőjével, Gyürkinével zajló kapcsolata minden részletéről, pedig Vay Ábrahám máramarosi főispán lánya¹¹ inkább kompromittálódhatott, mint a zsidói jobbágyasszonyok, s utóbbiakkal fennálló kapcsolatait azok nagy száma miatt a jobbágyközösségek előtt nem is lehetett teljesen titokban tartani. Wesselényi naplóját magának írta, és nem tapintatból, a személyek inkognitójának megőrzése miatt használta ezeket a jelöléseket. Érdekes viszont, hogy a zsidói uradalomhoz tartozó – a naplóban csak ritkán feltűnő – férfi jobbágyok nevét például kiírta, olykor vezetéknevvel együtt, olykor csak a keresztnévüket említve („Szántó P. beszéd.”, „Peti kezébe téhen pótlására 6 fl.”, „Reggel alatt Szek. Jánosnál vásár.”, „N. Pál alkuvás”, „Zörgő Józsi 5 fl.”).¹² Amikor viszont szeretői nem szeretői minőségben kerülnek be a naplóba, tehát ajándékot vagy anyagi segítséget ad nekik, megmarad az egy-két betűs névrövidítésnél. Olyan jobbágylány vagy jobbágyasszony pedig nem is fordul elő a napló több mint tíz évet felölelő zsidói részében, akit úgy említ meg a báró, hogy ne lett volna vele szerelmi viszonya is: mono-

⁸ Ezek szerint törvénytelen gyermekeinek anyjai: Molnár Borbála („MB”), Szántó Zsuzsanna („SzS”), Réti Borbála („RB”), Salamon Eszter („E” ?), Daróczi Erzsébet és Springer Pepi. – VERESS, 2000. 81.

⁹ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például: 1826. május 1., 1829. június 22.) MOL Filmtár 5495–5496. A napló bejegyzéseinek közlésénél a mai helyesírást alkalmazzuk, természetesen amikor Wesselényi rövidítései fontosak számunkra vagy nem tudjuk feloldani azokat, akkor megmaradnak a szövegben.

¹⁰ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például: 1834. június 30., 1838. március 27.) MOL Filmtár 5495–5496.; Wesselényi naplójában a forint latin nevének (*florin*) rövidítését használja.

¹¹ PRISZLINGER, 2005. 24.

¹² Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1826. augusztus 2., 1827. május 8., 1827. november 10., 1826. február 26., 1826. június 16.) MOL Filmtár 5495–5496.

gramjaik csak a szeretői viszony miatt kialakult szorosabb kapcsolat révén kerültek be egy-egy nekik adott ajándék vagy betegségük okán a báró napi könyvébe.

A szövegpanel – amelynek segítségével Wesselényi gyakorlatilag regisztrált a szeretőivel való találkozásokról, – azt érzékelteti, hogy a báró számára ezek érzelmentes kapcsolatok voltak, ahol egyáltalán nem számított szeretőinek személyisége, azok csak nemi vágyainak kielégítésére szolgáltak. A nők nem jelentettek többet egy személytelen monogramnál. Ez a bejegyzési forma a napi rutin részévé fokozta le Wesselényi jobbágylányokkal és -asszonyokkal való együttlétét, az ebéd, a lovaglás vagy a vadászat szintjén kezelve őket. Ezt támasztják alá a névrövidítések után megjelenő strigulák is.

A nevek után írt vízszintes vonalkákat, strigulákat Wesselényi férfiasságának szimbólumaiként is értelmezhetjük. A naplóíró mintha bizonyítani akart volna, és büszke is volt a teljesítményére. Wesselényi sok egyéb tevékenységében is megfigyelhető a versenyszellem: feljegyezte, hogy milyen gyorsan ér lóval Drágba¹³ vagy Kolozsvárra,¹⁴ adott idő alatt hány métert úszik,¹⁵ hány szalonkát vagy fűrjet lő egy vadászat alkalmával.¹⁶ Szeretőivel való kapcsolatát is áthatotta a bizonyítási vágy, mintha saját magának akarta volna bizonyítani férfiasságát. A bárónak egész kiskorától fogva meg kellett felelnie a környezete által támasztott elvárásoknak:¹⁷ apja a szomjúság, az éhség és az álmatlanság türéseire szoktatta, s – ha hihetünk Ujfalvy Sándor¹⁸ emlékiratírónak – akár börtönbe is vetette fiát, ha az nem elvárásainak megfelelően teljesített.¹⁹ Wesselényi kereste azokat a területeket, ahol képességei, tudása szerint ki tudott emelkedni: akár jobbágjai közé is beállt kaszálni,²⁰ szívesen mérte össze erejét bárkivel, angliai útján pedig egy bokszmérkőzésen aratott győzelmet.²¹ Kiemelkedő szexuális teljesítménye is ugyanilyen büszkeséggel töltötte el. Egy alkalommal négy vonalkát húzott be egy „Örmné”-vel töltött éjszaka

¹³ Wesselényi Miklós gyakran járt a Zsibó és Kolozsvár közt fekvő Drágban, ahol rokonát, Wesselényi Farkast látogatta meg.

¹⁴ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például 1828. szeptember 1., 1828. szeptember 26.) MOL Filmtár 5495–5496.

¹⁵ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1828. július 12.) MOL Filmtár 5495–5496.

¹⁶ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például 1828. augusztus 28., 1828. szeptember 12.) MOL Filmtár 5495–5496.; Hadas Miklós koncepciója szerint Wesselényinél a harcias és a versengő férfi-beállítódás típusainak jellemzői is megjelennek. Utóbbira, s így a modern sportokra jellemző – többek között – a teljesítmény mérése. – HADAS, 2003. 112.

¹⁷ TRÓCSÁNYI, 1965. 29.

¹⁸ Ujfalvy Sándor (1792–1866) emlékiratíró, vadászati szakíró személyes ismerőse volt Wesselényi Miklósnak és apjának, emlékiratában hosszú fejezet foglalkozik a Wesselényi családdal.

¹⁹ UJFALVY, 1941. 45–46.

²⁰ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például 1828. április 24., 1828. július 24.) MOL Filmtár 5495–5496.

²¹ „Mr Powlett, ki néhány hét előtt egypár polgárt és policiabéli katonát összeboxolt [...] most itt mint rettetes atléta nagy respektussal tekintődik. [...] Sokat ettünk együtt, s én szerényen hallgatám elbeszélését az egész társaság által elismert erőpróbáiról. Megkísérlők a mérközést. [...] Teljes vérmérséklettel vívók ezen játékharcot, Mr Powlett semmi tekintetben sem vala veszedelmes ellenfél, minden pillanatban kapott egy-egy ütést arcába. Lehetséges, hogy e győzelem azért vala nekem oly könnyű, mivel már előzőleg egy másik nehezebbet vívék ki vele szemben a boros üvegek előtt.” – Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1822. szeptember 2.) MOL Filmtár 5495–5496.

után, angolul pedig a következő megjegyzést fűzte hozzá: „in one hour and a half”.²²

Pozsonyi tartózkodása idején az 1830-as években rendszeresen feltűnt bordélyházakban is. Egy 1836-os, követtársaival együtt tett kiruccanásáról így számolt be: „Beöthynek eszébe jutott éjjeli kalandra menni, elindultunk haton, és a Duna melletti étáblissementba vetődtünk, öt gnüdign volt. A Legislatorok nem igen jelelték ki magukat, Beöthy semmit sem, Darvay és Lutakovics miserabiliter, Balogh passive dolgoztak, Becski a feddhetetlent játszotta, én kétszer rágyújtottam. Ezen orgia nem igen illett hozzánk, de hiszen pokolba is esik egy vásár; csak hogy másként meg ne adjuk egy pár nap múlva az árát.”²³ A bejegyzésből kiderül, hogy a társaság minden tagja egy térben tartózkodott az „orgia” közben. Wesselényi mindannyiukat „értékelte”, s egyben nyugtázta saját teljesítményének kiemelkedő voltát is.

A találkozások időpontját és helyét Wesselényi egyéb tevékenységeinél is gyakran lejegyezte. A szeretőivel való együttléteinek változatos időpontjaiból („korán”, „reggel”, „délelőtt”, „délben”, „12-kor”, „délután”, „4-kor”, „este”, „vacsora alatt”, „éjjel”, „éjjel 11-kor”) arra következtethetünk, hogy a báró bármely napszakban elérhette ezeket a nőket, igaz a leggyakrabban előforduló időhatározók az „éjjel” és a „reggel”. A báró napirendje nem volt kötött, mindazonáltal gyakran, főleg a mezőgazdasági munkák idején igen rendszeressé vált, ám a naplóból úgy tűnik, ilyenkor is tudott időt szakítani a szeretőivel való találkozására, s szeretői is könnyen elérhetők voltak a számára. Azonban ez nem azt jelenti, hogy a nőknek kötelességük volt a báró rendelkezésére állniuk, előfordult, hogy Wesselényi hiába várt a találka helyszínén.²⁴ Az egyes nőkkel való találkozásai meghatározott napszakokhoz kötődnek: a naplóban hosszú időn át felbukkanó „Tr” monogram előtt általában az „este” vagy „éjjel” időhatározó szerepel, ellenben „E”-vel gyakran találkozott reggel és délelőtt.

Igen változatos a helyhatározók palettája is, amiből már egyértelműen kiderül, hogy a monogramok a zsidói uradalom területén élő nőket jelölnek. Ezek egyrészt az uradalomhoz tartozó falvakat jelölnek („Solymos”, „Hidalmás”, „Kmező”), ahol a báró szinte naponta megfordult, másrészt a zsidói gazdaság különböző területeit, pontjait („menyői erdő”, „juhok alatt”, „istállók alatt”, „fácán kert”, „kert”, „mező”, „pajta”, „berek”, „erdő”, „kápolnánál”).

Wesselényi naplójában a szeretőkkel való találkozások folyamatosan és igen sűrűn napirenden vannak. Zsidón napi rendszerességgel szakított időt az együttlétekre, sőt még akkor is találkozott szeretőivel, ha éppen vendégeket fogadott. A napló jellegéből adódóan számszerűsíteni is tudjuk az egy-egy időszakban előforduló partnerei számát, a különböző nőkkel való találkozásainak gyakoriságát, nemi életének rendszerességét. A tanulmányunk függelékében található táblázat 1826 májusát mutatja be, ami Wesselényi szerelmi életét tekintve egy „átlagos” hónapnak

²² Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1828. október 21.) MOL Filmtár 5495–5496.

²³ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1836. március 9.) MOL Filmtár 5495–5496. A bejegyzésben előforduló egyes szavak magyarázata: „étáblissement” = intézmény (francia), „Legislator” = törvényhozó (angol), „miserabiliter” = sajnálatra méltóan (latin), a „másként meg ne adjuk egy pár nap múlva az árát” kifejezés a nemi betegségektől való félelmét jelzi.

²⁴ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például 1826. október 24., 1828. július 2.) MOL Filmtár 5495–5496.

nevezhető. A báró május 8-ika és 12-ike között nem írt a naplóba, valószínűleg elutazott. A táblázat első oszlopa a hónap napjainak számát jelöli, a második oszlopban az aznap felkeresett szeretők száma, majd a harmadikban a strigulák, vagyis az aktusok száma található. A táblázatból kiderül, hogy a báró a hónap huszonhat napjából (öt nap nem írt bejegyzést) tizenhét napon találkozott szeretőivel, akikkel összesen húsz alkalommal volt együtt (három napon két lánnyal is találkozott). A táblázatból nem derül ki, de a húsz alkalommal összesen több, mint tíz nőt látogatott meg. A monogramok („Krné”, „R”, „SzS”, „Tr”, „GS”, „RB”, „MB”, „S”, „T”, „BE”, „Esz”) nagy valószínűséggel tizenegy különböző nőt jelölnek, a hónapban előforduló hasonló monogramok („R”-„RB”, „T”-„Tr”) ugyanis hosszú időszakon át egymással párhuzamosan is megtalálhatók a naplóban. Wesselényi szeretőinek köre tehát igen kiterjedt volt zsidói uradalmán. Mintahónapunkban olyan monogramok is előfordulnak, amelyek csaknem egy évtizeden át jelen vannak a naplóban (például: „Tr”, „R”, „S”), mások viszont kiesnek. Két évvel később, 1828 nyarán legalább öt új monogramot találhatunk.

Wesselényi egyes kapcsolatai igen hosszú életűek voltak. 1838-ban, száműzetése idején Kelet-Magyarországra utazott, s egy este a határ mellől, kockáztatva elfogatását, hazaszökött pár órára Zsidóra. Rövid szatmári tartózkodása idején több zsidói jobbágy felkereste, köztük egykori szeretői is, akikkel el is töltött néhány éjszakát. Például meglátogatta őt a naplóban már 1826 elején előforduló „S”, „Tr”, „CsTr”. „S”-sel kapcsolatban a következőket írta: *„A hű lélek még éjjel, sárban esőben fel jött hozzám. Nála igaz hogy »a szív nem vénül«. Mintegy húsz éve, hogy ifjúúi szeretet vezette karjaim közé; mindig és szakadatlan hű és hév volt hozzám szeretete, és most is szintoly forró, mint valaha. Engem oly igazán soha senki sem szeretett mint ő. Hajdani kedves emlékek és = fűszerezték a rövid éjt.”*²⁵ A bejegyzés alapján akár szorosabb érzelmi kapcsolatot is feltételezhetnénk köztük, de Wesselényi csak „S” érzelmeiről írt, saját maga érzéseiről – bizonyára nem véletlenül – semmit sem tudunk meg.

A naplóból kiderül, hogy Wesselényinek nem okozott különösebb gondot egy nap akár több nővel is találkozni, komoly érzelmi kapcsolat valószínűleg nem fűzhetett hozzájuk. Az „S” hű érzéseiről szóló bejegyzést követő hét napban három lánnyal is eltöltött egy-egy éjszakát.²⁶ A nők tudhattak egymásról, gyakran küldött ugyanis másoknak egy-egy forintot, amit közvetlenül a találkozás után, a másik nő monogramjával és a pénzösszeg feltüntetésével jelzett.²⁷ Az 1838-as szatmári találkák egyikén egy volt szeretője kerítőnőként is közreműködött: egy fiatal lányt küldött a bárónak: *„Zsidóról az Örmni küldött egy hajadon friss és derék feladatot; még tegnap érkezett, de ma este feléig nem voltam egyedül, ekkor az erdőbe =.”*²⁸

²⁵ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. június 11.) MOL Filmtár 5495–5496.

²⁶ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. június 15., 1838 június 18., 1838 június 19.) MOL Filmtár 5495–5496.

²⁷ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például: 1827. január 31., 1827. május 4.) MOL Filmtár 5495–5496.

²⁸ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. június 18.) MOL Filmtár 5495–5496.

Wesselényi igen gyakran pénzt is adott a jobbágylányoknak, ami 2-3 forinttól 10-12 forintig terjedt.²⁹ Ez feltételezhetően nem a szexuális szolgáltatás ellenértékeként jelent meg, ugyanis előfordult, hogy semmit sem adott, vagy amikor adott, akkor sem mindig ugyanakkora összeget. Emellett néha ajándékkal is kedveskedett a lányoknak. A báró más alkalmakkor is kölcsönzött jobbágyainak, megszorult embereit anyagilag is segítette („Egy loknis embernek kinek tehene megdöglött 20fl.” vagy „Juhász Andrisnak kölcsön 16fl.”).³⁰ Szeretőinek valószínűleg akkor adott több pénzt, ha erre az illető megkérte, ugyanis vásárok előtt gyakran nagyobb összegek jelennek meg a bejegyzések után. A napló vizsgálatánál feltűnik, hogy egy új monogram megjelenésénél az első alkalmakkor jóval nagyobbak az összegek, mint általában, majd a harmadik-negyedik találkozásra mérséklődik a „juttatás”. A találkák után gyakran küldött 1-2 forintot más jobbágylányoknak vagy a lányok gyerekeinek,³¹ de az is előfordult, hogy szeretője férjének adott kölcsönt.³²

A kialakult bejegyzési mód után elvétve egyéb megjegyzéseket is találunk. Ezek azért érdekesek, mert Wesselényi angolul vetette papírra azokat, pedig a naplójában egyébként ritkán előforduló idegen nyelvű részek kizárólag németek, és elsősorban betegségeinek diagnózisai vagy azok gyógyításának leírásai. E megjegyzéseket akár orvosaitól is hallhatta ezen a nyelven. Az angol szövegekre nehezebb magyarázatot találni: talán bizonyos dolgokat szégyellt leírni, s esetleg nem érezte annyira illetlennek ezek lejegyzését, ha egy hazai földön kevésbé ismert idegen nyelven veti papírra azokat.³³ Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy angol nyelvű megjegyzései általában magukra az aktusokra vonatkoznak: leginkább saját szexuális teljesítményével kapcsolatos büszke megállapítások („in two hours”, „the first time in my life”, „more then an hour”, „the little M – but I could not deflauwer her”),³⁴ vagy nemi betegségre való utalások („before it i had a pollution too. in the morning I made the Distressing dtection of a horrid clap”).³⁵

Wesselényi naplója alapján a zsidói uradalom patriarchális közösségként jelenik meg, ahol a báró mint a jobbágyait óvó és büntető földesúr jelenik meg. Ez a viszony azon alapult, hogy maga Wesselényi amellet, hogy birtokai ügyeinek legfőbb intézője volt, rendszerint személyesen is megjelent birtoka különböző pontjain: naponta végigjárta a környező falvakat, megtekintette a ménését, a mezőgazdasági munkák idején pedig jobbágyai között volt. Erdély egyik legnagyobb birtokosa maga is beállt dolgozni, a lovak belovaglója mellett akár kaszált is, de saját maga

²⁹ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például 1828. április 10., 1828. május 10., 1828. június 24.) MOL Filmtár 5495–5496.

³⁰ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1828. július 28., 1828. március 19.) MOL Filmtár 5495–5496.

³¹ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például 1828. május 4., 1828. június 29.) MOL Filmtár 5495–5496.

³² Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1829. június 30.) MOL Filmtár 5495–5496.

³³ Tóth Nóra szakdolgozata közli ezt az elméletet. – TÓTH, 2002. 32.

³⁴ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1827. április 19., 1827. május 7., 1828. október 17., 1830. január 25.) MOL Filmtár 5495–5496.

³⁵ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1830. január 25.) MOL Filmtár 5495–5496.

oktatta embereit új ismeretekre és a gépek kezelésére is.³⁶ Jobbágyaival tehát szinte naponta találkozott, így alakítva ki velük közvetlen viszonyt.

Ha jobbágyaival történt valamilyen baleset, megbetegedtek vagy komoly anyagi kár érte valamelyiküket, gyakran feljegyezte naplójába, segített nekik, pénzt kölcsönzött. („Reggel lementem Kat. Pistához, nagyon beteg lévén.”, „Malomba a molnár a kerék alá esvén”).³⁷ A zsibói uradalomban jobbágyokkal kapcsolatos reformeszméi gyakorlati megvalósításaként iskolákat, kisdédóvókat alapított, gazdatisztképzést indított el. Személyesen oktatta embereit facsemeték ültetésére, burgonyát és lucernamagot osztott közöttük ingyen, továbbá földet is juttatott nekik ezek elvetéséhez. Az uradalomhoz tartozó Karikán iskolát állíttatott fel, és faiskolákat, veteményeskerteket osztott ki mezőgazdasági gyakorlatra az iskolában tanuló gyermekeknek. Legismertebb helyi alkotása a törökbúza-alapítvány volt, aminek létrehozására saját kukoricatizedét ajánlotta fel egy olyan alapba, amelyből a megszorult jobbágyok kamatmentesen kölcsönözhetek.³⁸

A patriarcha azonban nem csak óv, segít, hanem büntet is. Emberei ezt is közvetlenül, „saját bőrükön” tapasztalhatták. Jobbágyai – pere kapcsán – vallottak a báró kegyetlenkedéseiről, gorombaságairól 1835-ben.³⁹ Széchenyi is kifakad miatta, erényszövetségük elleni vétekként jegyezte föl, hogy a báró összeverte saját vadászát.⁴⁰ A zsibói világtól bizony ez sem volt idegen. A középkori földesúr szerepében tetszelgő idősebb Wesselényi Miklós nem egyszer szintén megverte az embereit.⁴¹ Wesselényinek tehát személyes hatalma volt jobbágyai felett, mindenről tudnia kellett uradalmában, még a házasságkötések kapcsán is kikérték a véleményét és az engedélyét: „Zsibóról írják, hogy Pi terhes Boldizsártól, és kéri engedjem meg, hogy mehessen hozzá. Siettem válaszolni és megegyezésemet megírni.”⁴² – írja egy Zsibóról kapott levélre reagálva naplójában.

1835-ben, száműzetésének első hónapjaiban a báró levelet kapott jószágigazgatójától, amelyben az a jégkárokról számol be. Wesselényit az anyagi veszteség kevésbé rázta meg, elsősorban emberei sorsa foglalkoztatta: „De a szegény emberek mit fognak csinálni, és honnan és miből fogom őket segíteni megszorult állapotukban?”⁴³ Pár hónappal később, amikor arról értesül, hogy jobbágyai egy birtokkisajátítás kapcsán pert kezdeményeztek ellene, így fakadt ki naplójában: „A zsidóiak feladást tettek ellenem; éppen ők, kik iránt gyengeségig menő hajlandósággal viseltettem, kiket gyermekeimnek tekintettem, és éppen most midőn ellenségeim mindenfelől ostromolnak, midőn azt lehetett azt kellett volna hinni, hogy ők fognak felszólalni és kérni elűzött pártfo-

³⁶ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például 1828. április 24., 1828. július 18., 1828. október 24.) MOL Filmtár 5495–5496., UJFALVY, 1941. 263.

³⁷ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1827. december 9., 1828. március 22.) MOL Filmtár 5495–5496.

³⁸ TRÓCSÁNYI, 1965. 79–81.

³⁹ TRÓCSÁNYI, 1965. 314.

⁴⁰ Széchenyi, 2002. 1826. december 10.

⁴¹ Többek között fia egyik nevelőjét, Tőkés Jánost is összevagdalta egyszer. – TRÓCSÁNYI, 1965. 30.

⁴² Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. október 18.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁴³ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. június 12.) MOL Filmtár 5495–5496. Ezért merülhet fel a következő évben ménese eladásának terve. – TRÓCSÁNYI, 1965. 314.

gójuk közikbe leendő vissza térhetését!”⁴⁴ Wesselényi párfogóként való önmeghatározása, s a jobbágysora használt „gyermekeim” kifejezés a báró által is tudatosan gyakorolt patriarchális viszonyt érzékelteti.

A patriarchális sémákban gyökerező szerepek alapján alakult a földesúr és jobbági származású szeretőinek kapcsolata is, amit a köztük fennálló hatalmi viszony alapján értelmezhetünk. A jobbágysorban élő nők valószínűleg nem mondhattak ellent Wesselényinek, vele való kapcsolatuk a bejegyzések alapján rendszeresnek és gyakran mondható. Feltételezhetjük, hogy ez a fajta viszony elfogadott volt a helybeli lányok és asszonyok körében, Wesselényi „háremének” kiforrott rendszere zökkenőmentesen működött. Ezek a nők készek voltak rá, sőt természetesnek vették, hogy testüket adják a földesúrnak, aki pénzzel, ajándékokkal viszonzta „szívességüket”. Idősebb Wesselényi Miklós zsidói szerelmi kalandjairól nincsenek forrásaink, de úgy tűnik, hogy a jobbágylányok beleszülettek ebbe a rendszerbe. Ifjabb Wesselényi asszonyszeretőinek férjei szintén tudhattak a kapcsolatokról, hiszen egy viszonylag zárt közösségben nem maradhatott titokban, hogy a földesúr egyszerre ilyen sok szeretőt tart, de valószínűleg semmiféle beleszólásuk nem lehetett a kialakult helyzetbe.⁴³ A zsidói asszonyok vérmérsékletének, illetve a zsidói „klíma” érzékeltetésére Kemény Zsigmond naplója nyújt segítséget. Kemény 1846 júliusában járt Zsibón, s egyik első éjszakáján már hívatlan vendége volt: „Tizenegy órakor meglátogatott Róza, a szép kovácsné. Ő azt hiszi, hogy férje főbe lőné, ha megtudná e kalandját. Mondják, miként bőségteljes. Nem munkás embernek, ki aztán mélyen alszik, való e szenvedély.” Róza csupán másnap hajnalban távozott a zsidói vendég szobájából.⁴⁵

Pozsony és Pest: a bordélyházak és prostituáltak világa

Wesselényi nemcsak Zsibón alakított ki szeretői kört maga körül. Az 1835 és 1839 között Pesten és Pozsonyban élő báró följegyzései között is megjelennek a monogramok. Ezek természetesen nem zsidói jobbágylányokat és -asszonyokat takarnak, hanem a két nagyváros prostituáltjait. A jelölés minden eleme megegyezik a zsidói időszakban kialakulttal, egyedül pénzüsségeket nem tüntet fel a naplóíró. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy maga a napló változik e tekintetben az 1820-as és az 1830-as évek eleje között: míg korábban a legkisebb kiadásait is feljegyezte (pesti tartózkodásai idején például a vízpénzt vagy a konflis árát) addig később ezek már nem jelennek meg. Így azt sem tudjuk, hogy a hivatásos örömlányoknak mekkora összegeket fizetett.

⁴⁴ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. augusztus 25.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁴³ A modern világ gyorsan változó struktúrái alakították át gyökeresen a szexualitást a 19. században. Ez elsősorban a meglévő közösségi formák felbomlásának folyamatát jelent. BUDA, 2002. 37. Wesselényi zsidói uradalma azonban távol állt viktoriánus kor által hozott változásoktól, akár évszázadok alatt kialakult szexuális szokások is továbbélhettek, amit a közösség viszonylagos zártsága is segített.

⁴⁵ KEMÉNY, 1966. 1846. július 28. és 29.

A Pozsonyban eltöltött időszak alatt pár bordélyházi kaland és néhány ismeretlen prostituált mellett hat-hét monogram jelenik meg rendszeresen.⁴⁶ Az egyes örömlányok ismerték egymást, valóságos hálózatot alkothattak. A kéjhölgyek e csoportja az országgyűlés berekesztése után át is költözött Pestre, ez magyarázza, hogy Wesselényi szeretői között a két városban nagy volt az átfedés. A csoport egyébként ismert lehetett a követek körében, Nettiékhez (így hívták az egyik örömlányt) ugyanis nemcsak Wesselényi járt rendszeresen: „A kedves kis Nettiimmél és barátaimat együtt találám vacsorán.”⁴⁷ – írja egy helyen, máskor pedig: „A kis Netti-nél, keservesen megsiklaltam tudtára adván, hogy vissza fogom magam tőle vonni, mert látom, hogy Kossuth a kedveltje. Ártatlan jó kisleány, és azért legkisebbre sem hibáztatom, hogy neki Kossuth nálamnál inkább tetszik; ízlése helyes és természetes.”⁴⁸

A családos nők lakásukban fogadták a bárót, előfordult, hogy a háziak érkezése miatt az utolsó pillanatokban kellett lemondaniuk a találkozót.⁴⁹ Leggyakrabban a „Lri” névrövidítéssel találkozunk Wesselényi följegyzései között, az illető hölgyet 1836 márciusa és májusa között tizenhatal alkalommal látogatta meg. A központi szereplő azonban vitathatatlanul Netti, aki a többi lánnyal is ismeretségben volt. A báró vele és a kislányával szorosabb kapcsolatba került, nem ritkán anyagi segítséget nyújtott nekik, az 1838-as pesti árvíz idején pedig őket is biztonságba helyezte.⁵⁰ Később a kislány munkakeresésébe is beleszólt, tanácsokat adott, s komolyan kétségbeesett, amikor az nem hallgatott rá. Naplójában több ízben kifejtette, hogy Nettiéket sok magasabb rangú ismerősénél is többre tartja.⁵¹

Az 1830-as évek hosszabb naplóbejegyzéseiben már egyszeri vagy rövidebb ideig tartó kalandjai is feltűnnek.⁵² A naplóban hat-hét ilyen kapcsolat jelenik meg, az árvíz után például több nő is felkereste, s akadt közöttük olyan is, aki a vízből való kimentésért „köszönetül mindenét adta”⁵³. A rövid, gyakran csak egyetlen alkalmat megért kapcsolatoknál a báró a nőt keresztnevével vagy annak rövidítésével jelölte, s leírta a megismerkedés történetét is. Ezek a bejegyzések világítanak rá

⁴⁶ 1848-ban – Spira György szerint – a prostitúció az egyetlen olyan ága a szolgáltatóiparnak, amely át tudta vészelní a válságot, 1850 végén ötvenhárom bordélyház működött Pesten. – SPIRA, 2000. 57.

⁴⁷ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. szeptember 24.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁴⁸ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1836. március 21.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁴⁹ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például: 1836. március 23., 1836. április 26.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁵⁰ „Holmi itt lévő házi bútoraimat szegény kis Nettiéknek adtam, és azon kívül 87 ft-ot; szegények Pestre akarnak költözni.” Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1836. április 13.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁵¹ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például: 1835. július 8., 1838. szeptember 30.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁵² Például: „Ma délelőtt egy szép menyecske látogatott meg, még pedig hívatlan, és forró vére egyszeri kedvveléssel nem érte el =” Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. augusztus 26.) MOL Filmtár 5495–5496. Legmagasabb rangú szeretője a fentebb már említett Gyürkiné, Vay Ábrahám máramarosi követ lánya. A grófné neve 1835 nyarán, őszén gyakran feltűnik a naplóban, de Wesselényi nem érezte jól magát a kapcsolatban, így abbamaradtak a találkozások. Érdeklenség, hogy a grófné 1836. január végén született Ábrahám fiának akár Wesselényi is lehet az apja, mert kapcsolatuk 1835 májusában már biztosan tartott.

⁵³ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. május 4.) MOL Filmtár 5495–5496.

szeretői viszonyainak többszintűségére. Egyszeri kapcsolatai ugyanis nem a megszokott szövegpanelként jelennek meg, hiszen a nő nevét nem is mindig tudhatta pontosan. Ezeknél a kalandoknál a partnereit nem ismerte, és nem állt fent az a fajta hatalmi viszonyrendszer sem, amely a jobbágyi származású nőkkel való kapcsolatokat befolyásolta, illetve fizetés ellenében történő szolgáltatás igénybevételéről sem volt szó, mint a prostituáltak esetében. Ezek a kalandok izgalmas kihívást jelentettek a számára, ezeket a nőket ugyanis meg kellett hódítani. Ezzel szemben a monogramokkal jelzett nők egy bármikor elérhető hálózat elemeiként, egy kényelmesen bejáratott rendszer részeként jelentek meg az életében, megszerzésük nem tellett a báró különösebb erőfeszítésébe, együttléteik a napi rutin részét képezték.

Az örökös félelem: a nemi betegségek

A gyakori nemi kapcsolatoknak legalább két kellemetlen következménye lehetett: a nemi betegségek és a nem kívánt gyermekek születése. Az orvostörténeti irodalomban Wesselényi halála óta téma betegségeinek, ezen belül pedig nemi betegségeinek jellege, a szakirodalom egyik ága szembaját is a szifilisszel magyarázza.⁵⁴

Wesselényi naplójában kalandjai után gyakran találhatók utalások arra, hogy a báró nemi betegséget kap el szeretőitől, és fél tőle, hogy ez ismételten bekövetkezik. Egy ilyen betegség lefolyását igen jól végigkövethetjük az 1838. áprilisi naplóberegvezései alapján. Április 9-én írta a következőket: „Tegnap este már bizonyos viszketést éreztem a leggyanúsabb helyen, ma lóháton alkalmatlan volt. Megmutatám Balognak, apró kása formák, mint egy tíz. Ő biztat, de egészen jót nem állhat. Átkozott felfedezés. Ha valóban az, mitől félnem kell, mástól nem kaphattam mint Lri vagy Cli-től. Ezt csakugyan nem hittem volna, és az utolsót most is lehetetlennek tartom.”⁵⁵ Az orvos azt tanácsolta, hogy még várjon egy napot, de amikor Wesselényi másnap megvizsgálta magát már bizonyos volt a baj, s így „bizonyos a pokolnak újabb megnyílt”.⁵⁶ Betegségét tehát komoly gondként élte meg, bosszúsága nagyobb volt, mint amit szembajával vagy lábán szerzett, rendre kiújuló sebével kapcsolatban érzett. Ő is érezte, hogy utóbbi két betegsége nem megelőzhető, s kezelésükért mindent megtett, de nemi betegségei saját elővigyázatlansága miatt alakultak ki. Az 1838-as történet több mint két hétig tartott, de pár hónap múlva már újból azt olvashatjuk: „Megint egy ostobaság, és legfeljebb egy úrfinak megbocsátható botlás; alig szabadulék az aggodalomtól, és ismét egy okot adék reá.”⁵⁷

Saját maga „kankó”-ként említette betegségét.⁵⁸ A kankó, vagy latin nevén gonorrhea, más néven tripper a „*Neisseria gonorrhoeae*” baktérium által okozott, legtöbbször nemi úton terjedő betegség. A baktérium nagyon fertőzőképes, s a szexuális szabadosság komoly veszélyforrás a fertőzés terjedése, illetve az újrafertőzöttség

⁵⁴ BÍRÓ, 1976., KARASSZON, 1976., MISKOLCZY, 1976.

⁵⁵ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. április 9.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁵⁶ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. április 10.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁵⁷ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. szeptember 16.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁵⁸ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1836. május 30.) MOL Filmtár 5495–5496.

kialakulása szempontjából.⁵⁹ Férfiaknál a leggyakoribb tünetek az eleinte savós, később bő gennyes folyás a hugycsőnyílásban, a vizeléskor tapasztalható csípő, égető érzés („egy hétfői igen csekély öröm hetekig folydogáló nehéz cseppekkel lészen sirtandó”), a kellemetlen bőrjelenségek („Az apró hólyagocskákat kibomolva találtam.”, „egy gyenge nyomásra kibuggyan a keserűség gyöngye”, „viszketést éreztem”) és az ízületi fájdalom („ágyékomban is fájdalmat éreztem.”). Wesselényinél tehát az összes tünet megtalálható, nem kételkedhetünk tehát betegsége pontos diagnózisában. Orvosától porokat kapott ilyen alkalmakkor („Lefekvés előtt újra vettem 3 szem Blenhoroint.”).⁶⁰

A naplójában azonban az efféle kellemetlen esetek idején érzett bosszúsága nem a betegséggel járó fájdalom kapcsán jelent meg, ami igencsak meglepő. A báró elsősorban arra panaszkodott, hogy így „böjtölni” kénytelen, illetve félt, hogy szégyenben marad betegsége miatt.⁶¹ Élete minden területén megjelenő teljesítménykényszere nem engedhette, hogy a mindig teljesíteni kész férfi képén csorba essen.

A gondoskodó apa

Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekeiről több forrás is a rendelkezésünkre áll. Sok egyszeri kalandja miatt valószínűleg ő maga sem tudta pontosan hány gyermeke lehet. Fattyú gyermekeinek nagy száma közismert tény volt, perével kapcsolatban erre vonatkozóan is gyűjtött adatokat a kancellária.⁶²

Ujfalvy Sándor tizenhárom törvénytelen gyerekről szól emlékiratában.⁶³ Ezek közül naplója és levelei alapján hét nevet tudtam azonosítani. Két lányával, Katicával és Rózsival igen sokat foglalkozik naplójában, ők ugyanis Pesten nevelkedtek, így Wesselényi szorosabb kapcsolatban maradt velük. 1838-ban – mint ahogy azt fentebb már említettük – hazaszökött Zsibóra, az udvarházba nem is ment be, ellenben a családi sírboltot illetve két gyermekének nyughelyét, „szegény kis Ádámom és a kedves Ilka sírját”⁶⁴ felkereste. Ilka 1835-ben még élt, a báró jószágigazgatója, Kelemen Benjámin tudósított róla a kényszerű száműzetését kezdő Wesselényinek.⁶⁵ Kelemen több gyermekére is utalt ebben a levélben: „Írja Kelemen hogy a többi is hála Istennek mind szép és egészséges, nőnek, s derekak, s nekem nem szabad őket látnom.”⁶⁶ Egy 1838-as bejegyzésből kiderül, hogy Ilka és Ádám anyja „E” volt, s

⁵⁹ A betegség leírása: Orvosi, 1969. 536–537.

⁶⁰ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (az idézetek az alábbi helyekről származnak: 1838. április 10., 1835. május 26., 1835. május 25., 1838. április 9., 1835. június 4., 1835. június 9.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁶¹ „Clí nálam, de még böjtölnöm kell, ámbár nem igen van már aggodalomra ok.” Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. április 17.) MOL Filmtár 5495–5496. „Lehet hogy délután károm lesz benne, mert R hozzám fog jönni; szegyenbe maradni is nagy baj lenne.” Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. október 20.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁶² TRÓCSÁNYI, 1965. 319.

⁶³ UJFALVY, 1941. 299.

⁶⁴ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. június 27.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁶⁵ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. május 31.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁶⁶ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. május 31.) MOL Filmtár 5495–5496.

más gyermekeit is említi naplójában: „Tr” szülte neki Pistát, de volt egy Károly és egy László nevű fia is, s valószínűleg az ő testvérük volt az a Rózsi, aki Pesten nevelkedett.⁶⁷ Wesselényi egy 1850-es keltezésű Deákhhoz írt levelében pedig a következőket olvashatjuk: „Édes Ferkóm! E sorokat közkatonának besorolt Laczi fiam írja, ki néhány napi szabadsággal Troppau mellől, ahol fekszik, itt van.”⁶⁸ Összességében tehát Katica, Rózsi, Ilka, Ádám, Pista, Károly, Laci nevű törvénytelen lányait és fiait ismerjük név szerint.⁶⁹ Gyermekeit saját nevéhez hasonló névre kereszteltette, Pesten nevelődő lányai vezetékneve Versényi volt.⁷⁰

A napló alapján gyermekei közül csak a két Pesten nevelkedő lányával való viszonyát tudjuk pontosabban rekonstruálni. Őket komoly anyagi támogatással Tänzer Lilla pesti leánynevelő-intézetében helyezte el az 1830-as évek második felében.⁷¹ Sok bejegyzés utal arra, hogy lányaival intenzíven tartotta a kapcsolatot. Pesti tartózkodásai alatt naplójában rendszeresen az erre utaló bejegyzések, sőt mint ismétlődő formula („gyermekeimnél”) beilleszkedett az egyszavassá, rövidítetté váló, a napi rutin részeként a naplóba kerülő cselekvések közé. Az 1838-as pesti árvíz idején az elsőik között helyezte biztonságba őket.⁷² Miután Tänzerék Károlyi István jóvoltából Főtra költöztek, Wesselényi itt is többször meglátogatta lányait, de volt, hogy Bártfayné hozott hírt felőlük. Természetesen börtönbe vonulása előtt is hozzájuk szaladt el utoljára. A lányok akár még az 1840-es évek közepén is Tänzer intézetében lehettek, 1846-ban ugyanis Kemény Zsigmond látogatta meg őket Pesten, s valószínűleg Kata hazatérésére utal Fáy András egy 1847-es levele: „Katika kisasszonyt, mindnyájan, kik ismerjük, szívfájdalommal bocsátjuk el. Ritka jó lélek. Adjon az ég minél több örömet neki élete pályáján, mert bizony megérdemli.” Wesselényit halálos ágyánál felesége mellett Katica lánya ápolta 1850-ben.⁷³

Többi gyermekét is rendszeresen támogatta. 1844-ben, amikor hazatért Zsibóra, két fia fogadta, akik mellé egy Szász Károly által ajánlott nevelőt akart hozatni.⁷⁴ A zsibói jobbgység soraiból származó szeretőinek gyakran adott pénzt gyermekeik számára is, nem kizárt, hogy ezek is a sajátjai voltak. Egy 1838-as bejegyzés is

⁶⁷ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. június 19. és 1838. június 23.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁶⁸ Wesselényi Miklós levele Deák Ferenchez (1850. április 9.). WESSELÉNYI, 1904.

⁶⁹ Szintén hét gyermeket említ a periratokban előkerülő adatok alapján Veress Dániel is. (Hozzáteszi, hogy szerinte ennél a számnál valójában több gyermeke lehetett a bárónak.) – VERESS, 2000. 81.

⁷⁰ VERESS, 2000. 81.

⁷¹ Tänzer Lilla vidéki úrilányok nevelését és nyelvekre való oktatását vállalta, de gondoskodott arról is, hogy az egyes lányok a nekik való társaságba kerüljenek. Valószínűleg Bártfay László volt, aki Wesselényinek Tänzer intézetét ajánlotta. – KOZOCSA, 1938. 10. Tänzer intézetében nevelkedett Szendrei Júlia is. – JENEI, 1969. 223.

⁷² „Míg az elküldött hajósok megtértek, gyermekeim ölelésére siettem; őket frissen és jó szobában találtam; Rózsi minden félelem nélkül.” Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. március 14.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁷³ Wesselényi lányaival való kapcsolatához: Ifj. Wesselényi Miklós naplója (lányaival való kapcsolatára vonatkoznak: 1838. március 14., 1838. augusztus 17., 1838. augusztus 23., 1838. szeptember 1., 1838. március 19., 1838. május 2.) – MOL Filmtár 5495–5496., Fáy András levele Wesselényi Miklóshoz (1847. március 14.) – WESSELÉNYI, 1906., BÁRTFAY, 1969. 1850. április 21.

⁷⁴ Wesselényi Miklós levele Kemény Zsigmondhoz (1844. július 12.) WESSELÉNYI, 1901.

arról tanúskodik, hogy segítette a gyermekeit: „Dolgoztam Kelemenékkal. Legelőbb is a gyermekek pénzét hoztuk tisztába; ez egész napunkat elfoglalta.”⁷⁵ Ujfalvy jegyzi meg jobbáglányaival kapcsolatban, hogy „az anyává váltakat minden szükségekkel ellátta, a gyermekeket gondosan neveltette, semmi költséget se kímélve tőlük. Mindvégig atyai gyöngéd szeretettel ápolta és halála után tíz-tízezer ezüstforintot hagyományozta.”⁷⁶ Wesselényi végrendeletében négy törvénytelen gyermekét jelölte meg, akik 10–10 000 forintot kaptak.⁷⁷ Elképzelhető, hogy ekkor már csak ez a négy élt törvénytelen fiai és lányai közül.⁷⁸

Egy „romantikus” szerelem

Wesselényi szeretői kapcsolatainak tüzetesebb vizsgálata után sem tudunk meg sokat a báró érzéseiről, regiszterjelleggel számon tartott viszonyaira egyáltalán nem reflektált a naplójában. Az érzéseihez és a nőkhöz való viszonyához tehát kapcsolatainak írásban megjelenő formájából közelíthettünk. Ilyen módon megállapítottuk, hogy szeretőit kizárólag nemi vágyainak kielégítésére szolgáló eszközökként kezelte, csupán napirendi pontként jelentek meg naplójában. A korszak romantikus férfiideáljaként számon tartott Wesselényinél a monogramok kapcsán egyáltalán nem fedezhetünk fel mélyen megélt szerelmi érzést. Vajon található-e bármilyen szerelemre utaló jel a följegyzéseiben?

A napló „bőbeszédű” időszakában, 1835 és 1838 között végigkövethetünk egy romantikus érzésekkel áthatott, beteljesületlen szerelmi szálat. A napló több, mint tízéves „zsibói” időszakában egy ilyen kapcsolat nem „derülhetett volna ki” számkra, azonban Széchenyi naplójának segítségével az 1820-as években is felfedezhetünk egy Wesselényi-szerelmet. Wesselényi rövidebb pesti tartózkodásai idején gyakran tűnnek fel naplójában a „Marie” és a „Z. Marie” bejegyzések.⁷⁹ Ezek nagy valószínűséggel Széchenyi Mária grófnőt, Zichy László feleségét takarják.⁸⁰ Saját kommentárjainak hiányában Wesselényi iránta táplált szerelmes érzéseire csak a Széchenyi-napló egy utalásából következtethetünk.⁸¹

Ez alkalommal egy 1830-as évekbeli szerelmével foglalkozunk, amit részletesen tárgyalt a saját naplójában. 1835 májusában ismerkedett meg a Brudermann családdal. A bejegyzésből kiderül, hogy a két évvel korábban Pozsonyba költöző pol-

⁷⁵ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. július 2.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁷⁶ UJFALVY, 1941. 300.

⁷⁷ KARDOS, 1905. II. kötet 498.

⁷⁸ Wesselényinek élete egyetlen, 1845-ben kötött házasságából két törvényes fia született. Házasságát a mellette szobalányi, ápolói minőségben dolgozó Lux Annával egyértelműen születendő fia törvényesítése miatt kötötte. – PRISZLINGER, 2005. 36.

⁷⁹ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1828. január 25., 1829. január 6.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁸⁰ PRISZLINGER, 2005. 9.

⁸¹ „Esküdjem meg apám sírján, hogy Cr[escence]-t mindig tisztán és erkölcsösen fogom szeretni. A pokol minden átkát vonjam magamra, ha megszegném eskümet. – Marie-ről beszélt nekem -. Ő is éppoly mélyen szenved és érez talán, mint én.” SZÉCHENYI, 2002. 1826. február 7.

gárcsalád feje egy öt lányát egyedül nevelő özvegyasszony volt.⁸² A következő hetekben a „Brudermannékhoz” bejegyzés rendszeressé válik a naplóban. Júliusban jelent meg először konkrétan „a szép Marica”⁸³ neve, másfél hónap múlva pedig Wesselényi már-már szerelmet is vallott neki naplójában: „a szép Maria nem hideg irántam, de én sem vagyok messze a szerelmességtől”.⁸⁴ A kapcsolat azonban nem alakulhatott ki, a család feje eltiltotta a bárót a fiatal lánytól.⁸⁵ Ennek pontos oka nem derül ki, valószínűleg Wesselényi politikai pereit, illetve szerelmi ügyei kapcsán kialakult rossz híre miatt nem nézték jó szemmel a közeledését.⁸⁶ Ezután a báró egy tejeslány, Kristel boltjában rendezkedett be, ahonnan lopva figyelhette Marie-t, ha az éppen a szemben lévő házban lakó testvérénél járt látogatóban.⁸⁷ A kapcsolat a boltos lány közvetítésével folyt, a báró és Marie nála tudtak levelet váltani.⁸⁸ A Marie-ra vonatkozó bejegyzések ezután egyre ritkulnak, a kapcsolat valószínűleg Wesselényi börtönbe-, majd Gräfenbergbe vonulásával szakadhatott meg végleg.

A Marie-kapcsolat már a naplóban megjelenő formáját tekintve is erősen eltér az eddig tárgyalt szeretői viszonyaitól. A lány teljes keresztnévén jelenik meg a naplóban, sőt családnevét is ismerjük. Wesselényi egész mondatokban, olykor emelkedett, irodalmias stílusban fogalmazta meg vele kapcsolatos mondanivalóját. A kapcsolat 1835 második felében a naplóban leggyakrabban megjelenő témák között szerepelt. A báró minden találkozásukat feljegyezte, akkor is ha nem beszélt a lánnyal csak látta őt. Így a Marie-kapcsolat a regiszterjelleggel vezetett témák közé került, igaz semmilyen rendszeresen ismételt formula nem alakult ki a lejegyzésére. Sőt a lány esetében továbbfejlődött a – naplóíró már uraló – regiszter: minden találkozásukat feljegyezte, akkor is, ha nem beszélt a lánnyal, csupán csak látta őt, és azt is fontosnak tartotta megemlíteni, ha Marie nem jelent meg olyan alkalmakkor, amikor pedig számítani lehetett rá (pikniken, színházban).⁸⁹ A bejegyzések tartalmukban is erősen elütnek a többi kapcsolatánál tapasztalhatóktól: a lánnyal való találkozásairól kis, lényegtelennek tűnő történeteket mesélt el, s hosszasan írt saját érzéseiről is.

Ezek segítségével közelebb kerülhetünk kapcsolatuk jellegéhez. A kis történetek elbeszélésekor a szerelemes a külső szemlélő számára jelentéktelennek tűnő eseményeket említ: mindent fontosnak tart megjegyezni, amiből a kapcsolat erősségére, és annak viszonzottságára következtethet. A család rosszallása miatt Wesselényi és Marie kapcsolatában különösen felértékelődött minden apró történet. Így

⁸² „Több ízben láttam már őket, és még máig nem beszéltem velük. Egy tisztas anyának ezen öt igen szép leánya atyjuk halála után - ki Kopcsányban ménesmester volt - már két esztendő óta itt laknak.” Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. május 25.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁸³ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. július 14.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁸⁴ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. szeptember 3.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁸⁵ Ez többször is előfordult: Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. szeptember 13. és 1836. január 8.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁸⁶ Gyürkinével való kapcsolatáról: „oly okatlanul teszi, hogy már köz városi hír, hogy velem a legszorosabb összeköttetésben áll” Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. július 30.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁸⁷ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1836. március 5.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁸⁸ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1838. április 21.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁸⁹ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (például: 1836. május 3.) MOL Filmtár 5495–5496.

tudhatjuk meg, hogy a lány, bár irtózott a kutyáktól, mégis megcirógatta Wesselényi kutyáját, amikor a báró azzal együtt ment fel hozzájuk. Más alkalommal Marie a báró szakállát találta túlságosan hosszúnak, mire a férfi a következő látogatására megnyírta azt. Wesselényi gyűrűt adott a lánynak és hajfürtöt kért tőle. Marie pedig látni kívánta az ifjúság által Wesselényinek ajándékozott billikomot, és kiderül, hogy a lánynak volt egy Wesselényit ábrázoló litográfiája is.⁹⁰

A báró találkozásai rövid „eseménytörténetének” följegyzése mellett gyakran reflektált saját érzéseire is. Ezeket a gondolatokat általában a lányhoz vagy az égiekhez intézett kérdések, fohászok, vallomások formájában fogalmazta meg. *„Hát oly nagy vétek, hogy Marie-t szeretem és általa szerettetek?”*⁹¹ – tette fel a kérdést, miután a tudomására jutott, hogy a lány családja nem nézi jó szemmel a románcukat. *„És így ketté van vágva ezen egyedül csak érzés fonta szép lánc, mely rózsákkal kezdett újra az élethez kötni. [...] Én elvonulok tőled, de el nem felejtetek; él keblemben képed, ha szinte nem szabad is szép szemeidből a szeretet bájos szavait olvasnom.”*⁹² 1836-os útja előtt így köszönt el naplójában szerelmétől: *„Légy szerencsés szeretett leány; nem tudom kívánni, hogy el felejts, de ha csak így szerezheted meg nyugalmaidat, ha csak ezen áron lehetsz boldog, ám legyek elfelejtve.”*⁹³

A bejegyzések alapján Marie-ről szinte semmit sem tudunk meg: sem azt, hogy hogyan nézett ki, sem pedig azt, hogy milyen belső tulajdonságai voltak. A naplóban csakis Wesselényi érzései jelennek meg, a bejegyzések szerelme megéléséről szólnak. A szerelemnek illetően, jellemzően romantikus korhoz kötődő átélése jelenik meg Széchenyi (gróf Zichy Károlyné) Seilern Crescence-hoz fűződő kapcsolatában is az 1820-as évek végén.⁹⁴ Wesselényit ekkor szoros barátság fűzte a saját útját kereső, és önvizsgálatra rendkívül hajlamos Széchenyi István grófhhoz, aki a hazáért való munkálkodás mellett a lovagi erények követésében vélte felfedezni életcélját, amely aztán a Crescence-szerelemben teljesedett ki. Széchenyi, Wesselényi és Esterházy Mihály erényszövetségének célja tulajdonképpen szintén egy lovagi értékrenden és romantikus érzéseken alapuló közösség létrehozása volt.⁹⁵ Wesselényi Zichy Marie iránt érzett szerelme is Széchenyi Crescence-érzésének pózában jelentkezik a már idézett levélben.

Ez a lovagvilágot idéző romantikus önkép alakítja a Brudermann Marie-hoz fűződő kapcsolatának ábrázolását is. Wesselényi szerelme romantikus vágyódás volt egy olyan lány után, akit nem érhetett el. A lovagi jellegű szerelem alapja a távolság, s a lovag szerelme annál tartósabb minél reménytelenebb.⁹⁶ A romantikus

⁹⁰ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. november 22., 1835. december 7., 1835. november 21., 1836. március 16., 1835. november 22., 1835. november 21.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁹¹ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1836. április 26.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁹² Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. szeptember 13.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁹³ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1836. május 4.) MOL Filmtár 5495–5496.

⁹⁴ VELKEY, 2002.

⁹⁵ Az erényszövetség kérdésében köszönöm Velkey Ferenc segítségét. Trócsányi Zsolttal ellentétben szerinte Széchenyi naplójából kimutatható az erényszövetség működése, mellyel egymás kölcsönös jobbítása által a nemzetnek is hasznára akartak válni.

⁹⁶ SZILÁGYI, 1985. 40., Ez a kereszténységre jellemző szerelemfelfogás alapja, a szerelmes az éggel jegyzi el magát, a szerelem elmagányosodik, megfosztottságot jelent. – FÖLDÉNYI, 1985. 17.

szerelem beteljesületlen, lényege a megfoghatatlanság, csak vágyként létezhet, s vége van, ha valóságos lesz.⁹⁷ Brudermann Marie elérhetetlen volt a báró számára, mert, családja meggátolta a közelebbi kapcsolat kialakulását. Wesselényi fentebb idézett, saját érzéseire reflektáló bejegyzései is csak a lánytól való eltiltás után jelentkeznek, és válnak nagyon gyakorivá.

A romantikus kor követelményei szerint Wesselényinek beteljesületlen szerelemre volt szüksége. Az európai társadalmakban a szerelem az újkortól kezdve romantikus szerelmi sémaként intézményesült, aminek kultúrtörténeti előzménye a lovagok és a trubadúrok világában fedezhető föl. A séma meggyökeresedéséhez a 18–19. századi irodalom is nagyban hozzájárult: az irodalomban ábrázolt szerelem életfeladattá vált annak, aki részese volt a kor kultúrájának. Ez a jelenség a reformkori Magyarországon is megfigyelhető volt. (Jó példa erre Petőfi, aki az érzés kedvéért lovalta bele magát az Etelka-szerelembe.)⁹⁸

*

Wesselényi szerelmi és szeretői kapcsolatainak rétegződését tehát a következőképp foglalhatjuk össze. Ahol hosszabb ideig élt (Zsibó, Pest, Pozsony) kialakított maga körül egy bármikor könnyen elérhető szeretői hálózatot. Ez sajátos logikával rendelkező különálló mezőként érzékelhető, amely szinte önálló rendszert alkotott a báró életében. Ezekhez a nőkhöz nem fűzte komoly érzelmi kapcsolat, egy szolgáltatás igénybevételeként értékelte a velük töltött együttléteket. Szeretői kapcsolatainak egy másik szintje – pesti és pozsonyi naplóvezetése alapján feltérképezhető – rövidebb, akár csak egyetlen alkalomra szorítkozó viszonyai. Ezekben az esetekben a báró és az általa meghódított nők már egyenrangú felek, akik társadalmi helyzetüket tekintve akár a legmagasabb rétegbe is tartozhattak. A kapcsolatoknak azonban van még egy szintje, a szerelem mezője. Marie-től már eltiltotta a család, amikor a báró érdeklődni kezdett egy csinos énekesnő iránt, azonban a Brudermann-lányt övező romantikus érzései miatt mégsem ment bele a kapcsolatba: *„ha Mariem képe nem volna előttem nem állnék jót szívemről”*. Azt tudjuk, hogy Gyürkinével való kapcsolata a Marie-szerelem legintenzívebb idején is tartott, s egyszeri kalandokra is akadt példa ez idő alatt. Ez utóbbi kapcsolatok a gondosan kiépített és nyilvántartott, bárhol elérhető szeretői körhöz képest ugyan másik szinten jelentkeztek, de elsősorban mégis a testiség mezőjébe tartoztak. A szerelem viszont e két kapcsolat-típustól teljességgel idegen volt, s a testiségtől független mezőt alkotott.

Érdekes kérdés, hogy a Wesselényi életében egymáshoz képest külön mezőt alkotó szerelem és szexualitás hogyan működött együtt. A báró Marie-től való eltiltása után Kristel boltjából figyelte kedvesét. Az egyik bejegyzés tanúsága szerint a boltos lánnyal is viszonyt folytatott: *„Már több napok óta hiába megyek Kristelhez, tőle*

⁹⁷ FÖLDÉNYI, 1985. 18., SZILÁGYI, 1985. 28.

⁹⁸ BUDA, 2002. 12.

*kapok ugyan csókokat, de szemben puszta az ablak.”*⁹⁹ A szeretői kapcsolatok és a szerelem között tehát nincs konfliktus, viszont a két mező nem is átjárható: *„midőn a külső szobába léptem, nem volt világ, és Marie szólalt meg, nem tudhattam nincsen e más is jelen, és nem szólhattam, de forró csókok árját öntöttem kezeire. Miért nem szép ajkaira?”*¹⁰⁰ Wesselényi általában nem habozott kihasználni a kínálkozó alkalmat, azonban Marie-val szemben visszafogottan viselkedett. Így nem sértette meg a romantikus szerelem konvencióit, s hű maradt a lovagként megélt érzelemhez.

Függelék

1. melléklet

Ifjabb Wesselényi Miklós szexuális életének gyakorisága 1826 májusában

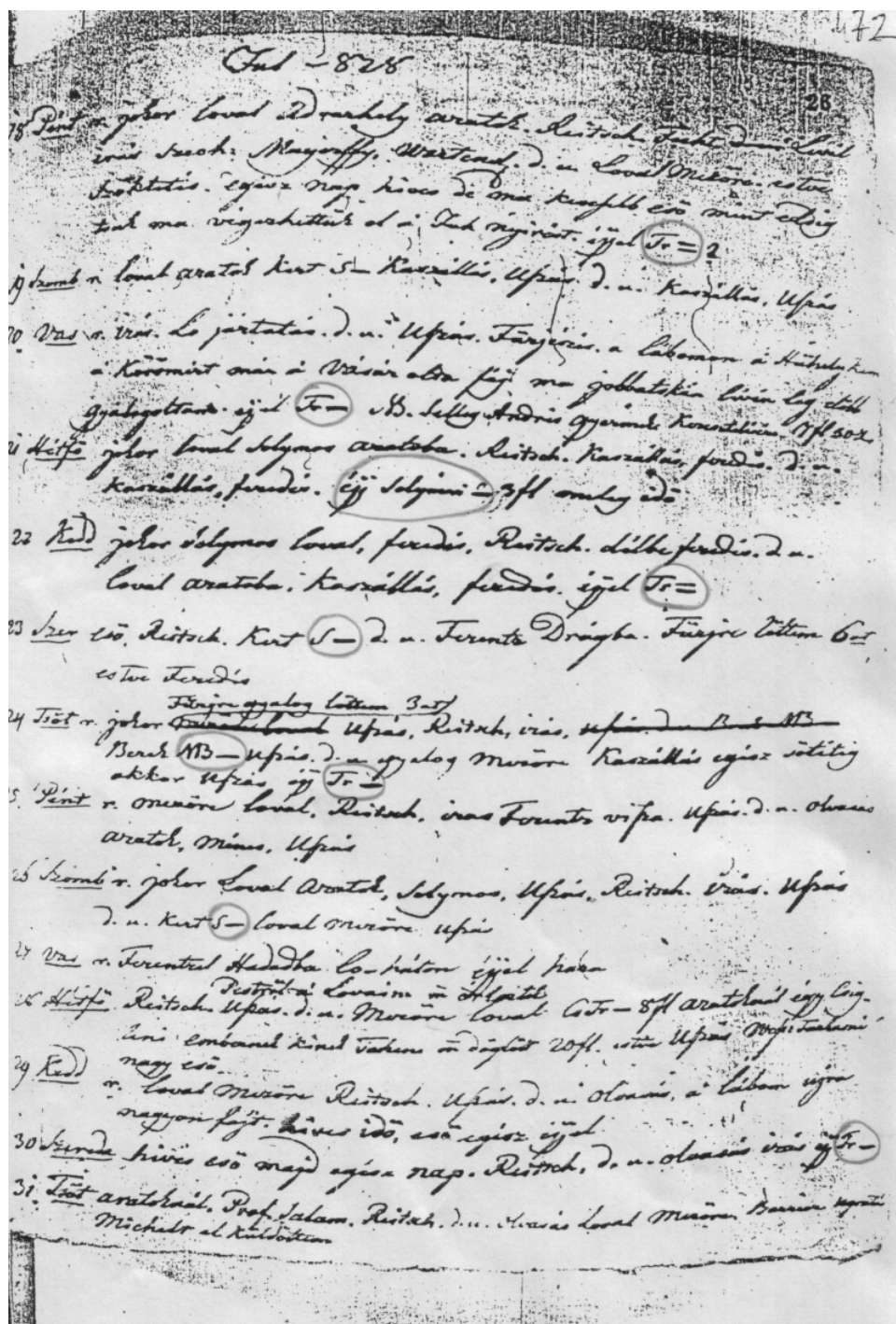
nap	alkalmak	aktusok
1.	1	2
2.		
3.	1	3
4.	2	1+1
5.	1	1
6.	1	1
7.		
8.	nincs bejegyzés	
9.		
10.		
11.		
12.		
13.		
14.		
15.	1	2
16.	1	2
17.		
18.	1	2
19.	1	1
20.		
21.	1	1
22.		
23.	1	1
24.		
25.	1	1
26.		
27.	2	2+1
28.	1	1
29.	1	1
30.	1	1
31.	2	1+1

⁹⁹ A „szemben puszta az ablak” arra utal, hogy a szemben lévő házban lakó testvérét látogató Marie-t nem láthatta. Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1836. március 21.) MOL Filmtár 5495–5496.

¹⁰⁰ Ifj. Wesselényi Miklós naplója (1835. december 15.) MOL Filmtár 5495–5496.

2. melléklet

A Wesselényi-napló egy oldala. Bekarikázva láthatók a báró szeretőire vonatkozó bejegyzések

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források:

MOL Filmtár Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtár (Budapest)
MOL Filmtár 5495–5496. Ifjabb Wesselényi Miklós iratai. Napló.

Kiadott források és szakirodalom:

BÁRTFAY

1969 *Bártfay László Naplójából*. I–II. kötet. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum és Népművelési Propaganda Iroda, 1969.

BÍRÓ

1976 BÍRÓ Imre: Wesselényi Miklós szembajáról. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 22. (1976) 1. sz. 57–67.

BUDA

2002 BUDA Béla: *Szexuális viselkedés*. Budapest, Animula, 2002.

FÖLDÉNYI F.

1985 FÖLDÉNYI F. László: A boldogtalan szerelemről. In: *A szerelemről – komolyan*. Szerk.: KAMARÁS István, VARGA Csaba. Budapest, Gondolat, 1985. 9–28.

HADAS

2003 HADAS Miklós: *A modern férfi születése*. [Budapest], Helikon, 2003.

JENEI

1969 JENEI Ferenc: Jegyzetek. In: *Bártfay László Naplójából*. I–II. kötet. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum és Népművelési Propaganda Iroda, 1969.

KARASSZON

1976 KARASSZON Dénes: Wesselényi Miklós boncleletéről Korányi Frigyes naplójegyzetei alapján. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 22. (1976) 1. sz. 43–51.

KARDOS

1905 KARDOS Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. I–II. kötet. Budapest, k. n., 1905.

KEMÉNY

1966 Kemény Zsigmond *naplója*. Bukarest, Irodalmi, 1966.

KOZOCSA

1938 KOZOCSA Sándor: Kölcsey Antónia. In: *Kölcsey Antónia naplója*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 1938.

MALLER

- 1986 MALLER Sándor: [Bevezető tanulmány a „Feleselő naplók” című kötethez], In: SZÉCHENYI István–WESSELÉNYI Miklós: *Feleselő naplók. Egy barátság kezdetei*. Szerk: MALLER Sándor. Budapest, Helikon, 1986. 5–55.

MISKOLCZY

- 1976 MISKOLCZY Dezső: Wesselényi Miklós megvakulása. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 22. (1976) 1. sz. 51–57.

Orvosi

- 1969 Orvosi Lexikon. II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1969.

PRISZLINGER

- 2005 PRISZLINGER Zoltán: *Wesselényi Miklós személyiségének vizsgálata. Szerelem, szexualitás, házasság ifj. Wesselényi Miklós életében*. Szakdolgozat DE BTK Történelmi Intézet, 2005. [kézirat]

SPIRA

- 2000 SPIRA György: *Kéjhölgyek Budapesten a negyvennyolcas forradalom hónapjaiban*. In: SPIRA György: *Vad tűzzel*. Budapest, Osiris, 2000. 44–57.

SZÉCHENYI

- 2002 SZÉCHENYI István: *Napló*. Szerk.: OLVÁNYI Ambrus. Budapest, Osiris, 2002.

SZÉCHENYI–WESSELÉNYI

- 1986 SZÉCHENYI István – WESSELÉNYI Miklós: *Feleselő naplók. Egy barátság kezdetei*. Szerk.: MALLER Sándor. Budapest, Helikon, 1986.

SZILÁGYI

- 1985 SZILÁGYI Ákos: A szerelemfilozófia „vagy-vagy”-a. In: *A szerelemtől – komolyan*. Szerk.: KAMARÁS István, VARGA Csaba. Budapest, Gondolat, 1985. 28–49.

TÓTH

- 2002 TÓTH Nóra: *Ifj. Wesselényi Miklós báró mindennapjai Naplói tükrében*. Szakdolgozat, DE BTK Történelmi Intézet, 2002. [kézirat]

TRÓCSÁNYI

- 1965 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai, 1965.

UJFALVY

- 1941 *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Kiad.: Gyalui Farkas. Kolozsvár, EME, 1941.

VELKEY

- 2002 VELKEY Ferenc: Gróf Széchenyi Istvánné Seilern Crescence. In: *Új Horizont*, 30. (2002) 5. sz. 120–127.

VERESS

- 2000 VERESS Dániel: Belső valóságunk hűséges tükre. In: VERESS Dániel: *Férfibú és történeti gyász. Glosszák Wesselényi Miklós életéhez, művéhez, eszmevilágához*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000. 68–83.

WESSELÉNYI

- 1901 FERENCZI Zoltán: B. Wesselényi Miklós levelei B. Kemény Zsigmondhoz. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 11. (1901) 3. szám 348–365., 4. szám 455–468.
- 1904 FERENCZI Zoltán: B. Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez. In: *Történelmi Tár*, 5. (1904) 2. sz. 292–320, 3. sz. 321–355.
- 1905–06 KARDOS Samu: Wesselényi Miklós ifjúkori naplói. In: *Régi Okiratok és Levelek Tára*, Debrecen, 1. (1905) 1. sz. 56–59., 2. sz. 70–73., 3. sz. 73–77., 2. (1906) 1. sz. 53–56., 2. sz. 76–79., 3. sz. 74–78., 4. sz. 67–69., 5-6. sz. 69–73., 7-8. sz. 89–92.
- 1906 PAP Károly: Báró Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 16. (1906) 2. sz. 239–251., 3. sz. 355–379., 4. sz. 472–481.
- 1925a BÁRÓ WESSELÉNYI Miklós: „Az árvizi hajós” naplója. Budapest, A székesfővárosi VI. kerületi Izabella-utcai Báró Wesselényi Miklós Fiú Felső Kereskedelmi Iskola ifjúsága, 1927. (*Magyar Irodalmi Ritkaságok*, 40.)
- 1925b Báró Wesselényi Miklós útinaplója 1821–1822. Cluj-Kolozsvár, k. n., 1925.

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Nyáry Mihály, Morenth Péter
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A Sic Itur ad Astra Egyesület elnöke

Szilágyi Márton

Szerkesztőség

Bolgár Dániel, Demmel József, Gyökös Eleonóra, Kelenhegyi Andor
Laczó Ferenc, Naményi Ildikó, Marsai Viktor, Mihalik Béla, Papp Gábor
Priszlinger Zoltán, Rigó Máté, Szokol Réka, Tevesz László, Tolmár Bálint

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Egyesület
ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék
1364 Budapest, Pf. 107. *vagy* 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
e-mail: info@sicitur.hu
Számlaszám: OTP Bank 11742001-20042440

A számot Gyökös Eleonóra szerkesztette.

Tördelés: Papp Gábor

Címlap: Rigó Máté

Nyomdai kivitelezés: Eto-Print Kft.
1134 Budapest, Váci út 19.

ISSN 0238-4779

Heltai Gyöngyi

Bulvárszereposztás

**Női szerep- és identitásmodellek a két háború közötti
operettben és színházi sajtóban, 1920–1938**

*„Az igazi jó színházi embereket – ezt szentül vallom – a sajtó
adja a színháznak. Még pedig nem a revü-irodalom, hanem a
napisajtó, a riportok, hírek, telefonok, rovatok világa. Beöthy
László is onnan hozta a gyors és biztos látást, a közönségre
való hatás éles felismerését, a hatásos csoportosítás erényét.”¹*

A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN Magyarországon az operett volt a legnépszerűbb tömegszínházi műfaj. Még 1949 után, az államilag finanszírozott szocialista színházakban sem hagyhatták ki a repertoárból e sematikus cselekménystruktúráját, stilizált játéktípust képviselő, a kollektív emlékezetbe mélyen beleivódott előadásformát. A két háború közötti magánszínházi struktúra szereplői azonban gazdasági okokból is rá voltak utalva a bálványozott primadonnák és táncoskomikusok sorát kinevelő műfajra. A költséges zenés-táncos előadásformában ugyanis csak a sokak által látogatott, következképpen széles nézőrétegek által be- és elfogadott produkciók lehettek jövedelmezőek. E közismert tényeket csak azon kiinduló megállapítás kontextualizálására idéztük fel, hogy mind az operett műfajának, mind az előadásformának új identitást kellett találni a vesztes első világháború, a Monarchia felbomlása, a kommün és Trianon után. Milyen szerep juthat a könnyed operett-előadásoknak egy nemzeti tragédia sokkjában élő társadalomban? Meg kellett hát teremteni az új társadalmi szituációban hatáskepes történeteket vagy kreatívan át kellett értelmezni a régieket. Mindez egyszerre volt üzleti és társadalmi érdek. Az operett új hangnemének szükségképpen különböznie kellett a „békebeli” Monarchiában megszokott, a polgárság és kispolgárság számára kialakított tónustól. Az immár Pest központú *show business* kiépítése az 1920-as évek közepére olyannyira sikeres volt, hogy a két háború közötti bulvár darabjai, komponistái, librettistái, primadonnái és komikusai bekerültek a kozmopolita színházi ipar vérkeringésébe. A két háború közötti pesti operettkultúra színháztörténeti jelentősége máig kevésbé ismert, annak ellenére, hogy Traubner operett-történetében² Pestet – Párizs, Bécs, London, Berlin és New York mellett – a kozmopolita operettipar centrumai közé sorolja. A kollektív emlékezetből való kiszorítás szándékát magyarázza, hogy az 1949-től egyeduralgódó, Szovjetunióból transzferált „szocialista realista színház” a maga identitását épp az „öncélú burzsoá hagyománnyal”

¹ HARSÁNYI, 1923. 17.

² TRAUBNER, 1983.

szemben határozta meg, értéktelennek, károsnak ítélve a frivol operetteket s a primadonnáikat övező sztárkultuszt.

E nagyrészt még feltárássra váró bulvárszínházi hagyományból az 1920–1938 közötti időszakra vonatkozóan most csupán egyetlen aspektust ragadunk ki, nevezetesen azt, hogy az operettekben és a színházi bulvársajtóban milyen – modern, illetve konzervatív, a *status quó*t megkérdőjelező vagy megerősítő – nőképek fogalmazódtak meg. A biológiai és társadalmi nem reprezentációinak vizsgálatához a kor meghatározó színházi hetilapját, a *Színházi Életet* használjuk forrásul. Bemutatjuk, hogy a női szerepsablonok miként vándorolnak a nem fikciós (cikk) reprezentációs formákból a fikciósakba (operettlibrettó). E kölcsönzés nem meglepő, hiszen – ahogy tanulmányunk mottójából is kitűnik – e két, „szimbolikus javak tömegtermelésére”³ berendezkedett kulturális mező reprezentánsai gyakran mind az újságírói, mind a librettista foglalkozást űzték. Igaz ez a megállapítás a Király Színházat alapító Beöthy Lászlóra is, akinek huszonötödik jubileumára a színpadi író, librettista, újságíró pályatárs, Harsányi Zsolt a mottóban szereplő, a tömegsajtó és a bulvárszínház összefonódásáról szóló sorokat írta. Ennek, a befogadói elvárás-horizontra és a korabeli retorikára is érzékeny gárdának a sikerről döntő közönséggel folytatott dialógusából formálódott ki a tömegkultúrabeli nő-imázs. Természetesen a primadonnák, a színésznők, a revüasztárok és a görölök aktív részvételével.

A *Színházi Élet* kiválasztását az elemzés tárgyául az indokolja, hogy a népszerű hetilap 1910-től 1938-ig uralta a piacot, és alapító főszerkesztője, Incze Sándor visszaemlékezése szerint⁴ az első világháború idején példányszáma elérte a harminchatezret. Hatása így túlnőtt a pesti színházi szakmán, cikkeiből, librettóiból a vidéki, a trianoni határokon kívül rekedt és az emigrációban élő magyarság is követhette a nő-imázs átalakulását. A változó társadalmi és kulturális szerepre vonatkozó diskurzusok indításában időnként a lap munkatársai is kezdeményezők voltak, úgy is mint librettisták (Bús Fekete László, Farkas Imre) és úgy is mint az országos „szépségverseny-mozgalom” elindítói.

Dolgozatunkban nem statisztikai adatok vagy levéltári források segítségével vizsgálódunk, hanem cikkek, librettók, dalszövegek elemzését végezzük, kiemelve és kontextualizálva a biológiai és társadalmi nemi szerepre vonatkozó megállapításokat. Ezzel a korabeli tömegkultúrában – bár zömében nem nők által javasolt, de általuk is – elfogadott szerepfelfogásokról alkothatunk képet. A lap ugyanis elsősorban a polgári, kispolgári nőolvasók fóruma volt, és az operett-előadásokat is több nő látogatta, mint férfi. A diskurzusformák vizsgálatát a testhez kapcsolódó elképzelések értelmezésével kezdjük, majd fokozatosan haladunk a nők etnikai és nemzeti közösségekben betöltött szerepének interpretációi felé.

³ BOURDIEU, 1971. 54–55.

⁴ INCZE, 1987.

Terítéken a női test

A korábbi időszakhoz képest markáns változást jelentett, hogy – valószínűleg az 1920-as évektől terjedő európai testkultúra-mozgalom következményként –, az egészséggel és a női testtel kapcsolatos kérdések ebben az időszakban immár hangsúlyosan tematizálódtak. A megjelent cikkekben olvashatunk például arról, hogy a színésznők hány kilót nyomtak a színi évad végén és mennyit nyaralás után, az évadkezdés előtt.⁵ (Akkor még a hízás volt a cél!) A lap minden évben képes beszámolót közölt a pesti és vidéki strandszépségsversenyekről is. Megjelent a lapban az a szemlélet is, amely a sztárok testét piaci értéként kezelte. Az USA-ból hazalátogató magyar operettsztár, Hajós Mici így dicsekedett: „*Én is külön bebiztosítottam a hangomat és a lábamat*”.⁶ Az ideálisnak tartott testképre vonatkozó elképzelések módosulása divatelemként értelmeződött: A milói Vénusz kiment a divatból című cikk⁷ szerzője nem látta problematikusnak, hogy „*az utolsó évtizedben egy új szépségideált fedeztek fel, a fiús testű, rugékonymozgású, úgynevezett amerikai nő típust*”. Négy év múlva pedig már a következő, ugyancsak Hollywoodból közvetített ideált dicsérték a lap zömében férfi munkatársai a *Mae West megkontreminálta a fiúleány típust* című írásban,⁸ amelyből kiderül, hogy immár a molett testet illik szépnek látni és „*a kozmetikai szaklapokban valóságos irodalma támadt az új filmsztár alakjának*”.

Az sem váltott ki meglepetést a cikkíróból, hogy a hagyománytisztelőnek, elzárkózónak tartott „egzotikus” kultúrákhoz kötődő szépségideálok sem számítottak többé megváltoztathatatlanoknak. Már Japánban is a nyugati elvárásokhoz igazították arcukat a gésából lett görlok. „*Valószínűleg a film hatása alatt változott meg a japán esztétikai ízlés, amely újabban nem talál már örömet a ferde szemben, sárgás bőrben és törekeny alakon. Ennek megfelelően a görlok úgy sminkelik magukat, hogy eltüntessék jellegzetes arctulajdonságaikat: a bőruket fehérre festik, a ferde szemöldököket kiborotváltják és egyeneset festenek helyette, az orruk tömpességét pedig úgy igyekeznek eltüntetni, hogy kétoldalt fekete vonást rajzolnak az orrvonal mentén*”.⁹

A színjátszást test- és gesztusnyelvként, a modern táncot pedig testtechnika-ként felfogó szemlélet elterjedésével még a Magyarországon elsősorban verbális készségeiket művelő drámai színésznők is nagyobb figyelmet kezdtek fordítani testük – mint művészi kifejezőeszköz – művelésére, erről tudósít a *Drámai színésznők – táncotrókában* című írás.¹⁰ A művészszínházi indíttatású, politizáló, baloldali és női érdekvédelmi kérdéseket is felvető modern táncszínházi előadások ugyanakkor nemigen kerültek a Színházi Élet látókörébe. Egyfelől, mivel a minél nagyobb példányszámra törekvő hetilap az átlagolvasó elvárás-horizontjához alkalmazkodott, másfelől pedig, szintúgy piaci érdekből, jellemzően nem is bocsátkozott a *status quó*t támadó, bármely értelemben radikális törekvések megvitatásába. Az 1920-as

⁵ N. N., 1922. 10.

⁶ KOMLÓS, 1929. 12.

⁷ N. N., 1930d. 84.

⁸ N. N., 1934a. 49.

⁹ RÓNAY, 1932. 38.

¹⁰ N. N., 1933c. 50–53.

évek második felétől egyre több cikk foglalkozott azonban a modern, döntően városi nő imázsához tartozónak feltüntetett sportos életmóddal, elsősorban a tipikus pesti társasági szabadidősportnak számító evezéssel és kirándulással. Gyakran merült fel támogatandó ambícióként a nők és a versenysport kapcsolata is. Általában is, a modern városi életmódnak a női testedzéshez és testtudatosságához köthető jelenségei üdvözlendő újdonságokként, egyben új témákként jelentek meg.

Ambivalensebb volt azonban a hangnem, ha a női testen lévő kevéske ruha a színpadon tűnt fel, tehát nem a magán-, hanem a közsférában. A meztelenség, pontosabban a kevés és kihívó öltözet provokálóan hatott a francia színházból importált zenés darabokban az 1920-as évek elején. Annál is inkább, mert a *Fi-Fi* című, zajos sikerű francia operettnek már a szöveggönyve is igen frivolra sikerült, és ezt a szabadszájúságot Heltai Jenő szellemes fordítása csak némileg tompította. Mindezek mellett a főszereplő, a fiatal, csinos és csábos egykori balettnövendék, Honthy Hanna sem rejtette véka alá bájait az előadásban. A lap cikkeivel tompítani, relativizálni igyekezett a feltörő indulatokat, amelyeket a francia darab váltott ki. A produkció rendezője, Tihanyi Vilmos rámutatott a probléma gyökerére, a norma és a praxis közötti ellentmondásra a meztelenség kezelésében: „Azzal vádolnak, hogy szereplőim túl meztelenek. Ha ez igaz, akkor tiltsák be a margitszigeti strandfürdőt, a Vigadóban és a Zeneakadémián az új orchestrika táncprodukciókat, tiltsák be az Ember tragédiájában Ádámot és Évát, tiltsák be a nézőteret, ahol a premieren kevesebb ruha van a hölgyeken, mint a szereplőkön, sőt, tiltsák be az igazságot, az is meztelen”¹¹ – írta. A hetyke tónusból kitetszik, hogy a cenzúra fenyegetése nem lehetett túl komoly, maga Honthy is a „legjobb reklámnak” ítélte a darab betiltását.¹² Igaza is lett, hiszen idővel majdhogynem újságírói közhellyé vált, hogy a szinte pucér női testek színpadi látványát bevételnövelő tényezőként kezeljék. Korda Tibor – két londoni operettprodukcióról írva – pár év múltán már azt konstataulta: „A siker egyik fontos tényezője, hogy a második felvonás Nizzában játszódik le. A kórus, a női szereplők egytől egyig úszóruhában énekelnek, táncolnak”.¹³

A női meztelenség (keves és kihívó öltözet) színpadi megjelenítése, amely egy évtizeddel korábban még elképzelhetetlen lett volna, az 1920-as években a tömegszínházi szórakoztatás divatelemévé, hatásfokozó kellékévé vált, különösen a férfi nézők számára. Erről tanúskodik egy korabeli, egyébként éppen a *Fi-Fi* sikerén ironizáló kuplé is, amelyet Boross Géza énekelt esténként az Apolló Színpadon. „...Ez he-helyes de mi-miért hívják ope-operettnek eztet!? / Hisz igaz, hogy zene is volt benne, meg tánc meg ének, / De kutya sem figyelt rája, az kellett a fenének. / Fi-figyelmesen fixíroztam sok kis nőt, fi-fiatalt / Rég nem láttam egy színpadon ennyi dididi-diadalt! / Pfujjé! Pfujjé! Hihijuj! A fíjúj! Hihijuj! / Afíjúj! Pfujjé! Pfujjé!”¹⁴

A lap is a fentiekhez hasonló cinkos vidámsággal fogadta a színpadon megmutatható határának tagítását, mi több, egyik 1926-os számában¹⁵ közölte Endja

¹¹ N. N., 1921c. 12.

¹² N. N., 1921. 13.

¹³ KORDA, 1926a. 26–27.

¹⁴ MIHÁLY, 1922. 36.

¹⁵ Színházi Élet, 16. (1926) 33. szám 5.

Mogoul táncosnő félmeztelen fotóját. A következő számban pedig a berlini Haller revü primadonnája, akinek pesti fellépését a cenzúra betiltotta, így válaszolt arra a kérdésre, hogy „Miért táncol meztelenül: »a meztelenség nem cél. Azonban nagy hatást lehet elérni vele«.¹⁶ Pesten a közönség és a sajtó tehát nyitottnak tűnt a színpadi meztelenségre, a rendőrhatalósági cenzúra azonban bizonytalankodott a „megmutatható” határainak kijelölésében. Ez azonban nem csak Pestre volt jellemző. Olvashatunk a lapban például a „Republic-színház világraszóló botrányáról. Letartóztatták a göröket, akik a nyílt színpadon levetkőztek egy strandjelenetben”.¹⁷ Pesten időnként még egy túl mélyre láttató dekoltázs miatt is fellépett a cenzúra, a konfliktusok azonban, ahogy a következő esetben is, általában kiegyezéssel zárultak: „történt ugyanis, hogy egy rendőrfőtanácsos habitué a Király Színház házi főpróbáján kissé följebb tanácsolta Orosz Vilma és Bársony Vilma [valójában Bársony Rózsi – H. Gy.] toalettjének a derék táján kissé mélyre tervezett dekoltázsát, amit a színház a maga részéről sietve akceptált is, nehogy egy egész szépművészeti bizottság húzza meg az erkölcs és az erkölcstelenség korrekt határvonalát a nevezett hölgy derekán”.¹⁸ A kommentár ironikus, írója láthatólag inkább bízta volna a határok meghúzását a közízlésre, mint a cenzúrára.

A színpadi meztelenség terjedésével párhuzamosan tágították az erotikához kapcsolódó témák színpadi megjeleníthetőségének határait is. E törekvésben a franciák jártak az élen, ahogy erről Mihály István *Párisi éjszakák* című cikkében¹⁹ is beszámolt: „A műsor tónusa nem kétértelmű, annyi fáradságot nem vesznek maguknak, nevén nevezik a gyermeket és olyan válogatott malacságot hallhatsz a dobogóról, hogy azokhoz képest Steinhard régi kupléi képeskönyvbe való erkölcsrajzok”. Az erotika színpadi reprezentálása tehát nem merült ki a hiányosan öltöztetett színésznőkben. A szinkron jelentésteremtő eszközökben gazdag operettben a dal, a tánc, a játék és a szöveg egyaránt rejthetett erotikus utalásokat. A műfaj ezirányú hangsúlyváltásait a korábbi korszak operettkorifeusai is érzékelték. Rákosi Jenő a régi és az új operett eltérő jellegzetességeit opozíciók sorával írja le: „A régi az egészet (Arisztotelész szerint: aminek eleje, dereka, és vége van) követelte, a mai a részleteket vagy a részeket szerette. A tánc, az részt érzéki, részt akrobata munka. Régen szépen öltözködtek az asszonyok, ma elmésen vetkőznek. A régi kacérság fegyvere a takarás, a mai a mutogatás, leplezés fegyvereit forgatja”.²⁰ Az erotikus hatáskeltés határának elmozdulását a primadonnák is konstatálták. Biller Irén szerint „Tíz, tizenöt évvel ezelőtt még érdemes volt primadonnának lenni! Akkor egész Pest az imádott hölgy lába előtt hevert, és egy kis ötlettel, egy kis merészséggel meg lehetett bolondítani a várost. A primadonna rövid harisnyában jött ki, meztelen térdekkel és Pest egy esztendeig erről a >sikk<-ről beszélt. A primadonna érdekes volt, a zokni szenzációs. Ma sokkal nehezebb a primadonnának! Mennyi ötlet, munka, művészet, ravaszság kell, amíg a hölgy érdekes lesz, amíg a művésznőt észreveszik. Mennyivel többet kell levetni a hosszú harisnyánál, hogy beszéljenek róla!”²¹ A

¹⁶ N. N., 1926a. 26.

¹⁷ N. N., 1929a. 39–41.

¹⁸ N. N., 1928c. 33.

¹⁹ MIHÁLY, 1925. 25.

²⁰ RÁKOSI, 1925. 16.

²¹ BÚS FEKETE, 1927. 27.

primadonna szavai persze túlzóak, hiszen a színpadi hatáskeltés eszköztára 1920 előtt sem volt csupán az erotikus elemekre szűkíthető.

A színpadi erotika toleranciahatárának kitolódását a librettisták is észlelték. A Vígszínházban bemutatott *Csereberében* például a fordító, Heltai Jenő Ó-Csókfűredre keresztelte a helyszínt. A Farkas Imre újságíró által jegyzett *A királyné rózsája* című operettben a magyar férj és osztrák felesége házassági konfliktusa férfi–nő, férj–feleség viszonyra vonatkozó felfogásuk eltérése miatt erősödik fel. A feleség például vonakodik férje ölébe ülni: „Az ölébe? Úgy bánik velem, mint a számadó juhász a babájával” – tiltakozik, a férj számára viszont e finnyáskodás érthetetlen: „Ejnye hát, itt a helyed az ölemben!!”²² Amikor pedig a darab végére a menyecske magyarrá asszimilálódik, megszeliődése bizonyítékeként maga kéri urát: „Engedje meg, hogy beleüljek az ölébe...”²³ Az efféle erotikus viselkedésformákra nyíltan utaló diskurzusok korábban nem voltak jellemzők az operettre.

A korabeli normák fényében még érzékenyebb téma volt a nők férfiak iránti erotikus vonzódásának reprezentációja. Ez, akárcsak a meztelenség, viccben, ironiában oldva került színre és afféle komikus eltávolítással fogalmazódott meg a dalszövegekben is. A Bródy István, Lakatos László, Harmath Imre szerzőhármas közös munkájából született *Zenebona* egyik dalbetétje tulajdonképpen a modernitásban aktív nemi szerepre „kárhoztatott” nők ironikus rajza: „Szegény nők, / A helyzetük ma de bús, / Habár már / A lényünk fiús. / Azért a vérünk / A csókvágytól dús. / De volt nincs. / A férfi ma kevés, / Vagy elbújt mind és / Mi szegény nők / Egy merénylet / Kutatunk és utána futunk sőt.”²⁴

Még nyilvánvalóbb az erotikus töltet egy korosabb női szereplő, Dragománné figurájában, akitől megszökött az ura, és aki vehemensen udvarol a férfiaknak: „Én altruista vagyok. Jelszavam, ami az enyém – az a tied” – mondja, mire partnere meghátrál: „Én inkább Adyval tartok. Legyen csak... >Minden a másé. Minden a másé.<”²⁵ Dragománné dala a „feleség jogairól és a férj kötelességeiről” nyíltan fogalmazza meg a női szexuális igényt. Ez irányú törekvései – életkora miatt – a darabban egyértelműen komikusan jelennek meg: „Úgy mesés, csodás a házaselet, / Hogyha nem csak há – de lázas élet / Dús raktáron legyen a méz, / Vulkán légy, mely szüntelen kitörni kész, / Mer, / Úgy nevezlek én csak mintaképnek, / Szót se szólj, ha összevissza téplek. / Ám hűséget tőlem még se kérj / Úgy lehetsz csupán ma mintaférj.”²⁶

Az idősebb nő fiatal férfi iránti szexuális érdeklődésének reprezentációja, utalásszerűen egy cikkben is megjelent, ez azonban már olyan tabutörő törekvésnek minősült, amit csak egy excentrikus francia revüasztár engedhet meg magának – a pesti primadonnák hasonló kalandjairól a legritkább esetben értesülünk a lapból.²⁷

²² FARKAS, 1926. 107.

²³ FARKAS, 1926. 132.

²⁴ BRÓDY–LAKATOS–HARMATH, 1928. 132.

²⁵ BRÓDY–LAKATOS–HARMATH, 1928. 148.

²⁶ BRÓDY–LAKATOS–HARMATH, 1928. 160.

²⁷ Kivételesnek számít Fedák Sári esete, aki felfedezte a hirtelen elhunyt amerikai némafilmsztár, Rudolph Valentino hasonmását egy jóképű pesti eladóban, majd kivitte Mindszenty Tibort

A már nem éppen fiatal francia revüszár, Mistinguett pesti látogatásával kapcsolatban a lap olvasói egy fiatal táncosról olvashattak: „Ez Paul Rocky, történetünk hőse, akiért Mistinguett a nagy tavaszi szezon közepén otthagyta Párizst, a mulató világ fővárosát és a szegény, lerongyolt Budapestre utazott. [...] The Rocky twins! Itt táncoltak Budapesten egy hónapon át. Két gyerekarcú, nőies mozdulatú, erős izmú, karcsú fiú, tizenkilenc évesek”.²⁸ A cikk nem fejt ki, csak sejteti az utazás érzelmi-érzéki motivációját.

A nők egzotikus férfiak iránti érdeklődése egy korabeli operettben vált témává, s közvetve a primadonna és a bonviván konfliktusának okozójává. Bús Fekete László és Harmath Imre *Miss Európa* című operettjében, amelynek zenéjét Losonczy Dezső szerezte, Elli, „A kontinens szépe” címet elnyerő magyar lány először nem akar hazatérni udvarlójával, aki az alábbi prózai dolgokkal csábítja: „Maga hozzám jön Ellike... Lakypusztá... kétszáz hold szántó... tizenhat hold szőlő... tornyos kis kastély... akácerdő, szimentháli tehenészet”, mivel ő a következőkről ábrándozik: „Riviera... pálmakert... a monakói herceg kastélya... prémek... selymek... ékszer”.²⁹ Az álom és a valóság, a külföld és Magyarország dichotómiájára épülő operettben szerepel egy Ellinek udvarló Maharadzsza, akinek dalában az összes, egzotikus szeretőhöz kapcsolódó korabeli sztereotípiát fellelhetők: „Ott, ahol a Gangesz ezüst vizén az / Esti szél a dzsessz, / Aranypagodában aranyvirágom / Aranyvirágod lesz / Mennyezetes ágyad rubintűzén / Ha lobog a vágyad, eloltom én.”³⁰

A testre és az erotikára vonatkozó fikciós reprezentációk között előfordulnak kritikai hangvételűek is, ezek azonban sosem zárják ki a *happy end* lehetőségét. A *pesti lány* című, Lakatos László, Stella Adorján és Harmath Imre operettben például a dolgozó nő egzisztenciális és szexuális kiszolgáltatottsága válik témává. A gépíró nő kegyeire vágyó főnök többek között azzal „érvel”, hogy „Legyen esze, más lány is megtette”.³¹ A darabban végül a gépíró lányt elveszi a báró, de nyilvánvaló, hogy a valóságban általában másféle következménye volt a főnök és a beosztott, a férfi és a nő közötti egyenlőtlenségnek. Ugyancsak kritikus a férfi-nő viszony hatalmi aspektusainak ábrázolásában Martos Ferenc *A ballerina* (sic!) című darabja, amelynek zenéjét Szirmai Albert szerezte. A történet a társasági-társadalmi képmutatás óvatos bírálata. Nem cinikus összekacsintást, hanem önkritikát provokál egy katonatiszt és egy balerina szerelmét bemutató kesernyős történettel, amely mindazonáltal itt is *happy end*-del zárul. A darabbeli katonatiszt nem kap engedélyt feljebbvalójától egy táncosnővel kötendő házassághoz, mert a tábornok a balerinákat csak szórakoztatásra tartja alkalmasnak. Azon felfogás kritikája, amely a nőket csupán szexuális tárgyként kezeli, meglehetősen nyíltsággal fogalmazódik meg a házassági engedélyt megtagadó főtsztestélyére táncosnőket toborzó balettmester dalszövegében: „A szemfüles cicuska gyorsan célba ér. / Kegyelmesek, ha simogatnak / Elpirulni, mint pipacsnak / Nem kell azért. / Nem nyerhet az, ki nem merészel, / Ám az

Amerikába, hogy filmsztárt csináljon belőle. E karriertörténet felemás alakulásáról – természetesen az érzelmi mellékszöveg taglalása nélkül – folyamatosan hírt adott a *Színházi Élet*.

²⁸ PÁSZTOR, 1929. 15.

²⁹ BÚS FEKETE–HARMATH, 1929. 101.

³⁰ BÚS FEKETE–HARMATH, 1929. 105.

³¹ LAKATOS–STELLA–HARMATH, 1926. 101.

győz, ki józan ésszel / Mindent megért. // Ha rád a férfi vágyva néz, / Légy merész, / Visszanézz! / S mikor a szíve jól megfőtt, / Ujjad köré csavarjad őt, / Fülébe súgjal édes szót, / Izgatót, / Biztatót. / Csókot ígérj, ha csókot kér / S magasba száll a karriér! // Az illat és a többi rajta bódító, / A gróf urak, ha nézegetnek, / Bár nagyon nagy élvezetnek / Nem mondható. / De mégis illik megbecsülni, / Néha grófi ölbe ülni / Vállalható!"³² A karrier tehát egyenlő a kitartottsággal. Habár a valóságfeltárás e tényei nem lepték meg a nézőt, operettbe emelésük nem számíthatott közönségsikerre. A bulvár nem vált a társadalmi (ön)kritika terepévé.

A nemi identitás reprezentációi

A nemi szerepek mibenlétének taglalása ritkán került terítékre, akárcsak a hagyományos női és férfi szerep tartalmának kritikai megkérdőjelezése. Ez annyiban meglepő, hogy a lapnak kimeríthetetlen témát jelentő sikeres primadonnák, társulati tagoknál magasabb jövedelmükkel, szeszélyes szerződésszegéseikkel és követelőzéseikkel igencsak „férfias” módon alakították pályájukat, ráadásul a legtöbb esetben egyedül, férfi segítsége és kontrollja nélkül döntve. Gazdasági és művészi autonómiájuk azonban nem kérdőjelezte meg *par excellence* „nőiség-reprezentáló”, primadonna szerepkörüket. Annak ellenére, hogy az 1920-as évektől a testtel kapcsolatos témák tabu jellege oldódott, a nem viccként kontextualizált határátlépésekről (nemi szerepek felcserélése, homoszexualitás) szóló tudósítások vagy librettók hiányoztak a lapból. Nőies vagy magukat nőként identifikáló férfiakkal kapcsolatos cikket nem találtunk, nem parodisztikus célból női szerepet játszókról szólót is csak egyet, a *Lengyel Menyhért öccse: a krasznajarszki komika* címűt. Ebben azonban a hadifogolytáborban operettet játszó tisztek időleges nemcseréje nélkülöz minden erotikus konnotációt, e tevékenységük inkább az identitásórzés és a megtörhetetlen lelkierő bizonyítéka. „Nagyon mulatságosak voltak az öltözők, ahova esténként mindnyájan, mint férfiak mentünk be s egy óra múlva már teljes díszben pompázott a primadonna, a szubrett s vagy tíz kóristanő” – nyilatkozták a szereplők.³³

Nem találtunk azonban homoszexualitással foglalkozó cikket, illetve erre vonatkozó verbális vagy cselekménybeli utalást a librettókban. Az időnként bonvivánszerepben fellépő színésznők színpadi fiússága csak a szórakoztatást szolgálta, amúgy is rímelt az 1920-as évek divatjára. Az 1930-as évek poénokkal bőven megszórta operettjeiben a táncoskomikusok nevetető célú nemcseréje szintén csak vicces kívánt lenni. Emlékezzünk Latabár Kálmán alakítására az *Egy szoknya, egy nadrág* spanyol szépségéként, amely hallatlanul mulatságos volt, ugyanakkor nélkülözte a nemi identitás bizonytalanságára való utalást. A *Tommy és Társa* főszerepében a kor egyik izgalmasnak tartott új sztárja, Gaál Franciska fiúnak öltözött cipőpucolót játszott, ez a darab is a sikerhez (házassághoz) vezető női léttaktikákat tárgyalta, jó adag iróniával. A közönségkedvenc főszereplő egy nyilatkozatában – talán rek-

³² MARTOS-SZIRMAI, 1931. 150.

³³ N. N., 1920. 13.

lámccélból? – ráerősített a darab nemiidentitás-dilemmájára: „Fiú szeretnék lenni [...] Ma már annyira megszoktam a fiúruhát, a Tommy rongyait és remekbe szabott Etonját, hogy vasárnap délután, mikor, mint a Diákszerelem édes kis Connie-ja kiléptem a színpadra, komoly zavarba jöttem. Nem vághattam zsebre a kezemet, nem járhattam-kelhettem fiúsan, széles és hanyag mozdulatokkal, lenge kis szoknya libegett rajtam, a lábamon selyemharisnya, sarkos cipő – mi ez? Úgy éreztem magamat, mint egy nőimitátor”.³⁴ Ha a társadalom által hagyományozott nemi szerepek megkérdőjelezése óvatos volt is, a női boldogulás variánsai (a „szépség tőkére” alapozott önálló karrier, gazdag férj megfogásának módjai, eseménytelen boldogság egyszerű férj oldalán) már terítékre kerültek az operettekben.

A nem fikciós műfajokban a hagyományos nemi szerepek kritikáját egy férjeket és szeretőket váltogató bulvársztár indította el, aki már cikke címével is – *A nő és a férfi harca* – a nemek új kapcsolatának szükségességét deklarálta. Dolly Jancsi, aki szerint „az okosság a nő legerősebb fegyvere”, úgy véli: „régente a nő a házasságban csak gazdasszonnyá vált, csak szende feleséggé, csak puritán anyává. Legalább is: ez volt az ideál, amit követeltek tőle. Ma mindenekelőtt társa és barátja legyen az urának, egy teljes felelősségű, értelmes ember, aki be van avatva a gazdasági küzdelmekbe, aki vagy résztvesz a pénzszerezésben, vagy pedig legalábbis úgy érdeklődik az ura biznisszei iránt, hogy szoros bajtársi kapcsolat támad köztük”.³⁵ Kevés nő foglalt el azonban olyan jelentős pozíciót a munkaerőpiacon vagy rendelkezett akkora örökölt vagyonnal, hogy a Dolly Jancsi-féle egyenrangúságra, kezdeményezőképessegre igényt formálhatott volna.

A hagyományos női szerep keretei lassan tágultak és leginkább formai újításokban nyilvánultak meg. „A napilapok írtak Marlene Dietrich első pest civil követőjéről, aki nadrágban sétált végig a korzón.”³⁶ Olvashattunk, méghozzá nem lesajnáló hangnemben, írónőkről, egyikük azonban – jellemző módon – férfinéven publikált: „A sok férfi között öröm volt nézni három hölgy szerzőt, Hatvany Lilit, Gáspár Miklóst (Valójában nő, ha férfinéven ír is) és Székely Júliát”.³⁷ A két háború közötti nőkép teljesen bizonytalan voltát leginkább az *Én és a kisöcsém* című, nagysikerű operett slágere érzékelteti: „Egy kicsit angyal legyen / Egy kicsit démon, / Egy kicsit csalfa legyen, / Egy kicsit hű, / Egy kicsit formás legyen, / Egy kicsit vékony, / Egy kicsit okos legyen, / És gyönyörű.”³⁸

A társadalmi emelkedés elbeszélései: a házasság, a munka és a sztárság

A *Színházi Élet* társadalmi mobilitási sémákkal is bőségesen ellátta olvasóit. A nők visszatérését a közzsférából a nekik hagyományosan rendelt magánszférába – a színésznő felemelkedését egy nagy presztízsű házasságba –, és a kitörést a magánszférából a közzsférába – a színésznői karriert egyaránt mobilitásként taglalja. Az

³⁴ N. N., 1929b. 54–55.

³⁵ DOLLY, 1932. 27–28.

³⁶ N. N., 1933a. 24.

³⁷ STELLA, 1937. 34.

³⁸ SZILÁGYI-EISEMANN, 1935. 115.

utóbbi egyértelműen pozitív értékelése azért fontos, mert a színészi pálya választása a privilegizált rétegekből származó leányok számára korábban csak erős családi ellenállással megküzdve volt lehetséges. 1920 után a bulvár színházat a züllesztéssel azonosító előítélet, a gazdasági válság következtében a munkaerőpiacra kerülő fiatal nők tömege miatt is oldódott. Vizsgáljuk majd azt is, hogy a librettókban mely mobilitásformák tematizálása dominált, és hogy egyes témák preferálása kapcsolódott-e korabeli eseményekhez, azt, hogy a darabokban a nők számára milyen kompromisszumok megkötését tartották érdemesnek a feleségstátusért, valamint, hogy valós alternatívának tekintették-e a házasságból való kilépést? Végül, hogy a lapban közölt írások és librettók mobilitásként értelmezték-e a munkahelyszerzést is, vagy azt a felfogást képviselték, hogy a „női karrier” csak házassággal lehet teljes?

Hogy a házasság a nő számára *ab ovo* jó és a legfőbb cél, az 1920-as évek pesti színésznői számára már nem volt magától értetődő. Meg is jelent egy e témáról elmélkedő írás *Elősegíti vagy akadályozza a szerelem a karriert? Erről az érdekes kérdésről nyilatkoznak a pesti primadonnák* címmel.³⁹ A városi lakosság egy része számára az sem volt már egyértelmű, hogy milyen az ideális alakítás a feleség-szerepkörben, legalábbis erre utal, hogy a lap 1932-ben „Ideális feleség”-versenyt indított. A verseny kiírásban megjegyezték: „Nem a főzőkanál és nem a tánc, vagy a kézmunka számít, hanem az összbenyomás, amelyet a pályázó a zsűrire gyakorol”.⁴⁰ Bár e verseny nem lett annyira népszerű, mint az ugyancsak a Színházi Élet kezdeményezte szépségverseny, megrendezése mindenképp utal a korábbi házassági szereposztás zavarára. A korabeli véleményformálók a kispolgári világrendet (első a feleségstátus) rendre megerősítő operettekkel szemben már feltárták a patriarchális női szerep ellentmondásait is, de a házasság intézményét nem vetették el. Harsányi Zsoltot szinte feministának mutatják a korábbi és az aktuális női szerepek összehasonlításakor mondtak: „A nő a férfi alkalmazottja. Fizetést kap, mint házvezetőnő, szerelmi alany és otthoni óvónő [mára a nő] rájött, hogy eddig mesterségesen félrevezették. Megy a dolga férfiak nélkül is”. Vámbéry Ruztem a női szerepek változásának gazdasági okaira mutat rá: „A férfi és nő viszonyát mindig a munkamegosztás határozta meg [...], a nő industrializálódott”. Kéthly Anna képviselő jövőorientált optimizmussal ítéli meg a helyzetet: „Férfi és nő ma már tényleg méltó és szabad versenytársak [...] A self-made-womanek tényleg az új nőtípus képviselői: az ő forradalmuk nem a nő külsején, hanem belsőjében zajlott le”.⁴¹

A házasságon belüli bizonyos fokú egyenjogúság üdvözlése mellett a lap vitathatatlan mobilitásként prezentálta, ha a sikeres színésznők „jó” házasságot kötöttek (és ezt követően általában elhagyták a színi pályát). A lap szinte nemzeti büszkeségre okot adó eseményként jelentette, hogy „Palásthy Irén férjhez ment – Amerikába” és részletesen megismertette olvasóival az „amerikai színházdirektor és pesti színésznő szerelmi regényét”.⁴² Az efféle cikkekben az otthonról és a pályától való búcsú min-

³⁹ N. N., 1930a. 49–51.

⁴⁰ N. N., 1932a. 27.

⁴¹ N. N., 1930c. 46–48.

⁴² ZSOLDOS, 1920. 9.

dig hasonló, érzelmes retorikai panelekben fogalmazódott meg. Palásthy például így sóhajtott fel: „*Vajon jövők-e még Rákospalotára?*”.⁴³ A fentihez hasonlóan üdvözlendő tényként értesült az olvasó Biller Irén *expressz házasságáról* Sam Fengel *new-yorki gyárossal*,⁴⁴ majd arról, hogy Péchy Erzszi férjhez megy báró Garibaldihoz.⁴⁵ Maga a színésznő is konstatálja az esemény „operettes” jellegét: „*Úgy lesz, ahogy azt sokszor játszottam operettben: a színésznő a báró felesége lesz. Szabad a primadonnának civilben is egyszer a szívére hallgatnia!*”.⁴⁶ A nők számára valamilyen szempontból presztízsemelkedést jelentő házasságról szóló híradást minden számban találunk, olykor extrém társadalmi távolságok áthidalása jelenik meg vonzó példaként: *Királyi palotába került egy egri parasztleány*.⁴⁷

Ugyanakkor az újság több évtizedes fennállásának köszönhetően arra is lehetőség nyílik, hogy néhány – nagy szenzációként, nemzeti büszkeségként beharangozott – tündérmese végkifejletével is megismerkedjék az olvasó. Így nemcsak Alpár Gitta, a neves magyar énekesnő és a híres német színész, Gustav Frönlich házasságát, bájos leánykájuk növekedését, hanem vitákkal terhelt válását is megismerhették, akárcsak Biller Irénét, aki tartásdíjért perelte férjét elhagyott pályájára hivatkozva: „*Miatta áldoztam fel Pestet, a színpadot, a családomat, a barátaimat. Nekem a házasság nem életbiztosítás volt, hanem bizonyos mértékig áldozat is*”.⁴⁸ Az amerikai bíróság azonban csekély tartásdíjat ítelt meg, így Biller rövidesen egy szállodatulajdonos férjjel vigasztalódott a pesti karrierért, és azt nyilatkozta, „*Csak boldog aszszony akarok lenni*”.⁴⁹ Azt, hogy a karrier és a házasság a színészpályán nem feltétlenül összeegyeztethető, a lap nem hallgatta el. Egyed Zoltán például „visszakérte” a nyilvánosság számára a sikeres primadonnát a gazdag férjtől *Nyílt levél Mr. Crookerhez, Petráss Sári urához és parancsolójához a Miami alkalmából, vagyis abból az alkalomból, hogy nem volt igaza, hogy Mrs. Crookert nem engedte eddig fellépni* című írásában.⁵⁰ Ugyancsak a nyilvános és a magánéleti szerep összeegyeztetésének nehézségéről nyilatkozik őszintén *A primadonna és a házasság* című írásában Honthy Hanna, arról, hogy miért vált el újra.⁵¹

A lap hasábjain arra is számos példa mutatkozik, hogy olykor a semmiből felbukkanó, frissen szerzett „szépségtőkéjükkal” azonnal jó házasságban reménykedő szépségkirálynők is ráfáztak a gyors mobilitás erőltetésére. Az olvasók elandalodva értesülhettek Gál Júlia („*Miss Magyarország 1933*”) regényes eljegyzéséről Jose Klein dél-amerikai gyárossal.⁵² A leány nyilatkozatában a sikeres házassági mobilitás sablonjának összes könnyfakasztó kelléke felvonult: „*Mintha minden álmomat*

⁴³ ZSOLDOS, 1920. 9.

⁴⁴ FARKAS, 1931.10–13.

⁴⁵ N. N., 1931d. 14–15.

⁴⁶ N. N., 1931d. 15.

⁴⁷ HEUMAN, 1931. 17–20.

⁴⁸ PÉK, 1933. 12.

⁴⁹ BILLER, 1936. 19–21.

⁵⁰ EGYED, 1925. 26–26.

⁵¹ D. Zs., 1930. 7–9.

⁵² N. N., 1933b. 8–10.

azonnal teljesítené egy jó tündér. Pontosan ilyennek képzeltem el a férfiideált, ahogy a vőlegényemet magam előtt látom. Íme: a modern romantika. Egy hét alatt mennyi minden történhet az emberrel. Nem hiába élünk a rádió és a repülőgép korában”.⁵³ Rövidesen kiderült azonban, hogy a jövőendő férj szélhámos, komoly adósságokkal. A lap az egzotikus házasságok esetében adódó kulturális nehézségeket sem hallgatta el, azt felvilágosult olvasói számára vonzó témának tekintette. Biztatóan hangzik a cím: *Budapestre jött a nanparai maharadzsza egy pesti színésznő után*,⁵⁴ de a cikk nem a szokásos sikertörténetről tudósít. Sajó Lili Párizsban ismerkedett meg a maharadzsával, akihez hozzáment, Indiában azonban kiderült, hogy a férfinak van már három felesége. Lili Párizsba szökött, majd visszatért Pestre, ahol az Andrássy úti színházban játszott. Amikor férje utána utazott, a színésznő a következőkkel indokolta szökését: „Őszintén megmondtam neki, hogy nem tudok rabszolgaként élni, egyenrangú hitestársa akarok lenni férjemnek. A maharadzsza nem élhet azonban Európában és tiszteltetben kell tartania hazája szokásait és vallása parancsait. Valószínűleg rövidesen újra meglátogat, és együtt töltünk néhány hetet Európa legdivatosabb fürdőhelyein”.⁵⁵ A házasság a lapban tehát már nem feltétlenül örök kötelékként értelmeződött. A társasági rovatban gyakoriak és tényyszerűek voltak a színészvilágon belüli válásokról szóló hírek, amelyek nem vetettek rossz fényt sem a feleségre, sem a férjre.

A hagyományos szereposztású tündérmesékkal szemben az operettekben egyre inkább a nők veszik át a házasságkötések kezdeményezését, e törekvésük nem minősül nevetségesnek vagy károsnak. A csúnya lányban a feleségstátuszt elérni kívánó nő csúnyának maszkírozza magát és beáll jövőendő férje ügyvédi irodájába. Célját elérve bevallja, mennyi erőfeszítésébe került a kiválasztott férfi meghódítása: „Én tettem közzé az apróhirdetést az újságban, hogy megismerkedjek veled!... Egy éve szaladok utánad. Nem volt egy közös ismerősünk, hogy bemutasson, de én annál jobban akartalak megismerni. Gondoltam, hirdetek egy aprót, majd csak megismerlek. Haragszol?”⁵⁶ Ugyanez, a hagyományos nőképpel össze nem egyeztethető aktivitás bukkan fel egy másik sikeres operettkben, *Az utolsó Verebély* lányban, amelyben a primadonna így vall a kiszemelt férfinak: „Megláttam egyszer a parlamentben és azóta nem tudták kivenni a fejemből. Azt mondták, ne fáradjak, úgysem vesz el. Nos, hát én elhatároztam, hogy ha minden asszony elválk az urától, ha ezentúl egyetlenegy lány sem megy férjhez a világon, maga akkor is az én férjem lesz, mert én Verebély lány vagyok, olyan: aki jöttem, fogom és viszem!”.⁵⁷ A Fedák Sárira szabott *Az okos mamában*⁵⁸ összegződnek a két világháború közötti, megváltozott házasságképre vonatkozó új tapasztalatok. A sikeres produkció azt is bizonyította, hogy a többszörös (színészi, műfaji) önreflexió és a megbocsátó, belterjes önirónia igencsak piacképes volt Pesten. Az operettnak már az alaphelyzete is önéletrajzi ihletésű: Fedák idősödő operettszínésznőt játszik, aki szerepeket írat a maga számára, és fiatal udvarlóval kacérkodik. Kezdetől

⁵³ N. N., 1933b. 10.

⁵⁴ REIN, 1933. 14–16.

⁵⁵ REIN, 1933. 16.

⁵⁶ VADNAI-HARMATH-MÁRKUS, 1930. 159.

⁵⁷ HARMATH-ÁBRAHÁM, 1929. 170.

⁵⁸ Szenes Béla ötletéből Békeffi István írta, a zenéjét pedig Lajtai Lajos szerezte.

adott tehát a színpadi és a privát szituáció pikáns párhuzama. A konfliktus során e figurán belül „aktivizálódik” a talpraesett anya, a női nézők együttérző szimpátiáját kiváltó női családfő is, aki operettdramaturgián edzett virtuóz szerepjátszással rendezi el két válni akaró leánya (Bársony Rózsi és Dobos Annie) sorsát. Íme az okos mama néhány, feleségeknek címzett ironikus taktikai tanácsa: *„Ahol az asszony okosabb, ott mindig a férjnek van igaza. Egy férjnek sohase jó úgy, ahogy van, mindig valami másra vágyik. Hát azt kell csinálni, amit ő akar. Elvégre ő veszi a kis lakkcipőit, ő fizeti a specerájszámlát, meg a dauer ondolációt. A kis mókushas-bundát ki veszi?”*⁵⁹ *„A szerelem a házasságban olyan, mint a privátautó. Jó ha van, de az se baj, ha nincs... Hiszen minden sarkon lehet taxit kapni”*.⁶⁰ Az operett- és a lét-dramaturgia hasonlónak feltételezett sablonossága Fedák briliáns demonstrációjában mosolyra fakasztotta a nézőket. Erdős Renée *Levél Fedák Sárihoz* című írásában konstataulta a színpadi Zsazsa – minden női korosztály számára hiteles – identifikációs mintának tekinthető szerepét: *„hidd el nekem, oly őszintén és szívből irigyeltelek téged, mint ahogy irigyelni fog az a száz és ezer kis polgárasszony, aki majd kerekre nyitja a szemét a te pongyolád láttára és öreg korában sem felejt el, hogy milyen voltál benne akkor, mikor a szemedet törülgetted a hírre, hogy nagymama leszel!”*⁶¹

Kérdés, hogy a női munkavállalás, amely 1920 után valóban meghatározóvá vált (hiszen sok fiatal városi nő állt be hivatalba vagy gyárba férjhezmenetele előtt, míg a vidékiek jellemzően cselédként helyezkedtek el), milyen attribútumokkal jelenik meg a cikkeken és a librettókban. Feltűnik-e az egész világra kiható gazdasági válság, amely az 1920-as évek végén a bulvárszférát is érintette, hiszen fizetőképes közönség hiányában a Király Színház és a Fővárosi Operettszínház is a csőd szélén egyensúlyozott. Miként jelentkezik a munkahelyi, nőket gyakran sújtó hatalmi egyenlőtlenség, anyagi kiszolgáltatottság az örök optimista hangvételű lapban?

Kispolgári hivatalnokok (gépírók, titkárnők) gyakran tűnnek fel a szüzsékben primadonnaként, őket menti ki a munka világából az arra tévedő gróf vagy gyár-igazgató, munkásnők ellenben nem szerepelnek az operettekben. Lehár Ferencnek volt ugyan egy *Éva* című, 1911-ben bemutatott, munkástémájú operettje, ezt azonban a két háború között nem adták elő. A cselédek a zenés színpadon csak komikus epizód szerephez jutottak (kivételt képez Fedák Sári alakítása a *Borcsa Amerikában* című darabban), és a szobalányok is csupán ironikus epizódfigurákként jelentek meg, mint például a *Kitty és Kató*⁶² című operettben. Ez utóbbi tanmese közép-pontjában egy ál- és egy valódi szobalány összetévesztése áll. A bonyodalom egy „úrilyán” ama – nem túl életszerű – ötletéből származik, hogy beáll szobalánynak jöendő férje családjához. Ők tudnak szándékáról, azonban egy munkára jelentkező valódi szobalányt összetévesztenek a jöendő menyssel, s ezáltal kibukik a társadalmi státuszokhoz szabott viselkedésmódok álsága. A szolgáló ugyanakkor problémátlanul ábrázolt humoros figura, aki – ahogy dalából kiderül – meg van elé-

⁵⁹ BÉKEFFI-LAJTAL, 1931. 137.

⁶⁰ BÉKEFFI-LAJTAL, 1931. 149.

⁶¹ ERDŐS, 1930. 8.

⁶² Szövegét Martos Ferenc írta, a zenéjét Rényi Aladár szerezte.

gedve a modernitásból neki jutó morzsákkal: „Ica, Rica, kukorica, / Vagyok pesti szobacica, / Szombat este ott ragyogok a bálon, / A nagyságám kombinéját risszálom, / Lakk-cipőjét kitaposom csámpásra, / Ha rágyújtok az újmódi, a valódi charlestoni csárdásra.”⁶³

A munkásnők és más hátrányos helyzetű, mobilitásra képtelen rétegek figyelmen kívül hagyása a pesti *show business*ben azért is meglepő, mert Európa zenés színházi fővárosaiban – és ezzel párhuzamosan a Szovjetunióban is – az 1920-as évektől a modernitáshoz kapcsolódó értelmiségi, művészi mozgalmak bontakoztak ki, melyek a zenés vígjáték és az operett tömegkultúrabeli népszerűségének kulturális kisajátítását, e műfajok bulvárszférától való elhódítását tűzték ki célul. Az „új zenés színházi” koncepció – ahogy ez Bawtree könyvéből,⁶⁴ melyet az 1970-es évekig mindig újraeledő mozgalomnak szentelt, kiderül – arra az értelmiségi törekvése épült, mely szerint e szórakoztató műfajok befogadói elfogadottságát egyfelől színpadi újítások, másfelől haladónak ítélt társadalomkritikai üzenetek közvetítésére kell felhasználni. E törekvés jegyében a baloldali művészelit próbálta tehát megreformálni – a maga politikai, művészi céljai érdekében átalakítani – a populáris kultúra egy jelentékeny elemét. A tömeg- és elitkultúra közötti dominancia dinamikáját vizsgálva Peter Burke is említ efféle, általában nem sok sikerrel kecsegtető próbálkozásokat.⁶⁵ A pesti bulvár és a zsdanovi szocialista-realista operettel párhuzamosan kibontakozó zenés színházi mozgalom nyugat-európai és amerikai történetéből csak Brecht és Weill 1927-től 1934-ig tartó együttműködését említem, mely olyan, máig hatásos darabokat eredményezett, mint a *Koldusopera* (1928) vagy a *Mahagonny városának tündöklése és bukása* (1930). A populáris zenés színház társadalomkritikára való kulturális kisajátításának szándéka még az Amerikai Egyesült Államokban is tetten érhető volt. A New Deal időszakában, 1935–1939 között, Rooseveltnél elnöksége idején működő *Federal Theatre Project* például – ott merőben szokatlan módon – állami forrásokat biztosított munkanélküli művészek által létrehozott előadásokra, valamint arra, hogy e produkciókat a nézők ingyen tekinthessék meg. A kezdeményezés ambivalens társadalmi és művészi következményeivel foglalkozó szakirodalomból⁶⁶ kiderül, hogy a program keretében születtek stílusos reformra törekvő, illetve egyes etnikai kisebbségek és más elnyomott rétegek problémáit feldolgozó előadások is.⁶⁷ A Federal Theatre Project jelszava „Free, Adult, Uncensored” (ingyenes, felnőtteknek szóló, cenzúrázatlan) volt, a színház társadalmi felelősségének hangsúlyozása pedig olyan, a korabeli szovjet gyakorlatot idéző előadástípusokban is megnyilvánult, mint a *Living Newspaper* (élő újság), amelyben aktuális események színpadi értelmezésére tettek kísérletet. A project által szponzorált nyolcszázharminc előadás közül ötvenegy volt musical-repríz és huszonkilenc musical-bemutató. Ezek némelyike olyannyira sikeresen döntögette a társadalmi tabukat, hogy az amerikai kongresszus 1939-ben „baloldali tendenciák”⁶⁸

⁶³ MARTOS-RÉNYI, 1926. 6.

⁶⁴ BAWTREE, 1991.

⁶⁵ BURKE, 1984.

⁶⁶ LEHAC, 1984., MELOSH, 1991.

⁶⁷ FRADEN, 1994., GILL, 1988.

⁶⁸ LEHAC, 1984.

miatt beszüntette a program finanszírozását. Ezután az önmagukat progresszívnek deklaráló – műfaji és ideológiai reformokat egyaránt célul kitűző – zenés színházi törekvések a Broadway-n is próbáltak gyökeret verni, a témával foglalkozó tanulmányok⁶⁹ szerint erős baloldali kritikai támogatással, ám gyér nézői szimpátiától kísérve. Nem aratott sikert Marc Blitzstein zenés drámája (*The Cradle Will Rock*), amely acélmunkások szakszervezet-alakítási problémáit taglalta, ugyanúgy, ahogyan Gershwin, Kaufman és Ryskind eme új zenés színházi mozgalomba illeszthető művei (*Strike Up the Band*, *Of Thee I Sing*, *Let 'Em Eat Cake*), illetve Kurt Weill drámai musicaljei (*The Firebrand of Florence*, *Street Scene*, *Lost in the Stars*) sem.

A női munkavállalás a Színházi Életben teljesen elkülönül a színház mobilitást lehetővé tevő világától. Jól példázza ezt például a *Leányok, akik a színházban élnek és sohasem jutott eszükbe, hogy színésznők legyenek* című cikk. A Király Színház varróműhelyének tagjai maguk is leszögezik, hogy bár „a színház épületében van a műhelyünk, mégis, hogy úgy mondjam egy kis polgári különítménye vagyunk annak: varrónőink civilekhez mennek férjhez és ha a színházat faluhoz hasonlítanám, azt kellene mondanom, hogy, mi vagyunk a paróchia, ahová a túldoldali lázas, színes életnek csak tompított reflexe hat el”.⁷⁰

A női munka és a színház világa csak annyiban érintkezik a lap hasábjain, hogy az alacsony státusú és a hasonló jellegű munkát végző férfiaknál rosszabbul fizetett „pesti lányok” számára az operett (illetve az 1930-as évektől a mozi) egyfajta „harmónia-pótszert” jelentett. A lassan e funkcióra redukálódó befogadói és kritikai elvárást jól szemlélteti a librettista Faragó Jenő *Operett* című önironikus költeménye: „Szép ezüstösen ragyogott a hold, / (Igaz: csak a reflektor fénye volt!) / A csaltiban dalolt egy kis madár; / (A kóristának ezért mennyi jár?) / Bús, csöndes nóta hangzott messziről: / (A rendező a kórussal pöröl!) / És halkán, lágyan suttogott a szél / (Az ügyelő egy percig sem henyél!) // A nézőtéren három lányka ült: / Irult, pirult, izgult és lelkesült / És boldog volt a három egyaránt; / Mert herceget játszott a bonvivánt. / Szép este volt, sok örömmel tele, / A három szív megremegett bele; / S még otthon is szép hercegéhez szállt, / Míg – harmincért párizsit vacsorált!”⁷¹

E *status quo*t megváltoztathatatlanként elfogadó attitűd nem volt jellemző ugyanakkor Nagy Endrére, akinek *Nem operett!* című írása a bulvárszínpadra belopódzó szociális szemléletről tanúskodik. A cikk szerzője az operettközönség zömét adó dolgozó nők nevében tiltakozik a főnököket meghódítandó zsákmánynak tekintő titkárnőket felvonultató operettek ellen: „Tisztelettel megkérem író társaimat, hogy – bármennyire nehezükre esnék is – szűkítsenek a témakörükön és mondjanak le a gépirókisasszonyról, aki settenkedő macskafurfangjával a főnökét elkaparintja [...] Ez a korszellem – bizonyára kedve ellen, rideg kényszernek engedve – úgy intézkedett, hogy a leány munkába álljon. Nem divatból, nem szeszélyből, nem kedvtelésből, hanem muszájból. Ezt a munkát az életharc komor, elkeseredett rohamával kell meghódítania a maga számára és ebben a rohamban nincsenek mosolyok, kacsintások, udvariasságok, lovagi hódolatok, bókók – itt csak a kenyérért tülekedők kíméletlen elszántsága van. Nincs itt pajzán vansztep,

⁶⁹ PIRIE, 1984., ROTH, 1984.

⁷⁰ N. N., 1927a. 40.

⁷¹ FARAGÓ, 1927. 43.

se andalgó tangó, csak a törtetés kegyetlen dobpergő ritmusa. Nagyon szegényes motívum ez egy operett számára. [...] A gépírókisasszony ma már beéri azzal a minimális chance-szal, hogy a vállalat nem merül ki a gazdasági depresszió hullámaiban és ő megkaphatja a maga picike fizetését. Biz ez eléggé rezignált életút, nincsenek andalító kilátópontjai, nem vezet kápráztató magasságokba. És ha már ránehezedik ennek a robotnak a terhe, csak egy a kívánsága: Hogy mások ne csináljanak frivol játékszert belőle. Ami az ő számára komoly, sőt komor munka, az ne legyen a mások számára táncos operett”.⁷² Az operettfronton is felbukkant tehát a szociális kérdés, de a lapban a harcias nőképviselet nem vált divatos témává, ahogyan a munkásosztály problémáival foglalkozó radikális baloldali diskurzus sem.

A nők megjelenését a színház világában – tematikus irányultságánál fogva – sokkal szélesebb körűen reprezentálta a lap. A tudósítások zöme e kulturális mező demokratizálódásáról és presztízsemelkedéséről számolt be, egyetértéssel adva hírt arról, hogy a színházi munka, illetve a korábban különösen lenézett zenés színházi segédmunka (kórus, tánckar) nem von többé maga után társadalmi kirekesztést. Az is kiderül azonban, hogy elsősorban anyagi okokból szerepelnek együtt „demokratikusan” a különböző társadalmi rétegekből származó nők a színpadon: a háború utáni gazdasági válság következtében a család eltartása érdekében immár minden legális pénzkeresettel kecsegtető pályán „büntetlenül” el lehetett indulni. A lap több cikkben is foglalkozott a színi pálya társadalmi szegregációjának megszűnésével. A *Vége a házmester-kisasszony legendának*⁷³ című írás szerint a polgári családok nem féltették többé lányaikat a színiiskolától – „ha valamikor igaz volt, most már nem az, hogy az igazi, nagy primadonnák a házmesterlakásokból kerülnek ki”⁷⁴ –, mi több, a polgári réteg leányai már nemcsak primadonnaságra, hanem zenés színházi segédfeladatokra is aspiráltak. Szász Zoltán meglepve konstataulta, hogy „Ezredesek, miniszteri tanácsosok, tanfelügyelők, kormányfőtanácsosok leányai, okleveles tanárok, iparművésznők, B-listás hivatalnoknők jelentkeztek kóristanőknek a Király Színház karfelvételi próbáján”.⁷⁵ Cikkéből kiolvasható, hogy a kortársak számára már e változás okai is érthetőek voltak: a „nagy szociális összeomlás, mely a társadalmi épület magasabb emeleteit döntötte a porba, a középosztály törmelékét vetette ide. Ez is olyan új színt adott a karfelvételi próbának, amellyel a régebbiek nem rendelkeztek”.⁷⁶ Azonban az operett- és filmszüzsék mellett éppen az újság gyorsan felívelő karrierokről szóló cikkei ösztönözték arra a fiatal nőt, hogy tévesen azt higgyék, színpadon és filmen a fiatalság és a szerencsés külső elég a boldoguláshoz. A lap hírt ad arról is, hogy „2576 pályázó jelent meg a Goldwyn-akció zsűrije előtt”.⁷⁷ Ennyien jelentkeztek tehát a filmes tehetségkutatásra, de a rossz helyzetben lévő operettszínházak is reménykedhettek néha egy-egy produkciójukat feldobó új arc felbukkanásában. Meghallgatást hirdettek ezért, és a lap hírül adta, hogy „egy pesti ügyvéd

⁷² NAGY, 1931. 4–5.

⁷³ GERLE, 1921. 19.

⁷⁴ GERLE, 1921. 19.

⁷⁵ SZÁSZ, 1926. 16.

⁷⁶ SZÁSZ, 1926. 17.

⁷⁷ N. N., 1928b. 19–22.

lányát szerződtette a Király Színház – szőke angol lánytípusnak”.⁷⁸ Máskor a színház apróhirdetés útján keresett szereplőt: „A Király Színház soron következő újdonságában, a *Keringő és Szerelem* című daljátékban ugyanis a primadonna mellett van egy énekesnői szerep, erre keresett a színház megfelelő fiatal hölgyet. Örkényi Franciskát választották”.⁷⁹ A színházi pálya megítélésének változása nyomán tehát felduzzadt a potenciális növendékek száma, érdemes volt színiiskolát nyitni – a *Tanulj kis gör! – primadonna lesz belőled*⁸⁰ című írás egy ilyen képezde történetét meséli el. Magasabb szinten kívánt oktatni a folyamatosan válsággal küzdő Király Színház primadonna- és bonvivániskolája, amelyben, miként vezetője nyilatkozott „Kétszáztizennégy nő és kilencvenhárom férfi közül válogattunk ki összesen kilencet, akik a legszigorúbb bírálatokat is kiállják, akik már ma is színpadra kerülhetnének, de akiket még hónapokon keresztül fogunk előkészíteni arra, hogy első szerepükben már döntő módon győzzenek a sikerért vívott harcban”.⁸¹ A színházi mobilitás útja az 1930-as években már annyira nyitottnak tűnt, hogy a gyermekek képzése, szerepeltetése is egyre gyakoribbá vált. A *Gyermekszínész-deputáció Gaál Francinál, a volt gyerekprimadonnánál*⁸² című írás, a befutott gyermekszíntárra utalva azt a felfogást igyekezett alátámasztani, hogy e pályán a korai kezdés „kifizetődő” lehet. A mai olvasó számára igazolja ezt a cikkhez mellékelte fotón látható Ruttkai Évike példája is. A magas presztízszű és jól fizető pályákat a nők előtt gyakran lezáró városi közegben a színház valós mobilitást lehetővé tevő szféraként tűnhetett fel, mi több, a hátrányos kisebbségi helyzetből való kiemelkedésre és a kisebbségi kultúra presztízisének képviselőjére is alkalmasnak látszott. Az *Ilyen még nem volt! Megalakult az első cigányszínház* című cikkben a direktor, zombori Siposs Sanyi azzal a jogos igénnyel magyarázza színházalapítási kísérletét, hogy „miért van minden fajtának színházkultúrája, csak éppen a cigányoknak nem?”. Elmondja, hogy színházat akarnak bérelni, majd külföldre menni: „hogymegmutassuk, mit tudnak a magyar cigányszínészek!”⁸³

Találkozunk emellett a színházi szerepléssel mint látszólagos negatív mobilitással, státusról való lemondással. Faragó Jenő *Akik az Opera színpadáról kerültek az operetthez. Péchy Erzsébet nem akar többé az Operában énekelni*⁸⁴ című cikkéből kiderül, hogy a színésznő elutasítja azt a presztízshierarchiát, amely a dalszínházi fellépést automatikusan az operettkarrier elé helyezi. Bár az Operában debütált, az operetthez kerülését nem érzi „süllyedésnek” sem művészileg, sem társadalmilag: „Arról már lemondottam, hogy átmenjek az Operához. Nem tudnék megélni abból a jövedelemből, amit ott keresnék. Az operett legelső sorából miért ugorjak át az opera második, harmadik sorába?”⁸⁵ – vallja meg a lapban. A populáris és magas kultúrabeli presztízskülönbség tehát nem számított annyira meghatározónak a két világháború közötti

⁷⁸ N. N., 1929c. 69.

⁷⁹ N. N., 1933d. 53.

⁸⁰ N. N., 1928d. 20–21.

⁸¹ N. N., 1934b. 54.

⁸² N. N., 1931b. 20–23.

⁸³ -AU, 1926. 27.

⁸⁴ FARAGÓ, 1928. 49.

⁸⁵ FARAGÓ, 1928. 49.

Pesten, sokkal fontosabb volt a gyakorolt műfaj piacképessége. Látjuk ezt abból a korabeli normával mindenképpen szembenálló extrém készletéből is, amely egy arisztokratát a revütáncosi pályára irányított. Szinetár György Báró Metzger Fini *elmondja: hogyan lesz görl – egy baronesszből* című riportjában a társadalmi korlátok áthágása pozitív példaként jelenik meg. A baronessz elmeséli, hogy mivel hozzá kellett járulnia a családi költségvetéshez, először hivatalnoknő lett, utána táncosnő, majd görl. Végül megalakította az Oxford görlok csoportját, amellyel külföldre jár vendégszerepelni. Helyzetét nem értékeli társadalmi lecsúszásként, arra a kérdésre, hogy „Jó-e görlnak lenni?” határozottan válaszol: „Nem bántam meg. Szeretek utazni, más országokat, városokat, embereket látni. A bárónő zsebéből erre nem futott, az Oxford görlt viszi az impresszárió. Fiatal vagyok, előttem az élet, majd csak megtalálom én is a magam happy-endjét”.⁸⁶ Nem a privilégiumokat sirató, hanem a két háború közötti Pesten kétségtelenül meglévő, folyamatos pénzügyi kihívásokkal szembenező attitűd ez, a cikkíró pedig helyesli a passzív elkülönülésről lemondó életmódváltást. Ennél is meghökkentőbb esetről számol be a *Huszonkét pesti lány felcsapott cigánynak*⁸⁷ című cikk, amely arról számol be, hogy a képzett zenészek – legalábbis virtuálisan – felvállalnak egy hátrányos helyzetű kisebbségi identitást, elsősorban ők is a külföldi siker és a magasabb jövedelem érdekében. Vállalkozásukat a lap csak elismeréssel illeti, nem reflektál a női „banda” által reprezentált cigánykép inadekvát voltára: „Szép, stilizált magyar ruhákat viselnek, gyöngyös pártával, csizmacskával. [...] Műsorukon magyar dalok, kuruc nóták szerepelnek és természetesen a Liszt rapszódia meg a Rákóczi induló”.⁸⁸

A gazdasági válság, majd a színházi csődök egyre gyakoribbá válásával állami beavatkozást terveztek a színpadon próbálkozóak számának csökkentésére. Petri Pál kultuszállamtitkár úgy vélte, meg kell szüntetni a színiiskolákat, mivel „*nincs kilátás arra, hogy a színházi és színészválság megenyhüljön, aminek egyik fő oka az, hogy az ország nem bír meg annyi színtársulatot: másrészt pedig a színházra ránehezedő nagy konkurencia, a mozgószínházak konkurenciája egyre súlyosabb helyzetbe hozza színházainkat*”.⁸⁹ A lapban többször ismétlődő, gördülékeny sablonokkal fogalmazott karrier-narratívák háttérében tehát csődök sokasága áll. Csathó Kálmán *A színész fel-támadása* című cikkében a színészi munkanélküliség következtében fellépő létbizonytalanságot hangsúlyozta: „*Nagyobb baj, hogy a színészet alatt megingott a polgári jólét biztos fundamentuma is. Azé a polgári jólété, amely a színpad minden hivatott és józan életű munkásának kijárt immár csaknem egy évszázad óta*”.⁹⁰

A színházi pályafutásról mint a mobilitás eszközéről általánosságban megállapítható, hogy mivel a bulvárszférában a női szerepek igencsak életkor-érzékenyek, a nem átütő tehetségek számára csak rövid időre ígérhetett kilábalást, nem biztosította a megkapaszkodást egy magasabb társadalmi státusban.

⁸⁶ SZINETÁR, 1931 28.

⁸⁷ N. N., 1931e. 38–39.

⁸⁸ N. N., 1931e. 38–39.

⁸⁹ N. N., 1927c. 4.

⁹⁰ CSATHÓ, 1932. 6.

Ha az igazán tehetséges színésznők sztárrá váltak, akkor össztársadalmi megbecsülésre számíthattak. A nagy primadonnáról, Blaha Lujzáról például még életében színházat neveztek el.⁹¹ A sztárok a politikai elit körébe is bejáratosak voltak, a miniszterelnök egyik estélyén József főherceg mellett jelen volt Molnár Ferenc, Fedák Sári és Varsányi Irén is.⁹² Biller Irén egy hasonló találkozás után így nyilatkozott Bethlen István grófról: „Sohasem hittem volna, hogy egy igazi miniszterelnök ilyen kedves és közvetlen lehet”.⁹³

A sztársághoz vezető mobilitás útja retorikailag mindig ellentétekben fogalmazódik meg, a nők letről, rendszerint egy pesti utcából indulnak, hogy az út végén „magasra” érkezzenek. 1926-ban *Egy bálványutcai pesti lány, aki meghódította Amerikát. „Mitzi” népszerűbb New Yorkban, mint Coolidge, az elnök*⁹⁴ címmel jelent meg írás Hajós Miciről; „Egyszer volt, hol nem volt, a Rottenbiller utcán is túl, volt a Csikágóban egyszer egy kisleány, akiből az új Elssler Fanny lett”⁹⁵ – írták Honthy Hannáról néhány évvel korábban. Rátkai, a Király Színház neves komikusa pusztán anyagi megfontolásból állt ki a korban időnként már kritizált sztárrendszer mellett. Úgy vélte, „ha nem volnának sztárok, nem lenne a maihoz mért látogatottsága a színházaknak és a kifizetésű tagok gázsiját nem tudnák a direktciók miből kifizetni”.⁹⁶ Ő a sztárok között Blahánét, Pálmay Ilkát, Kürty Klárit és Fedákot említette. Akadt olyan is, aki túlbuzgóságában saját magát nevezte ki sztárnak, mint Biller Irén, aki egy pozsonyi újságban *Új iskolát adtam a magyar operettnek* címmel nyilatkozott.⁹⁷ Ő azonban nem foglal el a kollektív emlékezetben a fentiekhez hasonlítható helyet.

A közönség által elfogadott sztároknak is küzdeniük kellett státuszuk megtartásáért, ennek volt egyik legelterjedtebb kelléke az állandó jótékonykodás. Dolly Jancsiról például megtudhatjuk egy cikkből, hogy lelencházból örökbe fogadott lányait beadta egy párizsi nevelőintézetbe, ennek köszönhetően a lányok már hibátlanul beszélnek angolul és franciául.⁹⁸ Alpár Gittáról pedig az derül ki, hogy huszonöt gyereket felruházott.⁹⁹

A maradandónak bizonyuló sztárstátust a két háború között – jórészt a *Színházi Élet* segítségével – Fedák Sárinak és Honthy Hannának sikerült fenntartania. Sztárságukat emelkedő életkoruk sem veszélyeztette. Az, hogy együtt öregedtek közönségükkel, csak még biztosabbá tette helyüket a kulturális emlékezetben, hiszen korábbi szerepeikre, a város és a közönség ifjúkorára reflektáló nosztalgikus produkciókban aratták legnagyobb sikereiket.

⁹¹ BEÖTHY, 1921. 2.

⁹² GÓTHNÉ KERTÉSZ, 1926. 17.

⁹³ N. N., 1931a. 4–6.

⁹⁴ KRISTÓF, 1926. 6–8.

⁹⁵ LUKÁCS, 1923. 14.

⁹⁶ N. N., 1924b. 22.

⁹⁷ N. N., 1924a. 16.

⁹⁸ N. N., 1931f. 31.

⁹⁹ STELLA, 1933. 7.

Nemi és nemzeti identitásnarratívák találkozásai

Végezetül arra keresünk választ, hogy a bulvárszínházi produkciók vagy a színésznők külföldi sikerei a lap interpretációjában miként kapcsolódtak az országról és a revíziós gondolatról folyó diskurzushoz, ami az 1920-30-as években a társadalmi közbeszéd centrumát képezte, még a tömegkultúrában is. Bár a szóban forgó produkciók egy elsősorban profittermelésre berendezkedett magánszínházi, szórakoztatóipari struktúra részei voltak, a lap a sikeres külföldi, nyugat-európai és amerikai bemutatkozásokat Magyarországnak presztízst kölcsönző aktusokként interpretálta. Ebben az 1920-as évek elejétől formálódó beszédmódban a színésznők produkciója gyakran jeleníti meg nosztalgikus formában a háború előtti Budapestet. Az *Amerikai Magyar Népszava* például így ír Keleti Juliska produkciójáról: „eleven, mosolygó és könnyező szimbóluma volt a fejlett kultúra mámorában tobzódó Budapestnek, a szépséges, léha, hajnalig mulató, napfelkelte után fázósan megborzado, csókcsattogástól hangos, kicsapongásaiban és bűnözésében is szentimentális Budapestnek, amilyen akkor volt, amikor még gumirádlis fiakkerek siklottak végig az Andrássy úton és nem volt záróra és nem tudták még mi a valuta”.¹⁰⁰ A színésznők bulvárszférában aratott külföldi diadalait, különösen az 1920-as évek első felében a revíziós törekvéseket segítő eseményekként is értelmezték: „vele ujjongtunk, amikor elementáris magyar temperamentummal a mi csonka Magyarországunk feltámadásáról énekelt”.¹⁰¹ Budapest és egy nőalak efféle pozitív azonosítása azért is figyelemre méltó, mert a századfordulón, Lux Terka *Budapest* című regényében, Schneider Fáni alakjában épp a főváros agresszív kegyetlensége fogalmazódott meg.¹⁰²

A lap szintén politikai jelentőséget tulajdonít Magyar Erzsi fellépésének a New York-i *Magyar Rapszódia* című Ziegfield-revüben, amikor így ír: „Ez a revü újra a magyarokat hozza vissza a színpadra”.¹⁰³ A cikk azokat a külföldi kritikákat idézi,

¹⁰⁰ N. N., 1921a. 27–28.

¹⁰¹ N. N., 1921a. 28.

¹⁰² „Lux Terka sem csupán fővárosi történetet akart írni, hanem hangsúlyozottan Budapest regényét. Megszemélyesíti a magyar fővárost. A szép, kedves, elegáns, könnyű erkölcsű, okos, raffinált Budapestet, aki csodás karriert futott meg. Az anyja tót napszámos asszony, az apja sváb pallér, s ő maga, a borzas repülő hajú, mezítlábos kis Schneider Fáni előbb a Rácváros utcaporában játszik, később a hajdani Szent Péter külvárosban részeg lókupeceknek és halkereskedőknek énekel, még később a mostani Gizella téren, a német színházban, aztán magyar kokott lesz belőle, és az emberek megszámlálhatatlan légióját őrli össze szép fogával. Ez a mi Budapestünk. A milliószor elátkozott, megvetett, kipellengérezett, gyűlölt, bemocskolt: kőasszony; aki gúnyos, hunyori szemével hidegen, biztosan néz maga elé, anélkül, hogy az ujját is megmozdítaná. Nincs rá szüksége. Ezren fekszenek lába előtt holtan, véresen, mocskosan, koldusan, az ő fanatikus szerelmesei, kiket ő tett tönkre, ő szívtá ki a vérüket, agyvelejükét, ő ropogtatta össze a csontjukat, ő cifrálokta el a vagyonukat, s aztán ellökte őket magától. És jöttek az új hódolók, az új őrvongók, az új szerelmesei, és megismétlődik, nem, folytatódik az asszony munkája, aki embervért iszik, aranyat eszik, s két karját hívogatón, csábítón nyújtja ki az ország négy sarkára. És az emberek jönnek, északról, nyugatról, mindenünnét. Az ország szegény, se kultúrája, se hatalma, s az emberek gazdagságról, kultúráról, hatalomról álmodnak az éjszakában. Hiába! Ez a kőasszony csak hiteget, röpke kéjt ad, de boldogságot és nyugalmat nem osztogat. Csak elvesz. Mindent: boldogságot, nyugalmat, becsületet és az életet”. SÁNTA, 1997. 97.

¹⁰³ NAGY, 1926. 2.

amelyekben a színésznő sikere az egész nemzet erejének, tehetségének jelképeként szerepel. A *The Minneapolis Sunday Tribune* például azt írja: „Egy messzi nép, hatalmas, mély művészetével ismertet meg bennünket ez a gyönyörű színésznő”.¹⁰⁴ A bulvársikerekről szóló külföldi kritikák hivatottak tehát hitelesíteni a magyar kultúrfőlény korabeli teóriáját. Ezért kerül be a lapba Philip Hale, a *The Boston Herald* referensének nyilatkozata is: „A kis magyar nemzet igen érdekes újítást vezetett be a külkereskedelembé. Mivel az áruexport terén nem bírná a versenyt, rátért a jövedelmező szellemi exportra, melynek épp Amerika a legnagyobb fogyasztója. Az amerikai színpadon állandóan és szívesen látott vendégek a magyar színdarabok. A magyarok azonban nem elégszenek meg irodalmuk amerikai térfoglalásával, hanem színészeik is meg akarják hódítani az amerikai színpadot”.¹⁰⁵ Fedák Sári vagy Alpár Gitta külföldi bulvárszínházi sikereit szintén hasonló diszkurzív panelekben reprezentálták: nem egyéni művészi diadalként, hanem a magyar zenés színház egyedi kiválóságának bizonyítékeként.

Az 1920 utáni megfogyatkozott nemzeti önbizalmat a lap azzal is erősíteni vélte, hogy az amerikai *show business* magyar gyökereit és kapcsolatait folyamatosan hangsúlyozta. A főszerkesztő, Incze Sándor cikkeiben hemzsegnek az alábbihoz hasonló megállapítások: „Amerika nagy filmfejedelméi, talán te is tudod, magyar származásúak [...] Láttam Hajós Micit, aki >Mitzi< néven a legnagyobb amerikai operett starok egyike”.¹⁰⁶ Korda Tibor londoni beszélgetésében Péchy Erzsivel, a „*Daily Theatre új sztárjával*” szintén a bulvárszínházi produkciók által elérhető nemzetközi presztízs növekedést feltételez: „Ha Péchy Erzsinek sikerül megtörni a jeget, akkor nagyszerű szolgálatot tehet a magyar kulturpropagandának, mert Londonban egy népszerű operett-primadonna nagyobb hatalom, mint a legügyesebb diplomata”.¹⁰⁷

A színésznőexporton kívüli másik, a nemzeti identitás narratívába illeszthető *show business*-elem a külföldi revükben színre állított „magyar kép”. E sikerműfajban a korra jellemző, egzotikum iránti érdeklődésnek megfelelően a távoli országok zenéjére, táncára komponált jelenetek, „képek” egyértelműen az üzleti sikert szolgálták, nem pedig az adott ország, nép politikai vagy kulturális törekvéseinek támogatását. A lap interpretációjában azonban a külföldi revük magyar képei a nemzeti dicsőség és a magyar kultúra különleges vonzerejének dokumentumai. Faragó Géza is ilyen szellemben nyilatkozik a manchesteri Magyar lakodalomról, amikor így fogalmaz: „*Alice Delicya, aki ma a legelső énekesnője az angol színpadoknak elénekli, hogy >Csak egy kislány van a világon<. Az egész közönség felállva tapsol. [...] Felejthetetlen látvány ez a csárdás-balet. A nézők ujjonganak s én akkor megnyugodva érzem, hogy ez a magyar jelenet megnyerte a csatát a többi számokkal szemben. Ekkor hűsz szebbnél szebb énekesnő magyarul kezdi énekelni: >Piros, piros, piros< mely ugyan úgy hangzik, hogy piras, piras, piras, dehát a hatás így sem maradt el[...]. A közönség, mint egy ember feláll és lázasan követeli a jelenet ismétlését. Könny csurog alá a szememből a boldogságtól, Cochran odarohan hozzám, s miközben meghatottan szorongatja a kezemet, így szól: a Magyar lakodalom sikere nemcsak az enyém, nem csak az Öné, hanem az egész*

¹⁰⁴ N. N., 1926b. 29.

¹⁰⁵ N. N., 1925b. 32.

¹⁰⁶ INCZE, 1921. 10.

¹⁰⁷ KORDA, 1926b. 14.

Magyarországa”.¹⁰⁸ Ehhez az 1920-as évek elején kialakított beszédmódhoz, a bulvárszínházat a revíziós küzdelem kontextusába helyező hangnemhez jól illeszkedik Gilbert Miller amerikai színházi vállalkozó a *Telegraph*-ban megjelent, *Budapest a világ színházi fővárosa* című nyilatkozata,¹⁰⁹ amelyet a lap egyfajta megérdemelt kárpótlásként értelmez a politikai szférában elszenvedett kudarcokért: „Amíg a mi nemzeti életünk és földre tipor országunk szenvedéseiről alig olvashatunk nagy-ritkán két-három hanyagul odavetett, rosszul informált sort amerikai lapokban, Gilbert Millernek köszönhetjük, hogy Amerika legelső lapjai hasábos cikkeken zengik a mi kultúrfölényünket. [...] Gilbert Miller egyenesen azt állítja, hogy Budapestben Ő az egész beteg Európa legragyogóbb és legtöbbet ígérő irodalmi és művészi centrumát ismerte fel. Gilbert Millernek, aki a newyorki színház és irodalmi világban egyike a legnagyobb tekintélyeknek, ez a megállapítása számunkra felér egy diplomáciai győzelemmel”.¹¹⁰ Szintén illeszkedik e beszédmódhoz a magyar fővárosba vendégszereplésre készülő Josephine Baker állítólagos nyilatkozata: „Egy kicsit félek Budapesttől. Szeretném meghódítani azt a várost, amely olyan tehetségeket adott a világnak, mint Bánky Vilma, Putty Lia és a Dolly sisters.”¹¹¹

Gyakran találkozhat az olvasó azzal a cikktípussal is, amely egy magyar énekesnőnek vagy színésznőnek egy külföldi hírességgel ápoltszerű ismeretségét, barátságát hangsúlyozza, a kiválóságok egyfajta, az idők során az olvasóknak is ismerőssé váló hálóját alakítja ki, a magyar zenés színház képviselői iránti szimpátiát pedig a nemzeti törekvések iránti szimpátiaként értelmezi. E belterjes hangnem jellemzi például a *Major Aranka, a londoni rádió magyar sztárja Budapesten* című írást, amely a walesi herceget kapcsolja a fenti technikával a magyar ügyszóhoz: „A walesi herceg imádja a cigányzenét s sokszor előfordul, hogy szeparéba zárkózik a cigányokkal, kiveszi Garai primás kezéből a vonót és ő dirigálja a zenészeket. Egy alkalommal megmondták a charming princnek, hogy magyar énekesnő van az étteremben s a herceg felkért, hogy el-énekeljen néhány dalt. A Sybill levelét, a Hej cigányt és a Vilja dalt énekeltem a trónörökösnek s végül egy angol dallal akartam kedvesedni, de a herceg udvariasan ellenkezett s a Csak egy kislányt kérte ráadásul.”¹¹² Lehetséges, hogy a lap szerkesztői maguk is saját retorikai paneljeik szerint gondolkodtak, de előfordulhat az is, hogy lapjuk jobb hazai beágyazottsága érdekében nagyították fel a külföldi bulvársikerek politikai jelentőségét.

Azt, hogy a bulvársajtó kurrens témái és az újságíró-librettisták operettszükségi milyen közel álltak egymáshoz, jól példázza Simon Böske keszthelyi úrilány esete, aki 1929-ben első helyezett lett az európai szépségkirálynő-választáson. Győzelme nemzeti diadalként fogalmazódott meg, és alkalmat adott egy, a hazát és a szerény otthon biztonságát a nagyvilág csillogásával fel nem cserélő, operettekben is hosszsan variált álfonfliktus-sablon elindítására. Böske így nyilatkozott: „egyért volt érdemes: azért, hogy Párizsban és a Riviérán Magyarországot éljenezték. Engem az apám úgy nevelt és ezzel bocsátott el a nagy útra, hogy nem is lebeghetett más a szemem előtt.

¹⁰⁸ N. N., 1925a. 24–25.

¹⁰⁹ N. N., 1923b. 1.

¹¹⁰ N. N., 1923b. 1.

¹¹¹ N. N., 1928a. 55.

¹¹² V., 1935. 51.

És azért fogok elmenni a Miss Universe és a galwestoni világszépségszerenyre is, hogy angol nyelven is halljam: Éljen Magyarország!”¹¹³ Simon Böske tehát – legalábbis nyilatkozatai fényében – elfogadta, hogy sikere, szépsége valójában a nemzeti ügy előbbre vitelét szolgálja: „Tavaly még egyszerű és ismeretlen kis keszthelyi lány voltam, és ma úgy érzem, hogy diplomáciai szolgálatokat tettem annak a kis országnak, amelyet mindennél és mindenkinél jobban szeretek.”¹¹⁴ Móricz Zsigmond Miss Hungária című cikkében, egy néhány évvel későbbi szépségszereny nyertes kapcsán már nem a világszépe cím elnyerésében bizakodott, hanem a szépség nemzeti specifikumáról elmélkedett: „Szívesen köszöntöm tehát Miss Hungáriát, aki véletlenül zsenge gyermek kora óta szemem előtt fejlődik, s aki a magyar fajnak legszebb ágából, a szilágyságból ered. Apja, anyja szépek voltak s hozták ezt a szépséget a magyar múltból, a magyar faj hamisítatlan tiszta ősiségéből.”¹¹⁵

A külföldön élő bulvársztárok honvágy- és nosztalgia retorikája szintén gyakran szolgálta a nemzeti önbecsülés és önbizalom növelését. Hajós Mízi így fogalmazott: „Nyolc évig sírtam, bánkódtam Pestért! Bárhol is voltam, New Yorkban, vagy San-Franciscóban, minden gondolatom Pesten volt”.¹¹⁶ Bársony Rózsi pedig így búcsúzott: „Isten veled hát Budapest, Király Színház, Lázár direktor úr... Már fütyül a vonat, de még mindig nem hiszem, hogy itt kell hagynom mindenkit, hogy bevonuljak egy mérhetetlen városrengetegbe, ahol senkit nem ismerek [...] Szeretnék emlékeztük fájába vésni egy szívet, amely Berlinből is és a világ minden részéből Budapestért fog dobogni”.¹¹⁷ Egy másik írásban Hajós Mici tétélesen fel is sorolta azokat a dolgokat, amelyekért „életét adná”, ha Amerikában megvolnának: „Ringlispil, pesti jasszokkal, amelyek mellett elbújhatnak Chicago betörői. Remek borok. Propeller, vacak hajó az angyali Dunán. Girbegörbe utcák, csókratermett kapualjak a Tabánban [...] Úgy imádom a sváb milimárikát, a Margitszigetet és a Stefánia- utat.”¹¹⁸

A pesti bulvár „emlékezeti helyeinek”, nosztalgiatárának megkonstruálásában tehát a primadonnáknak is jelentős szerepük volt. Az általuk közvetített magyarság-reprezentációba nemcsak a temperamentumos dal és tánc, hanem a magyar étel és a külföldön felépített magyar környezet is beletartozik. Utóbbira példa egy „kis magyar ház Poroszország szívében. Lakói: Alpár Gitta és Gusztáv Frönlich”, Gitta szülei ugyanis egy magyar házacska építettek a zehlendorfi kastély kertjében. A cikk fel is sorolja a magyarsághoz szükséges rekvizitumokat: „Tarka kalotaszegiek, tálak, kulacsok, tulipántos ládák, faragott és festett magyar bútorok, matyó párnák teszik teljes hatásúvá ezt a magyar szigetet Poroszország szívében. És az ablakokban magyar virágok, az almáriumban levendula, a tornácon csöves kukorica: valóságos magyar mesehangulat fogadta a hazatérő házaspárt”.¹¹⁹ A lap interpretációjában azonban egy falusi temető is válhat a bulvárkultúra emlékezeti helyévé, amely a világhírű filmcézárt és a magyar primadonnát kapcsolja össze. Amikor ugyanis az Amerikai Egyesült Államokban

¹¹³ SIMON, 1929a. 11.

¹¹⁴ SIMON, 1929b. 10.

¹¹⁵ MÓRICZ, 1930. 5.

¹¹⁶ HAJÓS, 1922. 5.

¹¹⁷ BÁRSONY, 1931. 36.

¹¹⁸ HAJÓS, 1928. 51.

¹¹⁹ N. N., 1932b. 26.

élő Zukor Adolf hazautazott szülőfalujába, Ricsére, „erre az érdekes utazásra Roboz Imre, a Vígszínház igazgatója is elkísérte Zukort és elmondta neki, hogy Fedák Sári, az Amerikában is nagyhírű primadonna, ebbe a kis magyar faluba való. Zukor ezen az érdekes információn úgy fellelkessedett, hogy mint Fedák-imádó amerikai összevásárolta a kis Ricsé községben található összes virágtermést és kihordatta Zsazsa nagyszüleinek a sírjára”.¹²⁰

Trianon után a színházi sajtó és az operettek is alkalmaztak tehát egyfajta kompenzációs retorikát, amely már egy létező nosztalgia-tár elemeire épült. Eme bulvár-színházhoz kapcsolódó identitásnarratívára jó példa Szilágyi László *Régi jó Budapest* című, a millenáris kiállítás idején játszódó darabja, amely a szerző szerint: „nem akar egyebet, mint három órára visszahozni ifjúságunk édes, mulatós Budapestjét”.¹²¹ Ebben a narrátor adja meg a nézőknek a múltértelmezés kívánatos, nem éppen társadalomkritikus alaphangját: „Aztán meg az a gyönyörű millenáris esztendő. Amikor minden nap ünnepnapja volt a magyarnak. A világ minden tájáról megcsodálták a magyar tudást, tehetséget és a mi szép magyar kultúránkat. Az utcán csupa boldog emberek jártak. Kalaplevéve, zsebkendőt lengetve álltak sorfalat az öreg királynak, amikor a Vérmezőről a szemképráztató díszszemle után felhajtattott a Várba. És a katonaság 4-6 zenekar vidám muzsikája mellett oszlott szerte szét a városban. Hunyjuk le a szemünket és már ott masírozunk mi is a jó 32-esek muzsikája mellett. Fel a szívekkel, hölgyeim és uraim!”¹²² E tartósan sikeresnek bizonyuló operett típus érzelmi töltetet szolgáltatott a revíziós retorikához is. A pesti nosztalgia jellemző figurái és helyszínei darabról darabra vándoroltak, ami a vidéki nézők számára is lehetővé tette, hogy osztozhassanak a nemzeti büszkeség szinte utolsó tárgyaként megmaradt virtuális világváros iránti rajongásban, és azonosulhassanak annak mentalitásával, kultúrájával, miközben beavatottként merültek el a pesti jasszra épülő, ismerős patronokra járó szóviccek élvezetében. A nosztalgia-operettek sorozatában a nézők elsajátíthatták e szentimentális elemekből kreált, mégis döntően ironikus és önironikus előadásforma befogadásának szabályrendszerét. A hatás titka a forma összetettsége volt, a színpad és a nézőtér közötti folyamatos dialógus: a szerző, a színész és a közönség pillanatonként össze- és kikacsintott, konstatálva az élvezetesen tált nosztalgikus múlt-kép játékos műviségét.

Az 1930-as évektől a nemzeti identitás reprezentációja elkezdett leválni a kozmopolita revükről. A korábban sikert hozó témák – a boldog békeéveken való ironikus nosztalgizálás, illetve az új női szerepek konfliktusai – ugyanis kimerülni látszottak. Az egyetlen hazai megújulási forrásnak a Paulini Béla által koordinált Gyöngyösbokréta-mozgalom mutatkozott, amelynek nyári budapesti rendezvényein öntevékeny parasztsz csoportok eredeti tánc- és dalkultúrájukat mutatták be. Mivel a revükbe és az operettekbe eddig a népi, illetve az azzal sokszor azonosított cigány kultúrának csak erősen átkontextualizált elemei kerültek, az 1930-as évektől mind gyakrabban merült fel az az ötlet – mint egyszerre újító és a gyökerekhez visszavezető megoldás –, hogy a nagyvárosi zenés színházzat népmesével és -táncsal frissítsék fel. Móricz Zsigmond *Óstehetségek a színpadon* című, a Szent István-napi

¹²⁰ N. N., 1923a. 42.

¹²¹ N. N., 1925c. 28.

¹²² SZILÁGYI-RADÓ, 1925. 116.

pesti népünnepről szóló cikkében az eredeti hagyományörzők által prezentált magyarságképet nemcsak hitelesnek, hanem exportképesnek is ítélte: „Ez a Gyöngyösbokréta azon az úton van, hogy a magyar Bayreuthot teremtsen meg. Kell, hogy az egész világ figyelme feléje forduljon s csupán ennek a produkciónak a kedvéért valóban idegenforgalom támadjon. A Gyöngyösbokréta az első magyar nemzeti országos művészeti mozgalom”.¹²³ Összefüggésben az 1930-as évek ideológiai és ízlésbeli változásaival, e népies reprezentációs formák iránt is mutatkozott külföldi érdeklődés, amelyet a lap nem állított szembe a nagyvárosi bulvárkultúra iránti szimpátiával. Várnai Zseni *Amerikai lányok, magyar ruhában* című írása szerint a külföldi diáklányok már a vidék paraszti kultúrájára kíváncsiak: „Népművészeti motívumokra vadásznak Európában. Itt, Magyarországon Eger a székhelyük, onnét tettek rövid tanulmányutakat Szegedre és a Bükkhegységben fekvő tündéri Villóra, ahol a környékbeli Gyöngyösbokréta táncaiban gyönyörködtek.”¹²⁴ Az 1930-as években az újság címlapján is egyre gyakrabban szerepelt népviseletbe öltözött leány vagy asszony, és a *Naponta* kínálnak külföldi szerződéseket a Gyöngyösbokrétának című cikkben együtt szerepeltették a parasztleányokat Rökk Marikával, a korabeli táncos sztárral. Őket ugyanis nemcsak az kötötte össze, hogy mindannyiuknak szerződést kínáltak, hanem az is, hogy a hazai és a külföldi közönség érdeklődésére egyaránt számot tartó produkciókra voltak képesek, amit egy barter keretében meg is tanítottak egymásnak. „Előbb ők tanították különböző táncokra [Rökk] Marikát, aztán a primadonna mutatta be nekik a maga művészetét. A tetzés kölcsönös volt. Az ujjongó bokrétások alig akarták leengedni a színésznőt az asztal tejéről, ahol pompás csárdásait cigányzene-kísérettel improvizálta. Biztos, hogy mindkét fél tanult a másiktól. Végezetül egyik legény eredeti, szép magyar nótákra tanította Marikát. Néhány dal szövegét föl is jegyezte a primadonna. Ki tudja, nem találkozunk-e még e nóták valamelyikével Rökk Marika legközelebbi német filmjén?”¹²⁵ A kép a bulvár- és a népi kultúra egyfajta idealizált összeolvadását sugallja, ami sohasem valósult meg.

Ahogy láttuk, az 1920–1938 közötti időszakban a női szerepek reprezentációja elsősorban a nemzeti önbizalom helyreállításához kapcsolódott anélkül azonban, hogy legalábbis az általunk vizsgált lap esetében más kultúrákkal szemben határozta volna meg magát. A kisebbségek és az egzotikus kultúrák női szerepeinek reprezentációja ily módon nem kapott komolyabb hangsúlyt. Annak ellenére sem történt ez meg, hogy az 1920-as évek második felétől, a jazz térhódításával a kozmopolita bulvárszínházi vérkeringésbe bekapcsolódó Pesten is megjelentek az egzotikus kultúrák utazó, nyugati szórakoztatóiparban foglalkoztatott képviselői. A jazz a zenés tömegszínház dramaturgiájában, játéktípusában is óhatatlanul tükröződő, távoli világból érkező etnikai és kulturális kihívást jelentett. Reprezentációja a lapban mégsem volt ellenséges. Az 1921. évi 11. számban például interjút olvashatunk egy „néger szubrettel”,¹²⁶ gyakran pedig mesterséges, kissé lenéző vidámság hatja át az egzotikus kultúrák képviselőiről szóló cikkeket. Igaz ez többek között a Royal orfeumban fellépő „Douglas-néger revü”-ről írott cikkekre is. Az alcímek

¹²³ MÓRICZ, 1934. 16.

¹²⁴ VÁRNAI, 1935. 68.

¹²⁵ N. N., 1935. 15.

¹²⁶ N. N., 1921b. 15.

– Vérbeli herceg, mint táncoskomikus. A fekete revütársulat civilben. Fáznak a szerecsen görlok. Hogyan megy férjhez egy fekete primadonna? – az egzotikumra éhes pesti olvasó kíváncsiságának kielégítését szolgáló közhelyek. Az „ők-mi”-távolság áthidalása érdekében gyakori fogásként éltek a pesti bulvárvilág szereplőivel vont párhuzammal: „A társulat legnépszerűbb tagja Jones Baron, a néger Rátkay. [...] A primadonna Douglasné az igazgató felesége. Szeszélyes és lobbanékony, mint ahogy primadonnához illik. Ő a fekete Gaál Franciska.”¹²⁷ Akadnak ezek mellett olykor ma rasszistának ható elemei is e diskurzusoknak, a fekete zenészek például egy alkalommal nem piaci konkurenciaként, hanem veszélyes hódítóként jelennek meg: „Érthető, hogy ez a zene nem szívohezszólo: az összes érzékekhez szól, fékezhetetlen ritmusával, mint a négerek diadalmi indulója, amint elfoglalják Európát.”¹²⁸ Harsányi Zsolt *Harlem* című írásában pedig egy fekete táncosnő bemutatása a produkció hatásának elismerésére, de egyben a táncosnő végletes eltávolítására, másságának hangsúlyozására épül: „Zabolátlan, gyötrő vágyban csavargatta finom testét ide-oda, úgy hogy ez már nem is tánc volt, hanem vallás, Afrika ősi vallása, amelyben az őserdő vak főpapja barna zakkóban verte az ősi üstdob monoton és borzongató tam-tamját. [...] Az egészben az volt a kísérteties, hogy a szeme az egész produkció alatt nem változott, naiv, szomorú, szelíd állati tekintet ült benne, amelyben alig volt több intelligencia a majoménál.”¹²⁹

A magyar kultúrához közelebből kapcsolódó, sőt, annak integráns részét képező másságok, vagyis a zsidóság és a cigányság reprezentációiban a Színházi Életben 1938-ig nem voltak kirekesztő elemek, már csak a pesti bulvárba való beágyazottságuk okán sem. Mindkét témakör mint gyakori és legitim szórakoztatóipari kód jelenik meg a cikkeken. Az *Ábris rózsája* című operetről írván a szerző a szereplők zsidóságával kapcsolatban azt tartja fontosnak kiemelni, hogy: „különb is, a darabban nem írek és magyarok, nem keresztények és zsidók, hanem amerikai polgárok szerepelnek és vallására nézve: akár keresztény a szereplő, akár zsidó, rajta van a domináló bélyeg, hogy mind a kettő amerikai”. A darab szerzőjéről pedig elismeréssel állapítja meg a cikkíró, aki egyben a darab fordítója is, hogy „bámulatos az a színpadi egyensúly, amellyel a két terület közötti szűk mesgyén, a két egymással szembenálló tábor között jár. Egy zsidó Rómeó és egy keresztény Júlia története a darab”.¹³⁰

A cigány származás hangsúlyozása nem vet negatív fényt egy sztárra, inkább fokozza „egzotikumát”. Az egyik cikk például fontosnak tartotta kiemelni, hogy „Asta Nielsen ereiben cigányvér folyik és ősei Magyarországból vándoroltak Dániába”.¹³¹

Végül ejtsünk néhány szó az ideológiai különbözőség interpretációjáról. A Szovjetunióról a lapban ritkán írtak, pártállami életformája már csak a Tanácsköztársaság miatt is eltávolító, elidegenítő reprezentációban részesült. A *Színházi olimpiász Moszkvában* című cikk a kezdetben kísérletező, de mindenképpen átpolitizált szovjet előadások és befogadók közötti távolságot hangsúlyozta, kiemelve, hogy a választási szabadságtól megfosztott szovjet nézők csak a görlok fellépésekor élen-

¹²⁷ N. N., 1930b. 63.

¹²⁸ N. N., 1927b. 31.

¹²⁹ HARSÁNYI, 1928. 7.

¹³⁰ HELTAL, 1928. 27.

¹³¹ N. N., 1928e. 6–7.

kültek fel. Eme interpretációban a szórakoztató bulvárszínház egyetlen megmaradt eleme is hatásképebbnek látszik, mint a politikai átnevelésre szakosított magas-kultúra. „*Mintha a szereposztás is úgy menne, hogy a szerepeket nem Thalia papjainak, hanem elsősorban kazánkovácsoknak, autogénhegesztőknek, állványozóknak, ácsoknak, mázolóknak, kárpitosoknak osztották volna ki és a nagy csavaros, srófos, propelleres szimfóniába beleszól az expresszionista díszlettervezők, szögletes, háromszögű, rikoltó színpompája. [...] A közönség csak akkor lélegzik fel ezeken az olimpiai gépelőadásokon, amikor egy kis tánczene jön és felvonulnak görölk, mert csak a görölk intézménye az, amely átvevődött Nyugat Európa színházi világából*” – írták.¹³²

*

A női szerepek reprezentációjára vonatkozóan összességében megállapítható, hogy a librettók átpolitizálása az 1920-as évek elején a magyaros motívumok hangsúlyozásában és a Trianon előtti időkre utaló nosztalgikus toposzok fokozott kultiválásában tetten érhető volt ugyan, de a darabok – eltérően a Monarchia időszakának operettjeitől – ritkán reflektáltak közvetlenül vagy kritikusan a bel- és külpolitika napi eseményeire. A társadalmi átalakulás (a modernitás) kérdései az 1920-as évek közepétől elsősorban a változó női szerepek és a nagyvárosi létbizonytalanság témáiban fogalmazódtak meg – Martos Ferenc librettóiban időnként kritikus felhanggal –, de a konfliktusok végül mindig a tradicionalista felfogás keretein belül oldódtak meg, a szociális igazságtalanságok leleplezése nem jutott a *status quo* megkérdőjelezéséig.

Felhasznált irodalom és rövidítések

-AU

- 1926 –AU: Ilyen még nem volt! Megalakult az első cigányszínház. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 39. sz. 27.

BAXTER

- 1984 BAXTER, Carol G. : The Federal Theatre Project's Musical Productions. In: *Musical theatre in America. Papers and Proceedings of the Conference of the Musical Theatre in America*. Ed.: LONELY, Glenn. Westport, Greenwood Press, 1984. 381–388.

BAWTREE

- 1991 BAWTREE, Michael: *The New Singing Theatre. A Charter for the Music Theatre Movement*. New York, Oxford University Press, 1991.

BÁRSONY

- 1931 BÁRSONY Rózsi: Isten veled, Budapest. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 27. sz. 33–36.

¹³² N. N., 1931c. 35.

BEÖTHY

1921 BEÖTHY László: Blaha Lujzához. In: *Színházi Élet*, 10. (1921) 42. sz. 2.

BÉKEFFI-LAJTAI

1931 BÉKEFFI István – LAJTAI Lajos: Az okos mama. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 6. sz. 127–151.

BILLER

1936 BILLER Irén: Csak boldog asszony akarok lenni... In: *Színházi Élet*, 26. (1936) 20. sz. 19–21.

BORDMAN

1981 BORDMAN, Gerald: *American Operetta. From H. M. S. Pinafore to Sweeney Todd*. New York, Oxford University Press, 1981.

BOURDIEU

1971 BOURDIEU, Pierre: Le marché des biens symboliques. In: *L'Année sociologique*. 22. (1971) 49–126.

BRÓDY-LAKATOS-HARMATH

1928 BRÓDY István – LAKATOS László – HARMATH Imre: Zenebona. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 18. sz. 129–166

BURKE

1984 BURKE, Peter: Popular Culture between History and Ethnology. In: *Ethnologia Europea*, 14. (1984) 5–13.

BÚS FEKETE

1927 BÚS FEKETE László: Primadonnának lenni sem fenéig tejfel. In: *Színházi Élet*, 17. (1927) 7. sz. 26–27.

BÚS FEKETE-HARMATH

1929 BÚS FEKETE László – HARMATH Imre: Miss Europa. In: *Színházi Élet*, 19. (1929) 38. sz. 97–121.

CSATHÓ

1932 CSATHÓ Kálmán: A színész feltámadása. In: *Színházi Élet*, 22. (1932) 14. sz. 6–7.

D. Zs.

1930. D. Zs.: A primadonna és a házasság. Intervju Honthy Hannával: miért vált el újra? In: *Színházi Élet*, 20. (1930) 49. sz. 7–9.

DOLLY

1932 DOLLY Jancsi: A nő és a férfi harca. In: *Színházi Élet*, 22. (1932) 27. sz. 26–28.

EGYED

1925 EGYED Zoltán: Nyílt levél Mr. Crookerhez, Petráss Sári urához és parancsolójához a Miami alkalmából, vagyis abból az alkalomból, hogy nem volt igaza, hogy Mrs. Crookert nem engedte eddig fellépni. In: *Színházi Élet*, 15. (1925) 49. sz. 26–27.

ERDŐS

1930 ERDŐS Renée : Levél Fedák Sárihoz. In : *Színházi Élet*, 20. (1930) 50. sz. 4–8.

FARAGÓ

1927 FARAGÓ Jenő: Operett. In: *Színházi Élet*, 17. (1927) 9. sz. 43.

1928 FARAGÓ Jenő: Akik az Opera színpadáról kerültek az operetthez. Péchy Erzsébet nem akar többé az Operában énekelni. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 11. sz. 49.

FARKAS

1926 FARKAS Imre: A királyné rózsája. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 14. sz. 88–132.

1931 FARKAS Imre: Biller Irén expresszházassága. In: *Színházi Élet*, (1931) 26. sz. 10–13.

FRADEN

1994 FRADEN, Rena: *Blueprints for a Black Federal Theatre, 1935–1939*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

GERLE

1921 GERLE: Vége a házmester-kisasszony legendának. In: *Színházi Élet*, 10. (1921) 11. sz. 19.

GILL

1988 GILL, Glenda E.: *White Grease Paint on Black Performers. A Study of the Federal Theatre, 1935–1939*. New York, Peter Lang, 1988.

GÓTHNÉ KERTÉSZ

1926 GÓTHNÉ KERTÉSZ Ella: Estély a miniszterelnöknél. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 22. sz. 17.

HAJÓS

1922 HAJÓS Mítyi: Megint itthon! In: *Színházi Élet*, 11. (1922) 30. sz. 5.

1928 HAJÓS Mici: Amit nem kapni Amerikában, csak Pesten. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 33. sz. 50–51.

HARMATH-ÁBRAHÁM

1929 HARMATH Imre – ÁBRAHÁM Pál: Az utolsó Verebély lány. In: *Színházi Élet*, 17. (1929) 1. sz. 170.

HARSÁNYI

1923 HARSÁNYI Zsolt: Beöthy az átdolgozó. In: *Színházi Élet*, 12. (1923) 23. sz. 17.

1928 HARSÁNYI Zsolt: Harlem. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 16. sz. 7.

HELTAI

1928 HELTAI Jenő: A XX. század Romeo és Juliája. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 20. sz. 27.

HEUMAN

1931 HEUMAN Károly: Királyi palotába került egy egri parasztleány. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 49. sz. 17–20.

INCZE

1921 INCZE Sándor: Levelek Amerikából. In: *Színházi Élet*, 10. (1921) 13. sz. 9–10.

1987 INCZE Sándor: *Színházi életeim*. Budapest, 1987.

KOMLÓS

- 1929 KOMLÓS Ilus: Négy milliárdjába került Hajós Micinek az első tíz nap Budapesten In: *Színházi Élet*, 19. (1929) 30. sz. 12.

KORDA

- 1926a KORDA Tibor: Operett, mellyel 245 milliárdot kerestek. In: *Színházi Élet*, 16. (1926). 1. sz. 26–27.
- 1926b KORDA Tibor: Londoni beszélgetés Péchy Erzsivel, a Daily Theatre új sztárjával Pestről, Londonról és a szerencsés véletlen játékaikról. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 43. sz. 14.

KRISTÓF

- 1926 KRISTÓF Károly: Egy bálványutcai pesti lány, aki meghódította Amerikát. „Mitzi” népszerűbb New Yorkban, mint Coolidge, az elnök. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 24. sz. 6–8.

LAKATOS–STELLA–HARMATH

- 1926 LAKATOS László – STELLA Adorján – HARMATH Imre: A pesti lány. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 36. sz. 93–113.

LEHAC

- 1984 LEHAC, Ned: The Story of Sing for Your Supper: The Broadway Revue produced by the Federal Theatre Project. In: *Musical theatre in America. Papers and Proceedings of the Conference of the Musical Theatre in America*. Ed.: LONELY, Glenn. Westport, Greenwood Press, 1984. 187–197.

LUKÁCS

- 1923 LUKÁCS Gyula: Egyszer volt, hol nem volt... IV. Honthy Hanna In: *Színházi Élet*, 13. (1923) 41. sz. 12–14.

MARTOS–RÉNYI

- 1926 MARTOS Ferenc – RÉNYI Aladár: Kitty és Kató. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 19. sz. 6.

MARTOS–SZIRMAI

- 1931 MARTOS Ferenc – SZIRMAI Albert: A ballerina. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 20. sz. 137–166.

MELOSH

- 1991 MELOSH, Barbara: *Engendering Culture. Manhood and Womanhood in New Deal Public Art and Theater*. Washington and London, Smithsonian Institution Press, 1991.

MIHÁLY

- 1922 MIHÁLY István: Fifikus dal. In: *Színházi Élet*, 11. (1922). 8. sz. 36.
- 1925 MIHÁLY István: Párisi éjszakák. A Chat noir. In: *Színházi Élet*, 15. (1925) 1. sz. 25.

MÓRICZ

- 1930 MÓRICZ Zsigmond: Miss Hungária. In: *Színházi Élet*, 20. (1930). 26. sz. 5.
- 1934 MÓRICZ Zsigmond: Östehetségek a színpadon. In: *Színházi Élet*, 24. (1934) 35. sz. 16.

NAGY

- 1926 NAGY Jenő: Zokogva sír az őszi szél Newyorkban a 10 W. 77. Streeten. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 35. sz. 2.

NAGY

- 1931 NAGY Endre: Nem operett! In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 20. sz. 4–5.

N. N.

- 1920 N. N.: Lengyel Menyhért öccse: a krasznajarszki komika. In: *Színházi Élet*, 9. (1920) 28. sz. 13.

N. N.

- 1921a N. N.: Az Amerikai Magyar Népszava a Színházi Élet new-yorki hangversenyről. In: *Színházi Élet*, 10. (1921) 10. sz. 27–28.

N. N.

- 1921b N. N.: Interjú a néger szubrettel. In: *Színházi Élet*, 10. (1921) 11. sz. 15.

N. N.

- 1921c N. N.: A Fifi monstre pöre a Színházi Élet törvényszéke előtt. In: *Színházi Élet*, 10. (1921) 50. sz. 10–17.

N. N.

- 1922 N. N.: Itt a nyári szünet eredménye! In: *Színházi Élet*, 11. (1922) 35. sz. 10.

N. N.

- 1923a N. N.: Maga csak tudja...Intim Pista. In: *Színházi Élet*, 13. (1923) 14. sz. 42–43.

N. N.

- 1923b N. N.: „Budapest a világ színházi fővárosa” – mondja Gilbert Miller. In: *Színházi Élet*, 12. (1923) 33. sz. 1.

N. N.

- 1924a N. N.: Biller Irén szenzációs cikke egy pozsonyi újságban. In: *Színházi Élet*, 14. (1924) 1. sz. 16.

N. N.

- 1924b N. N.: Rátkai Márton nyilatkozik a star-rendszerről. In: *Színházi Élet*, 14. (1924) 30. sz. 22.

N. N.

- 1925a N. N.: Tomboló sikere volt a Magyar lakodalomnak Manchesterben. In: *Színházi Élet*, 15. (1925) 14. sz. 24–25.

N. N.

- 1925b N. N.: Egy magyar primadonna újabb nagy amerikai sikerei. Elsa Ersi új alakítását a legjobb jelzőkkel illeti a kritika. In: *Színházi Élet*, 15. (1925) 25. sz. 32.

N. N.

1925c N. N.: Szilágyi László: Régi jó Budapest. Szerző a darabjáról. In: *Színházi Élet*, 15. (1925) 18. sz. 28.

N. N.

1926a N. N.: Miért táncol meztelenül? In: *Színházi Élet*, 16. (1926). 34. sz. 26.

N. N.

1926b N. N.: A magyar opera-potpuri, a magyar jazz-charleston és ELSA ERSI sikere Amerikában. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 42. sz. 29.

N. N.

1927a N. N.: Leányok, akik a színházban élnek és sohasem jutott eszükbe, hogy színésznők legyenek. Akik a primadonnák ruháit varrják. In: *Színházi Élet*, 17. (1927) 7. sz. 40–41.

N. N.

1927b N. N.: A négerek meghódították Európát. In: *Színházi Élet*, 17. (1927) 30. sz. 31.

N. N.

1927c N. N.: Meg kell szüntetni a színiiskolákat! Mondja Petri Pál kultuszállamtitkár. In: *Színházi Élet*, 17. (1927) 32. sz. 4–5.

N. N.

1928a N. N.: Egy kicsit félek Budapesttől – mondja bécsi revüje főpróbáján Josephine Baker a Színházi Életnek. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 11. sz. 55.

N. N.

1928b N. N.: 2576 pályázó jelent meg a Goldwyn-akció zsűrije előtt. Kikről csinálnak próbafelvételt Hollywood számára? In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 15. sz. 19–22.

N. N.

1928c N. N.: Maga csak tudja... Intim Pista. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 24. sz. 32–35.

N. N.

1928d N. N.: Tanulj kis gör! – primadonna lesz belőled. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 30. sz. 20–21.

N. N.

1928e N. N.: Asta Nielsen ereiben cigányvér folyik és ősei Magyarországból vándoroltak Dániába. In: *Színházi Élet*, 18. (1928) 40. sz. 6–7.

N. N.

1929a N. N.: New Yorki távirat a republic színház világraszóló botrányáról: In: *Színházi Élet*, 19. (1929). 10. sz. 39–41.

N. N.

1929b N. N.: Gaál Franciska: Fiú szeretnék lenni. In: *Színházi Élet*, 19. (1929) 45. sz. 54–55.

- N. N.
1929c N. N.: Egy pesti ügyvéd lányát szerződtette a Király Színház – szőke angol lánytípusnak. In: *Színházi Élet*, 19. (1929) 48. sz. 69.
- N. N.
1930a N. N.: Elősegíti vagy akadályozza a szerelem a karriert? Erről az érdekes kérdésről nyilatkoznak a pesti primadonnák. In: *Színházi Élet*, 20. (1930) 2. sz. 49–51.
- N. N.
1930b N. N.: Vérbeli herceg mint táncoskomikus. A fekete revütársulat – civilben. Fázna a szerecsen görölk. Hogyan megy férjhez egy fekete primadonna. In: *Színházi Élet*, 20. (1930) 8. sz. 63.
- N. N.
1930c N. N.: Self-made-woman. In: *Színházi Élet*, 20 (1930) 3. sz. 46–48.
- N. N.
1930d N. N.: A milói Vénusz kiment a divatból. In: *Színházi Élet*, 20. (1930). 18. sz. 84.
- N. N.
1931a N. N.: „Sohasem hittem volna, hogy egy igazi miniszterelnök ilyen kedves és közvetlen lehet” – mondja Bethlen István grófról a primadonna. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 7. sz. 4–6.
- N. N.
1931b N. N.: Gyermekszínész-deputáció Gaál Francinál, a volt gyerekprimadonnánál. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 17. sz. 20–23.
- N. N.
1931c N. N.: Színházi olimpiász Moszkvában. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 37. sz. 33–35.
- N. N.
1931d N. N.: Minden külön értesítés helyett: Péchy Erzsébet férjhez megy báró Garibaldihoz. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 40. sz. 14–15.
- N. N.
1931e N. N.: Huszonkét pesti lány felcsapott cigánynak. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 47. sz. 38–39.
- N. N.
1931f N. N.: Maga csak tudja... Intim Pista. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 50. sz. 31.
- N. N.
1932a N. N.: Az „Ideális feleség” pályázat vizsgájának programja. In: *Színházi Élet*, 22. (1932) 24. sz. (27) 26–27.
- N. N.
1932b N. N.: Kis magyar ház Poroszország szívében. Lakói: Alpár Gitta és Gustav Frölich. In: *Színházi Élet*, XXII. (1932) 37. sz. 26–27.

N. N.

1933a N. N.: Maga csak tudja... Intim Pista. In: *Színházi Élet*, 23. (1933) 26. sz. 24.

N. N.

1933b N. N.: Gál Júlia, Miss Magyarország 1933 regényes eljegyzése Jose Klein délamerikai gyárossal. In: *Színházi Élet*, 23. (1933) 26. sz. 8–10.

N. N.

1933c N. N.: Drámai színésznők – tánctrikóban. In: *Színházi Élet*, 23. (1933) 28. sz. 50–53.

N. N.

1933d N. N.: Primadonna kerestetik. In: *Színházi Élet*, 23. (1933) 47. sz. 52–53.

N. N.

1934a N. N.: Forradalom Hollywoodban. Mae West megkontreminalta a fiúleány típust. In: *Színházi Élet*, 24. (1934) 2. sz. 49.

N. N.

1934b N. N.: Primadonna- és bonvivániskola. In: *Színházi Élet*, 24. (1934) 38. sz. 54–55.

N. N.

1935 N. N.: Naponta kínálnak külföldi szerződéseket a Gyöngyösbokrétának. In: *Színházi Élet*, 25. (1935) 35. sz. 10–15.

PÁSZTOR

1929 PÁSZTOR Árpád: Paul és Mistinguett. In: *Színházi Élet*, 19. (1929) 15. sz. 14–15.

PÉK

1933 PÉK Dezső: Biller Irén válasának hiteles története. In: *Színházi Élet* 23. (1933) 36. sz. 10–13.

PIRIE

1984 PIRIE, Joan: Winning the Battle and Losing the War: The 1927 Strike Up the Band. In: *Musical theatre in America. Papers and Proceedings of the Conference of the Musical Theatre in America*. Ed.: LONELY, Glenn. Westport, Greenwood Press, 1984. 245–253.

RÁKOSI

1925 RÁKOSI Jenő: A Színházi Élet matinéja. In: *Színházi Élet*, 15. (1925) 18. sz. 14–16.

REIN

1933 REIN István: Budapestre jött a nanparai maharadzsa egy pesti színész után. In: *Színházi Élet*, 23. (1933) 31. sz. 14–16.

ROTH

1984 ROTH, Marc A.: „Kurt Weil and Broadway Opera”. In: *Musical theatre in America. Papers and Proceedings of the Conference of the Musical Theatre in America*. Ed.: LONELY, Glenn. Westport, Greenwood Press, 1984. 267–275.

RÓNAY

1932 RÓNAY Mária: Görl lett a gésából. In: *Színházi Élet*, 22. (1932) 32. sz. 38–40.

SÁNTA

1997 SÁNTA Gábor: Schneider Fáni (Lux Terka Budapestje). In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Szerk.: NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit. Debrecen, Csokonai, 1997. 93–101.

SIMON

1929a SIMON Böske: A nizzai pálmák nem tudták feledtetni a keszthelyi fasort. In: *Színházi Élet*, 19. (1929) 12. sz. 10–11.

1929b SIMON Böske: Ha nyolcvan évig fogok élni, akkor sem lesz annyi élményem, mint amennyi egy év alatt volt. In: *Színházi Élet*, 19. (1929) 45. sz. 9–10.

STELLA

1933 STELLA Adorján: A primadonna szíve. In: *Színházi Élet*, 22. (1933) 44. sz. 6–8.

1937 STELLA Adorján: 65–100. In: *Színházi Élet*, 27. (1937) 1. sz. 34–35.

SZÁSZ

1926 SZÁSZ Zoltán: Ezredesek, miniszteri tanácsosok, tanfelügyelők, kormányfőtanácsosok leányai, okleveles tanárok, iparművésznők, B-listás hivatalnoknők jelentkeztek kóristanóknak a Király Színház karfelvételi próbáján. In: *Színházi Élet*, 16. (1926) 29. sz. 16–17.

SZILÁGYI-EISEMANN

1935 SZILÁGYI László – EISEMANN Mihály: Én és a kisöcsém. In: *Színházi Élet*, 25. (1935) 21. sz. 105–131.

SZILÁGYI-RADÓ

1925 SZILÁGYI László – RADÓ József: Régi jó Budapest. In: *Színházi Élet*, 15. (1925) 28. sz. 115–154.

SZINETÁR

1931 SZINETÁR György: Báró Metzger Fini elmondja: hogyan lesz görl – egy baronesszből. In: *Színházi Élet*, 21. (1931) 39. sz. 26–28.

TRAUBNER

1983 TRAUBNER, Richard: *Operetta: A theatrical history*. New York, Doubleday & Company Inc., Garden City, 1983.

V.

1935 V.: Major Aranka, a londoni rádió magyar sztárja Budapesten. In: *Színházi Élet*, 25. (1935) 29. sz. 51.

VADNAI-HARMATH-MÁRKUS

1930 VADNAI László – HARMATH Imre – MÁRKUS Alfréd: A csúnya lány. In: *Színházi Élet*, 20. (1930) 18. sz. 127–159.

VÁRNAI

- 1935 VÁRNAI Zseni: Amerikai lányok, magyar ruhában. In: *Színházi Élet*, 25. (1935) 36. sz. 68–69.

ZSOLDOS

- 1920 ZSOLDOS Andor: Palásthy Irén férjhez ment – Amerikába. Amerikai színházdirektor és pesti színésznő szerelmi regénye. In: *Színházi Élet*, 9. (1920) 35. sz. 5–9.

Londa Schiebinger

Csontvázak a szekrényben

A női csontváz első ábrázolásai a 18. századi anatómiában

Bevezetés

SAMUEL THOMAS VON SOEEMMERRING német anatómus 1796-ban közreadott egy önálló főlíánst, amely állítása szerint nem volt más, mint a női csontváz első ábrázolása.¹ Meglepő bejelentés, tekintve, hogy Andreas Vesalius és a modern anatómusok megfigyelés és boncolás alapján már a 16. század óta rajzoltak emberi csontvázakat. Noha Soemmerring elsőség iránti igénye kissé eltúlzott, valóban ő volt a női csontváz egyik első ábrázolója. Illusztrációjának jelentősége azonban túlmutat a sorrend kérdésén. A női csontváz ábrázolásával Soemmerring részese lett annak a 18. századi mozgalomnak, amelynek célja a nemi különbségek meghatározása és újrafogalmazása volt az emberi test minden egyes pontján. A 18. században a modern orvostudomány végleg győzedelmeskedett a nedvkórtan fölött, mely a nőnek hosszú ideig sajátos fizikai és lelki alkatot tulajdonított. A francia és német orvosok az 1750-es évektől a nemi különbségek pontosabb leírását követelték meg. Felfedezni, leírni és meghatározni a nemi eltéréseket az emberi test minden egyes csontján, izmán, erén és idegén: ez lett az anatómia tudományának elsődleges kutatási feladata. Ennek a nemi különbségeket feltáró, szélesebb körű kutatásnak a részeként jelentek meg a női csontváz első ábrázolásai 1730 és 1790 között Angliában, Franciaországban és Németországban.

De mi is terelte a figyelmet a női csontvázra a 18. században? Talán a tudományos objektivitás „tisztasága” ihlette meg a női csontok ábrázolóit? Vagy inkább a szélesebb társadalmi mozgalmak következtében növekedett meg az érdeklődés a női test anatómiája iránt? Van-e összefüggés a női egyenjogúságért indított 18. századi mozgalom és egyes anatómusok azon törekvése között, hogy a nők „alsóbbrendűségét” élettani alapon is kimutassák?

Azt szeretném bebizonyítani, hogy a női csontváz első ábrázolásai akkor jelentek meg az európai tudományban, amikor felébredt az igény a nők helyének kijelölésére a társadalmi struktúrában. A tudományos közvélemény érdeklődésének iránya egyáltalán nem volt esetleges: az anatómusok a test azon részeire koncentráltak,

¹ SOEEMMERRING, 1796. Köszönöm a Francis A. Countway Libraryben található Boston Medical Library Rare Book Collection (Harvard University) személyzetének szíves segítségét a cikk anyagának összegyűjtésében. Szintén köszönet a Woodrow Wilson Foundation Charlotte Newcombe Fellowship Programjának, amely támogatást nyújtott a kézirat előkészítéséhez. Köszönet illeti továbbá azon barátaimat és kritikusaimat – Robert Proctor, Margaret Rossiter és Hal Cook –, akik elolvasták a korábbi változatokat.

amelyek később politikailag jelentőssé váltak. Amikor Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d'Arconville francia anatómus 1759-ben kiadta a női csontvázról készült rajzait, a női koponyát kisebbnek, a női medencét pedig nagyobbaknak ábrázolta, mint a férfit.² E fejlemények hátterében azonban korántsem csak a test anatómiai pontossággal való ábrázolásának újonnan megjelenő követelménye állt. A kisebbnek rajzolt női koponya annak igazolására szolgált, hogy a nők intellektuális képességei alacsonyabbak a férfiakénál. A nők „eredendően” alacsonyabb rendű értelmének tudományos eszközökkel való megmérését érveként használták fel közösségi szerepvállalásuk megakadályozására a közigazgatásban és a kereskedelemben, a tudományban és az oktatásban. A szélesebb medence hasonló módon bizonyította azt, hogy a nők természetes rendeltetése az anyaság, ami a családi tűzhely őrzésére és az otthon körüli teendők elvégzésére predesztinálta őket.

A „természetnek” kulcsszerep jutott a szabadelvű politikai gondolkodás felemelkedésében. A 17–18. század folyamán a természetfilozófusok, úgymint Locke és Kant, megkísérelték természeti alapokra helyezni a társadalmi normákat.³ A „természetes emberi ész és az emberi méltóság” felé fordulás jelentős filozófiai alapot teremtett az egyén szabadsága és egyenlősége érdekében folytatott vitákhoz. Amikor azonban a nők kértek egyenjogúságot, elutasították őket.

Témánk szempontjából fontos megérteni, hogyan igazolta a nők polgárjogának megtagadását a liberális gondolkodás a 18. században. A természetfilozófiai gondolkodás szerint a természetes jogok létének tényét csak a természeti egyenlőtlenség bizonyításával lehetne megrendíteni.⁴ Montesquieu például a *Perzsa levelekben* így teszi fel a döntő kérdést: „*Vajon a természet törvénye [loi naturelle] aláveti-e a nőt a férfinak?*”⁵ Úgy tartották ugyanis, hogy a természet és a természeti jog felette áll az emberi politikának. Ezen szemlélet szerint a természetben fennáll egyfajta rend, s ez képezi a jól szervezett *polis*z alapját.⁶ Amennyiben ugyanis a társadalmi egyenlőtlenségeket a liberális gondolkodás keretein belül kívánták igazolni, természet-tudományos bizonyítéokra volt szükség, mely megmutatta, hogy az emberi természet nem változatlan, hanem koronként, fajonként és nemenként különbözik.

A 18–19. század folyamán a nő természetének tanulmányozása a tudományos érdeklődés homlokterébe került. Megerősödött az a tendencia, amelynek értelmében a tudományt a társadalmi kérdések döntőbírájának tekintették, ami azzal az ígérettel kecsegtetett, hogy az olyan hevesen vitatott társadalmi problémákra, mint a nők jogai és képességei, a tudomány hűvös szentélyében található a megoldás.

² D'Arconville egyike volt annak a néhány nőnek, akik a 18. századi Franciaországban anatómiával foglalkoztak. Művét Jean-J. Sue neve és oltalma alatt jelentette meg.

³ Lásd CASSIRER, 1951. Lásd még BLOCH-BLOCH, 1980.

⁴ Noha a „természetes emberi egyenlőség” iránti érdeklődés és a valóságban létező rabszolgaság, illetve a női alárendeltség ellentétének összeegyeztetése csak a francia és amerikai forradalmak után vált sürgetően szükségessé, a dilemma már Locke-nál is megjelenik. Lásd HARRIS, 1968. 80–107., STANTON, 1960. 1–15.

⁵ MONTESQUIEU, 1981. 87. [A teljes mondat a következőképpen hangzik: „Az aztán már más kérdés, vajon a természet törvénye aláveti-e a nőt a férfinak.” – A ford.]

⁶ Ezen a ponton lásd ROSE-KAMIN-LEWOTIN, 1984. 63–81., BLEIER, 1984. 49.

Amikor azonban a modern tudomány először fordította „tárgyilagos” tekintetét a nő tanulmányozása felé, rögtön megmutatkozott az a paradoxon, amely mindmáig megfertőzi a nők és a tudomány kapcsolatát. A női „természetet” és képességeket ugyanis egy olyan közösség tanulmányozta, amelyből csaknem teljesen hiányoztak a nők (és minden, ami nőies).⁷ Ebből adódóan kevés lehetőség nyílt a nők előtt arra, hogy a tudomány módszereit használva korrigálhassák vagy cáfolhassák a női „természetről” kialakult álláspontot. Amikor a tudomány a 19. század folyamán társadalmi elismertségre tett szert, komoly hátrányba kerültek a társadalmi vitában mindazok, akik nem tudták állításaikat tudományosan alátámasztani. Így jött létre a modern tudomány történetének egyik központi paradoxona: a nőket (és a nőies értékeket) túlnyomórészt kirekesztették a tudományból, annak eredményeit pedig gyakran a nők kirekesztésének igazolására használták.

Már most hangsúlyozni szeretném: nem az a célom, hogy a továbbiakban csökkenteni próbáljam a férfi és nő közötti fizikai különbségeket, hanem hogy elemezzem a 18. századi nemi kutatásokat körülvevő társadalmi és politikai körülményeket. Ezt a tanulmányt viszont, mely elsősorban a női csontváz első ábrázolásaira koncentrálok, általánosabb problémák szemléltetésére is felhasználom. Miért került a nemi különbségek vizsgálata a tudományos érdeklődés középpontjába adott időszakokban, és milyen politikai következményekkel járt ez a különbözőség? Ez utóbbit, mint látni fogjuk, a 18. században elsősorban arra használták, hogy erősen eltérő szerepeket jelöljenek ki a férfinak és a nőnek a társadalmi hierarchiában. A század folyamán számos anatómus vélte úgy, hogy a nők a természeti hierarchiában is alacsonyabb fokon állnak, mint a férfiak, divatba jött a nők szellemi szintjét a gyermekekéhez és a primitív népekéhez hasonlítani. Társadalmi értékük fizikai jegyek alapján történő meghatározásával az anatómusok biztos és egyszerű megoldást reméltek találni a „nőkérdésre”.

A nemi különbségek és a modern anatómia kezdetei, 1600–1750

„L'esprit n'a point de sexe.”

François Poullain de la Barre⁸

Az ember nemi különbségeinek meghatározása nem a modern kor vívmánya. Az ókorban Hippokratész, Arisztotelész és Galénosz is olyannak festette le a nők természetét, hogy azzal teljesen mértékben igazolják a nők alacsony társadalmi státuszát.⁹ Arisztotelész mellett érvelt, hogy a nő hidegebb és gyengébb, mint a férfi, nincs benne elég hő a vér felforrósításához, és így a lélek megtisztításához. Galénosz a hippokratészi négy nedv kórtana szellemében úgy vélte, hogy a nő hideg és nedves, szemben a férfival, aki meleg és száraz, a férfi tevékeny, a nő pedig tunya. Ezek az

⁷ Lásd SCHIEBINGER, 1984.

⁸ „Az észnek nincs neme.” POUILLAIN DE LA BARRE, 1673. 59.

⁹ Lásd POMEROY, 1975., HOROWITZ, 1976. 183–213., LLOYD, 1983. 58–111.

ókori orvosi feltételezések kevés módosítással beépültek a középkori gondolkodásba, és még a 17. század nagy részében is uralták a nyugati orvosi irodalmat.¹⁰

A 16. században megszülető anatómia tudománya előtt állt az a lehetőség, hogy megváltoztassa a nők fizikai és lelki alkatáról kialakult ókori képet. Paul Hoffmann és Ian Maclean azt állították, hogy a 16–17. századi medicinában létezett egy korlátozott mértékű feminista mozgalom.¹¹ 1645-ben J. P. Lotichium, a rintelni német egyetem orvosprofesszora, áttekintve ezt a feminista irodalmat azt hangoztatta, hogy a nők fizikai lénye tökéletes, és a férfiakkal egyenrangú emberként kellene kezelni őket.¹² 1673-ban Poullain de la Barre francia feminista kifejezetten orvosi érvekkel támasztotta alá a nők társadalmi egyenlőség iránti igényének jogosságát. A nők – írja – ugyanazokkal az érzékszervekkel rendelkeznek, mint a férfiak: szemük ugyanolyan tisztán lát, fülük ugyanolyan pontosan hall, kezük ugyanolyan ügyes. És a fejük is – folytatja – ugyanolyan, mint a férfiaké. „A legprecízebb anatómia sem fedezett fel különbséget azon a részen [a fejen] férfi és nő közt, mindegyikük agya egyforma, ahogy emlékezetük és képzeletük is.”¹³ Az angol feminista Mary Astell hasonló módon igazolta a nők észbeli képességeit: „Ha létezik is bármi tökéletlenség a nőben, az nem lehet a testben (amennyiben hitelt adhatok a tanult orvosok véleményének), mivel nincs eltérés azon szervekben, melyeknek bármilyen kapcsolatuk vagy befolyásuk van az elmére.”¹⁴

Bár volt némi feminista pezsgés a reneszánsz korában és a kora újkori orvosi körökben, mindez csekélynek mondható. Mindent összevetve a 16–17. századi anatómusok nem szenteltek különösebb figyelmet a nemi különbségek kérdéskörének. Ahogy Hilda Smith rámutatott, mindazoknak, akiket manapság a 17. századi angol medicina vezető alakjainak tekintünk – Thomas Willis, Thomas Sydenham, William Harvey –, igen kevés mondanivalójuk volt a nőkről vagy az emberi test nemi különbségeiről. Ezekkel a kérdésekkel csak olyan marginális helyzetben lévő nőgyógyászati tanulmányírók foglalkoztak, akik a galénoszi tradíciókat követték.¹⁵ Maclean továbbá rámutatott arra, hogy bár a reneszánsz orvosok azt hitték, szembehelyezkednek minden ókori szaktudással, valójában csak vegyítették a nőről kialakult galénoszi és felvilágosult tanokat. Az ókori tudásba vetett megingathatatlan hit szinte bárminemű felfogásbéli változtatást lehetetlenné tett a nők természetével kapcsolatban.¹⁶ Ezen időszak anatómusai nem vonták teljesen kétségbe a galé-

¹⁰ Az ókori és középkori orvosi szemléletmód folytonosságára lásd BULLOUGH, 1973. 487., O'FAOLAIN–MARTINES, 1973. 130–139., KING, 1974. 7–32., MACLEAN, 1980.

¹¹ HOFFMANN, 1977., MACLEAN, 1980.

¹² LOTICHIMUM, 1645. Első ajánlás és 15.

¹³ POUILLAIN DE LA BARRE, 1673. 60.

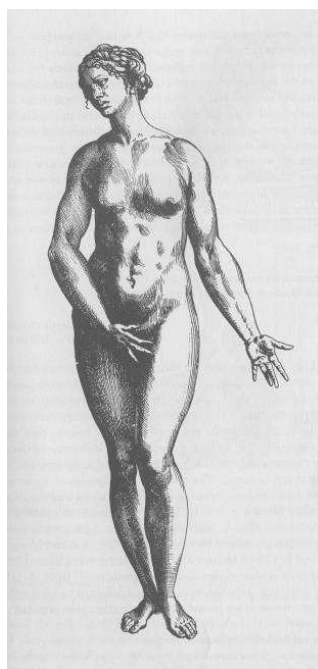
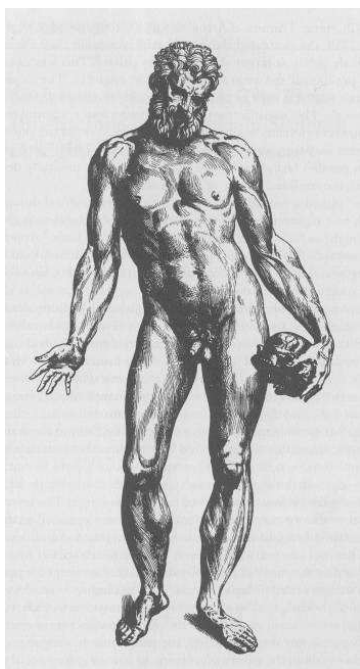
¹⁴ ATELL, 1696. 12–13.

¹⁵ SMITH, 1976. 98. Harvey fejtegetéseit a nő szaporodásban betöltött szerepéről lásd MERCHANT, 1980. 155–162.

¹⁶ MACLEAN, 1980. 29. Maclean megjegyzi továbbá, hogy még ha az orvosok fel is hagytak az arisztotelészi elmélettel, miszerint a nő tökéletlen férfi, arról továbbra is meg voltak győződve, hogy alacsonyabb szellemi képességekkel bír. MACLEAN, 1980. 35.

noszi korpusz nőkkel szemben táplált nézeteit, és nem alakítottak ki alapvetően új nézőpontokat a nemi különbségekről sem.

Andreas Vesalius munkássága, akit a modern anatómia atyjának tekintenek, a régi és az új attitűdök ezen összefonódását jelképezi.¹⁷ Felfogása szerint a nemi különbségeknek csak külső jegyei vannak. Vesalius nem hitte, hogy ezek a nedvekből származnának – ahogyan az ókorban gondolták, mint ahogy azt sem, hogy megtalálhatók a csontváz szintjén – ahogy azt a modern gondolkodók tartották. Az emberi test felépítéséről szóló nagy művének kivonatában, az *Epitomában* Vesalius egy-egy meztelen férfi és női testet ábrázol, amelyeken a testek körvonalával, valamint a kétfajta szaporítószervvel jelöli a különbséget (1. és 2. ábra).¹⁸

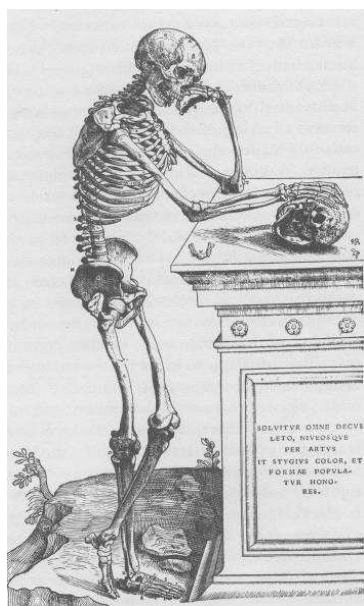
1-2. ábra

Andreas Vesalius: Férfi és női akt. (VESALIUS, 1543b.)

Férfi és női aktjaihoz járul még egy külön csontváz is, amelyet „emberi” csontváz-nak nevez (3. ábra). Eme elképzelésével, miszerint egyetlen „emberi” csontváz ad formát mind a férfi, mind a női testnek, Vesalius nem tulajdonított nemiséget az „emberi” test csontjainak. Noha jegyzeteiben világossá tette, hogy a csontvázat egy 17–18 éves fiúról mintázta, mégsem adott nemet csontvázának.

¹⁷ További példák a régi és új attitűdök összefonódására: LAURENS, 1593., BAUHIN, 1604., CROOKE, 1615.

¹⁸ VESALIUS, 1543.

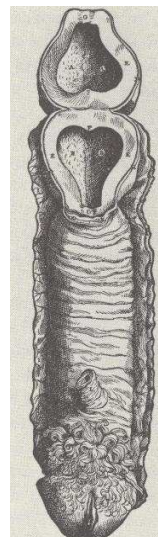

3. ábra

Andreas Vesalius: Az emberi test csontjai az 1-2. ábrával megegyező méretarányban. (VESALIUS, 1543b.)

Bár Vesalius elutasította azt az ókori nézetet, hogy a nemi különbségek az egész testet áthatják, elfogadta viszont azt a szintén ókori vélekedést, miszerint a női nemi szervek alacsonyabb rendűek. *De corporis humani fabrica* című művében magáévá tette Galénosz azon nézetét, hogy a női nemi szervek hasonlítanak ugyan a férfi nemi szerveihez, de tökéletlenek, mivel fordítva és belül helyezkednek el.¹⁹ Vesalius nemcsak elfogadta ezt a nézetet, de kiváló szemléltető ábrát is készített Galénosz elképzeléséről (4. ábra).

A kora újkori anatómusok közömbösnek mondható hozzáállása a nemi különbségek kérdéséhez nem abból fakadt, hogy nem ismerték a női testet. Elég csak egy pillantást vetni a 14-17. századi anatómiai ábrázolásokra, s kiderül, hogy valójában boncoltak nőket. Az 1363-as *Codex Montpellier* egyik illusztrációja egy női test boncolását ábrázolja.²⁰ Egy 1560-ban kibocsátott francia rendelet megköveteli a bábáktól a nők boncolásán való részvételt, hogy ezáltal kellőképpen megismerkedjenek a nő anatómiájával, és tanúskodhassanak magzatelhajtási perekben.²¹

4. ábra

Andreas Vesalius: Fiatal nő méhe, vaginája és külső nemi szervei. Ez az illusztráció nem a férfi nemi szervekkel való egyezés bemutatására készült. (VESALIUS, 1582.)

¹⁹ Galénosz nézete szerint a női nemi szervek megfeleltethetők a férfi nemi szerveinek, azonban „tökéletlenek és – úgymond – csonkák”. A kellő hó hiánya miatt rekednek benn a testben. „Képzeld csak magad elé bármelyik esetet[...]. Képzeld el, hogy a férfi nemi szerve befordul a testbe és áthelyeződik a végbélnyílás és a húgyhólyag közé. Ha ez megtörténne, a herezacskó szükségszerűen a méh helyét foglalná el, kívül két oldalán a herekkel. A pénisz lenne a létrejött üreg nyaka, a pénisz végén levő bőr – ahogy mostanában nevezik, a fityma – pedig a külső női nemi szerv maga. [...] Valójában nincs egyetlen része sem a férfi nemi szerveknek, amely [az előzőek során – A ford.] ne változtatta volna meg teljesen a helyét, mivel a nőben belül elhelyezkedő részek a férfiben kívül vannak. [...] Na már most, miként az ember a leg-tökéletesebb az állatok között, éppígy van az emberek között is, azaz a férfi tökéletesebb a nőnél, és eme tökéletesség határtalan mértékű hójének következménye, a hó ugyanis a természet legfőbb eszköze. [...] A nő – a férfihoz viszonyítva – szaporító szerveit illetően a leg-tökéletlenebb. Ezek még magzat korában belül fejlődnek ki a nőben, de a hó hiányában nem tudnak kiemelkedni és a test külsején elhelyezkedni.” GALÉNUS, 1968. 628–630. Lásd még FISCHER-HOMBERGER, 1979.

²⁰ Lásd WEINDLER, 1908. 41. 37. ábra. Lásd még WOLF-HEIDEGGER-CETTO, 1967.

²¹ CAMPBELL HURD-MEAD, 1938. 358–359.

Vesalius 1543-as *De corporis humani fabrica* című művének címlapján egy nyilvános színházi boncolás látható férfiak és kutyák nyüzsgő tömege, valamint egy magányos majom előtt, és a boncasztalon, a kés alatt egy nő fekszik.²² Vesalius női nemi szervekről készült rajzainak legalább kilenc boncoláson kell alapulniuk. Női tetemekre azonban nehéz lehetett szert tenni, közülük legalább egyhez lopással jutott. Amint hírért vették, hogy egy bizonyos szerzetes szeretője meghalt, Vesalius és segítői elragadták a sírboltból a holttestet.²³ E módszer általános gyakorlat maradt elég hosszú ideig: William Cheselden angol orvos 1713-ban arról tudósít, hogy női tetemek boncolásánál a tetemekhez „kivégzésekkor és egy utcalány hirtelen halálával” jutott hozzá.²⁴

A kora újkori anatómusok nemi különbözőségek iránti közömbössége azonban egyáltalán nem vezetett a tanulmányozott test deszexualizálásához. Ellenkezőleg, a 19. századig felboncolt tetemek nemét kifejezetten ábrázolták vagy a genitáliák, illetve a mellek által, vagy pedig vállig érő hajjal a nők, illetve szembetűnő szakállal a férfiak esetében.²⁵ A 17. század végén a németalföldi anatómus, Godfried Bidloo készített egy metszetsorozatot, amelyen egyedülállóan pontosan ábrázolja a felboncolt tetem nemét. Bidloo „élethű” ábráin mindig látszik a tetem neme. Férfi és női testeket használt válogatás nélkül, hogy a test különféle részeit ábrázolja. Bidloo metszeteinek 1698-as, William Cowper által jegyzett kiadásában feltűnik egy női alak is az emberi felsőtest izmait bemutató sorozatban (5. ábra).²⁶

Vesaliushoz hasonlóan Bidloo és Cowper is a férfi és a nő közötti két legjelentősebb eltérésre koncentrált: a testalkatra és a szaporító szervekre. 1697-ben Cowper lemásolta Bidloo rajzait a Belvedere-i Apollóról és a Medici Vénuszról azért, hogy ábrázolja a férfi és a női test közötti szimmetriai és aránybeli különbségeket (6. és 7. ábra). Cowper úgy találta, hogy „a női váll keskenysége a legszembevetőbb: a férfi vállszélessége kétszerese az arcáénak, a csípője pedig másfélszerese, míg a nőnél éppen ellenkezőleg, az arc másfélszerese a vállszélesség, és kétszerese a csípő. Másodszor a clavicula, avagy kulcscsont és általában véve az izmok sem hasonlítanak a nőben és a férfiban, minél fogva az egyik körvonala, ahogy a festők hívják, jelentősen eltér a másiktól.”²⁷

5. ábra

William Cowper: A hát izmai. (COWPER, 1737. 27. metszet)

²² VESALIUS, 1543. Címoldal.

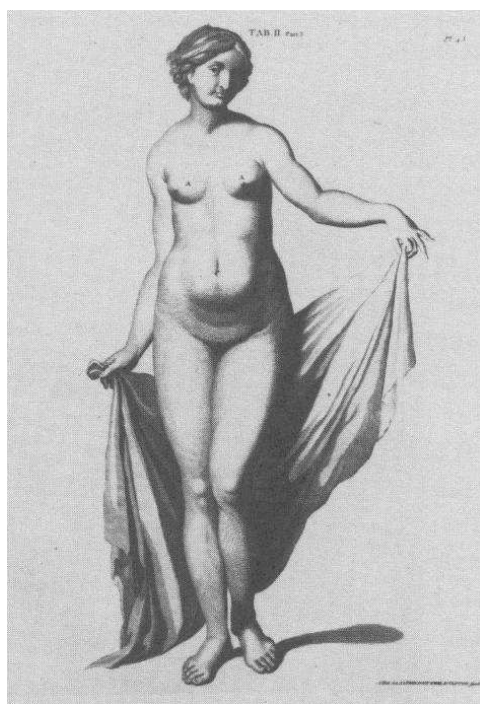
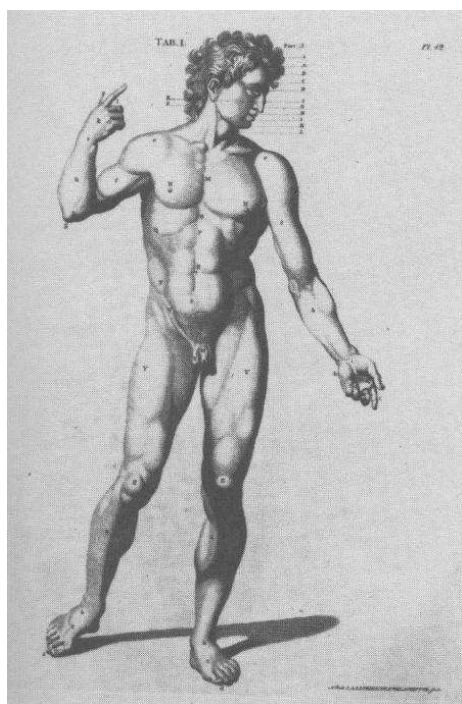
²³ SAUNDERS-O'MALLEY, 1950. 170. Nehéz volt beszerezni a női tetemeket, de a férfiakéit is. Egy történet szerint Vesalius meglátta egy akasztott férfi tetemét, amely egy fáról lógott le. Alkonyatig várt, majd visszatért és levágta onnan.

²⁴ CHESelden (1713), 1795. 276.

²⁵ Az illusztrátor egész egyszerűen azt rajzolta, amit látott. A szőrzeten és a melleken kívül gyakran azokat a köteleket is lerajzolták, amelyeket boncoláskor a test rögzítésére használtak.

²⁶ COWPER, 1737. [Govard Bidloo műve (*Anatomia Humani Corporis*) 1685-ben jelent Amsterdamban. Cowper az ő metszeteit használta először 1698-as, Oxfordban megjelent művében. – A ford.]

²⁷ COWPER, 1737. Kommentár a 2. metszethez.

6-7. ábra

William Cowper: Férfi és női akt. (BELL, 1788. 42-43. metszet)

Bidloo nem élőkről mintázta az alakjait, hanem klasszikus szobrokról, mert szerinte ezeken „a legarányosabb férfi és női testet örökítették meg a régiek”. Vénusz megkülönböztetett részei a keble és a nemi szervei. Cowper nem valamiféle mélyebb szerkezeti eltérésnek tulajdonította a férfi és női alkat közti különbséget: „sem a teljes vázban, sem pedig a részek belső szerkezetében” nincs különbség. A férfi és nő kinézete közti eltérés szerinte inkább abból ered, hogy „a nő bőre alatt nagy mennyiségű zsír található”.²⁸

Természetesen az is igaz, hogy a 16-17. században a tudomány fősodrának anatómusai – Vesalius, Bidloo, Cowper –, a testalkatra és a nemi szervekre vonatkozó eltéréseken túl más helytálló megállapításokat is tettek a férfi és női test közti különbségekről. Cowper például észlelte, hogy a nők bőre puhább és pajzsmirigyük is nagyobb. De egyelőre kevés olyan próbálkozás történt, amely a test minden részére kiterjesztette a nemi különbségek ábrázolását. A csontvázak rajzai voltak hivatottak bemutatni az emberi test csontjait, bár ezek többnyire férfiak testéről készültek.

²⁸ COWPER, 1737. Kommentár a 2. metszethez. Harvey azt is megjegyzi, hogy nők „mintha prémes köpönyegbe” öltöznének. A bőr alatti vastag zsírréteg a magyarázat jó kedélyükre. „A férfiak – írja – szikárak, [...] természetük pedig melankolikus. A zsír több szempontból is hasznos. [...] A bőséges táplálkozás eredménye, és elősegíti az egészséget.” HARVEY (1616), 1964. 53.

A nemiség több, mint felszínes különbség

„A nemi különbségek nem pusztán a szaporító szervekre korlátozódnak, hanem átjárják az egész szervezetet. Az élet egésze hordoz feminin vagy maszkulin jegyeket.”

J. J. Sachs²⁹

A 18. század folyamán és a 19. század első éveiben alapvető váltás következett be a nemi különbségek meghatározásában. Az 1750-es évektől kezdve zömmel Franciaországban és Németországban jelentek meg olyan szakmunkák, melyek a nemi eltérések pontosabb felvázolását tűzték ki célul. Edmond Thomas Moreau 1750-ben kiadott egy vékonyka könyvet Párizsban, *Egy orvosi kérdés: vajon a genitáliákon kívül van-e más különbség a két nem között?*³⁰ címmel. 1775-ben Pierre Roussel francia orvos azt róttta fel kollégáinak, hogy a nőt, nemi szervei kivételével, a férfihoz hasonlóan tekintik. „A nemiség lényege – mondta – nem korlátozódik egyetlen szerve, hanem kisebb-nagyobb mértékben az összesre kiterjed.”³¹ 1788-ban Jakob Ackermann német anatómus kijelentette, hogy a nemi eltérések jelenlegi meghatározása nem kielégítő. Kifogásolta, hogy jelentős orvosok nem foglalkoztak a női test leírásával. „Nemi eltéréseket mindig is megfigyeltek ugyan, de leírásaik önkényesek” – hangsúlyozta.³² Kétszáz oldalas könyvében – melyben a csontokon, testszőrözen, szájon, szemeken, hangon, véredényeken, verejtékezésen és az agyon szemlélteti a különbségeket – Ackermann a nemi különbségek „karakterisztikusabb” leírására hívja fel a figyelmet. Arra biztatja az anatómusokat, hogy vizsgálják a test legalapvetőbb részeit, hogy felfedezhessék „azt a lényegi nemi különbséget, amelyből az összes többi is ered”.³³

²⁹ SACHS, 1830. 1.

³⁰ MOREAU, 1750.

³¹ ROUSSEL, 1775. 2. Ez később gyakori témává vált. Dr. G. Jouard szintén hasonló álláspontot fejtett ki JOUARD, 1804. 3., 36. Carl Ludwig Klose német orvos szintén egyetértett azzal, hogy nem a méh teszi nővé a nőt. Hangsúlyozta, hogy még azok a nők is megőrzik feminin vonásait, akiknek eltávolították a méhét. KLOSE, 1829. 28–30.

³² ACKERMANN, 1788a. (latin kiadás) és 1788b. (német kiadás) 2–5. Végig a német kiadást használtam.

³³ ACKERMANN, 1788b. 2–5. Nem csak az anatómusok kutatták a nemek közti különbségeket. Az orvosok is igyekeztek azonosítani azokat az alapvető kémiai összetevőket, amelyekben a férfi és nő közti különbségek gyökereznek. A nemi eltéréseket a vérben lévő oxigén és hidrogén arányából (Ackermann), a test savasságának mértékéből (Mitchill), vagy az oxigéntartalomnak a szén mennyiségéhez való arányából (Karl Burdach) vezették le. Olykor a nemi különbségek modern meghatározásai feltűnően hasonlítottak a régi galénoszi tradíciókra. 1808-ban Dr. Johann Christian Rosenmüller a Physikalisch-Medizinischen Sozietät zu Erlangen [Erlangeni Természettudományi és Orvosi Társaság – a ford.] előtt tartott előadásában kijelentette, hogy a nemi szervek a magzati fejlődés legkorábbi szakaszában se nem férfiasak, se nem nőiesek. Szerinte ez a nemek közti kontinuitás azt jelenti, hogy a férfi és női nemi szervek között nagy hasonlóságnak kell lennie. Rosenmüller ezt a gondolatot összekapcsolta a nedvkórtan egy átdolgozott változatával. ROSENMÜLLER, 1810. A galénoszi nézet szerint a hő határozza meg a nemiséget: ha a jobb here melegebb, mint a bal, akkor hímnemű utódot eredményez. A 18. század végén felfedezték, hogy a vérben eléggő oxigén termeli a hőt. Rosenmüller úgy gondolta, hogy a nem a magzatban lévő oxigén mennyiségétől függ. A petében túlsúlyban van az oxigén, a

Az anatómusok női test iránti érdeklődését részben szélesebb kulturális folyamatok alakították. A népességnövekedéssel kapcsolatos merkantilista érdekek szerepet játszottak az anyaság 18. századi felértékelődésében,³⁴ ez utóbbi pedig alapvetően megváltoztatta a méhről alkotott orvosi nézeteket.³⁵ A 18. század előtt a méh sokszor vált természetbölcséleti élcélődések céltáblájává. Platón úgy jellemezte, mint egy állatot, amely képes önállóan mozogni.³⁶ Démokritosz ezer betegség okaként hivatkozott rá. Baglio úgy vélte, a nők minden betegséget kétszer kapnak el a méhük miatt.³⁷ Galénosz – és egy ideig még Vesalius is – azt híresztelte, hogy a méh oldalából szarvak nőnek ki (8. ábra).³⁸ Mivel az anyaság köré lassacskán kultusz szerveződött, az anatómusok is elvetették azt a nézetet, miszerint a nő nem más, mint „tökéletlen férfi” vagy a természet torzszülöttje.³⁹ Az anatómusok, mint például Jacques-Louis Moreau, a nőket sokkal inkább zseniálisan megalkott lényeknek tekintették, akiknek elsődleges célja hozzájárulni az emberi faj fenntartásához – tulajdonképpen sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy azt a férfiak teszik.⁴⁰ A nőorvoslás történetét áttekintve Carl Ludwig Klose 1829-ben lemondott a férfi és a női nemi szervek összevetéséről, mely véleménye szerint Arisztoteléstől Albrecht von Hallerig foglalkoztatta a természettudósokat. Klose úgy érvelt, hogy a nő legfontosabb nemi szervének, a méhnek nincs a férfiban megfelelője, így a férfi szervekkel való összehasonlítása értelmetlen.⁴¹

spermiumban viszont hidrogénből van többlet. Ha egyesülésükkor az oxigén kerül túlsúlyba, akkor a „nem nélküli” csíra hímnemű lesz, ha hidrogénből van több, akkor nőnemű, ha pedig egyformák az arányok, akkor hermafrodita. Lásd JÖRG, 1831. 6. skk. Rosenmüller az oxigén-hidrogén arány segítségével magyarázta a nemi szervek külső vagy belső kifejlődését. Mint írta: „Az oxigéntöbblet miatt fejlődnek ki a férfi nemi szervek kívül, míg a hidrogén túlsúlya a női nemi szervek belső kifejlődését okozza.”

³⁴ KNIBIEHLER-FOUQUET, 1983. 124. Lásd még BADINTER, 1980.

³⁵ Az anyaság kultuszáról lásd LEGATES, 1976. 21–39., DARROW, 1979. 41–65., BOVENSCHEN, 1979., CORRADO POPE, 1980. 215–236., RISSE-STUMBRIES, 1980., BADINTER, 1980., MYERS, 1982.

³⁶ „Épp így a nőknél az anyaöl és anyaméh ugyanezen okokból olyan, mint valami gyermekszülésre vágyó élőlény. S ha kellő időn túl sokáig meddő marad, nehezen és bosszankodva viseli el: minden irányban bolyong a testben, eltorlaszolja a légzés kijáratait, nem hagy lélegezni s így végső szorultságba juttat, és mindenféle más betegségeket is okoz.” PLATÓN, 1984. 91c. Az ókorban számos alakban öröközték meg a méhet – volt teknős, göte, krokodil. SPEERT, 1973. 8.

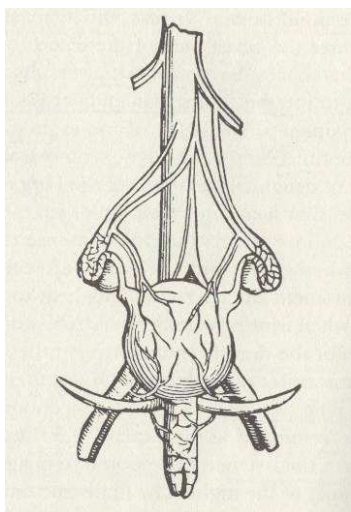
³⁷ ACKERMANN, 1788b. Függelék.

³⁸ Vesalius elképzeléséről lásd az eredetileg cím nélkül kiadott hat metszetét, mai nevén: *Tabulae anatomicae sex*. 1538. 87. tábla, 2–4. ábra.

³⁹ Ian Maclean sokkal korábbra keltezi a női nemi szervek átértékelésének kezdetét. Úgy találta, hogy 1600 után már nem gondolták azt egyik nemről sem, hogy a másik nem tökéletlen és csonka változata, és szerinte a 16. század végére a legtöbb anatómus felhagyott a galénoszi összehasonlításokkal. MACLEAN, 1980. 33. Galénosz szemléletmódja azonban még a 18. században is rendületlenül kitartott olyan szerzők műveiben is, mint Diderot Franciaországban és Rosenmüller Németországban. Jelentős természettudósok – köztük Georges-Louis Buffon – még 1749-ben is azt gondolták, hogy a női petefészek valójában heregolyó. BUFFON, 1749. 264.

⁴⁰ MOREAU, 1803. 68–69.

⁴¹ KLOSE, 1829. 28–33.

8. ábra

Andreas Vesalius: A női szaporító szerv. (VESALIUS, 1982.)

A 18. századi anyakultusz arra ösztönözte az orvosokat, hogy a nőt nemileg tökéletesnek tekintsék. Ha viszont a méhet tökéletesnek fogadják el, akkor akár azt is lehet állítani, hogy a nők élettanilag is tökéletes lények? Ez a hipotézis szabad utat nyitott például Poullain de la Barre vagy Astell és mások előtt a 17. században, akik úgy gondolták, hogy a fizikailag tökéletes nő lényegében társadalmilag is egyenrangú a férfival. A vita azonban nem ért véget ezen a ponton. Ha a méhet saját jogán ugyan egyedülálló és tökéletes szervnek tekintjük is, akadhatnak még olyan egyéb nemi különbségek, melyek épp ellenke-

zőleg, a nőnek a férfival szembeni, természet adta alsóbbrendűségére utalnak.

A nemi különbségek iránti szélesebb érdeklődés részeként jelentek meg az első női csontvázábrázolások Angliában, Franciaországban, valamint Németországban 1730 és 1790 között. A csontvázat, mint a test legszilárdabb részét „alaprajzként” akarták használni, izmokat, ereket és idegeket rajzolva rá. 1749-ben Bernhard Siegfried Albinus anatómus a következőket írta: „*Ki kell választanom valamit [...] kiindulásnak vagy alapnak, amire az alakot felépítem. És ez lenne a csontváz, amely a test része és az izmok alatt fekszik, először ennek vonalait kell lerajzolnom, hogy biztos és természetes irányt mutasson a többinek.*”⁴²

Ha azonban nemi különbségek vannak a csontvázon, akkor a nemi identitás kérdése többé nem arról szól, hogy a nemi szervek „felagathatók” a semleges emberi testre, ahogy Vesalius gondolta, hanem át kell járnia minden izmot, eret és szervet, amelyet a csontváz kapcsol össze és formál.

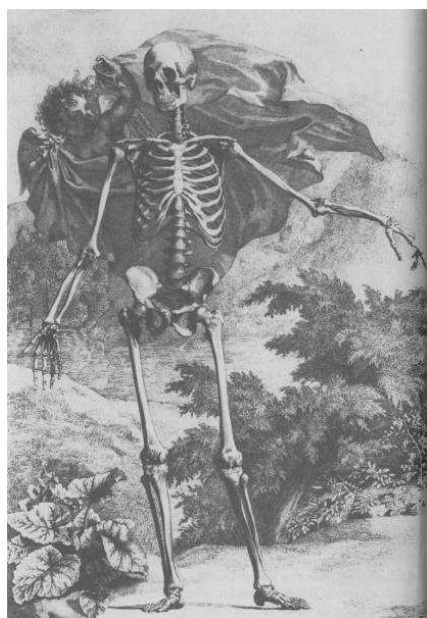
1734-ben Bernhard Albinus döntő jelentőségű illusztrációt készített az emberi csontvárról, amelynek legalább háromnegyed évszázadig nem akadt párja (9. ábra).⁴³ A fáradtságos munka három hónapig tartott. Három különböző nézőpontból rajzolta le a csontvázat – előlről, oldalról és hátulról –, „nem szabadon, ahogy megszokott, hanem valódi mérték után [...] és testről testre gyűjtve az adatokat, a szabályoknak megfelelően létrehozva egy „átlagot”, melyen így a valódi igazság mutatkozik meg. [...] Az összes [rajzot] lemértem, arányosan lekicsinyítettem [...] mint az építészek.”⁴⁴ Létrehozva a lehetséges legtökéletesebb rajzot az emberi csontvárról (amely – mint leszögezte – egy férfitest alapján készült), Albinus így kesergett: „*Hiányzik egy női csontváz.*”⁴⁵

⁴² ALBINUS, 1749.

⁴³ A 17–18. században kisszámú anatómiai metszet létezett, és ezeket jól ismerte az európai anatómusok közössége. Ha megfelelően mutattak be egy testrészt, a metszetet sokszorosították és más anatómusok is használták.

⁴⁴ ALBINUS, é. n. 30–50. Idézi CHOULANT, 1920. 277.

⁴⁵ Albinus leírt egy női csontvázat *De sceletio humano* című művében, de illusztrációt nem mellélt. ALBINI, 1762. 126. fejezet.

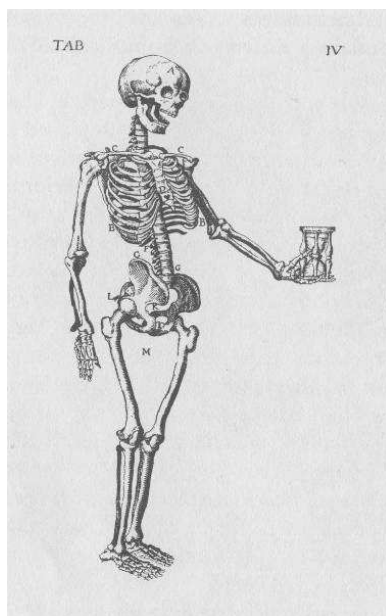
9. ábra

Bernhard Albinus: Az emberi test csontjai.
(ALBINUS, 1747. 1. metszet)

Albinus joggal panaszkodott arról, hogy a nő anatómiájának tanulmányozása 1740 előtt nem volt kielégítő. Az emberi csontváz tanulmányozása Vesalius és Bidloo óta alapvetően a férfi tanulmányozását jelentette. Csak egyetlen „nyers” nőicsontváz-ábrázolás jelent meg a 18. század előtt, Gaspard Bauhin rajza 1605-ben (10. ábra).⁴⁶ Albinus panaszát ötven évvel aztán megszületett a női test alapvető anatómiai leírása. Az egyik első rajz a női csontvázról 1733-ban Angliában készült (William Cheselden), további kettő Franciaországban 1753-ban (Pierre Tarin)⁴⁷ és 1759-ben (d'Arconville), egy pedig Németországban 1796-ban (Soemmer-

ring). Noha ezen rajzok mindegyike a női csontvázat szándékozta ábrázolni, nagyon sok mindenben különböztek egymástól.

Az egyik legkorábbi leírást a női csontokról 1726-ban Alexander Monro, edinburgh-i anatómiaprofesszor mellékelte *Az emberi csontok anatómiája* című írásához. „Végezve a csontok jellemzésével [...], [hogy] ebből a témából semmi se maradjon érintetlenül – írja – a férfi és a női csontváz megkülönböztető jegyeit is szükséges hozzáfűzni.” Az Arisztotelész óta létező hagyomány alapján Monro a nőt tökéletlennek és deviánsnak írja le, a férfi testet használva az arányosság mintájául: „A nők csontjai gyakran tökéletlenek, természetük sajátos testrészeik miatt különbözik a férfi erőteljes természetétől, amelyet korábban már leírtunk anélkül, hogy a női test sajátosságait részletesen számba vettük volna, mely sajátosságokat – az értekezés rendjének felborítása nélkül – nem lehet feltüntetni mindenütt, ahol megjelennek. Ezért inkább azt választottam, hogy itt, a függelékben foglalom őket össze.”⁴⁸

10. ábra

Gaspard Bauhin: Egy női csontváz csontjai és porcai. (BAUHIN, 1605. 4. metszet)

⁴⁶ BAUHIN, 1605. 247. 4. metszet.

⁴⁷ TARIN, 1753. 23. metszet.

⁴⁸ MONRO, 1726. 341. Függelék.

Monro funkcionalista érveléssel magyarázza el, hogy mely három „ok” alakította ki „a női csontok különlegességét”. A gyenge alkat következtében „a női csontok [...] arányaikban rövidebbek, mint a férfiéi, mert izomerejük nem olyan nagy”. Az ülő életmód miatt „kulcscsontjuk görbülete enyhébb, mert karjaikat kisebb erő húzza előre, amit a mi európai asszonyainknál – és különösen az előkelőknél – még tovább gátol öltözküik is”. A gyermek kihordásának, vagyis a szülési funkciónak köszönhetően nagyobb és erősebb a női medencetájék, „helyet és táplálékot biztosítva zsenge magzatuknak”. Monro nevezetesen úgy találta: „A keresztcsont erősen kifelé fordult, hogy megnövelje a medencét. A farkcsont mozgékonyabb, és kevésbé hajlik előre, megkönnyítve a szülést. [...] A szeméremcsontok, a medencecsont és a keresztcsont kisebb felületen kapcsolódik össze, ami az egyenesebb keresztcsonttal együtt szélesebb átjárót biztosít a gyerek áthaladásának születésekor.”⁴⁹ Monro adta az egyik legelső leírást a női test csontjairól négy oldalas függelékében, de leírását nem egészítette ki ábrákkal.

A női csontvázról készült legkorábbi rajzok egyike William Cheselden 1733-as munkája. Ez merőben új keletű érdeklődés volt a részéről, *Anatómia* című művének 1713-as kiadása ugyanis még nem tartalmazott hasonlót. Cheselden a bidlooi hagyományt követve összemért egy csomó férfi és női csontvázat, hogy összehasonlítsa őket a művészileg ábrázolt ideális férfi és nő alakjával. A női csontváz rajza „ugyanolyan méretarányban” készült, „mint a Medici Vénusz”, a férfié pedig ugyanolyan méretben és pózban, mint a Belvedere-i Apolló.⁵⁰

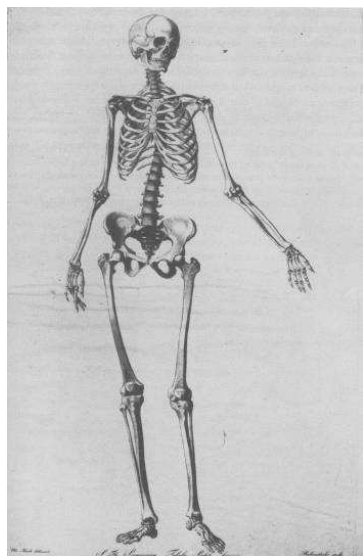
Szöveg és kép együtt jelent meg a női csontváz francia interpretációjában, amely 1759-ben látott napvilágot, és csaknem fél évszázadon keresztül foglalkoztatta az orvosok képzeletét. Azon ritka ábrázolások egyike, amelyet női anatómus készített. Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d'Arconville, aki a Jardin du Roi-n tanult anatómiát, boncolások alapján készítette a képeket Monro *Anatómiájának* általa fordított francia kiadásához.⁵¹ Metszeteit Jean-J. Sue, az *Académie royale de Chirurgie* (Királyi Sebészeti Akadémia) tagjának támogatásával adta ki. D'Arconville neve nem is szerepel a kötetben, és az illusztrációkat is többnyire Sue-nek tulajdonították.⁵²

⁴⁹ MONRO, 1726. 340–344.

⁵⁰ CHESelden, 1733. 34–35. metszet.

⁵¹ D'Arconville-t (1720–1805) jól ismerték kortársai. Széles körben publikált: D'ARCONVILLE 1843a és 1843b, továbbá Peter Shaw kémiairol szóló művének francia fordítása. Lásd MICHAUD, 1843.

⁵² D'Arconville szerepe az *Ostéologie* megjelentetésében tisztázatlan. A címlap alapján a mű Sue alkotása: *Traité d'Ostéologie, traduit de l'Anglois de M. Monro, Où l'on ajouté des Planches en Taille-douce, qui représentent au naturel tous les Os de l'Adulte & du Foetus, avec leurs explications, Par M. Sue, Professor & Démonstrateur d'Anatomie aux Ecoles Royales de Chirurgie, de l'Académie Royale de Peinture & de Sculpture* (Csonttani értekezés, Monro úr angol művének fordítása, a felnőtt és a magzat csontjait természetes teljességükben ábrázoló rézmetszetekkel és magyarázatokkal kiegészítve, melyeket Sue úr készített, aki a Királyi Festészeti és Szobrászati Akadémia Királyi Sebészeti Iskoláján az anatómia tárgy professzora és előadója) (Párizs, 1759). Sue fia, Jean-J. saját neve alatt újra kiadta a metszeteket: SUE, 1788. Nagy-Britanniában Andrew Bell és John B. Barclay szintén Sue-nak tulajdonítja a metszeteket. Lásd Andrew Bell: *Anatomica Britannica: A System of Anatomy; Illustrated by Upwards of Three Hundred Copperplates, from the Most Celebrated Authors in Europe*. (*Anatomica Britannica: Anatómiai rendszertan. Háromszáznál is több rézmetszettel illusztrálva, melyeket a leghíresebb európai szerzők készítettek*.) BELL, 1788., John

11. ábra

Samuel Thomas von Soemmerring: Női csontváz.
(SOEMMERRING, 1796.)

1796-ban Samuel Thomas von Soemmerring német anatómus alkotta meg a rivális női csontvázat (11. ábra).⁵³ Bár d'Arconville (Sue) munkáját ismerték Németországban, Soemmerring kritikussai úgy magasztalták teljesítményét, mint ami „olyan űrt tölt ki, amely mostanáig fennállt az anatómiában”.⁵⁴ Félreértetlenül Albinus óhajára válaszolva, Soemmerring éveket töltött a női csontváz ábrázolásának tökéletesítésével, és úgy vélte, olyannyira „teljeset és pontosat” alkotott, hogy méltó társa a nagy Albinus férfialakjának. Modellnek egy húszéves mayence-i asszony csontvázát választotta, aki már túl volt egy gyermekszülésen.⁵⁵ Soemmerring összevetette műveit a Medici és a Drezdai Vénusz ókori szobrával is, hogy a nő általános érvényű ábrázolását hozhassa létre. Szándéka szerint ugyanis a csontváz nem egy konkrét nőt volt hivatott ábrázolni, hanem – ahogy Ludwig Choulant megfogalmazta – „a leggyönyörűbb normát, ami az életben csak létezhet, s mindezt a teljes női csontszerkezet eltérő nemi jellegzetességeinek átlagosan megfigyelt minuciózus pontosságával”.⁵⁶

Barclay: *The Anatomy of the Bones of the Human Body, Represented in a Series of Engravings, Copied from the Elegant Tables of Sue and Albinus*. (Az emberi test csontjainak anatómiája, Sue és Albinus kitűnő lemezei alapján készült metszetsorozaton ábrázolva.) BARCLAY, 1829. A szakirodalom jelen álláspontja szerint d'Arconville készítette a fordítást, Sue pedig az illusztrációkat, lásd például DUMAITRE, 1978. 285.

Bár nem találtam olyan kéziratot vagy levelet, amely megvilágítaná d'Arconville rejtélyes részvételét az *Ostéologie* megalkotásában, úgy vélem, hogy fordítóként és az illusztrációk felülvizsgálójaként is számolni kell vele. Két dolog alapján jutottam erre a következtetésre. Először is az *Ostéologie* bevezetőjében a fordító és az illusztrátor egy és ugyanaz. A fordító egyes szám első személyben mondja: „A metszetek a szemem előtt készültek, és sokat közülük többször is újrarajzoltam, hogy kijavítsam a kisebb hibákat.” A második bizonyíték arra, hogy d'Arconville vezető szerepet játszott az *Ostéologie* publikálásában az, hogy a mű bevezetője összegyűjtött művei egyik kiadásába is bekerült.

Azért ilyen zűrzavaros d'Arconville szerepvállalása, mert – miként Pierre-Henri-Hippolyte Bodard megfogalmazta – mindig gondosan igyekezett megőrizni névtelenségét. BODARD, 1810. xxvi-xxx. D'Arconville keményen kritizálta kora nőtársadalmát, különösen azon tagjait, akik (szerinte) hiúan kérkedtek irodalmi teljesítményükkel; lásd erről egyik értekezését: D'ARCONVILLE, 1775.

⁵³ SOEMMERRING, 1796. A metszet megjelenésének dátuma a következő források szerint 1797: CHOULANT, 1920., CALLISEN, 1843. 353. és a *The Dictionary of Scientific Biography* Soemmerring-szócikke. Én a Countway Library-ben található első kiadást használtam: N. N., 1796.

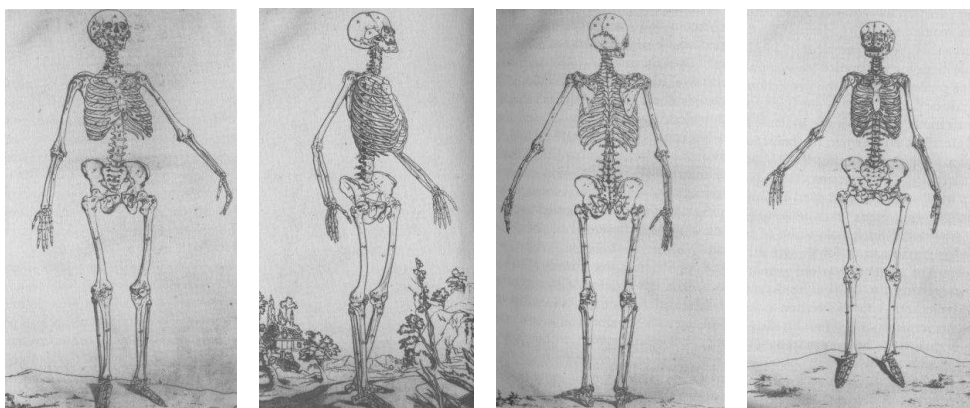
⁵⁴ N. N., 1797. 17–18.

⁵⁵ Akkoriban a nők nem az első menstruációjuktól kezdve számítottak érettnak, hanem csak 18–20 éves koruktól, első gyermekük születése után. Lásd JÖRG, 1831. 6. skk.

⁵⁶ CHOULANT, 1920. 306–307.

Bár d'Arconville és Soemmerring ugyanazokat a pontossági kritériumokat alkalmazták a női csontváz természet utáni megrajzolásakor, az eredmény mégis sokban különbözik. D'Arconville/Sue rajzán a koponya a testhez viszonyított arányaiban (helytelenül) kisebb, a medence viszont sokkal szélesebb, mint egy férfié, a bordák pedig túlzottan vékonyak és szorosan összezártak. A metszetéhez írott magyarázatban d'Arconville a női mellkast szűkebbnek, a gerincet görbébbnek, a combokat és a medencét terjedelmesebbnek írja le a férfiénál.⁵⁷ Soemmerring női csontvázánál ezzel ellentétben a mellkas arányaiban ugyan keskenyebb, mint a csípő, de nem számottevően. Ackermann érvelése szerint a női csípő azért tűnik szélesebbnek a férfiénál, mert a nők felsőteste keskenyebb, így az összehasonlításnál úgy tűnik, hogy a nők csípője mindkét oldalon kiáll.

A d'Arconville-féle csontváz tulajdonképpen arányai miatt figyelemreméltó. A koponya rendkívül kicsi, a mellkas túl szűk, amitől a medence nagyon szélesnek tűnik (12., 13., 14. és 15. ábra).

12-14. ábra

[Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d'Arconville:] Férfi csontváz előlről, oldalról és hátulról (SUE, 1759. 1-3. metszet)

15. ábra

[Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux d'Arconville:] Női csontváz rajza csak elülső nézetből, a férfi csontváztól való eltérések bemutatására. (SUE, 1759. 4. metszet)

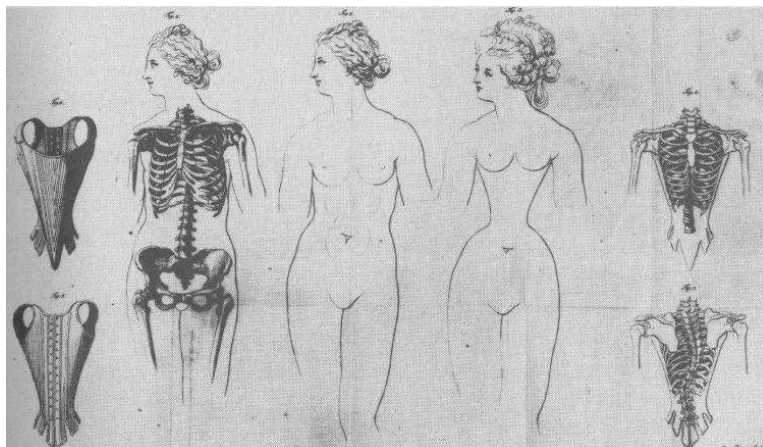
D'Arconville kétségtelenül vagy azt a kulturális felfogást szándékozott hangsúlyozni, hogy a szűk mellkas a nőiesség jele, vagy olyan nőt választott rajza modelljének, aki egész életében fűzöt viselt (16. ábra).

Jókorra vita bontakozott ki arról, hogy milyen is a női csontváz pontos formája. Túlzásai dacára Nagy-Britanniában a d'Arconville/Sue-féle ábrázolást részesítették előnyben.⁵⁸ Soemmerring csontvázát ezzel szemben „pontatlanságai” miatt támadták. John Barclay edinburgh-i orvos azt írta róla, hogy „bár tetszetősebb és elegánsabb [mint a Sue-féle csontváz], és a mintázás, a szobrászat és a festészet kiválóságai ajánlják,

⁵⁷ SUE, 1788. Magyarázat a 4. metszethez.

⁵⁸ BELL, 1788.

de a [férfi és női csontváz] szándékolt összevetéséhez semmivel nem járul hozzá”.⁵⁹ Soemmerringet különösen a mellkasnak a csípőhöz viszonyított aránytalan ábrázolása miatt kritizálták: „A női mellkas sokkal kisebb, mint Soemmerring rajzán, hiszen köztudott, hogy a nők kevésbé megerőltető életmódja nem kíván erőteljes légzést. [...] A medence, és egyedül ennél érzékelhető a női csontváz jellegzetes és különleges jegyei, Soemmerring rajzán pontatlanul kicsi.”⁶⁰

16. ábra

Samuel Thomas von Soemmerring: A fűző hatásai. (SOEMMERRING, 1793.)

Az orvosok arra a következtetésre jutottak, hogy Soemmerring művész ugyan, de nem anatómus. Jacques-Louis Moreau francia orvos azonban Soemmerring női csontvázról ábrázolását tartotta a legnagyobb szerűbbnek készült, és a nő természetrajzáról szóló kétkötetes művében ennek alapján formálta meg saját csontvázát is.⁶¹

*

De hogyan is értelmezhetjük ezeket a nézetkülönbségeket? Vajon hitelesen ábrázolta a női testet a csontváznak akár a legpontosabb illusztrációja is? A 18. századi anatómiai ábrázolás eszménye a tökéletes pontosság volt. Albinus *Account of the Work* című művében leírja, milyen körültekintően tartósította ecetes vízzel a férfi csontvázat, hogy ne száradjon ki, és ne torzuljon el az alakja a rajzolás három hónapja alatt. Bár az anatómusok természethűségre törekedtek az ábráikon, a testet azonban igyekeztek a lehető legszebb és legáltalánosabb formában megörökíteni. Albinus tudatosan az átlagos, ugyanakkor eszményi test vonásait igyekezett meg-

⁵⁹ BARCLAY, 1829. Kommentár a 32. metszethez. Barclay Soemmerring művének megjelenését tévesen 1787-re tette.

⁶⁰ BARCLAY, 1829. Kommentár a 32. metszethez.

⁶¹ Bár Moreau megdicsérte Soemmerring munkáját, saját művében a női csontváz rajza nem mutat hasonlatosságot Soemmerringével. Túlzottan széles medencéjével érdekes módon inkább d'Arconville metszetére hasonlít. MOREAU, 1803. 95.

ragadni, szemben a konkrétumok megörökítésével. „Az a véleményem – mondja –, hogy amit a Természet, a legfőbb mester alkotott, nagy gonddal és józan ésszel kell megrostálni, hogy a végtelen változatosságból kiválaszthassuk a legjobb elemeket.”⁶²

Az emberi test állítólag „egyetemes” ábrázolásai a 18. századi anatómiában valóban kulturális értékekkel voltak átítatva. A 9. és 11., valamint a 12-15. ábrákon látható férfi és női csontvázak két sorozata nem egyszerűen a férfi és a nő testének csontjait ábrázolják, hanem céljuk az, hogy bemutassák és reprezentálják a kor eszményét a férfiasságról és a nőiességről. Albinus „testről testre” gyűjtögette az adatokat illusztrációihoz, aztán kiválasztott egy „tökéletes” csontvázat mintául. A természet „megrostálásának” kritériumait is felfedte, amelyeket a férficsontváz rajzolásakor alkalmazott: „Mivel a csontvázak nemcsak kor, nem, termet és a csontok tökéletessége tekintetében különböznek egymástól, hanem hasonlóképpen eltérő jellegzetességekkel bírnak erőben, szépségben és alkatban, kiválasztottam egyet, amelyen felfedezhetők mind az erő, mind pedig a mozgékonyság jegyei, egészében kecses, ugyanakkor nem túl törekény, így sem nem fiatalosan vagy nőiesen gömbölyded és karcsú, sem pedig ezek ellenkezője, azaz nem durván darabos és otromba.”⁶³

Ackermann nemi különbségeket bemutató könyvéhez írott előszavában Joseph Wenzel beszél azokról a nehézségekről, amelyekkel az anatómusok szembenéznek, amikor modellt választanak munkájukhoz. Megjegyzi, hogy a nemek határozott élettani elkülönítése lehetetlen, mert a férfi és a női testek számtalan variációja folytonosságot hoz létre a nemek közt. Mint írja, tulajdonképpen találhatunk „nőies” koponyát, agyat és mellkast férfiakban is. Wenzel ezután meghatározza a nőiesség alapvető kritériumát, amit műve kiindulási pontjának tekint: „Gyakran megfigyeltem, hogy az egyébként minden részletében legszebb és legasszonyosabb testek közül az a test nőé, amelyben a test többi részéhez képest arányaiban a medence a legnagyobb.”⁶⁴

Soemmerring – Albinushoz hasonlóan – rajzaiban pontosságra és egyetemesre törekedett. Mindent megpróbált, hogy „amennyire csak lehet, megközelítse a természetet”. Viszont úgy látta, hogy az orvosnak mindig a legtökéletesebb és legpompásabb példányt kell modellül választania.⁶⁵ A „legpompásabb példány” azonosítása és kiválasztása során Soemmerring meg akarta határozni a szépség kritériumait. Szerinte állandó kutatás és elvonatkoztatás útján meghatározott normák nélkül lehetetlen eldönteni, hogy mely esetek térnek el a tökéletestől.⁶⁶ Nagy gondossággal választotta ki a női csontváz rajzához az „ideális” modellt: „Legfőképpen alig vártam, hogy találjak egy olyan női testet, amely nemcsak fiatalsága és termékenysége miatt felel meg, hanem végtagjai is harmonikusak, szép és kecses, olyan, amilyennek a régiek Vénuszt képzeltek.”⁶⁷

A női testről készült ábrázolásaikban az anatómusok azon festők nyomdokain haladtak, akik „lerajzoltak egy csinos arcot, és ha történetesen akadt rajta valami hiba, azt a

⁶² Idézi CHOULANT, 1920. 277.

⁶³ ALBINUS, 1749.

⁶⁴ Idézi ACKERMANN, 1788b. 5–7.

⁶⁵ CHOULANT, 1920. 302.

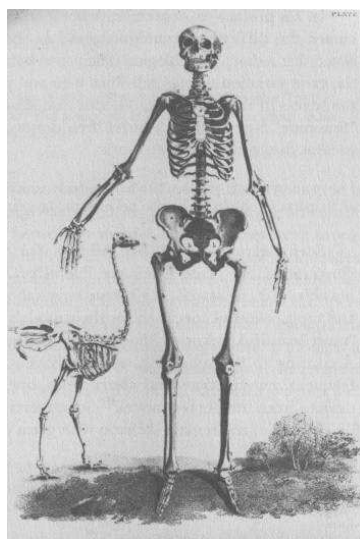
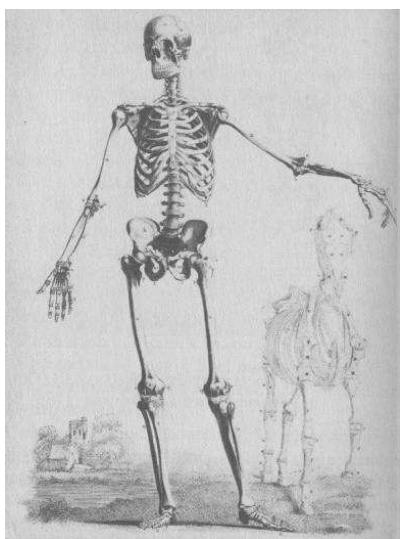
⁶⁶ CHOULANT, 1920.

⁶⁷ SOEMMERRING, 1796. Kommentár a metszetekhez.

képen kijavították".⁶⁸ A 18. századi anatómusok szintén „kijavították” a természetet, hogy ábrájuk passzoljon a férfiasság és a nőiesség kibontakozó eszményéhez.

*

Az emberi csontok a 19. századra a férfiasság és a nőiesség mind több jegyét viselték magukon. John Barclay edinburgh-i anatómus az összehasonlítás kedvéért 1829-ben összegyűjtötte az európai hagyomány legtetszetősebb ábrázolásait. A legszebb férficsontváznak Albinus rajzát választotta. Aztán az állatvilágra tekintve kiválasztott egy állati csontvázat is, melynek segítségével jobban rávilágíthatott a hímnemű csontváz megkülönböztető jegyeire. Jellegzetes ereje és mozgékonyága miatt a ló volt az az állat, amelyet a legalkalmasabbnak talált a férfi csontváz sajátosságainak szemléltetésére, (17. ábra). A legszebb női csontváznak Barclay a d'Arconville/Sue-féle kecses ábrázolást választotta. Ezt a nagy medencéjéről és a hosszú nyakáról elhíresült állattal, nevezetesen a struccal vetette össze (18. ábra).

17–18. ábra

John Barclay: A férfi csontváz összevetése a lóval. A női csontváz összevetése a struccal.
(BARCLAY, 1829. 1. metszet)

⁶⁸ ALBINUS, 1749.

*Mindenek mértéke a (fehér és európai) férfi:
a nők a gyermekekhez és a primitív népekhez hasonlatosak*

*„A pubertáshoz közeledve úgy tűnik a nő a férfinál
lassabban hagyja hátra primitív vonásait. Kényes és
éretlen, mindörökre megőriz valamit gyermeki alkatából.”*

Pierre Roussel⁶⁹

A nemi különbségekről szóló orvosi irodalom áradata egyáltalán nem mutatott apadó tendenciát a 19. század folyamán. Ahogy telt a század, egyes anatómusok kezdték azt hinni, hogy a férfi és nő teste közötti különbség olyan hatalmas, mint-ha a nő fejlődése megrekedt volna az evolúció egy alacsonyabb fokán. A csontváz megkülönböztető jellegzetességeinek – a koponyának és a medencének – felmérése számos anatómust arra a következtetésre vezetett, hogy a fehér nő mind az egyed-, mind a törzsfajlásban elmaradt az európai férfi mögött. Úgy gondolták, hogy a nő sem a faj, sem az egyedek fejlődése szempontjából nem ért el az „emberi” fejlődés azon fokára, amelyet a fehér férfi képvisel.⁷⁰ Ezek az anatómusok – a fizikai és a társadalmi fejlődés terminusaival egyaránt élve – a gyermekek és a „primitívek” közé sorolták a nőket.

A 18. század végén és a 19. században a nem és a faj kategóriái egyre inkább társadalmi értékmérőkké váltak. Ugyanakkor ezek az értékfokozatok a tudományos közösség struktúráját is kezdték visszatükrözni. Mindazok, akik birtokában voltak a tudomány eszközeinek, a tökély mintaképének tartották magukat. A nőket nélkülöző, nagyrészt férfiakból álló tudományos közösség a nők anatómiája helyett a férfi anatómiáját tette a nők tanulmányozásának zsinórmértékévé. Hasonlóképpen a feketéket nélkülöző fehér tudományos közösség úgy tanulmányozta a feketéket, hogy a fehér férfit tekintette a tökély mintaképének.⁷¹ A tudomány gyakorlatából kirekesztve a nőknek és a feketéknek (nem is beszélve más csoportokról) kevés lehetőségük volt vitatni a tudósok feltevéseit.

A női csontváz d’Arconville/Sue- és Soemmerring-féle ábrázolása hosszan elnyúló vitát váltott ki a női koponya méretéről. Az intelligencia kérdése egyre fontosabb lett: a „természetes értelmet” egyre inkább a politikai jogok és a társadalmi lehetőségek előfeltételének tekintették.⁷² A koponya mérete és formája – az intelli-

⁶⁹ ROUSSEL, 1775. 6.

⁷⁰ Lásd GOULD, 1977.

⁷¹ Mind J. F. Blumbach, mind Pierre de Maupertuis a fehér bőrt tartották normálisnak, amelynek a fekete színű bőr csupán degenerált változata. Lásd GREENE, 1959. 224., 231.

⁷² Helkiah Crooke már 1615-ben elutasította Galénosz azon nézetét, hogy a herék lennének az emberi test legnemesebb részei. Arisztotelész elképzelésével is szembehelyezkedett, miszerint a szívben kéne tisztelni a test legfontosabb részét. Ezek helyett Crooke az agyat tartotta a legmagasabb rendű szervnek, mert működése sokkal „istenibb és nemesebb”, mint a szívé. Úgy ítélte meg, hogy – az új filozófia szavaival élve – az agy „megértés vagy felfogás képességének központja. [...] Az agynak kell adnunk a felsőbbiséget. [...] Minden érzés és szándékos mozgás belőle ered, a bölcsesség helye, az emlékezet, az ítélőképesség és a beszéd otthona, vagyis mindannak, ami az ember kiváltsága az

gencia mérésének lehetséges objektív eszközeként – központi szerepet kapott ebben a kontextusban. Hegel – F. J. Gall nyomán – úgy gondolta, hogy „a tulajdonképpeni szervek – ezek pedig az agyban vannak – itt kerekén fejezik ki a szellemet, ott szélesre ütök vagy laposra zúzzák”.⁷³ A frenológusok behatóan vizsgálták a férfiak és a nők, a fehérek és a feketék koponyáját, választ remélve a legvitatottabb kérdésre: vajon a nők és a „primitív népek” intellektuális képességei egyenértékűek-e a fehér férfiakéval.

A koponyaméretéről szóló vitát tovább árnyalta az a feltételezés, miszerint az intelligencia, ahogy a nemi identitás is, velünk született tulajdonság, és független a neveltetéstől. Soemmerring elvetette d’Arconville álláspontját, és a női koponyát a testhez képest ugyanolyan méretűnek rajzolta, mint a férfi esetében. Úgy találta, hogy a nők koponyája valójában *nehezebb*, mint a férfiaké, mármint abban az értelemben, hogy a női koponya a teljes testsúly nagyobb hányadát teszi ki (a testsúly hatoda a nőknél, nyolcada-tizede a férfiaknál).⁷⁴ Ebből Ackermann, aki egyébiránt Soemmerring tanítványa volt, arra következtetett, hogy a nők agya nagyobb, mint a férfiaké: „A nők ülő életmódjuk miatt nem rendelkeznek olyan nagy csontokkal, izmokkal, véredényekkel és idegekkel, mint a férfiak. Mivel az izmok mennyiségének csökkenésével megnövekszik az agy mérete, nem csoda, hogy a nők a férfiaknál sokkal járatosabbak a szellemi tevékenységekben.”⁷⁵

Az anatómusok közötti vita, hogy tudniillik d’Arconville/Sue vagy Soemmerring véleménye helyes-e a női koponya méretéről, Barclay 1820-as években megjelent munkájának köszönhetően jutott nyugvópontra. A nők koponyája testükhöz viszonyítva nagyobb a férfiakénál, de így van ez a gyermekeknél is. Barclay felfogása szerint ebből viszont nem következik szükségszerűen az, hogy a nők agya nehezebb és jobb teljesítményre képes, mint a férfiaké. A nagy koponya inkább a befejezetlen növekedés jele, semmint az intelligenciáé. 1829-ben Barclay a d’Arconville/Sue-féle ábrákat felhasználva közreadott egy csontváz-családot (19. ábra). Bár már a 18. század eleje óta készültek anatómiai ábrák gyermekekről és magzatokról, Barclay nevéhez fűződik férfi, nő és gyermek csontvázának együttes megjelenítése – „az összehasonlítás végett”. Kommentárjaiban Barclay Soemmerring szemére veti, hogy csak a férfi és a nő csontvázát hasonlította össze. A gyermek csontvázát Barclay azért ábrázolta, hogy „bemutassa: az a számos jellegzetesség, melyet [Soemmerring] női sajátásként írt le, egyértelműen megfigyelhető a magzati csontvázon”.⁷⁶ Barclay rámutatott, hogy a koponya testhez viszonyított arányának azonosságán túl a nőknél és a gyermekeknél is hasíték osztja ketté a homlokcsontot, mindegyikük

összes többi teremtmény fölött. Az agy a Háznép Fejedelme, a fej a faj értelme [...] igen, ez mind egyként az ő használatára és hasznára teremtett.” CROOKE, 1615. 45.

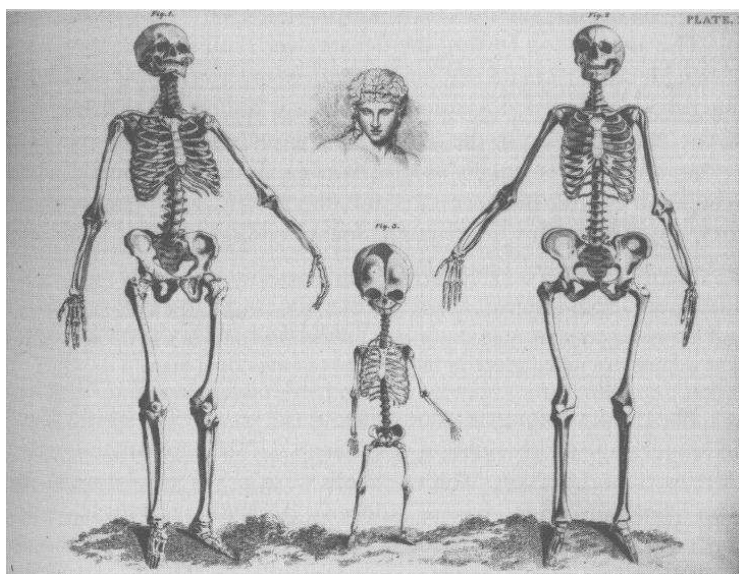
⁷³ HEGEL, (1807) 248. [Magyarul: Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1979., 171. – A ford.]

⁷⁴ SOEMMERRING, 1800a. 61. szakasz, 82. Soemmerring szerint a nagyobb koponya nagyobb agyat rejt, amely nagyobb szellemi teljesítményre képes, következésképpen az intelligencia velünk született tulajdonság. SOEMMERRING, 1800b. 392.

⁷⁵ ACKERMANN, 1788b. 146.

⁷⁶ BARCLAY, 1829. Jegyzet a 32. metszethez.

csontjai kisebbek a férfiakénál, valamint a női mellkas, az állkapocsforma és a láb-méret is jobban hasonlít a gyermekekére, mint a férfiakéra. A nők egyetlen megkülönböztető jegye – állítja – a medencéjük: „Ez esetben [a medencénél] felhagyunk a hasonlóságok keresésével közte [a női csontváz] és a magzati csontváz arányai között; vagy más szavakkal: a hajdanán mindkettejükre [férfir és nőre] jellemző közös jegyeiktől eltekintve szabályszerűen úgy találtuk, hogy [a medence] rendkívüli mértékben eltér a férfiéétől – a magzat medencéje hármuk közül arányaiban mindig a legkisebb, a nőé pedig a legnagyobb.”

19. ábra

John Barclay: „Csontváz-család”. (BARCLAY, 1829. 32. metszet)

A század közepére közkeletűvé vált, hogy a nőre úgy tekintsenek, mint egy gyermekre. *Das Weib und das Kind* (Az asszony és a gyermek) című, 1847-es művében E. W. Posner német orvos tette a legegységelműbb megállapításokat a nők és gyermekek közti fizikai hasonlóságról: „A nők végtagjai rövidek és gyengék, [...] és a végtagok rövideége okozza a női test kisebb méretét, s ez vezet a nő és a gyermek teste közti hasonlósághoz. [...] Miként a gyermeknél, a nő hasa is nagyobb és kerekesebb mellkasánál. [...] A törzs alakja, amely a férfi esetében alapjával felfelé álló piramist formáz, a nőnél fordított, a piramis csúcsa a vállak felé mutat, melyek kisebbek és keskenyebbek, míg a has széles alapot alkot, amelyből a még szélesebb és erősebb combok indulnak ki. [...] A női fej is a gyermekéhez hasonló. A finomabb csontszerkezet, a lágyabb, kevésbé élesen kirajzolódó arcvonások, a kicsi orr, a gyermeken kerekded arcforma világosan mutatja a hasonlóságot. [...] A női test idegei és véredényei is olyan finomak és aprók, mint a gyermekeké [...] és a bőr alatti vastag zsírréteg is gyermeki.”⁷⁷

⁷⁷ POSNER, 1847. 9–10.

Posner a nő és a gyermek teste közti hasonlóságokat azzal magyarázta, hogy mivel „a nő nemi jellegek előbb alakulnak ki, mint a férfiak nemi jellegzetességei, még a személyiség teljes kifejlődése előtt [inkább 14, mint 18 éves korban], [...] ezért a nő megőrzi gyermeki kerekdedségét”. Míg a nő gyermekhez való hasonlítása önmagában nem jelentett negatívumot (a 19. században a gyermek az ártatlanságot, az üdeséget és a fiatalságot is jelképezte), Posner okfejtése azt sugallta, hogy a nők nem érik el a teljes emberi érettséget. Charles Darwinhoz hasonlóan Posner is azt feltételezte, hogy a fizikai, a szellemi és a kulturális fejlődésnek van egy egységes természeti hierarchiája, amelyben mindenfajta emberi lénynek megvan a maga helye. Posner világosan megmagyarázta, hogy az érettség mintaképe az európai férfi teste, ehhez képest méretnek meg a nők, a feketék és a gyermekek.

Mindazonáltal megjegyzendő, hogy a nők gyermekekkel való összevetése nem 19. századi újdonság volt. Párhuzamot vonva a nő és a gyermek anatómiája között, az anatómusok egy ókori eredetű, nőkkel szembeni előítéletet fogalmaztak meg a modern tudomány nyelvezetén keresztül. Az ókoriak – Zénokratész, Galénosz és Hermagorasz – magától értetődőnek gondolták, hogy a nő sohasem lehet több, mint gyermek.⁷⁸ Galénosz szerint a nők és a gyermekek is hideg és nedves testnedvekkel bírnak, ezért nem képesek uralkodni magukon. Arisztotelész egy csoportba sorolja a nőt, a gyermeket és a rabszolgát, amikor a *consilium* három állapotát vette sorra.⁷⁹ A bibliai hagyományban, amióta Isten hatalmat adott Ádámnak a nő és a gyermek felett, a férfi volt a háztartás feje. Annak bizonyítása a 19. század elején, hogy a nők élettanilag a gyermekekhez állnak közel, valójában ezeket a hagyományos előítéleteket fordította le a modern tudomány nyelvére. A gyermeki nő képze az európai házassági szokások egy bizonyos aspektusát is visszatükrözte. A 18. század végén ugyanis a középosztálybeli feleségek átlagosan tíz évvel voltak fiatalabban férjüknél,⁸⁰ így nem meglepő, hogy „gyerekesnek” tűntek hozzájuk képest.

*

Ismételten hangsúlyoznám, hogy nem állt szándékomban kisebbiteni a férfi és a nő közti fizikai eltéréseket, hanem inkább a nemi különbségek kutatásának társadalmi és politikai körülményeit akartam elemezni. Bár tényleg vannak azonosítható különbségek a nemek közt, ezeket gyakran eltúlozták. Ne feledkezzünk meg Wenzel 1789-es kijelentéséről, miszerint „mindkét nem egyes egyedi képviselői lényegesen eltérnek egymástól, vannak nőies alkatú férfitestek, és éppígy férfias alkatú nők

⁷⁸ KELSO, 1978. 213.

⁷⁹ „Mert hiszen másképp uralkodik a szabad ember a szolgán, másképp a férfi a nőn, másképp a felnőtt ember a gyereken.” Arisztotelész azzal igazolja a szolgák, nők és gyerekek alávetett helyzetét, hogy állítása szerint az ésszerűség alacsonyabb fokán állnak: „Pedig valamennyiükben megvannak a léleknek ama részei, ámde különbözőképpen. A szolgálomérnek egyáltalán nincs megfontoló képessége; az asszonynak van, de nem teljes értékű, s a gyermeknek is van, de még ki nem fejelett.” ARISZTOTELÉSZ, 1984. 1260a.

⁸⁰ ROSENBAUM, 1982. 288–289.

is”.⁸¹ Ugyanakkor számos fizikai különbség nem örökvényű, hanem társadalmi meghatározottsággal bír.⁸² A 18. századi anatómusok újra meg újra rámutattak arra a tényre, hogy a nők alacsonyabbak és kevésbé termeteseek, mint a férfiak. Csontjaik méretével magyarázták a nők kisebb termetét, ami a női gyengeség és érzékenység abszolút mutatójává vált. A legújabb kutatások szerint azonban az európai férfi és nő közti átlagos magasságkülönbség csökkent az elmúlt évszázadban. A magasság – legalábbis részben – a táplálkozástól függ. Számos kultúrában megszokott, hogy a nő vagy azt eszi meg, ami a férfi után megmaradt, vagy a férfinak adja a legjobb falatokat.⁸³

Még ha meg is szabadulunk azoktól a túlzásoktól, amelyek nagyban meghatározták a nyugati orvoslás nemi különbségekről szóló diskurzusát, akkor sem tehetjük semmissé a különbözőség tényét. Egyelőre azonban még nem tisztázott, mennyiben is számítanak egyáltalán ezek a különbségek. Miért kellett egy sor fizikai eltérést arra használni, hogy általuk szavatolják a társadalmi egyenlőtlenség rendszerét? Miért volt meggyőző oly sokak számára oly hosszú ideig az a gondolatmenet, miszerint a fizikai különbség szellemi és erkölcsi különbségeket rejt?

„A társadalmi egyenlőtlenség, mint természeti törvény”

„Isten és a természet törvényei a nőt a tudomány művelésére alkalmatlannak teremtették, és ez különösen érvényes a természettudományok, valamint a medicina területére.”

Theodor L. W. Bischoff⁸⁴

Miért vált a férfi és a nő összehasonlító anatómiája az orvostudomány kiemelkedő kutatási területévé a 18. század végére?⁸⁵ Jelen írásban azt kívánom bizonyítani, hogy a női csontváz első ábrázolásait az a törekvés hívta életre, amely megkísérelte meghatározni a nő helyét az európai polgári társadalomban és tudományban. A 19. századi tudományok abból az ismeretelméleti előfeltevésből indultak ki, hogy a fizikai, vagyis a természeti bizonyítékoknál nem létezhet nagyobb bizonyosság, tehát a társadalmi elméletek is csak ezekre épülhettek. Ha számba vesszük, miként használták fel az anatómusok felfedezéseit, rögtön kiderül, mekkora szerepet is játszott a nemek anatómiai különbségeinek kutatása a nemi szerepek növekvő polarizációjának állandósításában az európai társadalomban.⁸⁶

A demokratikus irányzatok elterjedése a társadalmi rend átszerveződéséhez vezetett. A 18. században még nem volt világos, hogy mi lesz a nők szerepe az új

⁸¹ ACKERMANN, 1788b. 5.

⁸² Erről lásd LOWE, 1983.

⁸³ A 19. században a szegény asszonyok rendszeresen kevesebbet ettek, mint férjeik, mert több és jobb minőségű ennivalót hagytak férjeiknek és gyermekeinek. CHAMBERLAIN, 1981. 107.

⁸⁴ BISCHOFF, 1872. 45.

⁸⁵ „A társadalmi egyenlőtlenség, mint természeti törvény” témáról lásd RIEHL, 1956. 3.

⁸⁶ A nemi szerepek polarizációjáról lásd HAUSEN, 1976. 363–393., DUDEN, 1977. 125–140., BLOCH, 1978. 237–257.

rendben. Már a 17. és a 18. század folyamán is küzdelem dúlt azok között, akik a nők teljes társadalmi egyenlőségét támogatták, illetőleg azok között, akik a nők alárendelt helyzetét próbálták tartósítani.⁸⁷ Néhány filozófus – mint például Rousseau – azt remélte, hogy sikerül szilárdan megalapozni a természetjogi elméletet, ha az emberi természetben elkülönítik a természeti részt a társadalmitól. Az *Emil*ben Rousseau egy feltételezett természeti állapotot és az összehasonlító anatómia által definiált emberi test természetét hívja segítségül, amikor a nemek közti természetes viszonyt kutatja.⁸⁸

Rousseau jellemről és a nemek neveléséről szóló írásai megnyitották az utat a modern preskriptív pedagógiai irodalom előtt.⁸⁹ Rousseau visszaretent a nyilvánosság francia nőkre gyakorolt hatásától, és a feminizmus felporzásától a francia forradalom alatt. Kikelt a női egyenjogúság mellett érvelők ellen, azt bizonygatva, hogy a nő nem egyenlő a férfival, hanem kiegészíti őt. Álláspontja kulcsfontosságú volt azon nézet elterjesztésében, hogy a nőket jellemző fizikai, erkölcsi és szellemi tulajdonságok a férfiakétól mérhetetlenül eltérő társadalmi szerepekre predesztinálják őket.⁹⁰ Rousseau számára a természetfilozófia célja kiolvasni a természet könyvéből mindazt, „ami az ő [a nő] faja és neme alkatának megfelel, hogy betölthesse helyét a dolgok fizikai és erkölcsi rendjében”.⁹¹

Akadtak persze olyanok is, akik szembehelyezkedtek a nők eltérő természetéről alkotott rousseau-i érvekkel, és inkább a nők társadalmi egyenlősége mellett álltak ki. A francia filozófusok közül Helvétius, d’Alembert és Condorcet a nők alacsonyabb szellemi képességeit alacsony iskolázottságukra vezették vissza.⁹² Ezt a felfogást vallotta az angol Mary Wollstonecraft, a francia Olympe de Gouges és a német Theodor von Hippel is, hogy csak néhány nevet említsünk.⁹³ A női alkatról szóló 18. századi vitákat a „neveltetés” (*nurture*) és a „természet” (*nature*) modern ellentétpárja keretezte.⁹⁴ Akik a női gyarlóságot „nevelési” problémának tartották, azok társadalmi és oktatási reformokról vizionáltak, ezáltal vélték ugyanis kiküszöbölhetőnek a nemek közti társadalmi egyenlőtlenséget. Akik viszont a gyarlóságot a nők „természetére” vezették vissza, elfogadták, hogy „minden úgy jó, ahogy van”.

Sokan fordultak az anatómia új felfedezése, a „nőkérdés” felé. Franciaországban főleg az az orvostudományi irányzat vált ismertté, mely szerint a természeti elem szorosan összekapcsolódik a lelkivel, ráadásul a „természetből” vett orvosi

⁸⁷ Lásd ROWBOTHAM, 1972., ALBISTUR-ARMOGATHE, 1977., BLOCH-BLOCH, 1980. 25–41., KELLY, 1982. 4–28., ROGERS, 1982., SMITH, 1982., SPENDER, 1982., BELL-OFFEN, 1983.

⁸⁸ ROUSSEAU, 1978. 325–326.

⁸⁹ Rousseau nézetei olyan széles körben ismertek, hogy úgy döntöttem, kevésbé ismert követőire összpontosítok. Rousseau kapcsán lásd MOLLER OKIN, 1979., BOVENSCHEN, 1979., EISENSTEIN, 1981. – különösen a 4. fejezet, ELSHTAIN, 1981., SCHWARTZ, 1984.

⁹⁰ BLOCH-BLOCH, 1980. 35.

⁹¹ ROUSSEAU, 1978. 325.

⁹² HELVÉTIUS, 1758., D’ALEMBERT, 1759., CONDORCET, 1986.

⁹³ WOLLSTONECRAFT, 1792., GOUGES, 1983. 105–109., HIPPEL, 1792.

⁹⁴ Egy ma is élő angol közmondás szerint: „*Nurture is stronger than nature*” [A nevelés legyőzi a természetet – A ford.]

érvek mind jobban behatoltak a társadalomról folyó diskurzus területére. Az *Enciklopédia* 1765-ös, csontvázról szóló szócikkének fele a férfi és női csontváz összehasonlításáról szól. Alaposan részletezi a különbségeket a férfi és a női koponya, a gerinc, a kulcscsont, a mellcsont, a farkcsont és a medence között. A szócikk pedig ezzel az akkoriban elfogadott frázissal zárul: „Mindezen tények bizonyítják, hogy a nő rendeltetése a szülés és a gyermekek táplálása.”⁹⁵

1775-ben Pierre Roussel orvos kiterjesztette a fenti üzenet értelmét. Szerinte ugyanis a férfi és a női csontváz közti különbségek igen nagy fontossággal bírnak. Mint írja, „a természet nyilatkozott meg azáltal, hogy különleges formát adott a nő csontjainak, hogy a nemek megkülönböztetése ne csak néhány felszínes jellemző alapján történjék, hanem talán egyenesen annyi eltérés alapján, ahány szerve csak van az embernek”.⁹⁶ A szellem vagy elme is a Roussel által említett szervek között van. Szerinte ugyanis az erkölcsi és a szellemi képességek ugyanolyan velünk született és tartós tulajdonságok, mint a csontok. Roussel vitatkozik azokkal az „írókkal”, akik szerint a nemek közti eltérések oka a szokásokban, a nevelésben vagy az éghajlatban rejlik.⁹⁷ Véleménye szerint inkább az orvostudomány csalhatatlan felfedezései adhatnak biztos alapot az erkölcsnek. A filozófia – írja – nem képes meghatározni az emberi lények erkölcsi erejét anélkül, hogy figyelembe ne venné a fizikai szervezet befolyását.⁹⁸

A német Soemmerring is úgy gondolta, hogy a nemi különbségek a „természetből”, és nem a „nevelésből” fakadnak. A „négerek” és az európaiak összehasonlító anatómiájáról írott könyvében beszámol a nők fizikai és erkölcsi alkatára vonatkozó megfigyeléseiről: „A fiú mindig uralkodni fog a lányon, noha nem tudja, hogy uralkodik, s még kevésbé tudja azt, hogy azért uralkodik, mert a teste szilárd és erős. Akkor is uralkodni fog, ha ugyanazt a táplálékot, szeretetet és ruhát kapja, mint a lány. Ritka lehetőségem adódott eme tény bizonyosságáról meggyőződni. D [...] G herceg egészen kis korától nővére oldalán nevelkedett. Erkölcsi és fizikai nevelésük minden tekintetben megegyezett. És mégis mindig szembetűnő volt a férfias és nőies jegyek különbözősége fizikai és lelki alkatukban. Ez tapasztalati tény.”⁹⁹

Johann Ziegenbien hirdette Soemmerring elveit a német iskolákban. Egy lányiskolai szülői körben tartott felolvasással kezdte meg előadássorozatát *A női természet, alkat és nevelés* címmel, egyetértve Soemmerring azon felfedezésével, hogy „már az embrionális fejlődés legkorábbi szakaszában is találni nemi eltéréseket. Hogy a fiúk

⁹⁵ N. N., 1765. *Squelette* (csontváz) címszó.

⁹⁶ ROUSSEL, 1775. 12.

⁹⁷ ROUSSEL, 1775. 22–23. A felvilágosodás kori környezetlélektan hívei és a nemi különbségek közötti kapcsolatról lásd JORDANOVA, 1980. 42–69.

⁹⁸ ROUSSEL, 1775. xvi. Roussel ezt a nézetet bizonyára Voltaire-től vette át. Jacques-Louis Moreau idézi Voltaire-t: „mindig a fizikai uralkodik a lelki felett”, MOREAU, 1803. 42. Rousselről lásd még LE DOEUFF, 1981–82.

⁹⁹ SOEMMERRING, 1758. ix. Nem meglepő, hogy Soemmerring a nőről is ír a fajokról szóló könyvében, ugyanis a fajra ugyanúgy tekintett, mint a nemre: mindkettő átítatja a szervezet egész életét. Mint írja: „Ha a bőrszín lenne az egyetlen különbség, akkor a négereket fekete európaiaknak lehetne tekinteni. A négerek azonban szemmel láthatóan annyira különböznek az európaiaktól, hogy túl kell tekinteni a bőrszínén.” SOEMMERRING, 1758. 2.

botot ragadnak, míg a lányok babát, [...]hogy a férfi irányítja az állam ügyeit, míg a nő az otthoni ügyeket intézi, mindez nem másnak a visszatükröződése, mint ami már csírájában benne van az embrióban”.¹⁰⁰

Az 1780-as és az 1830-as évek között Franciaországban és Németországban megjelent, nőknek szóló orvosi kézikönyvek szintén hasznosították a nemi különbségekről szóló új teóriákat. Ezek az egészségügyi könyvek nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a férfi és a nő közti fizikai különbségeket számításba kell venni a betegségek helyes kezelésekor. Azt is kiemelték, hogy mindkét nem jóléte attól függ, hogy sikerül-e olyan életstílust teremteniük maguknak, amely pontosan megfelel élettani felépítésüknek.¹⁰¹ E kézikönyvek szerzői a nő fizikai és lelki alkatát egy és ugyanazon dolognak mutatták be.¹⁰²

Akik úgy vélték, hogy az egyén jólétét a természettel „harmóniában” leélt társadalmi élet biztosítja, arra is gondoltak, hogy az ilyen életmód garantálja a társadalmi stabilitást. Carl Friedrich Pockels a női nem jellegéről írott 1806-os művében azt állítja, hogy a testi erőben mutatkozó különbségeket „a természet agyalta ki, hogy megteremtse a szükséges alapot a férfi, a nő és a család közt fennálló társadalmi rend biztosítására”.¹⁰³ Rousseau, Roussel, Georges Cuvier és Pockels rajzain a férfi és a nő tökéletes, ugyanakkor egymást kiegészítő lények. 1830-ban J. J. Sachs orvos azt fejtegette, hogy egymás fizikai kiegészítése miként vezetett a férfi és nő egymást kiegészítő társadalmi szerepvállalásához: „A férfi teste pozitív erőt sugároz, hangsúlyozva értelmét és függetlenségét, és felfegyverezve őt az állam, a művészetek és a tudományok világában való életre. A nő test lágytságot és tapintatot sugároz. Tágas medencéjük miatt a nők az anyaságra teremtettek. A gyenge és lágy testrészek, a finom bőr a nő szűkebb tevékenységi körének, az otthonülésnek és a békés családi életnek a bizonyítéka.”¹⁰⁴

A pozitívizmus atyja, Auguste Comte szintén a nemek közti megfelelő viszonyt tartotta a szilárd társadalmi rend alapjának. Felfogása szerint a család szilárdsága a nő férfival szembeni természetes alárendeltségén nyugszik. A pozitív filozófia iskolája című művében megismétli azt az egyre markánsabbá váló felfogást, miszerint a nők sajátos társadalmi szerepe nem politikai, hanem biológiai kérdés: „A biológia igazi filozófiája, különösen Gall fontos tanai, tudományos megoldást kezdenek kínálni a nemi egyenlőség sokszor megéljenzett problémájára. Az anatómia és az élettan tanulmányozása bizonyítja, hogy alapvető, úgy fizikai mint lelki különbségek [...] különítik el mélyen egymástól [a nemeket].”¹⁰⁵ Még J. S. Millnek a női egyenjogúságról hangoztatott erkölcsi érvei sem tudták megingatni Comte-ot ebbéli nézetében.

¹⁰⁰ ZIEGENBIEN, 1808. 1.

¹⁰¹ Számos kézikönyv jelent meg a 18. század végén, 19. század elején a női betegségekről, köztük például ASTRUC, 1768., N. N., 1773., JÖRG, 1832., SACHS, 1830.

¹⁰² A nő lelki és fizikai jellemzőinek kapcsolatáról lásd KNIBIEHLER-FOUQUET, 1983., főként a 4. fejezetet.

¹⁰³ POCKELS, 1806. 6., 8. További irodalom a témában: THOMAS, 1773., BRANDES, 1787., BRANDES, 1802., MEINERS, 1811., KANT, 1798. [magyar fordítása: Pragmatikus értékű antropológia. In: Immanuel Kant: Antropológiai írások. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, Osiris, 2005. (Sapientia Humana) 7–306. – A ford.], NOLDE, 1788., JOUARD, 1804., BURDACH, 1826.

¹⁰⁴ SACHS, 1830. 25., 47.

¹⁰⁵ COMTE, 1839. 569–570.

Rendületlenül megmaradt abban a hitben, hogy a biológia „teremtette meg a nemek közti hierarchiát”.¹⁰⁶

A női természet meghatározásánál fontos elem volt annak a hangsúlyozása, hogy a nők képtelenek szellemi tevékenységre, avagy bármiféle tudomány művelésére. Ezt a nézetet – mely szerint a nők fizikai gyengesége szellemi gyengeséget eredményez – Wilhelm von Humboldt fejtette ki, de gyökerei egészen Rousseau-ig nyúlnak vissza. Humboldt szerint a nők nem képesek analitikus vagy elvont gondolkodásra. Mint írja, a nők ki vannak szolgáltatva egyéni benyomásaiknak, feltárják belső életüket és holisztikusan gondolkodnak, információikat pedig nem tapasztalati tényekre alapozzák.¹⁰⁷ Hegel tovább fokozta a megfélemlítést a férfiaság, valamint az elme és a tudomány között, illetőleg a nőiesség, valamint az együttérzés lelki szférája és az otthon között. Érvelése szerint a nők erkölcsi és szellemi alkata okozza eredendő alkalmatlanságukat a filozófia vagy a tudomány művelésére: „A nők műveltek lehetnek ugyan, de a magasabb tudományokra, a filozófiára és a művészet bizonyos produkcióira, amelyek megkövetelik az általánosítás képességét, nem valók. Nőknek lehetnek ötleteik, lehet ízlésük, kecsességük, de az eszményi nincs birtokukban. [...] Ők nem az elvont fogalmi gondolkodás követelményei szerint cselekszenek, hanem esetleges vonzalom és vélekedés szerint [...] a szubjektivitás parancsát követik, nem az objektivitását.”¹⁰⁸

A nő alkatáról szóló orvosi és filozófiai szövegeket ugyanakkor a nők és az orvoslás kapcsolatának tükrében is meg kell vizsgálni. A nemi különbségek kutatásának előtérbe kerülése összefüggött az orvosi ellátás szerkezetének változásaival a 17–18. század folyamán. Az anatómusok érdeklődése a női test felépítésének jellegzetességei iránt ugyanis abból az időből származik, amikor az orvostudomány professzionalizálódásával a nők egészségügyi ellátása a bábák kezéből átkerült az orvosokéba.¹⁰⁹ Az orvosok érdeklődése határozottan a női egészségügyi problémák irányába fordult. Ackermann például mellékelte egy fejezetet a nemi különbségekkel foglalkozó könyvéhez a nők egészségéről, és arról értekezett, hogy a hagyományos orvoslás nem vette figyelembe a testfelépítés eltéréseit, ami pedig befolyással lehet a betegségek okára és lefolyására.¹¹⁰ Tehát akkor lehet igazán helyesen kezelni egy betegséget, ha az orvos számításba veszi a nő sajátos anatómiáját. Az előfeltételezés ez esetben természetesen az volt, hogy a bábák nem rendelkeznek a nők gyógyításához szükséges képzettséggel. Másfelől viszont senki sem gondolta, hogy a nők képesek lennének megszerezni ezt a képzettséget.

¹⁰⁶ Auguste Comte levele J. S. Millnek. 1843. július 16. LÉVY-BRUHL, 1899. 231.

¹⁰⁷ HUMBOLDT, 1917. 110.

¹⁰⁸ HEGEL, (1821) 319–320. [Magyarul: Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. Szemere Samu. Bp., Akadémiai, 1971., 194. –A ford.]

¹⁰⁹ A 17. századig a bábák hagyományos monopóliuma volt a szüzesség igazolása és a szülés levezetése. A bábák képesítésüket egy másik bábától kapták, vagy egyszerűen csak praktizálni kezdtek, miután letöltötték tanulóidejüket egy tapasztalt bába mellett. A bábaság intézményéről lásd EHRENREICH–ENGLISH, 1978., ELMER, 1963., PETRELLI, 1971., FORBES, 1964., SPENCER, 1927., DEBUS, 1974., DONNISON, 1977., GELFAND, 1980.

¹¹⁰ ACKERMANN, 1788b. Függelék: Krankheitslehre der Frauenzimmer.

Otthonaikból, a magánszféra védett territóriumairól még csak véletlenül sem merészkedhettek a medicina egyre nyilvánosabbá váló világába.¹¹¹ A nőket a tudomány művelésére alkalmatlannak bélyegezte egy olyan orvosi közösség, amely maga is csak próbálkozott azzal, hogy minél tudományosabbá váljon.

Ugyanakkor, amikor a tudományos gondolkodásra alkalmatlan nő képe az utolsó szöveget is beverte a bábaság intézményének koporsójába, a tudósok úgy mutatták be felfedezéseiket, mint „objektív” és „értéksemleges” eredményeket. A 19. század folyamán vált uralkodóvá az az irányzat, amely a tudományt tekintette a társadalmi kérdések döntőbírájának. A pártatlanság ígérete azt a reményt keltette, hogy a „nőkérdés” tudományos úton megoldható. Az anatómusok hangsúlyozták műveik „tárgyilagos” voltát. A „négerrek” és az európaiak összehasonlító anatómiájáról szóló művében Soemmerring például arra a következtetésre jutott, hogy a „négerrek” *„különösen az agyuk tekintetében, valamivel közelebb állnak a majomhoz, mint az európaiak”*.¹¹² Azt azonban Soemmerring is hangsúlyozta, hogy művében – általa *„hidegpérűnek”* nevezett – tudományos felfedezéseken töpreng, és *„erkölcsileg”* nem foglal állást.¹¹³ Pockels hasonló módon ragaszkodott ahhoz, hogy négy kötetes értekezésében a nő alakjának ábrázolása *„tárgyilagos”, „tisztán tapasztalati tényeken alapul”* és követi *„a józan ész elveit”*.¹¹⁴

Bár a nők tudományos szerepvállalása ellen lándzsát törő tudományos érvelés önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy a nőket távol tartsa az orvosi hivatástól, ám sokszor kimondottan azért hivatkoztak erre, hogy továbbra is fenntartsák a ki-rekesztésnek ezt a formáját. 1872-ben Theodor Bischoff professzor lépett fel a nők orvosi pályára bocsátása ellen.¹¹⁵ Megígérte annak bizonyítását – állítása szerint a tudomány *„pártatlan és biztos”* módszereit használva –, hogy a nő *„tisztá és természetes alkata”* nem alkalmas a tudomány művelésére.¹¹⁶ Bischoff központi érve a nők orvosi pályától való távoltartására a nemi különbségek tudományos megfogalmazásán alapult. Az, aki tisztában van a férfi és a nő közötti fizikai és szellemi eltérésekkel, amelyekre az anatómia és az élettan derített fényt – írja –, sohasem támogat-hatja a férfiak és a nők egyenlő szerepvállalását az orvostudományban.¹¹⁷ Állítása szerint egyenlőség csak akkor valósulhat meg, ha a kiinduló feltételek is egyenlők. Ezek után mellékeli a csontok, az izmok, az idegek és a koponya nemspecifikus különbségeinek immár számunkra is ismerős listáját, erősen támaszkodva Soemmerring művére, és mindehhez érvelését alátámasztó szakaszokat idéz Kant *Antropológiájából*.¹¹⁸

¹¹¹ SMITH, 1976. 98.

¹¹² SOEMMERRING, 1758. xiv.

¹¹³ SOEMMERRING, 1758. xix.

¹¹⁴ POCKELS, 1876. viii–xviii.

¹¹⁵ Angliában és az Egyesült Államokban megesett hasonló történetről lásd BURSTYN, 1973. 79–89., SAYER, 1982., NEWMAN, 1985.

¹¹⁶ BISCHOFF, 1872. 47.

¹¹⁷ BISCHOFF, 1872. 14., 48.

¹¹⁸ BISCHOFF, 1872. 15., 20.

Ezzel – és az ehhez hasonló, nőkkel kapcsolatos nézetekkel – ellentétes vélemények többnyire az orvosi társadalmon kívülről érkeztek. Eliza Haywood már 1744-ben beszámolt lapjában, a *The Female Spectator*-ben arról, hogy az anatómusok élettanilag alkalmatlannak tartják a nőket az elvont gondolkodásra. Haywood szerint ez tévedés, és úgy okoskodott, hogy a női agy állítólagos finomsága nem feltétlenül jelenti azt, hogy kevésbé teljesítőképes, mint a férfi agya: „A számtalan rost finomsága, amelyek tartalmazzák és elkülönítik egymástól azokat a részeket, amelyeket a találatekonyság, az emlékezet és az ítélőképesség központjainak hívunk, bármit is próbálnak [az anatómusok] bizonyítani, nem jelenti azt, hogy ennek folyományaként [a női agy] kevésbé teljesítőképes.”

Haywood azonban nem volt természetfilozófus, és képzettsége sem hatalmazta fel arra, hogy ilyen dolgokról beszéljen. Mint írta: „mivel nem vagyok eléggé anatómus ahhoz, hogy tudjam, valójában van-e bármi különbség a férfi és a nő agya közt, avagy sem, nem teszek úgy, mintha vitathatnám ezt a tényt”.¹¹⁹ Kortársaihoz hasonlóan Haywood is meghajolt az igazság egyedüli letéteményesének tartott tudomány előtt.¹²⁰

A társadalmi erők aszimmetriája a „nőkérdés” mindkét ellenséges táborát arra készítette, hogy markánsan eltérő érvekkel támogassák saját ügyüket.¹²¹ A tudománytól elzárva a nők alapvetően erkölcsi érveket sorakoztattak fel az oktatási és a szavazati jogok követelésekor. A tudósok (többnyire férfiak) az anatómia és más tudományok felfedezéseivel érveltek amellet, hogy a nők alkalmatlanok a tudományos erőfeszítésekre. Ahogy a tudomány társadalmi tekintélyre tett szert, mindazok hátrányba kerültek a társadalomról szóló vitában, akik állításaikat nem tudták tudományosan bizonyítani. Hedwig Dohm 19. századi feminista például nem zárkózott el a tudomány bírálatától, azonban Theodor Bischoff anatómus nézeteinek cáfolása közben még ő is visszakozni kényszerült: „Nem vagyok orvos.”

Mivel Dohm kívül állt az akadémiai világon és a tudomány leplével sem takarózhatott, művét általában pusztán polémiának tekintették.¹²² 1875-ben Friedrich W. H. Ravoth osztrák egészségügyi miniszter félreérthetetlenül kinyilatkoztatta, hogy semmiféle kapcsolat sem áll fenn a feminizmus és a tudomány bármely formája között. Beszédében, amelyet a német tudósok és orvosok közgyűlése előtt tartott, Ravoth így fogalmazott: „Csak hozzáértő és alkalmas tudományos kutatás fordulhat, és forduljon is szembe egy kategorikus imperatívussal az úgynevezett nőkérdésről

¹¹⁹ HAYWOOD, 1744. 240–241.

¹²⁰ Amelia Holst 1802-ben megjelent könyvében – melynek címe *Arról, hogy miért helytelen a nőket felsőfokú oktatásban részesíteni* – azt állítja, hogy még soha egyetlen anatómus sem bizonyította, hogy nők agya máshogy szerveződik, mint a férfiaké. HOLST, 1802. 91. A frenológusok természetesen pontosan ezt tűzték ki célul.

¹²¹ A tudományos és erkölcsi diskurzus változó viszonyáról lásd PROCTOR, 1984.

¹²² DOHM, 1874. Dohm munkásságáról lásd DUELLI-KLEIN, 1983. A tudományos gyakorlat sem mosta le a „moralizálás” bélyegét a főárammal szembeszegülőkről. Franciaországban egy nő, az orvoslásban magasan képzett Jenny d’Héricourt emelte fel szavát az uralkodó tudományos eszmék ellen: D’HÉRICOURT, 1864. Köszönöm Karen Offennek az Héricourtról kapott információkat. Az Egyesült Államokban Antoinette Brown Blackwell is visszautasította Darwin azon állítását, miszerint a nők az evolúció kezdetleges fokán állnak. BROWN BLACKWELL, 1875.

folyó dialektikus, vagy még inkább szofisztikus beszéddel, és védje meg a megváltoztathatatlan törvényeket."¹²³

*

A 19. századi tudomány nők hiányában – vagy mondhatnánk, a nők ellenében – úgy határozta meg a nő természetét, mint ami lényegében összemérhetetlen a férfiéval. Mintha a férfi és nő közti „természetes” egyenlőtlenség igazolta volna a nemek közti társadalmi egyenlőtlenséget. Sokan úgy gondolták, hogy a társadalmi rend hasonlít a természet rendjéhez. Wilhelm Riehl kultúrtörténész például egyértelműen úgy gondolta, hogy a férfi és a nő természetének összemérhetetlensége arra utal, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek természeti törvényeken alapulnak.¹²⁴ Az emberi „természet” tudományos definíciója így annak igazolására szolgált, hogy miért kényszerítik a férfiakat és a nőket (éppúgy, ahogy a fehéreket és a feketeket) mérhetetlenül eltérő társadalmi szerepek betöltésére. „Természetesnek” gondolták, hogy a férfi „természetes esze” alapján uralja a közigazgatás és a kereskedelem, a tudomány és az oktatás szféráját, míg a nő mint érző lény, anyaként tölti be természettől rendelt sorsát, és mint a házi tűzhely őrzője csak az otthon korlátozott világában mozoghat.

A történet tanulsága azonban több annál, hogy különböző csoportokat – nőket vagy etnikai kisebbségeket – kirekesztett magából a tudományos közösség. A nőkkel együtt a tudósok egy sornyi specifikusan nőiesnek titulált erkölcsi és szellemi értéket is kizártak a tudományból. A jellegzetesen női erkölcsi értékekről – mint az érzelem és az ösztön – azt tartották, hogy eltompítják a nők képességeit a tudomány gyakorlásakor. Az igazi tudós az „ész és igazság” embere [férfia] kellett, hogy legyen.

Az érzelmek nőiesítése és az értelem férfiasítása visszatérő jelenség volt az európai társadalom sajátos munka- és hatalommegosztási gyakorlataiban. Ugyanakkor annak a felismerése, hogy a tudomány „természete” – hasonlóan a férfi és a nő erkölcsi „természetéhez” – nem öröktől fogva adott és változatlan, még nagyon sokáig váratott magára. Immár tudjuk azonban, hogy a tudományt sem hagyták érintetlenül a mindenkori társadalmi erőviszonyok. Pontosan ilyen tényező volt az a hosszú időn keresztül jelenlévő igény, hogy a tudományt eltávolítsák a nőiességtől, és férfiasként azonosítsák. Női csontváz körüli vizsgálódásaink tehát ironikusan arra is rávilágítanak, hogy miközben a 18. századi modern tudomány szenvedélyesen belemerült a nemi különbségek tanulmányozásába, saját magát ugyan csak nemmel ruházta föl.

Fordította: Pótó Júlia

¹²³ Ravoth: *Über die Ziele und Aufgaben der Krankenpflege*. Idézi REHSE, 1968. 126.

¹²⁴ RIEHL, 1956. 3–5.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ACKERMANN

- 1788a ACKERMANN, Jakob: *De discrimine sexuum praeter genitalia*. Mainz, k. n., 1788.
 1788b ACKERMANN, Jakob: *Über die körperliche Verschiedenheit des Mannes vom Weibe ausser Geschlechtstheilen*. Trans. Wenzel, Joseph. Koblenz, k. n., 1788.

ALBINI

- 1762 ALBINI, B. S.: *De sceletio humano*. Leiden, k. n., 1762.

ALBINUS

- 1747 ALBINUS, Bernhard: *Tabulae sceleti et musculorum corporis humani*. Leiden, [Johan & Herman Verbeek], 1747.
 1749 ALBINUS, Bernhard: Account of the Work. In: *Table of the Skeleton and Muscles of the Human Body*. London, [John & Paul Knapton], 1749.
 é. n. ALBINUS, Bernhard: *Annotationes academicae 1754–1768*. h. n., k. n., é. n.

ALBISTUR–ARMOGATHE

- 1977 ALBISTUR, Maïte–ARMOGATHE, Daniel: *Histoire du féminisme français*. Párizs, k. n., 1977.

ARISZTOTELÉSZ

- 1984 ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1984. (*Politikai gondolkodók*)

ASTELL

- 1696 [ASTELL, Mary:] *An Essay in Defence of the Female Sex*. London, k. n., 1696.

ASTRUC

- 1768 ASTRUC, Jean: *Traité des maladies des femmes*. Avignon, k. n., 1768.

BADINTER

- 1980 BADINTER, Elisabeth: *L'Amour en plus*. Párizs, [Flammarion], 1980.

BARCLAY

- 1829 BARCLAY, John: *The Anatomy of the Bones of the Human Body, Represented in a Series of Engravings, Copied from the Elegant Tables of Sue and Albinus*. Edinburgh, k. n., 1829.

BAUHIN

- 1604 BAUHIN, Gaspard: *Institutiones anatomicae corporis virilis et muliebris historiam exhibentes*. Bázel, k. n., 1604.
 1605 BAUHIN, Gaspard: *Theatrum anatomicum*. Frankfurt, k. n., 1605.

BELL

- 1788 BELL, Andrew: *Anatomica Britannica: A System of Anatomy; Illustrated by Upwards of Three Hundred Copperplates, from the Most Celebrated Authors in Europe*. Edinburgh, k. n., 1788.

BELL-OFFEN

- 1983 *Women, the Family and Freedom: The Debate in Documents*. Vol 1. 1750– 1880. Ed. BELL, Susan – OFFEN, Karen. Stanford, Calif., [Stanford University Press], 1983.

BIDLOO

- 1685 BIDLOO, Govard: *Anatomia Humani Corporis*. Amszterdam, [J. à Someren özvegye és mások], 1685.

BISCHOFF

- 1872 BISCHOFF, Theodor L. W. von: *Das Studium und die Ausübung der Medicin durch Frauen*. München, [T. Riede], 1872.

BLEIER

- 1984 BLEIER, Ruth: *Science and Gender: A Critique of Biology and Its Theories on Women*. New York, [Pergamon], 1984.

BLOCH

- 1978 BLOCH, Ruth: Untangling the Roots of Modern Sex Roles: A Survey of Four Centuries of Change. In: *Signs*, 4 (1978) No. 2. 237–257.

BLOCH-BLOCH

- 1980 BLOCH, Maurice – BLOCH, Jean: Women and the Dialectics of Nature in Eighteenth-Century French Thought. In: *Nature, Culture and Gender*. Ed.: MACCORMACK, Carol P.–STRATHERN, Marilyn. Cambridge, [CUP], 1980. 25–41.

BODARD

- 1810 BODARD, Pierre-Henri-Hippolyte: *Cours de botanique médical compareé*. Vol. 1. Párizs, k. n., 1810. xxvi–xxx.

BOVENSCHEN

- 1979 BOVENSCHEN, Silvia: *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentationsformen des Weiblichen*. Frankfurt, [Suhrkamp], 1979.

BRANDES

- 1787 [BRANDES, Ernst:] *Über die Weiber*. Lipcse, [Weidmann & Reich], 1787.
1802 [BRANDES, Ernst:] *Betrachtungen über das weibliche Geschlecht und dessen Ausbildung in dem geselligen Leben*. Hannover, [Hahn], 1802.

BROWN BLACKWELL

- 1875 BROWN BLACKWELL, Antoinette: *The Sexes Throughout Nature*. New York, k. n., 1875.

BUFFON

- 1749 BUFFON, Georges-Louis: *Histoire naturelle*. Vol. 3. Párizs, k. n., 1749.

BULLOUGH

- 1973 BULLOUGH, Vern L.: Medieval Medical and Scientific Views of Women. In: *Viator*, 4. (1973) sz. n. 485–501.

BURDACH

1826 BURDACH, K. F.: *Die Physiologie als Erfahrungswissenschaft*. Lipcse, k. n., 1826.

BURSTYN

1973 BURSTYN, Joan: Education and Sex: The Medical Case Against Higher Education for Women. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 117. (1973) sz. n. 79–89.

CALLISEN

1843 CALLISEN, Adolph: *Medicinisches Schriftsteller-Lexicon*. Bd. 18. Koppenhága, k. n. 1843.

CAMPBELL HURD-MEAD

1938 CAMPBELL HURD-MEAD, Kate: *A History of Women in Medicine*. Haddam, Conn., [Haddam Press], 1938.

CASSIRER

1951 CASSIRER, Ernst: *The Philosophy of the Enlightenment*. Trans. Koellen, F. C. A. – Pettegrove, J. P. Princeton, N. J., [Princeton University Press], 1951.

CHAMBERLAIN

1981 CHAMBERLAIN, Mary: *Old Wives' Tales: Their History, Remedies and Spells*. London, [Virago], 1981.

CHESELDEN

1733 CHESELDEN, William: *Osteographia or the Anatomy of the Bones*. London, k. n., 1733.

1795 CHESELDEN, William: *Anatomy of the Bones*. Boston, k. n., 1795.

CHOULANT

1920 CHOULANT, Ludwig: *History and Bibliography of Anatomic Illustration*. Trans. Frank, Mortimer. Chicago, [University of Chicago Press], 1920.

COMTE

1839 COMTE, Auguste: *Cours de philosophie positive*. Vol. 4. Párizs, k. n., 1839.

CONDORCET

1986 CONDORCET, M.-J.: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Ford. Pődör László. Budapest, Gondolat, 1986.

CORRADO POPE

1980 CORRADO POPE, Barbara: Revolution and Retreat: Upper-Class French Women After 1789. In: *Women, War and Revolution*. Ed. BERKIN, Carol – LOVETT, Clara. New York, [Holmes & Meier], 1980. 215–236.

COWPER

1737 COWPER, William: *The Anatomy of Humane Bodies*. London, k. n., 1737.

CROOKE

1615 CROOKE, Helkiah: *A Description of the Body of Man*. London, k. n., 1615.

D'ALEMBERT

- 1759 D'ALEMBERT, Jean le Rond: *Lettre de M. d'Alembert à M. J.-J. Rousseau*. Amsterdam, k. n., 1759.

D'ARCONVILLE

- 1775 D'ARCONVILLE, [Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux]: Sur les Femmes. In: *Mélanges de littérature, de morale et de physique*. Vol. 7. Amsterdam, k. n., 1775, 368–383.
- 1843a D'ARCONVILLE, [Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux]: Essai pour servir à l'histoire de la putréfaction. In: MICHAUD, Louis-Gabriel: *Biographie universelle ancienne et moderne*. Vol. 41. Párizs, k. n., 1843.
- 1843b D'ARCONVILLE, [Marie-Geneviève-Charlotte Thiroux]: Vie de Marie de Médicis, reine de France et de Navarre. In: MICHAUD, Louis-Gabriel: *Biographie universelle ancienne et moderne*. Vol. 41. Párizs, k. n. 1843.

D'HÉRICOURT

- 1864 [D'HÉRICOURT, Jenny:] *A Woman's Philosophy of Woman; or, Woman Affranchised*. New York, [Carleton], 1864.

DARROW

- 1979 DARROW, Margaret: French Noblewomen and the New Domesticity, 1750–1850. In: *Feminist Studies*, 5. (1979) No. 1. 41–65.

DEBUS

- 1974 DEBUS, A. G.: *Medicine in Seventeenth-Century England*. Berkeley, [University of California Press], 1974.

DOHM

- 1874 DOHM, Hedwig: *Die wissenschaftliche Emancipation der Frauen*. Berlin, [Wedekind & Schwieger], 1874.

DONNISON

- 1977 DONNISON, Jean: *Midwives and Medical Men*. New York, [Schocken Books], 1977.

DUDEN

- 1977 DUDEN, Barbara: Das schöne Eigentum. Zur Herausbildung des bürgerlichen Frauenbildes an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: *Kursbuch*, 47. (1977) sz. n. 125–140.

DUELLI-KLEIN

- 1983 DUELLI-KLEIN, Renate: Hedwig Dohm: Passionate Theorist. In: *Feminist Theorists: Three Centuries of Women's Intellectual Traditions*. Ed. SPENDER, Dale. London, [Women's Press], 1983. 165–183.

DUMAITRE

- 1978 DUMAITRE, Paule: *Histoire de la médecine et du livre médical*. Párizs, k. n., 1978.

EHRENREICH-ENGLISH

- 1978 EHRENREICH, Barbara – ENGLISH, Deirdre: *For Her Own Good: 150 Years of the Experts' Advice to Women*. New York, [Anchor Books], 1978.

EISENSTEIN

1981 EISENSTEIN, Zillah: *The Radical Future of Liberal Feminism*. New York, [Longman], 1981.

ELMEER

1963 ELMEER, G.: *The Regulation of German Midwifery in the Fourteenth, Fifteenth, and Sixteenth Centuries*. Doktori disszertáció. Yale University School of Medicine, 1963.

ELSHTAIN

1981 ELSHTAIN, Jean: *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*. Princeton, N. J., [Princeton University Press], 1981.

FISCHER-HOMBERGER

1979 FISCHER-HOMBERGER, Esther: *Krankheit Frau und andere Arbeiten zur medizin-geschichte der Frau*. Bern, [Hans Huber], 1979.

FORBES

1964 FORBES, Thomas R.: The Regulation of English Midwives in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: *Medical History*, 8. (1964. július) No. 3. 235–244.

GALENUS

1968 GALENUS: *On the Usefulness of the Parts of the Body*. Vol. 2. Trans. May, Margaret. Ithaca, N. Y., [Cornell University Press], 1968.

GELFAND

1980 GELFAND, Toby: *Professionalizing Modern Medicine: Paris Surgeons and Medical Science and Institutions in the Eighteenth Century*. Westport, Conn., [Greenwood], 1980.

GOUGES

1983 GOUGES, Olympe de: Declaration of the Rights of Woman and Citizen in 1791. In: *Women, the Family and Freedom: The Debate in Documents*. Vol 1. 1750–1880. Ed. BELL, Susan – OFFEN, Karen. Stanford, Calif., [Stanford University Press], 1983.

GOULD

1977 GOULD, Stephen Jay: *Ontogeny and Phylogeny*. New York, [Harvard University Press], 1977.

GREENE

1959 GREENE, John C.: *The Death of Adam*. Ames, Ia., [Iowa State University Press], 1959.

HARRIS

1968 HARRIS, Marvin: *The Rise of Anthropological Theory*. New York, [Crowell], 1968.

HARVEY

1964 HARVEY, William: *Lectures on the Whole of Anatomy on the Male and Female Body*. (1616) Trans.: Whitteridge, Gweneth. London, k. n., 1964.

HAUSEN

- 1976 HAUSEN, Karin: Die Polarisierung der Geschlechtscharaktere. In: *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit*. Hg.: CONZE, Werner. Stuttgart, [Klett], 1976. 363–393.

HAYWOOD

- 1744 HAYWOOD, Eliza: Cím nélkül. In: *The Female Spectator*, 2. (1744) sz. n. 240–241.

HEGEL

- (1807) HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Phänomenologie des Geistes*. In: Werke, 3. Hg.: MOLDENHAUER, Eva – MICHEL, Karl. Frankfurt, [Suhrkamp], 1969–1971.
(1821) HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. In: Werke, 7. Hg.: MOLDENHAUER, Eva – MICHEL, Karl. Frankfurt, [Suhrkamp], 1969–1971.

HELVÉTIUS

- 1758 Helvétius, C.: *De l'esprit*. Párizs, [Durand], 1758.

HIPPEL

- 1792 [Hippel, Theodor von:] *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber*. Berlin, [die Vossischen Buchhandlung], 1792.

HOOFFMANN

- 1977 HOFFMANN, Paul: *La Femme dans la pensée des lumières*. Paris, [Editions Ophrys], 1977.

HOLST

- 1802 HOLST, Amelia: *Über die Betstimmung des Weibes zur höhern Geistesbildung*. Berlin, k. n., 1802.

HOROWITZ

- 1976 HOROWITZ, M. C.: Aristotele and Women. In: *Journal of the History of Biology*, 9. (1976) sz. n. 183–213.

HUMBOLDT

- 1917 HUMBOLDT, Wilhelm von: Über den Geschlechtsunterschied. Über die männliche und weibliche Form. In: HUMBOLDT, Wilhelm von: *Neudrucke zur Psychologie*. Bd. 1. Hg.: GIESE, Fritz. H. N., [Wendt & Klauwell Langensalza], 1917.

JORDANOVA

- 1980 JORDANOVA, L. J.: Natural Facts: A Historical Perspective on Science and Sexuality. In: *Nature, Culture and Gender*. Ed. MACCORMACK, Carol P. – STRATHERN, Marilyn. Cambridge, [Cambridge University Press], 1980. 42–69.

JOUARD

- 1804 JOUARD, Gabriel: *Nouvel essai sur la femme considérée comparativement à l'homme*. Párizs, [L'auteur], 1804.

JÖRG

- 1831 JÖRG, Johann Christian: *Handbuch der Krankheiten des Weibes, nebst einer Einleitung in die Physiologie und Psychologie des weiblichen Organismus*. Lipcse, k. n., 1831.

- JÖRG**
1832 JÖRG, Johann Christian: *Handbuch der Krankheiten des Weibes*. H. N., k. n., 1832.
- KANT**
1798 KANT, Immanuel: *Anthropologie*. Königsberg, [Nicolovius], 1798.
- KELSO**
1978 KELSO, Ruth: *The Doctrine of the Renaissance Lady*. Chicago, k. n., 1978.
- KELLY**
1982 KELLY, Joan: Early Feminist Theory and the Querelle des Femmes, 1400-1789. In: *Signs*, 8. (1982) No. 1. 4-28.
- KING**
1974 KING, Lester S.: The Transformation of Galenism. In: *Medicine in Seventeenth-Century England*. Ed. DEBUS, Allen. Berkeley, k. n., 1974. 7-32.
- KLOSE**
1829 KLOSE, Carl Ludwig: *Über den Einfluss des Geschlechts-Unterschiedes auf Ausbildung und Heilung von Krankheiten*. Stendal, k. n., 1829.
- KNIBIEHLER-FOUQUET**
1983 KNIBIEHLER, Yvonne – FOUQUET, Catherine: *La Femme et les médecins*. Párizs, [Hachette], 1983.
- LAURENS**
1593 LAURENS, André du: *Anatomica humani corporis historia*. Párizs, k. n., 1593.
- LE DOEUFF**
1981-82 LE DOEUFF, Michèle: Pierre Roussel's Chiasmas: From Imaginary Knowledge to the Learned Imagination. In: *I & C*, 9. (1981-1982), Winter. 39-63.
- LEGATES**
1976 LEGATES, Marlene: The Cult of Womanhood in Eighteenth-Century Thought. In: *Eighteens-Century Studies*, 10. (1976) No. 1. 21-39.
- LÉVY-BRUHL**
1899 *Lettres inédites de J. S. Mill à A. Comte avec les réponses de Comte*. Ed. LÉVY-BRUHL, L. Párizs, k. n., 1899.
- LLOYD**
1983 LLOYD, G. E. R.: *Science, Folklore and Ideology*. Cambridge, [CUP], 1983.
- LOTICHIMUM**
1645 LOTICHIMUM, J. P.: *Gynaecologia, das ist: grund- und ausführlicher Discurs von Perfection, und Fürtrefflichkeiten des löblichen Frawenzimmers: So allen und jeden ihren Feinden entgegen gesetzt*. Frankfurt, k. n., 1645.

LOWE

- 1983 LOWE, Marian: The Dialectic of Biology and Culture. In: *Woman's Nature: Rationalizations of Inequality*. Ed. LOWE, Marian – HUBBARD, Ruth. New York, [Pergamon], 1983. 39–62.

MACLEAN

- 1980 MACLEAN, Ian: *The Renaissance Notion of Woman: A Study in the Fortunes of Scholasticism and Medical Science in European Intellectual Life*. Cambridge, [CUP], 1980.

MEINERS

- 1811 MEINERS, C.: *Untersuchungen über der Naturgeschichte der Menschenspecies*. Tübingen, k. n., 1811.

NEWMAN

- 1985 *Men's Ideas/Women's Realities: Popular Science, 1870–1915*. Ed. NEWMAN, Louise. New York, [Elsevier Science Ltd.], 1985.

N. N.

- 1765 N. N.: *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts, et des Métiers*. Neuchatel, k. n., 1765.

N. N.

- 1773 N. N.: *Der Arzt der Frauenzimmer, oder die Kunst, dieselben gesund zu erhalten*. Lipcse, k. n., 1773.

N. N.

- 1796 N. N.: *The Dictionary of Scientific Biography* 1. kiadás. h. n., k. n., 1796.

N. N.

- 1797 N. N.: Theorien und Widersprüche in der Natur- und Arzneiwissenschaft. In: *Journal der Empfindungen*, 6. (1797) No. 18.

MERCHANT

- 1980 MERCHANT, Carolyn: *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*. San Francisco, [Harper & Row], 1980.

MICHAUD

- 1843 MICHAUD, Louis-Gabriel: *Biographie universelle ancienne et moderne*. Vol. 41. Párizs, k. n., 1843.

MOLLER OKIN

- 1979 MOLLER OKIN, Susan: *Women in Western Political Thought*. Princeton, N. J., [Princeton University Press], 1979.

MONRO

- 1726 MONRO, Alexander: *The Anatomy of the Humane Bones*. Edinburgh, k. n. 1726.

MONTESQUIEU

- 1981 MONTESQUIEU: *Perzsa levelek*. Ford.: Rónay György. Budapest, Európa, 1981.

MOREAU

- 1750 MOREAU, Edmond Thomas: *Quaestio medica? An praeter genitalia sexus inter se discrepent?* Párizs, k. n., 1750.

MOREAU

- 1803 MOREAU, Jacques-Louis: *Histoire naturelle de la femme, suivie d'un traité d'hygiène appliquée à son régime physique et moral aux différentes époques de sa vie*. Vol. 1. Párizs, k. n., 1803.

MYERS

- 1982 MYERS, Mitzi: Reform or Ruin: A Revolution in Female Manners. In: *Studies in Eighteenth-Century Culture*, 11. (1982). sz. n. 199–216.

NOLDE

- 1788 NOLDE, A. F.: *Momenta quaedam circa sexus differentiam*. Göttingen, k. n., 1788.

O'FAOLAIN–MARTINES

- 1973 O'FAOLAIN, Julia – MARTINES, Lauro: *Not in God's Image: Women in History*. London, [Temple Smith], 1973.

PETRELLI

- 1971 PETRELLI, Richard L.: The Regulation of French Midwifery During the Ancien Régime. In: *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 16. (1971. július) No. 3. 276–292.

PLATÓN

- 1984 PLATÓN: Timaiosz. In: *Platón összes művei*. III. kötet. Ford.: Kövendi Dénes. Budapest, Európa, 1984.

POCKELS

- 1806 POCKELS, Carl Friedrich: *Versuch einer Charakteristik des weiblichen Geschlechts*. Bd. 1. Hannover, k. n., 1806.

POMEROY

- 1847 POMEROY, Sarah: *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*. New York, [Schocken Books], 1975.

POSNER

- 1847 POSNER, E. W.: *Das Weib und das Kind*. Glogau, k. n., 1847.

POULLAIN DE LA BARRE

- 1673 POUILLAIN DE LA BARRE, François: *De l'égalité des deux sexes: Discours physique et moral*. Paris, Chez Jean du Puis, 1673.

PROCTOR

- 1984 PROCTOR, Robert N.: *The Politics of Purity: Origins of the Ideal of Neutral Science*. PhD-disszertáció. Harvard University, 1984.

REHSE

- 1968 REHSE, Helga: Die Rolle der Frau auf den Naturforscherversammlungen des 19. Jahrhunderts. In: *Die Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte im 19. Jahrhundert*. Hg. SCHIPPERGES, Heinrich. In: *Schriftenreihe der Bezirksärztekammer Nordwürttemberg*, 12. (1968) sz. n. 126.

RIEHL

- 1956 RIEHL, Wilhelm: *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Social-politik* (1856). Bd. 3. Stuttgart, k. n., 1956.

RISSE-STUMBRIES

- 1980 RISSE-STUMBRIES, Susanne: *Erziehung und Bildung der Frau in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Tübingen, k. n., 1980.

ROGERS

- 1982 ROGERS, Katharine: *Feminism in Eighteenth-Century England*. Chicago, [The University of Illinois Press], 1982.

ROSE-KAMIN-LEWOTIN

- 1984 ROSE, Steven – KAMIN, Leon – LEWOTIN, Richard: *Not in our Genes: Biology, Ideology and Human Nature*. London, [Penguin Press], 1984.

ROSENBAUM

- 1982 ROSENBAUM, Heidi: *Formen der Familien*. Frankfurt, [Suhrkamp], 1982.

ROSENMÜLLER

- 1810 ROSENMÜLLER, Dr. Johann Christian: Über die Analogie der männlichen und weiblichen Geschlechtsteile In: *Abhandlungen der physikalisch-medicinischen Societät zu Erlangen*, 1. [1810] sz. n. 47–51.

ROUSSEAU

- 1978 ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Emil vagy a nevelésről*. Ford.: Győry János. Budapest, Tankönykiadó, 1978.

ROUSSEL

- 1775 ROUSSEL, Pierre: *Système physique et moral de la femme, ou tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tempérament, des moeurs, & des fonctions propres au sexe*. Párizs, k. n., 1775.

ROWBOTHAM

- 1972 ROWBOTHAM, Sheila: *Women, Resistance and Revolution*. London, [Penguin Press], 1972.

SACHS

- 1830 SACHS, J. J.: *Ärztliches Gemälde des Weiblichen Lebens im gesunden und krankhaften Zustände aus physiologischem, intellektuellem und moralischem Standpunkte. Ein Lehrbuch für Deutschlands Frauen*. Berlin, k. n., 1830.

SAUNDERS-O'MALLEY

- 1950 SAUNDERS, J. B. – O'MALLEY, C. D.: *The Illustration from the Works of Andreas Vesalius*. New York, [The World Publishing Company], 1950.

SAYER

- 1982 SAYER, Janet: *Biological Politics: Feminist and Anti-Feminist Perspectives*. London, [Tavistock Publications], 1982.

SCHIEBINGER

- 1984 SCHIEBINGER, Londa: *Women and the Origins of Modern Science*. PhD-disszertáció. Harvard University, 1984.

SCHWARTZ

- 1984 SCHWARTZ, Joel: *The Sexual Politics of Jean-Jacques Rousseau*. Chicago, [The University of Chicago Press], 1984.

SMITH

- 1976 SMITH, Hilda: *Gynecology and Ideology in Seventeenth-Century England*. In: *Liberating Women's History*. Ed. CARROLL, Berenice A. Chicago, [The University of Illinois Press], 1976.
- 1982 SMITH, Hilda: *Reason's Disciples: Seventeenth-Century English Feminists*. Chicago, [The University of Illinois Press], 1982.

SOEMMERRING

- 1758 SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Über die körperliche Verschiedenheit des Negers vom Europäer*. Bd. 4. Frankfurt, k. n., 1758.
- 1793 SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Über die Wirkungen der Schnürbrüste*. (1785), Berlin, k. n., 1793.
- 1796 SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Tabula sceleti feminini juncta descriptione*. Utrecht, k. n., 1796.
- 1800a SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Vom Baue des menschlichen Körpers*. Bd. 1. Frankfurt, k. n., 1800.
- 1800b SOEMMERRING, Samuel Thomas von: *Vom Baue des menschlichen Körpers*. Bd. 5. Frankfurt, k. n., 1800.

SPEERT

- 1973 SPEERT, Harold: *Iconographia Gyniatrix: A Pictorial History of Gynecology and Obstetrics*. Philadelphia, [F.A. Davis Company], 1973.

SPENCER

- 1927 SPENCER, H. R.: *The History of British Midwifery from 1650 to 1800*. London, [J. Bale, Sons & Danielsson], 1927.

SPENDER

- 1983 SPENDER, Dale: *Women of Ideas and What Men Have Done to Them: From Aphra Behn to Adrienne Rich*. London, [Routledge], 1982.

STANTON

- 1960 STANTON, William: *The Leopard's Spots*. Chicago, [The University of Chicago Press], 1960.

SUE

- 1759 SUE, Jean-J.: *Traité d'ostéologie*. Párizs, k. n., 1759.
1788 SUE, Jean-J.: *Elémens d'anatomie, à l'usage des peintres, des sculpteurs, et des amateurs*. Párizs, k. n., 1788.

TARIN

- 1753 TARIN, Pierre: *Ostéo-graphie, ou description des os de l'adulte, du fœtus*. Párizs, k. n., 1753.

THOMAS

- 1773 THOMAS, Antoine-Léonard: *Essai sur le caractère, les mœurs, et l'esprit des femmes dans les différents siècles*. Párizs, k. n., 1773.

VESALIUS

- 1538 VESALIUS, Andreas: *Tabulae anatomicae sex*. H. n., k. n., 1538.
1543a VESALIUS, Andreas: *De corporis humani fabrica*. Bázel, k. n., 1543.
1543b VESALIUS, Andreas: *Epitoma*. Bázel, k. n., 1543.
1982 VESALIUS, Andreas: *De humani corporis*. In: *The Anatomical Drawings of Vesalius*. Ed.: O'MALLEY, Charles D. – SAUNDERS, J. B. de C. M. New York, [Crown Publishers], 1982.

WEINDLER

- 1908 WEINDLER, Fritz: *Geschichte der gynäkologisch-anatomischen Abbildung*. Drezda, [Zahn & Jaensch], 1908.

WOLF-HEIDEGGER-CETTO

- 1976 WOLF-HEIDEGGER, G. – CETTO, Anna Maria: *Die anatomische Sektion in bildlicher Darstellung*. Bázel, [S. Karger], 1967.

WOLLSTONECRAFT

- 1792 WOLLSTONECRAFT, Mary: *Vindication of the Rights of Woman*. London, k. n., 1792.

ZIEGENBIEN

- 1808 ZIEGENBIEN, Johann Wilhelm Heinrich: *Aussprüche über weibliche Natur, weibliche Bestimmung, Erziehung und Bildung*. Blankenburg, k. n., 1808.

Tóth Eszter Zsófia

Nők férfias terepeken és férfi foglalkozásokban A „férfias” és a „nőies” munka világa a szocialista időszakban

Bevezetés

TANULMÁNYOM elsősorban problémafelvető jellegű: a szocialista korszakból származó sajtóforrások és visszaemlékezések alapján elemzem, hogyan jelenítették meg a férfiasnak tartott terepeken, a munkaversenyben és az úgynevezett férfi foglalkozásokban (traktoristalányként, kőművesként vagy buszsofőrként) dolgozó nőket. Rövid elméleti bevezető után áttekintem, hogyan hatott a női egyenjogúságot hangoztató retorika a korabeli diskurzusokra.

Bár első ránézésre úgy tűnhet, hogy a szocialista időszak hivatalos beszédmódja egységesen és folyamatosan támogatta a nők munkavállalását, a források, különösen a visszaemlékezések alapján a kép árnyalható. A korszakkal foglalkozó kutatók gyakran azt a folyamatot értik a „nők munkába állásán”, hogy az 1950-es évek elejétől kezdve, elsősorban a képzetlen nők egyre nagyobb tömege vállalt munkát a nagyiparban.¹ Ez az ábrázolás teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy a házimunka és a gyerekeknevelés, vagyis a reprodukciós munkák mindig is mindennapi fizikai munkát jelentettek a nagyvárosi és a vidéki nők számára egyaránt.² A nők, bár munkavállalóként nem jelentek meg a munkaerőpiacon, mégis végeztek a háztartáson kívül is fizikai munkát: időszakosan vagy állandóan háztartási alkalmazottként, mosónőként, takarítónőként.

A női munka meghatározására vonatkozó kutatások egyik fő eredménye, hogy már az 1960-as években kimutatták: a nők a munkaerőpiacon hátrányosabb helyzetben vannak, mint a férfiak. Ugyanolyan minőségű munkáért alacsonyabb bért kapnak.³ A kutatások arra is rávilágítottak, hogy vannak bizonyos foglalkozások és hivatások, amelyek a képzetlen és a képzett nők számára egyaránt sokkal könnyebben elérhetőek, mint mások (például pincér, tanár, ápoló, titkár).⁴

A női tapasztalatok mintájára a férfikutatások középpontjába is egyrészt a tipikusan férfiasnak tartott viselkedésmódok, vagyis a maszkulin identitás, másrészt a férfi szerepre szocializálódás, az apaság kérdéskörének elemzése került.⁵ A férfi-

¹ Például: VALUCH, 2001. 225.

² Például Ann Oakley *Housewife* című könyvében négy háziasszonnyal készített interjút a háztartási és a gyermekneveléssel együtt járó munkákról, így mutatva be a gyakorlatban, milyen mindennapos erőfeszítéseket igényel a nőktől a reprodukciós munkák elvégzése. – OAKLEY, 1987.

³ A sok kutatás közül egy példa: BARRON-MORRIS, 1976.

⁴ A nők munkavállalási lehetőségeiről lásd például RALSER-VERDORFER, 1991.

⁵ Például KANN, 1991., ABBOTT, 1998., PLECEK, 1998. – Magyar nyelven: a *Replika* című folyóirat 2001. évi 43–44., férfikutatásokkal foglalkozó száma.

akkal interjúkat készítőik számára visszatérő probléma, hogy – szemben a nőkkel – igen nehéz az interjúalanyokat a magánéletükről kérdezni. A férfiak életút-elbeszéléseinek középpontjában nem a magán-, hanem a közszféra, mindenekelőtt a hivatás, a karrier megélésének történetei állnak.⁶ Férfiakkal a magánéletükről inkább akkor szoktak interjút készíteni, ha a kutatás középpontjában nem az életút, hanem annak egy meghatározó fordulópontja (például a válás) áll.⁷

Magyarországon a szocialista időszak hivatalos diskurzusának propagandajel-szava volt, hogy a hatalom – a nők egyenjogúságát hirdetve – feltétel nélkül támogatja a nők munkába állását. Bár a szocialista időszak propagandája szerint az országban nem volt munkanélküliség, azt, hogy a képzetlen nők közül ténylegesen hányan vállalhattak munkát a nagyiparban és milyen jellegűt, elsősorban a gazdaság szükségleteinek ingadozásai határozták meg. A nők egyenjogúságának emlegetése akkor szorult háttérbe a hivatalos beszédmódban, amikor az iparnak már kevesebb képzetlen női munkáskézre volt szüksége. Ekkor rögtön döntő érvvé vált a nő és a férfi természetes különbözősége, hirtelen nagyon fontos lett az a munka, amit a nők ingyen végeztek a háztartásban és az a női szerep, amelyben a nőt a család összetartójaként ábrázolják. Példának okáért a politikus Dabronaki Gyula 1969-ben még óvatosabban fogalmazott, amikor a *„munkásnők gazdasági és társadalmi helyzetéről”* szólva azt emelte ki, hogy bár *„a nők férfias, sokszor nagyon férfias munkát végeznek – de nők maradnak”*.⁸

A szocialista időszakban, elsősorban az 1950-es években a dolgozó nőkre vonatkozó propaganda előszeretettel ábrázolta példaképekként a férfi foglalkozásokban dolgozó nőket a sajtóban és a filmekben. A nők teljesen egyenjogúak a férfiakkal, és a *„munka frontján”* is azonos teljesítményre képesek – ezt jelenítették meg szimbolikusan a traktoroslányok.⁹

A munkaverseny, a nagyipari dolgozók versenye, amelynek célja a norma túlszárnyalása, olyan terepnek számított, ahol nagy fizikai erőre, leleményességre, felfurakosságra volt szükség. Ezek elsősorban olyan tulajdonságok, amelyek inkább a férfi szakmunkásokat jellemezték. Az 1948-ban beindított országos munkaverseny propagandájában azonban nagy szerepet kaptak a nők is. A kitüntetett munkásnők közül azok, akiket a leginkább népszerűsítettek, olyan ipari ágazatokban dolgoztak, amelyekben nagyobb arányban foglalkoztattak nőket, mint férfiakat. 1950-re az ipari termelésben dolgozók harmada volt nő, de az élmunkás-kitüntetéseknek mindössze 20%-át kapták ők, 80%-át a férfiak.¹⁰

Az országos munkaverseny beindítását a MKP és a Szaktanács szimbolikus dátumhoz, az 1848-as forradalom centenáriumához kötötte. A többi gyárat, így az ország összes dolgozóját – a Szaktanács döntése nyomán – a Weiss Manfréd Művek hívta ki munkaversenyre. Azért, hogy ezt az alkalmat emlékezetessé tegyék, a Weiss

⁶ SCHOLZ, 2000a., SCHOLZ, 2000b.

⁷ Például ARENDELL, 1998.

⁸ DABRÓNAKI, 1969.

⁹ Az 1950-es évek női munkájáról összefoglalóan szól: SCHADT, 2003. A traktorista lányokról: FARKAS, 2003a. 65–86., FARKAS, 2003b.

¹⁰ N. N., 1950a.

Manfréd Művekben ünnepi nagygyűlést szerveztek. Ezen a nagygyűlésen szólalt fel Ambrus Teréz „kerékpárgyári rohammunkásnő” is, aki pár nap múlva, „170%-os teljesítményéért” az első között kapta meg a legmagasabb állami kitüntetést, a Kossuth-díjat.¹¹

Az 1940-es évek végével – legalábbis a propaganda szerint – a munkásnők számára is elérkezett a „nagy lehetőségek” kora. Ekkoriban a munkaversenyben kitüntetkekből akár könnyűipari miniszter is lehetett, ahogy ez megtörtént Nagy József-nével, aki eredetileg szövőnőként dolgozott. Az ilyen események csak egyeseknek biztosítottak hirtelen státuszbeli emelkedést, a munkásnők nagy többségének a kitüntetés csak egy múló epizódot jelentett életútjukon. Ambrus Terézt, amikor a Kossuth-díjat kapta, kézről-kézre adták az újságírók, de népszerűsítése csak pár hétig tartott.¹²

A *Szabad Nép* 1948–1953 között gyakran tudósított a munkaverseny – döntően férfiú – hőseiről.¹³ Közülük két munkásnőről, Panyi Ferencné szövőnőről és Wekerle Irén kábellerakóról több cikket is írtak.¹⁴ A kiemelkedő, pontosabban kiemelt

¹¹ N. N., 1948a.

¹² Az első Kossuth-díj kiosztásának harmincadik évfordulóján *Ki emlékszik Ambrus Terézre?* címmel jelent meg cikk a *Nők Lapjában*. Az újságíró három egykori Kossuth-díjas alakját is felelevenítette ebből az alkalomból: Kovács Margit szobrászét, Ambrus Teréz rohammunkásnőét és Öveges József fizikusét. A cikk szerint Kovács Margitnál az idő igazolta a kitüntetést, mivel „manapság már mindenki ismeri” művészetét. Ambrus Terézről, aki a kitüntetéskor „tojásdad arcú, sötéthajú, pajkos szemű fiatal lány” volt, egykori gyárában nem tud senki semmit. A személyzeti osztály „sárguló kartonja” szerint meghalt. Az újságíró ezért megszólaltatott más egykor kitüntetett munkásnőket is, akik szintén nem értették, miért ők kaptak kitüntetést, miért pont ők kerültek „reflektorfénybe”, hisz ők csak „jól dolgoztak”. A cikket „Öveges professzor” portréja zárta, aki szintén a kiérdemelt kitüntetést példázta. – ZSIGMONDI, 1978.

¹³ A Horváth Sándorral és Majtényi Györggyel 1995–97 között végzett átfogó munkaverseny-kutatás eredményeképp létrehozott *Szabad Nép* adatbázis alapján – amely az egykori pártnapilapban megjelent, munkaversennyel kapcsolatos cikkek tartalmi kivonatát tartalmazza – a leggyakrabban említett élmunkás és sztahanovista kitüntetettek 1948 és 1953 között: Muszka Imre esztergályos, WM M, 66 említés; Loy Árpád bányász, Alberttelep 51; Gazda Géza művezető, WM M, 45; Röder Béla esztergályos, WM M, 45; Pióker Ignác gyalus, Egyesült Izzó 34; Szodorai István esztergályos, WM M, 33; Tajkov András bányász, Tatabánya XIV-es akna 31; Pozsonyi Zoltán kőműves, Magyar Gyárépítő NV 26; Horváth Ede esztergályos, Győri Vagon 25; Deák János művezető, MÁVAG 23; Szőcsei Sándor kovács, MÁVAG 20; Lengyel József vasutas, Ferencvárosi Pályaúdvár 15; Porubszky Lajos esztergályos, Győri Vagon 13; Knechtl Nándor esztergályos, WM M, 12; Margóczy István olvasztár, Ózd 10; Panyi Ferencné szövőnő, Magyar Pamutipar 10; Tóth III. János vasutas, Miskolc 10; Fábik József kőműves, Magyar Gyárépítő NV Mohács 10; Kugler Lajos hengerész, Diósgyőri Kohászati Művek 9; Süveges Dániel traktoros, Surjáni ÁG 9; Varga Barnabás vágár, Tatabánya XIV-es akna 9; Bunda János ács, Hejőcsabai Cementgyár 8; Mislóczy Máttyás olvasztár, Diósgyőri Kohászati Művek 8; Bordás András esztergályos, WM M, 7; Tóth László traktoros 7; Wekerle Irén kábellerakó, Standard Gyár 6; Elekes Ferenc vágár 6; Jánosik János magkészítő, Ganz Hajógyár 6. – HORVÁTH-MAJTÉNYI-TÓTH, 1997. 177.

¹⁴ Panyi Ferencnéről, miután nem akart békekölcsönt jegyezni, már nem írtak többet. Nagy Józsefné, könnyűipari miniszter visszaemlékezése: „Panyi Ferencné neve például úgy jutott el hozzám, hogy beszóltak a minisztériumba, hogy baj van. Akkor volt a III. békekölcsön jegyzése. Panyi Ferencné nem volt hajlandó jegyezni, pedig megkapta az 1200%-ának megfelelő keresetét. Kiderült az is, hogy az

munkásokról és munkásnőkről a rádió is riportokat készített. Egyesekről filmet forgattak, mások „életéről és munkamódszeréről” külön füzeteket jelentettek meg. Ilyen szerepekre csak azokat választották ki, akik legalább lojálisak voltak a rendszer iránt, tudtak nyilatkozni, és megfelelőnek tartották a fellépésüket. A politikusok a beszédekben ezeket a kiválasztottakat állították példaképként hallgatóságuk elé, róluk tudhatott meg annyit a köz, mint manapság a színészekről, politikusokról. A szövönők esetében általában azt tartották kiemelkedő munkateljesítménynek, tehát azokat ismerték el sztahanovistának, akik egyszerre több szövőgépen dolgoztak. Az építőiparban dolgozó nőknél munkájuk gyorsasága számított. Például Czukor Anna téglaadagoló és habarcshordó társai 1950-ben kaptak magas százalékos teljesítményükért Kossuth-díjat.¹⁵

De vajon milyen képet alakított ki a propaganda a munkaverseny férfi hősei mellett álló családokról, illetve milyen sajátosságai voltak az élmunkás és sztahanovista nők közképének?

A férfi élmunkást olyan családfenntartóként jelenítették meg, aki kiemelkedő munkateljesítményével az átlagnál magasabb életszínvonalat volt képes biztosítani szeretteinek, és vérmérsékletétől függően munka után vagy elégedetten üldögélt otthonában, ahonnan nem hiányzott a rádiókészülék sem,¹⁶ vagy büszkén ment szórakozni kecses feleségével, akinek keresetéből csinos konfekcióruhákat vásárolt. Varga Barnabás sztahanovista vájár így beszélt a kitüntetések hatására megváltozott életkörülményeiről a Sztahanovisták I. Országos Tanácskozásán: „*Most a demokrácia egészséges, szép lakáshoz juttatott. Keresetemből szoba-konyha bútort, értékes képeket, rádiót, feleségemnek pedig bundát vettem. Hozzátehetem, hogy az idén két nagy disznót is vágtam és a spejzomat teleraktam vele*”.¹⁷ Tehát a vájár kiemelkedő teljesítményének köszönhetően jutott hozzá azokhoz a javakhoz, amelyeket mindenki meg kívánt szerezni. Varga továbbra is kétlaki életet élt, azaz nem mondott le az állattartásról, ám ennek az ő esetében létfenntartási funkciója már valószínűleg nem volt. Varga Barnabás feleségéről csak annyit tudunk meg, hogy csinosan öltözködött. A Varga „életét és munkamódszerét” ismertető propagandafüzetben még azt olvashatjuk: „*úgy kiruházta a családját, hogy vasárnap bennük gyönyörködött a mozi közönsége, és az asszonyok Juci babos-pettyes ruháját irigyelték, amit egy heti keresetéből vett a férje*”.¹⁸

A női élmunkások ábrázolása a propagandában erősen függött életkoruktól. Míg élmunkás jelvénnel nagy számban jutalmaztak több évtizede a gyárban dol-

1200%-ot nem valósan teljesítette, csak a gyár hozott ki neki annyit, hogy növekedjen a presztízsük. Akkor kimentünk hozzá a minisztériumból és megvontuk tőle a teljesítményénél jóval magasabb fizetést. Továbbra is ott dolgozott, de 1200%-ot sosem ért el.” Az interjút készítette: Tóth Eszter Zsófia. 1996. július 4. 2.

¹⁵ A *Nők Lapja* egy 1968-as cikke felidézte Czukor Anna alakját: az 1950-es évek „sztárolt kőműves-lányának” nevezte, aki azóta mérnök lett, tehát felemelkedett a társadalmi ranglétrán. – SALAMON, 1968.

¹⁶ N. N., 1950b.

¹⁷ PIL SZKL SZOT BO 1950. 11/70.

¹⁸ EMBER, 1951.

gozó nőket is,¹⁹ addig a Kossuth-díjasok és a sztahanovisták között döntően fiatal munkásnőket találunk. Ők talán nyitottabbak voltak arra, hogy kitüntetésük alkalmával politikai hitvallást is tegyenek a rendszer mellett.

Az újságírók arról is szívesen faggatták a kitüntetett munkásnőket, hogy mire költik magasabb fizetésüket, hiszen az olvasók szemében a vágyott fogyasztási cikkek igazolták, hogy érdemes részt venni a munkaverseny-mozgalomban. Wekerle Irén Standard gyári kábellerakónő például télikabátot vett, fekete, zöld és kék ruhát, cipőt, ágyneműt, és az 1950. év elejére már kinézett magának két szobabútort is.²⁰ Gábor Sándorné, a kelenföldi Goldberger gyár szövőnöje, aki Kossuth-díjának átvételekor 34 éves volt, konyhabútorra költötte a kitüntetéshez kapott summát. Az idősebb munkásnők, mivel már túl voltak a fészekrakás gondjain, elsősorban luxuscikkeket vásároltak, például irhabundát, ékszereket. Amikor a galyatetői élmunkásüdülőben az ingyenes üdülés örömeit élvezhették, a fiatalokban is feltámadhatott a nosztalgia a letűnt polgári világ iránt. Piszkei Erzsébet, sztahanovista szövőnö 1996-os visszaemlékezésében azt emelte ki, hogy olyan szobában lakhatott, ahol egykoron maga Karády Katalin volt a vendég. Ezen felül lehetősége nyílt még egy olyan, a munkásság körében úgyszólván ismeretlen, költséges sport kipróbálására is, mint a síelés.²¹ Az élmunkásnők kiemelkedését a propaganda a férfiakéhoz hasonlóan ábrázolta. Az élmunkássá válás lépcsőfokai közül náluk is döntő volt a szovjet munkamódszerek megismerése. Rózsi Ferencné, Kossuth-díjas szövőnö életének meghatározó fordulataként mutatta be a róla készült propagandafüzet azt, hogy megismerkedett a szovjet sztahanovisták eljárásaival. Eszerint, akárcsak társai, először ő is kételkedett a szovjet metódusok honi alkalmazhatóságában, de aztán szovjet gyárigazgatója tanácsára – aki közölte vele, hogy a Szovjetunióban egy átlagos szövőnö is nyolc gépen dolgozik – leküzdötte féltékenységét, és bátran használta azokat.²²

A nők egyenjogúságának kérdését a munka területén a fentebb már említett Czukor Anna, Kossuth-díjas téglaadagoló a sztahanovisták országos tanácskozásán vetette föl: ő mint sztahanovista nő tud annyit dolgozni, mint a férfiak, és ér is annyit, mint ők.²³ E kijelentése mögött persze ott állt a pártelit támogatása is, hiszen három hónappal korábban, 1950 februárjában a *Szabad Nép* „Nők a szocialista versenyben” című cikkében Rákosi Mátyást idézte, aki így beszélt a nők szerepéről a társadalomban: „*Népi demokráciánk erejét, mint a meleget a hőmérőn, számszerűen le lehet olvasni arról a szerepről, amelyet benne a nők visznek*”.²⁴

¹⁹ Szili Jolán élmunkásnő huszonöt éve volt szövőnö, amikor kitüntették, Léderer Sándorné harminc év munka után lett élmunkásnő a Kender- és Jutagyárban. – N. N., 1948b.

²⁰ N. N., 1950c.

²¹ Piszkei Erzsébet visszaemlékezése. Találkozás győri sztahanovistákkal: Jakab Sándorral, Piszkei Erzsébettel, Porubszky Lajossal. Az interjút készítette: Horváth Sándor, Majtényi György, Tóth Eszter Zsófia. 1996. szeptember

²² HOMORÓDY, 1952. 4.

²³ N. N., 1950d.

²⁴ N. N., 1950e.

Nők férfi foglalkozásokban – szakirodalmi kitekintés

Mielőtt taglalnám, hogyan ábrázolta a férfi foglalkozásokban dolgozó nőket a szocialista időszak propagandája Magyarországon, röviden ismertetem, miként közelít a kérdéshez a külföldi (értsd: nyugati) szakirodalom, illetve abból egy fontosabb mű. A férfi foglalkozásokban dolgozó nők kutatói gyakran interjúkat elemeznek.²⁵ Ám hiába mesélnek nekik történeteket a visszaemlékezők, a tudósok ritkán helyezik történeti/történelmi perspektívába a kérdést,²⁶ a vizsgálatok jellemzően szociológiai jellegűek, melyeknek módszertanát, elméleti hátterét többnyire a feminizmus és a *gender studies* biztosítja.

Jutta Wergen tizenöt életútinterjú alapján olyan német nőkről írt könyvet, akik sofőrökként dolgoznak: teherautót, villamost, buszt vagy hajót vezetnek.²⁷ Általánosságban arra a következtetésre jutott, hogy a munka időtartama maga is nemileg meghatározott, genderfüggő, ugyanis a gyermekes nők időbeosztásánál mindig két szempont érvényesül: el kell látni a gyermeket és teljesíteni kell a munkahelyen is.²⁸ A tipikusan nőinek tartott foglalkozásokat gyakran jelenítik meg olyannak, ahol szolgálni és segédkezni kell, szemben azokkal a munkákkal, amelyekben a férfiakat tartják kompetensebbnek. Ez utóbbiak olyan foglalkozások, ahol dönteni kell és tanácsot adni, ahol a munka nagyobb karrierlehetőséggel és fizetéssel jár. E sztereotip ábrázolás szerint a férfiak inkább alkalmasak olyan munkára, amely nagyobb felelősséggel jár, és amely több tudást igényel.²⁹ Ugyancsak férfiasnak számít a nagy fizikai erő, a megterhelés jobb tűrése.³⁰

Jutta Wergen számára úgy tűnt, hogy a nők buszsofőrsége sokkal elfogadottabb, mintha a hajózásban helyezkednének el. Ide nők többnyire csak családi alapon kerülhetnek be (apja, férje hajós). Az interjúszituációban a munkavállaló nők úgy nyilatkoztak, hogy a családi vállalkozásként üzemelő hajókon a férfiak többnyire akkor engedik őket a kormányhoz, amikor pihenniük kell.

A kamionsofőrök világát másmilyennek találta a szerző. Az interjúk alapján úgy tűnt, hogy erre a világra erősen hatott az, ahogyan az amerikai teherautósofőröket ábrázolni szokás („*trucker-mythos*”). Eszerint az amerikai kamionsofőr egyedül van, szabad, független. Durva, kemény munkát végző férfi, aki előtt munka közben feltárul a végtelen. Útközben autója az otthona. A magányos hős számára minden napi szükséglet a kávé, a cigaretta és a nők.³¹ A szerző szerint azért is hathat ilyen erősen a német kamionsofőrökre az amerikai mítosz, mert munkájuk alulfizetett, alacsony társadalmi presztízst biztosít, ráadásul a munkakörülményeket a kosz és a bűz miatt sokan elviselhetetlennek tartják. A szerző a teherautósofőröként dolgozó nőknél azt figyelte meg, hogy munkahelyükön „munkahelyi nemük” (*das*

²⁵ Például ECCARD, 1997., COCHRANE-RUSSO, 1997.

²⁶ Kivéve például HAYNSWORTH-TOOMEY, 1998.

²⁷ WERGEN, 2005.

²⁸ WERGEN, 2004. 222.

²⁹ WERGEN, 2004. 222.

³⁰ WERGEN, 2004. 223.

³¹ WERGEN, 2004. 224.

berufliche Geschlecht) szerint viselkednek, vagyis férfiasan öltözködnek, hasonló ruhákban járnak, mint kollégáik, és beszédstílusukban is idomulnak hozzájuk.³² Munkahelyükön nem nagyon barátkoznak egymással, inkább azon versengenek, ki felel meg jobban a férfiasnak tartott, elvárt viselkedésmódoknak.³³ A teherautó-sofőr nők az interjúszituációban hangsúlyozták: ahhoz, hogy valaki jó sofőr legyen, legfontosabb a nagy testi erő és a logikus gondolkodás. Munka közbeni hibáikat úgy mesélték el, mint aminek az az oka, hogy nők. Ezt még a nagy tapasztalattal rendelkező járművezető nők is így ábrázolták.³⁴ Amint a nők befejezték a munkát, és hazatértek, már „magánnemük” (*das private Geschlecht*) szerint viselkedtek, hanghordozásukat is megváltoztatták, nőies ruhákat viseltek.³⁵ Magánéletükben – akárcsak a nem férfiasnak számító foglalkozásokban dolgozó nők vagy a háztartásbeliek – legfontosabbnak a háztartás ellátását, a gyereknevelést, a rokoni, társadalmi kapcsolatok ápolását tartották.³⁶

Nők férfi foglalkozásokban Magyarországon

Az 1950-es évek magyarországi propagandájában a traktorosnők szimbolizálták a férfival a „munka frontján” teljesen egyenrangú női nemet. Olyan nőkként mutatták be őket, mint akik minden tekintetben rendelkeznek a férfiasnak tartott tulajdonságokkal, kompetenciákkal: nagy fizikai erő, munkabírási, kitartási jellemzőket, komoly műszaki ismeretekkel bírnak, túrik az időjárás viszontagságait és a gépállomások elégtelen higiénés körülményeit.³⁷ A propaganda szerint a traktoristalány a férfival egyenjogú, dolgozó nő, aki harcol a szocialista mezőgazdaságért,³⁸ elősegíti saját magának és családjának anyagi gyarapodását,³⁹ stafírungra gyűjt.⁴⁰ Az ábrázolásokban a traktoristalányokat férfias külsővel jelenítették meg: széles hát és váll, nagy kezek, határozott, erőteljes arcvonások.⁴¹ Traktorjukon, overallban és – a nőiesség attribútumaként – pöttyös kendőben szerepeltek. A férfias jegyek mellett is érvényesülő női tulajdonságaikkal – amelyek lehetnek fizikaiak és lelkiek is – a hatalom szerint még nagyobb munkateljesítményt értek el, mint a férfiak, vagy arra ösztönözték a környezetüket gyöngéd női kezeikkel, kedvességükkel, alkalmazkodóképességükkel.⁴² A hatalom által közvetített kép és a közvélekedés

³² Ezt a folyamatot a szerző „undoing gender”-ként ábrázolta. WERGEN, 2004. 227.

³³ WERGEN, 2004. 228. – A nemiséggel kapcsolatos dilemmákat így fogalmazta meg a szerző: *Mann-sein-Wollen/Frau-Bleiben-Müssen* és *Frau-Bleiben-Wollen/Man-sein-Müssen*.

³⁴ WERGEN, 2004. 228.

³⁵ SÜLZLE, 2006.

³⁶ WERGEN, 2004. 227.

³⁷ FARKAS, 2003a. 67.

³⁸ FARKAS, 2003a. 74–75.

³⁹ FARKAS, 2003a. 77.

⁴⁰ FARKAS, 2003a. 77.

⁴¹ FARKAS, 2003a. 78.

⁴² FARKAS, 2003a. 79.

azonban korántsem esett egybe: sok traktoristalányról az terjedt el, hogy nem tisztességes nő vagy laza erkölcsű.⁴³ Ennek elsősorban épp az lehetett az oka, hogy ezek a nők férfiak között, férfi foglalkozásban dolgoztak. Munkatársaik gyakran keresztnevükön vagy egyszerűen csak „kislány”-ként szólították meg őket.⁴⁴ Farkas Gyöngyi alapvető kutatásai szerint a hatalmas toborzókampányok ellenére kevesen mentek el traktoristalánynak, és a propagandának nem sikerült a női traktoristából olyan hatásos szimbólumot kreálni, mint a munka férfi hőseiből.⁴⁵

A Kádár-korszak sajtója már egészen másképpen jelenítette meg mind a férfi foglalkozásokban dolgozó, mind a munkaversenyben résztvevő nőket. Az ő ábrázolásukon is nyomot hagyott az ötvenes évek első felének és az 1956 utáni időszaknak a szembeállítás. A szocialista időszak közbeszédében eleve igen gyakori volt a régi és az új szembeállítása, azaz egyfajta modernizációs diskurzus. Elsősorban az elavultnak tartott kapitalista rendszerrel állították szembe az új, korszerűnek vélt szocialista rendszert. A régi-új, elmaradott-modern ellentétpárokat szimbolikusan az elmaradott falu és a modern, fejlődő város képviselte. Ugyanígy a Kádár-korszakban gyakori volt a Rákosi- és a Kádár-rendszer szembeállítása. Ebben az ellentétpárban a Rákosi-korszak képviselte a „túlkapások” világát, a Kádár-korszak pedig a nyugodt, lassú gyarapodását.⁴⁶ A munkaverseny megjelenítésében is visszatérő elem volt, hogy míg az 1950-es évek első felében egyes embereket emeltek ki, addig 1956 után a szocialista brigádmozgalom jegyében már a kollektív teljesítményeket értékelték, a korábbi gyakorlatot pedig túlzásnak tartották. A szocialista brigád a rendszer ideológiájában a közösségi emberré nevelésnek nemcsak a terepe, hanem a jelképe is volt.

Ennek megfelelően a traktoristalányok alkalmazása, vagyis a munka világában a férfiakkal látszólag teljesen egyenrangúként dolgozó nők megjelenése is a Rákosi-rendszer túlkapásait szimbolizálta. A traktoristalányok ebben az értelmezési keretben az erőltetett férfiasítás jelképei. Elrettentő példaként volt szokás idézni, hogy a nehéz munkakörülmények (rázó traktor) hatására elveszthették legfontosabbnak tartott női képességüket: azt hogy gyereket szüljenek. A *Nők Lapja* egy 1965-ös cikkének – amely egy kombajnvezetőnőről szólt – szerzője ezt a címet adta: *Nem női munka?* A cikkből kiderült, hogy az 1950-ben a gépállomásra került, akkor még „szőke, kékszemű, karcsú, 18 éves lány”, a cikk keletkezésének idejében már háromgyermekes asszony, és azóta is egyedüli nőként dolgozik munkahelyén, noha tizenheten végezték el a kecskeméti traktorvezető-tanfolyamot. Maga az újságíró vetette közbe, hogy a munkája „nem asszonynak való”, a cikk lezárásaként pedig elmondta, hogy a nő oklevele, melyet „a megye legjobb traktorosaként” kapott, már félrecsúszott a falon.⁴⁷ Egy másik traktoristalányhoz 1968-ban, tizenöt év elteltével

⁴³ FARKAS, 2003a. 70.

⁴⁴ FARKAS, 2003a. 80.

⁴⁵ FARKAS, 2003a. 75. – A propagandafüzettel népszerűsített Kossuth-díjas munkások között egy traktoros volt: Süveges Dániel (KISBÁN, 1953.).

⁴⁶ Erre az ellentétes ábrázolásra gyakran szokták idézni a két jelszót: az 1950-es években „aki nincs velünk, ellenünk van”, míg a Kádár-korszakban „aki nincs ellenünk, velünk van”.

⁴⁷ SZILÁGYI, 1965.

látogatott el egy újságíró, és hangsúlyozta, hogy bár külsőre keveset változott, „a haja ugyanolyan világosszőke, alakja karcsú, bőrét, mint a szabadban dolgozókét, megkapta a nap”, de „a hajdan híres Vékony Rózi most egyszerű háziasszony, nem írnak munkájáról tudósításokat, nevére már csak [...] a közeli ismerősök, barátok emlékeznek”.⁴⁸ Tehát ezek a cikkek az egykor kiemelt traktoroslányokat és a munka más hőseit úgy ábrázolták, hogy a talmi fényben úszó múltat szembeállították a jelen szürke hétköznapijaival. Ez szokásos retorikai eszköz. Hangsúlyozták, hogy ezeket a lányokat, asszonyokat jóformán a véletlen emelte ki a többiek közül. Ekkoriban követendő példaként már a szocialista brigádban dolgozó nőket jelenítették meg, akiknek kiválósága abban rejtett, hogy a többi nővel ellentétben „szocialista közösségben” dolgoznak. A kitüntetett, női szocialista brigádokat a sajtó máshogy mutatta be, mint az élmunkás- és sztahanovista nőket. Ezek a munkásasszonyok többnyire idősebbek, negyven év körüliek voltak, nem olyan fiatalok, mint az 1950-es években kitüntetett nőtársaik. A róluk szóló cikkek úgy hozták közel őket az olvasókhoz, hogy nem annyira munkateljesítményük rendkívüli mértékéről számoltak be, mint inkább arról, milyen egyéni, családi problémákkal küzdöttek meg a mindennapokban, hogyan segítette őket ezek megoldásában a munkahelyi közösség. Egyes cikkek részletesen beszámoltak a nők gyermekeiről is. Persze tudósítottak arról is, hogyan és milyen brigádvállalásokat teljesítettek, és ebben milyen szerepe volt a pártnak, a szakszervezetnek, de úgy tűnik, a cikkek inkább olyan képet akartak kialakítani a brigádtagokról, ami megmutatja, mennyire hasonló ezen nők sorsa a többi gyárban dolgozó munkásnő helyzetéhez. És ha a többiek őket követik, akkor a kitüntetettekhez hasonlóan jó szocialista közösségbe formálódhatnak.⁴⁹

Ugyancsak negatívnak állította be az 1950-es évek első felének tapasztalatait az az 1980-ban megjelent cikk, amely a női buszvezetőkről szólt. Az újságíró kiemelte, hogy fokozott sajtóérdeklődés kísérte azt, amikor a BKV-nál bevezették, hogy nők is vezethetnek buszt. A „vállalat illetékese” nyilatkozott arról, hogy már az 1950-es években is alkalmaztak női buszvezetőket, de a „technikai feltételek nem feleltek meg a nők adottságainak. Azóta persze megváltoztak a viszonyok, a járművek automatikus sebességváltóval, szervokormányval működnek”. Ezen ábrázolás szerint csak a férfiak rendelkeznek olyan képességekkel, ami a sebességváltó és a „sima kormány” működtetéséhez szükségeltetik. A buszvezetőnők még az 1980-as évek elején is csak korlátozásokkal dolgozhattak a BKV-nál. Először is az „1950-es évek rossz tapasztalatai” nyomán minden jelentkezőt „bevételvizsgálatnak” vetettek alá orvosok, pszichológusok, forgalomtechnikusok, szociológusok közreműködésével. Aki „bevált”, az sem túlórázhatott, nem vezethetett éjszaka, csuklós buszra és a legforgalmasabb útvonalakra sem osztották be. Vagyis a férfi munkaerőhöz képest eleve kisebb értékűnek tartották őket. A cikkben megszólaltatott buszvezetőnők a korlátozások eltörlését szerették volna elérni. Az újságíró azonban kiemelte: elégedettek voltak

⁴⁸ N. N., 1968.

⁴⁹ Erről részletesebben lásd TÓTH, 2007. 92–109.

azzal, hogy gyermekeiket várakozás nélkül felvették a BKV bölcsődéjébe, óvodájába és 5000–5500 Ft-ot kerestek havonta.⁵⁰

*

Összegezve: problémafelvető tanulmányomban röviden áttekintettem, hogyan ábrázolták a szocialista időszakban azokat a nőket, akik férfiasnak számító teljesítményt nyújtottak, férfiasnak tartott terepeken dolgoztak. Az 1950-es évek elejét a történeti ábrázolások a nők tömeges munkába állásaként szokták elővezetni. Ez az ábrázolás figyelmen kívül hagyja, hogy a nők korábban is végeztek munkát, akár mások háztartásában (cselédkedés), akár a sajátjukében, különösen a gyereknevelésben (úgynevezett reprodukciós munka), ezenkívül alkalmi jellegű munkákat (rohammunka) is vállaltak. A munkaverseny hőseit a propagandisták elsősorban a férfiak közül választották ki, mivel inkább a – szinte kivétel nélkül férfi – szakmunkásokat tartották alkalmasnak olyan munkateljesítményekre, amelyekkel a normát túl lehet szárnyalni (fizikai erő, leleményesség). Azonban a női egyenjogúsítás is fontos jelszónak számított a hivatalos diskurzusban. A munkaverseny hősnőit a hagyományos női ágazatból, a textiliparból választották. Míg a sztahanovisták feleségeit csinos nőkként és a „házi tűzhely őrzőiként” jelenítették meg, addig a fiatalabb korosztályból kiválasztott sztahanovista lányok kapcsán többnyire arról beszéltek, hogy jó munkateljesítményük hatására milyen fogyasztási javakhoz juthatnak. Az 1950-es években a propagandában a női egyenjogúság szimbólumai a férfi foglalkozásokban dolgozó nők, elsősorban a traktoristalányok lettek. A szocialista időszak hivatalos diskurzusában előszeretettel állították szembe a régit és az újat. A régi szimbolizálta a rosszat és az elmaradottat, az új pedig a jót és a korszerűt. A Kádár-korszak hivatalos diskurzusában az 1950-es évek első felének világát is rosszként ábrázolták. Ebben az értelmezési keretben a traktoristalányokat már úgy jelenítették meg, mint a női egyenjogúsítás áldozatait, akik a rossz munkakörülmények hatására akár el is veszthették azt a képességüket, hogy gyereket szüljenek. Sőt, mivel sok férfi között dolgoztak, „rossz nőknek” tarthatták őket. Persze a Kádár-korszakban is dolgoztak nők férfiasnak tartott foglalkozásokban. Ám az újságcikkek kuriózumként írtak olyanokról, akik autóvezetést tanítottak, vagy éppen buszt vezettek. A buszvezetőnők pedig még az 1980-as években sem voltak teljesen egyenjogúak férfi munkatársaikkal, mivel más alkalmassági vizsgát kellett tenniük, mint a férfiaknak és más munkafeltételek vonatkoztak rájuk.

⁵⁰ FENÁKEL, 1980.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források:

- PIL SZKL** Politikatörténeti Intézet Levéltára. Szakszervezeti Levéltár.
PIL SZKL SZOT BO – Szakszervezetek Országos Tanácsa Bérosztályának iratai.

Kiadott források és szakirodalom:

ABBOTT

- 1998 *Boyhood. Growing up Male. A Multicultural Anthology.* Ed.: ABBOTT, Franklin. Madison, University of Wisconsin Press, 1998.

ARENDELL

- 1998 ARENDELL, Terry: „Best Case Scenarios”. Fathers, Children and Divorce. In: *Families in the U.S. Kinship and Domestic Politics.* Ed.: HANSEN, Karen V. – GAREY, Anita Ilta. Philadelphia, Temple University Press, 1998. 387–405.

BARRON–MORRIS

- 1976 R. D. BARRON – G. M. MORRIS: Sexual Divisions and the Dual Labour Market. In: *Dependence and Exploitation in Work and Marriage.* Ed.: BARKER, Diana Leonard – ALLEN, Sheila. London, Longman, 1976. 46–65.

COCHRANE–RUSSO

- 1997 COCHRANE, Dorothy – RUSSO, Carolyn: *Women and Flight. Portraits of Contemporary Women Pilots.* Boston, Bulfinch Press, 1997.

DABRÓNAKI

- 1969 DABRÓNAKI Gyula: A munkásnők gazdasági és társadalmi helyzetéről. In: *Nők Lapja*, 21. (1969. március 8.) 2.

ECCARD

- 2003 ECCARD, Carmen: *Ich bin erst glücklich, wenn ich fliegen kann. Berufliche Orientierungen von Pilotinnen.* Königstein, Ulrike Helmer, 2003.

EMBER

- 1951 EMBER György: *Varga Barnabás, Kossuth-díjas vájár.* Budapest, k. n., 1951.

FARKAS

- 2003a FARKAS Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorral!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. In: *Korall*, (2003) 13. sz. 65–86.
2003b FARKAS Gyöngyi: A traktorista lány. Egy erőltetett női szerep az ötvenes években. In: *Nők és férfiak..., avagy a nemek története. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.* Szerk.: LÁCZAY Magdolna. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 16.) 357–369.

FENÁKEL

1980 FENÁKEL Judit: Nem sztárok – buszvezetők. In: *Nők Lapja*, 32. (1980. január 19.) 3.

HAYNSWORTH-TOOMEY

1998 Leslie HAYNSWORTH – David TOOMEY: *Amelia Earhart's Daughters. The Wild And Glorious Story Of American Women Aviators From World War II To The Dawn Of The Space Age*. New York, William Morrow, 1998.

HOMORÓDY

1952 HOMORÓDY József: *Rózsi Ferenccné, Kossuth-díjas sztahanovista szöveő*. Budapest, k. n., 1952.

HORVÁTH-MAJTÉNYI-TÓTH

1997 HORVÁTH Sándor – MAJTÉNYI György – TÓTH Eszter Zsófia: *Élmunkások és sztahanovisták*. Kézirat, 1997.

KANN

1991 KANN, Mark E.: *On the Man Question. Gender and Civic Virtue in America*. Philadelphia, Temple University Press, 1991.

KISBÁN

1953 KISBÁN György: *Süveges Dániel, Kossuth-díjas traktoros*. Budapest, k. n., 1953.

N. N.

1948a N. N.: Munkaversenyre hívjuk munkátestvéreinket. In: *Szabad Nép*, 6. (1948. március 10.) 1.

N. N.

1948b N. N.: Az egyik kétezerből. In: *Szabad Nép*, 6. (1948. május 29.) 121. sz. 7.

N. N.

1950a N. N.: Nők napja. In: *Szabad Nép*, 8. (1950. március 7.) 56. sz. 1.

N. N.

1950b N. N.: Mit adott a hároméves terv a dolgozó nőknek. In: *Szabad Nép*, 8. (1950. január 24.) 20. sz. 6.

N. N.

1950c N. N.: Ki a legméltóbb közülünk az élmunka kitüntetésre? A Ganz Villamossági, az Egyesült Izzó és a Standard dolgozói megtárgyalták. In: *Szabad Nép*, 8. (1950. január 5.) 4. sz. 3.

N. N.

1950d N. N.: [Cím nélkül]. In: *Szabad Nép*, 8. (1950. május 7.) 105. sz.

N. N.

1950e N. N.: Nők a szocialista versenyben. In: *Szabad Nép*, 8. (1950. február 1.) 1.

N. N.

1968 N. N.: Ma mindent másképp látunk. In: *Nők Lapja*, 20 (1968. május 11.) 3.

OAKLEY

1987 OAKLEY, Ann: *Housewife*. Penguin, London, 1987.

RALSER-VERDORDER

1991 RALSER, Michaela – VERDORFER, Martha: Die Arbeitsplaetze der Frauen: überall und nirgends. In: *Nie nirgends daheim: vom Leben der Arbeiter und Arbeiterinnen in Südtirol*. Hrsg.: HOLZER, Anton – KREM, Othmar – MEZZALIO, Giorgio – RALSER, Michaela – ROME, Carlo. Bozen, Bund der Genossenschaftten Südtirol, 1991. 99–128.

PLECEK

1998 PLECEK, Joseph H.: American Fathering in Historical Perspective. In: *Families in the U.S. Kinship and Domestic Politics*. Ed.: HANSEN, Karen V. – GAREY, Anita Ilt. Philadelphia, Temple University Press, 1998. 351–363.

SALAMON

1968 SALAMON Magda: „Kömvéslányok”. In: *Nők Lapja*, 20. (1968. július 4.) 6.

SCHADT

2003 SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs, Pro Pannonia, 2003.

SCHOLZ

2000a SCHOLZ, Sylka: Die merkwürdige Absenz von Frauen in lebensgeschichtlichen Erzählungen ostdeutscher Männer. In: *Geschlechterkonstruktionen in Ost und West. Biographische Perspektiven*. Hrsg.: MIETHE, Ingrid – KAJATIN, Claudia – POHL, Jana. Berlin – Hamburg – Münster, LIT, 2004. 95–116.

2000b SCHOLZ, Sylka: Männlichkeit(en) erforschen. Eine Einführung in das Lehrforschungsprojekt. In: *Potsdamer Studien zur Frauen- und Geschlechterforschung*, (2000) Heft 1–2. 6–21.

SÜLZLE

2006 SÜLZLE, Almut: Das berufliche und das private Geschlecht. Jutta Wergen: Frauen in Fahrberufen. Geschlechterstrukturen in Bewegung. (Rezension.) In: *Querelles-Net*, 6. (2006) Nr. 19. [<http://www.querelles-net.de/2006-19/text19suelzle.shtml>] 2007. december 5.

SZILÁGYI

1965 SZILÁGYI Rózsa: Nem női munka? In: *Nők Lapja*, 17. (1965. szeptember 25.) 11.

TÓTH

2007 TÓTH Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest, Napvilág, 2007. 92–109.

VALUCH

- 2001 VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001.

WERGEN

- 2004 WERGEN, Jutta: Zwischen professionellem und privatem Geschlecht – Frauen in Fahrberufen und die Geschlechterkonstruktion westdeutscher Lkw-Fahrerinnen. In.: *Geschlechterkonstruktionen in Ost und West. Biographische Perspektiven*. Hrsg.: MIETHE, Ingrid – KAJATIN, Claudia – POHL, Jana. Berlin – Hamburg – Münster, LIT, 2004. 219–232.
- 2005 WERGEN, Jutta: *Frauen in Fahrberufen. Geschlechterstrukturen in Bewegung*. Wiesbaden, Deutscher Universitätsverlag, 2005.

ZSIGMONDI

- 1978 ZSIGMONDI Mária: Ki emlékszik Ambrus Terézre? In: *Nők Lapja*, 30. (1978. március 25.) 6–7.

Kapcsolattörténet mesterfokon

Ad Astra: Sahin-Tóth Péter tanulmányai / Études de Péter Sahin-Tóth.
Szerk.: Oborni Teréz. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó – Allia, 2006. 396.

FÁJÓ KÖTELESSÉGE e folyóiratnak, hogy ismertesse Sahin-Tóth Péter *Ad Astra* című tanulmánykötetét. Néhány évvel ezelőtt még örömmel számolhattam volna be arról, hogy a különböző helyeken megjelent írások egybegyűjtve is olvashatók. Ennek a könyvnek a megszületése azonban egy tragikus eseményhez, a szerző megrázó, váratlan halálához kötődik. Sahin-Tóth Péter ennek a lapnak nemcsak alapítója volt, de nélküle aligha indult volna újra a *Sic Itur ad Astra* az 1990-es évek második felének válsága, a megjelenés többéves szünetelése után. A *Sic Itur ad Astra* egykori szerkesztőjeként is kötelességem lenne tehát a kötet méltatása, ám ennél személyesebb okom van rá: Sahin-Tóth Péter fontos szerepet játszott szakmai választásaimban, és bár igazán közeli munkakapcsolatban soha nem álltunk, mindig érdeklődő figyelemmel kísérte próbálkozásaimat, és bizvást számíthattam széleskörű egyetemes történeti tájékozottságán alapuló tanácsaira. Ez a recenzió részemről tisztelgés is Sahin-Tóth Péter emléke előtt.

Már a tartalomjegyzékre tekintve is egyértelművé válik, hogy Sahin-Tóth Péter érdeklődésének középpontjában a kora újkori francia–magyar kapcsolattörténet állt: a kötet tanulmányainak túlnyomó része a 16–17. század fordulóján lezajlott magyarországi hadiesemények és a francia nyelvterület viszonyát járja körül. A kapcsolattörténet roppant veszélyes műfaj. Számtalan olyan szomorú példát ismerünk, amikor egyes szerzők – nyelvtudásuk és valamely régióhoz való vonzódásuk által vezérelve – kutatásuk céljául az adott terület és Magyarország közötti kapcsolatok feltárását tűzik ki, ám a végeredmény nem lesz több, mint egy meglehetősen esetleges adathalmaz. Ennek értelmezése – ha a szerző egyáltalán kísérletet tesz rá – legjobb esetben is csak a magyar történetírás konvencióit követi, és tökéletesen figyelmen kívül hagyja ama távoli vidék sajátosságának kontextusát. Ismerünk példákat természetesen a másik végletre is: a két régió viszonyáról olykor komoly félreértésekkel terhelt beszámolók születnek a magyar történelem iránt érdeklődő, ám azt mélységeiben kevésbé ismerő külföldi kutatók tollából. Nyugodtan mondhatjuk, Sahin-Tóth Péter már első cikkeiben is feltűnő magabiztossággal lépett túl ezen a szerencsétlen tradíción. Legelső publikációi egyikében, *A francia külpolitika és a Bocskai-felkelés* című tanulmányban a francia kontextus fölényes ismerete teszi számára lehetővé, hogy ne csak leírja az Európa különböző tájain tartózkodó francia követek reakcióit a Bocskai-féle mozgalomra, hanem azt is elemezhesse, milyen szempontokat alkalmazva értelmezték az eseményeket a francia udvar, illetve a diplomaták. Ugyanakkor magyar történészként a francia historikusoknál sokkal jobb rálátással rendelkezett a Bocskai-felkelés belső viszonyaira, így azt is vizsgálhatta, hogy a francia politika sajátos nézőpontja mennyiben torzította az események észlelését és megértését. Egy olyan metodológiai problémát volt képes

tehát megoldani, amit csak igen kevesen a kapcsolattörténet művelői közül: mivel a két területet egyforma alapossággal ismerte, vizsgálatában egyik szempont sem került domináns pozícióba.

A kötet cikkeinek – akárcsak Sahin-Tóth Péter disszertációjának – fókuszában a tizenöt éves háború korszaka és a háborúban résztvevő francia–vallon katonaság áll. Mint több tanulmányban is olvashatjuk, a korszakban általánosan alkalmazott „francia” jelző a gyakorlatban nemcsak a Francia Királyság alattvalóira utalt, hanem számtalan más, de a francia nyelvterülethez tartozó régióból érkező katonát is ezzel jelölték meg. Ennek megfelelően a kötet legterjedelmesebb és legösszetettebb írása sem a királysággal, hanem Lotaringiával foglalkozik; az állam és társadalom, illetve a törökellenes háború viszonyát ezen a területen vizsgálja, méghozzá többféle perspektívából. A katonai és pénzbeli segélynyújtás strukturális jellegű elemzése, illetve a hadiutak vizsgálata mellett Sahin-Tóth Péter az általános modell érvényességét az egyén szintjén is vizsgálta két életrajz felvázolásán keresztül (*Lotaringia és a tizenöt éves háború*). A kötetben – a fent említettek mellett – több tanulmányt is olvashatunk a háború egy-egy résztvevőjéről (*A francia katolikus ligától Kanizsáig: Henri de Lorraine-Chaligny életpályája [1570–1600]*); *Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard*; illetve a kéziratban maradt és először ebben a kötetben napvilágot látó *Egy miles christianus a tizenöt éves háborúban: Charles de Gonzague-Nevers Magyarországon*). Ezek mindegyikét ugyanaz az alaposság, a részletek felkutatására irányuló szívós igyekezet jellemzi, amellyel az átfogó tanulmány esetében is találkozhattunk, ugyanakkor Sahin-Tóth Péter mindvégig törekedett arra is, hogy a minuciózus munkával összegyűjtött adatait szélesebb kontextusban értelmezze.

Az, hogy a szerző egyforma alapossággal ismerte a magyar és francia historiográfia által nyújtott értelmezési kereteket, nem jelenti persze minden esetben azt, hogy a két régió a tanulmányokban egyforma súllyal lenne jelen. Az eddig ismertett írások nagy része többet foglalkozik a francia politikával illetve a lotaringiai társadalommal, a magyar történelem megértéséhez kevésbé járul hozzá – azzal együtt, hogy a magyarországi hadszíntéren szolgáló katonaság összetételével kapcsolatban számos hasznos információt nyerünk. A magyar történeti szál mindazonáltal sokkal erősebb azokban a cikkekben, amelyek a tizenöt éves háború során hadat viselő alakulatokra, elsősorban a pápai helyőrségre koncentrálnak. Az 1600-ban fellázadó és a várat az oszmánoknak átadó, majd az ő szolgálatukba álló zsoldosok az utóbbi időben nemzetközi szinten is figyelmet keltettek, és Sahin-Tóth Péter több tanulmányában – például egy befejezetlenül maradt, nagyobb lélegzetű mű passzusában – foglalkozott velük (*À propos d'un article de C. F. Finkel: quelques notations supplémentaires concernant les mercenaires de Pápa; A vallon–francia katonaság sajátos szerepe a hadviselő felek közötti kapcsolatokban a tizenöt éves háború idején, illetve Hitszegő hitetlenek: Francia–vallon katonák lázadása Pápa várának ostrománál [1600]*).

A magyar és francia látószög együttes érvényesítése talán *A velencei magyar marhaexport válsága a XVI–XVII. század fordulóján – egy francia forrás tükrében* című tanulmányban a legszembeszökőbb. Ahhoz, hogy értelmezni tudja Philippe Canaye du Fresne 1601-ben elkészült tervezetét, mely azt körvonalazza, miképp vehetne

részt Franciaország a magyar marhaexportban, Sahin-Tóth Péternek el kellett helyeznie a forrást mind a magyar, mind a francia külkereskedelemtörténetről rendelkező álló történeti tudásanyagban. Így vált a meglehetősen hóbortos, a valóságtól elrugaszkodott dokumentum vizsgálata egy mindkét régió gazdaság-, sőt a korszak mentalitástörténetét is megvilágító elemzéssé: kuriózumtörténet helyett – amely a forrás jellegéből jóformán automatikusan következhetne – az olvasó egy összetett, izgalmas kérdéseket felvető tanulmányt kap.

Végül említést kell tennem azokról a külföldi konferenciákon elhangzott előadásokból készült tanulmányokról, amelyek kifejezetten a magyar történelem kérdéseit feszegetik. Nem egyszerű műfaj ez sem, művelői két irányból is komoly veszélynek vannak kitéve. Egyrészt sokan esnek abba a hibába, hogy mondandójukat kizárólagosan a magyar történetírás sajátos problémáihoz alkalmazzák, így nem találnak utat nemzetközi közönségükhöz. Ha mégis sikerül részt venni a nemzetközi diskurzusban, akkor viszont számos esetben nem érvényesül a történész kreativitás, a produktum nem újdonság: saját kutatási eredmények helyett sokszor csak a hazai történetírás bevett álláspontját ismertetik az előadók. A *Les „gardiens des cols” face à la Reforme: Éclatement confessionnel et restructuration de la société sicule en Transylvanie (fin XVIIe – début XVIIIe siècle)* című tanulmány annak az iskolapéldája, hogyan lehet mindkét csapdát elkerülni. A hegyvidéki társadalmak kora újkori vallási életének viszonyait vizsgáló 2002-es tours-i konferencián elhangzott előadás egyrészt nyilvánvalóan szélesítette a rendezvény földrajzi látókörét, másrészt – a konferencia témájául szolgáló átfogó modell kritikus alkalmazásával – a magyar historiográfia számára is meggondolásra méltó eredményre jutott. A székekkel foglalkozó munka emellett azt is jelzi, hogy Sahin-Tóth Péter semmiképpen sem volt „egytémás” szerző, és ha a sors időt adott volna neki, a következő évtizedekben bizonyosan számos, hasonlóan kiváló tanulmányt olvashattunk volna tőle a legkülönbözőbb történeti problémákról.

Mint az eddig felsorolt címekből is kitűnt, Sahin-Tóth Péter írásainak nyelve követte a szemlélet kétarcúságát: a kötet írásainak csaknem fele francia nyelvű. A szerkesztő, Oborni Teréz munkájának hála, a francia és a magyar történetírás érdeklődésére egyaránt számot tartó értékes kötet eredményei mindkét tudósközösség számára hozzáférhetők: a tanulmányok eredeti nyelven olvashatók, mellettük pedig rövid összefoglalás áll a másik nyelven. A szakma számára készült tanulmányok mellett igényesen megírt ismeretterjesztő cikkek teszik teljessé a kötetet, amely a számos eredményt felmutató és még több ígéretet hordozó, fájdalmasan korán lezárult életmű méltó bemutatása.

Kármán Gábor

Civakodó civisek

Mátay Mónika: *Törvénytörési játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848.*
Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 252.

BÁR A TÁRSADALOMTÖRTÉNET Magyarországon jelentős pozíciókat szerzett, a (hazánkban még mindig) új irányzatok – a történeti antropológia, a mikro-történet – térhódítása nyomán Nyugat-Európában lábra kapó tematikus kísérletezés – a gyermekkor históriájától a magánélet rejtelsein át egészen a szaglás történetéig – e tájékon alig talált visszhangra, még kevésbé követőkre.

Innen nézve Mátay Mónika debreceni válásokkal foglalkozó könyve úttörőnek tekinthető. A szerző nem „osztályokat”, „rétegeket”, „folyamatokat” vizsgált, hanem saját bevallása szerint két évszázaddal korábban élt, nevükön nevezett, hétköznapi hőseihez, férjek és feleségek érzelmeihez, szenvedélyeihez, titkos vágyaihoz szeretett volna egészen közel férkőzni, illetőleg ezek kutatásának élményét olvasóival megosztani. Eközben pedig igyekezett adaptálni a különféle – néha egészen régi – „új irányzatok” eljárásait: nem csupán a bevezetőben megnevezett jogi antropológia, de a mentalitástörténet, a mikrotörténet és az új kultúrtörténet hatása is kimutatható.

A válás történetének irodalmában általában véve a kontextualizálás két alaptípusával találkozhatunk. Egyrészt a hosszú időtartamokat vizsgáló történeti demográfia, illetőleg a „családtörténet” számol a házasságok felbontásával (főként a 20. századot illetően, amikor a jelenség tömegessé, a népesedési folyamatokat befolyásoló tényezővé lépett elő). Ebben az összefüggésben a válás korai története a jelen nézőpontjából tesz szert jelentőségre, s mindenekelőtt a robbanásszerű elterjedés magyarázataként funkcionál. Másrészt ezzel szemben áll az az újabb keletű, antropológiai ihletésű megközelítés, amely általában véve a megszakíttóságot, az idegenséget hangsúlyozza, vagyis: a jogintézmény maitól teljesen elütő társadalmi használatának módzatait firtatja, s e jelentések másságát kísérli meg felfejteni rendszerint a 16–18. század egy-egy jól körülhatárolható időszakának és meghatározott közösségének vizsgálatával. Mátay Mónika kifejezetten az utóbbi eljárást preferálja, a jog társadalmi használatának kérdése foglalkoztatja: *„hogyan használták a múltban élt emberek a jogot, a konfliktusok kezelését [...] életpályájuk alakítására?”* (8.) A deklarált szándék ugyanakkor felemásan valósul meg, amennyiben a jog, a jogi forma, a válóperes eljárás a könyvben háttérbe szorul, s a szerző (legalábbis a munka első, nagyobb részében) a hangsúlyt az egyéni szándékok, döntések és cselekvések vizsgálatára helyezi. *„A mozgalmas forrásanyagnak köszönhetően”* – indokolja választását a szerző – *„a házassági összetűzések túlmutatnak a jogi elemzés szűkös keretein, és lehetővé teszik, hogy a konfliktusokat és a viták megoldását az egyéni életstratégiák részeként, az egyéni sorsok kontextusában értelmezhessük.”* (63.) Erre szolgál az a három „esettanulmány”, amely három tönkrement házasság történetét követi nyomon (*Asszony nád-rágban, Mizantróp férj és szószátyár feleség, A civisek erkölcs, a prédikátor erkölcs*).

A könyv második felében már a kollektívum, vagyis a debreceni cívisek világa kerül előtérbe. *A válások szociológiája, A nők helyzete, a Nyilvánosság struktúrái: színház és pletyka, a Nem, erkölcs, hírnév, a Testiség és érzelmek, az Erőszak tett és szóval* fejezeteken keresztül egyfajta kollektív profilt rajzol meg a szerző. A könyv eme részén mindenesetre a mentalitástörténet hagyta rajta leginkább nyomát, amennyiben a házastársak s részben a rokonság, a szomszédság interakciói helyett a hosszútávon érvényesülő, a debreceni polgárok „különleges, kettős értékrendű, polgári és a vaskosabb paraszti kultúrát” (241.) vegyítő világát általában jellemző beállítódásokról, attitűdökről szól a történet.

A dramaturgiai fordulat – tehát a váltás az egyéni életpályákról a kollektív viselkedés vizsgálatára – valószínűleg annak tudható be, hogy Mátyai Mónika, a debreceni válások elemzésével egy régi vitához is hozzá kívánt szólni (nem véletlen, hogy a munka a debreceni Csokonai Kiadónál jelent meg). „*A történeti irodalom máig sem tisztázta megnyugtatóan, valóban létezett-e befelé fordulás, debreceni mentalitás, volt-e valamiféle kollektív öndefiníció, amely a cívisek társadalmát jellemezte, vagy inkább csak a felszínes szemlélők sztereotípiáiról, előítéletéről van szó?*” – veti fel (31.). A szerző azzal, hogy előjáróban rögtön „kivételesnek” nevezi a „debreceni mentalitást” (8.), egyúttal állást is foglal. Mindenesetre a házasságok felbontása kapcsán nem egyszerűen azt beszéli el, miképp kerekedtek felül az egyének a jogi formákon és „külső” erkölcsi normákon, hanem egyúttal a helyi polgárok közössége által önmaga képére formált, sajátos elvárásaihoz idomított jogintézmény történetét is kibontja.

Jóllehet szerkezetileg – leszámítva egy rövidebb, *A nők helyzete* című fejezetet – nemigen különíthető el, Mátyai Mónika tulajdonképpen egy harmadik fontos problémát is tárgyal: milyen elvárásoknak kellett megfelelniük a nőknek, milyen következményekkel jár(hat)ot a normaszegés, illetőleg valóban a gyengébb nemről kell-e beszélnünk, ha a házassági bontóperek feleségeit vesszük szemügyre? Mindenekelőtt a nők jogi aktivitását mutatja ki, amit egyebek mellett a perindítás nemi specifikációjával (eszerint a debreceni válókeresetek 52%-át a feleségek adták be), valamint az eredményesség mutatóival is alátámaszt. Végző soron az elterjedt, repressziót hangsúlyozó megközelítésekkel szembehelyezkedve, amellet érvel, hogy bár a közéletben nem vehettek részt közvetlenül, sorsuk korántsem az apa, vagy a férj kényétől-kedvétől függött: maguk alakíthatták azt, adott esetben a jog fegyverével.

Mindent összevetve a recenzius legfőbb kifogása, hogy az olvasó nem egészen azt kapja, amit a könyv címe ígér. A jogi antropológia ugyanis meglepően kevés nyomot hagyott a munkán: *törvényszéki játszmák* helyett házasságkonfliktusok történetét kapjuk, s a debreceni cívisek lelki világába nyerhetünk betekintést – Mátyai Mónika történetei a tárgyalóterem helyett az otthonokban és a piactéren játszódnak. (Mindössze egy rövid fejezet – *A hálósobáktól a bíróságig* – szól a peres eljárásról.) Eme történetek megalkotásához viszont alapvetően a válóperes iratokat használja, amelyek mindenekelőtt a mellőzött törvényszéki játszmákat reprezentálják. De vajon tényleg beleshetünk-e a hálósobák kulcslyukain, feltárhatjuk-e a pereskedők legrejtettebb titkait, megismerhetjük-e a zsákutcába jutó házasságok történetét, anélkül, hogy figyelmet fordítanánk arra a procedúrára, amely előállította az intimitásokról tudósító forrásokat?

A társadalomtörténet régi problémája és egyben legfőbb szépsége, hogy miután az évszázadokkal korábban élt „bennszülöttek” kikérdezése nem lehetséges (bár a félreértések ebben az esetben sem lennének elkerülhetők), a historikusnak írott forrásokhoz kell folyamodnia, amelyeket azonban zömmel a hatalom képviselői állítanak elő, s így korántsem áttetszők: nem vagy nem elsősorban a „bennszülöttek” gondolatait, érzéseit, érzelmeit tükrözik. A szerző persze képzett történész, aki tudatában van a forráshasználat nehézségeinek: *„A válópert megindító kereset, s az alperes és a felperes egymásnak adott válasza, a különféle beadványok, amelyekkel a vitás házask a bíróságot bombázzák – félig-meddig irodalmi művek, amelyek óhatatlanul elferdítik a történeteket. [...] Amikor a férj és a feleség a bírósági aktákban egymással vitatkozik, valószínűleg a prókátorok háborújáról van szó. Óhatatlanul felmerül tehát a kérdés: ki adta a szájukba a szavakat, ki beszél?”* (64–65.)

Az érzékelt probléma és a követett metódus között feszülő ellentmondást Mátya Mónika igyekszik is feloldani: *„mindezen nehézségeket figyelembe véve sem volna célszerű elállni az elemzéstől, azon az alapon, hogy a jellembrázolások merő konstrukciók. Egyrészt, mert minden csúsztatás és trükk ellenére van egy bizonyos kontroll, amely korában tartja a valóság »felülírását« [...] Másrészt a jellemeken keresztül mégiscsak az emberek hétköznapi viselkedéséhez, a házasságok csődjének okaihoz férközhetünk közelebb, s erről természetesen nem mondhatunk le.”* (206–207.) Az érvelés ugyan meggyőzőnek tűnik, mégis megmarad a kérdés: milyen kritériumok, miféle szempontok szerint válogatja ki a történész az egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondó beszámolókból azokat a mozzanatokat, amelyek – megítélése szerint – a hajdanvolt *„valóságot”*, az emberek *„hétköznapi viselkedésének”*, a házasságok tönkremenetelének *„okait”* tükrözik?

Meggyőződésem, hogy a Mátya Mónika által preferált megközelítésben fontos és érvényes értelmezés adható a válaszokról. A továbbiakban mégis azt próbálom végiggondolni, mire vezethetett volna a kötetben méltán felvillantott jogi antropológiai módszer következetes alkalmazása. Ha a házassági bontópereket valóban törvényszéki játszmákként fogjuk fel, amelyek szereplői nem kizárólag az érintett házastársak, illetve szűkebb és tágabb környezetük (szomszédság, rokonság, ismerősök), hanem a helyi hatalom (Debrecen szabad királyi város, az egyházközség képviselői, illetve az állam), talán másképp is megérthetjük a peres felek (és ügyvédek) stratégiáit, manővereit, amelyek mentén az adott házasság elbeszélései keletkeztek. Ebből a szempontból szerencsésnek mondható, hogy Mátya Mónika szívesen nyúl az egyes esetekhez, az esettanulmányok ugyanis természetüknél fogva kevésbé szakadnak el a válóperek kontextusától, legalább visszaadnak valamit e játszmákból is. Ugyancsak fontosak, és a konkrét forrásanyag alapján továbbgondolandók lettek volna, azok a megállapítások is, amelyeket a szerző a bírósághoz forduló kompromisszumkereső motivációról, a peregyezségekről (171–173.), vagy a személyes reputáció és a törvényszék döntéseinek összefüggéséről (205–206.) ír.

A vizsgált időszak elején a házassági jog területén nagy horderejű – a szerző által csak futólag érintett – hatalmi átrendeződés ment végbe, amely nyilvánvalóan kihatott a joggyakorlatra, s azon keresztül a debreceni házassági konfliktusok modalitására is. Emiatt okoz hiányérzetet, hogy a jozefiánus házassági nyílt parancsot

megelőző korszak a könyvben teljesen homályba vész.¹ Mi volt a helyzet a házasságok felbontásával, amikor még nem a világi hatóság, hanem az egyházközség végezte azt? Volt-e arra tényleges befolyása, a *Carolina Resolutio* értelmében, a nagyváradi püspöki szentszékek? (Ez a „kálvinista Róma” autonómiája szempontjából sem lényegtelen kérdés.) Az 1786-ban kiadott *Ehepatent* a világi bíróságokra bízta a házassági perek elbírálását, amelyet viszont az 1790/91: XXVI. tc. csupán ideiglenes jelleggel tartott fenn, és protestáns egyházi székek felállítását rendelte el. A megyei és szabad királyi városi törvényszékek illetékessége a protestáns házassági köteléki kérdéseket tárgyzó perekben csak azután vált véglegessé, hogy a felállítandó egyházi bíróságok mégsem alakultak meg.

Milyen következményekkel járt ez az átrendeződés helyi szinten, Debrecen esetében? A cívis város minden bizonnyal különleges helyzetbe került. Szabad királyi városként törvényszéke illetékessé vált a protestáns felek által kötött házasságok felbontása tekintetében. Így miközben a legtöbb magyarországi protestáns hívó ilyen ügyekben az általában katolikus többségű vármegye vagy szabad királyi város bíróságához kényszerült fordulni, az ország legjelentősebb református egyházközsége saját bírói fórumhoz jutott. Végeredményben a debreceniek, más magyarországi protestáns közösségek tagjaihoz képest, könnyebben válhattak el. Máty Mónika ugyan nem ítéli soknak az évi 3–4 válópert, és a mintegy 80 kimutatható válást, ez a szám azonban – ha nem a francia forradalom idején tapasztalt válási gyakoriságot tekintjük mércének – magyarországi viszonylatban nem kevés. A Kúriához felterjesztett válóperek alapján készített, nyilvánvalóan tökéletlen, de az arányokat valószínűleg jól visszaadó statisztika tanúsága szerint Debrecenből 1788–1849 között mintegy 67 per érkezett a legfelsőbb bírói fórumhoz. Ezt a számot csak három jelentős protestáns lakossággal rendelkező vármegye, Gömör (186), Pest (103), és Bihar (79) múlta felül; a szabad királyi városokat számba véve pedig csupán Szatmárnémeti (33) említhető egy lapon a cívis várossal.²

Hasonlóképpen érdekes lett volna felvetni, milyen jogforrások alapján járt el, miféle joggyakorlatot alakított ki a válóperekben a debreceni városi törvényszék, hiszen a jozefiánus házassági pátens legfeljebb az eljárás- és anyagi jog kereteit jelölte ki, a bíróságnak tehát széles mozgástere nyílt. Hogyan csapódtak le a kálvinista hitelvek, a korábbi egyházi gyakorlat az eljárásokban, és miként befolyásolta az ítélezést a közösség morális állapotával kapcsolatos, végeérhetetlen helyi diskurzus? Ám persze a debreceni házassági bontópereket korántsem lehet pusztán a *communitas* belügyeiként kezelni, hiszen a törvényszéki bontó ítéleteket a Kúriának kellett felülvizsgálnia, amelyen keresztül, közvetett módon, az állam is érvényesít

¹ Egy debreceni válóperes esetnek a 18. század elejéről nyoma maradt Jókai Mór *Egetvívó asz-szonyszív* c. regényében, amely – mint mondani szokás – valós történeten (*Processus Baranyiana*) alapul.

² MOL Magyar Királyi Kúria levéltára. O. 21. lajstromkönyvek, illetve O. 33. mutatókönyv alapján számított adat. Fel kell hívni a figyelmet, hogy egy válóper kivételesen többször is megfordulhatott a Kúrián. Egyébként a Kúrián 1788-ban, tehát a könyv címében megadott 1793-as időhatár előtt fordult meg az első debreceni városi törvényszéktől felterjesztett, Székelyhidi Mihály és Szilágyi Erzsébet közötti válóper. Magyar Országos Levéltár. (MOL) O.21. Lajstromkönyv 5234.

hette akaratát a válási ügyekben. (Ráadásul a 19. század elején számos, a válóperes eljárással kapcsolatos központi rendelkezés született.)

Természetesen: az egyéni sorsokat, illetve a közösség jellemző magatartásformáit középpontba állító munka számára az elmondottak, a házassági jog területén kitapintott folyamatok, ahogy itt megjelennek, önmagukban érdektelenek lennének. Ugyanakkor ezeknek a folyamatoknak a figyelembe vétele az egyéni döntések és a civis közösségen belüli interakciók jelentéseinek felfejtéséhez fontos szempontokat adhatnak: a joggyakorlat vizsgálata nélkül a joghasználat sem érthető meg. Miért van az, hogy egyesek éppen egy válóper segítségével remélik megoldani házassági konfliktusukat, miközben mások kitartanak tönkrement házasságuk, gyűlölt házastársuk mellett?³ Akiket pedig nem riasztanak vissza a pereskedéssel járó költségek és nehézségek, hogyan törnek céljuk felé? Miként használják ki, időről-időre, a pereskedő civis házastársak (és ügyvédek) egymás ellenében a jogi kiskapukat, illetőleg a „hatalom” – az állam, a város, az egyházközség – esetleges belső konfliktusai nyomán nyíló mozgásteret? Hogyan vonják be játszmáikba környezetüket, milyen szerepet játszanak a felvonultatott tanúk? Miféle evidenciákat állítanak elő a válás vagy éppen annak megakadályozása érdekében? Ezek azok a kérdések, amelyekre a jogantropológiai megközelítés alkalmazásával választ remélhetünk.

Nagy Sándor

³ Ezt illetően, valamint általában véve a jogantropológiai megközelítés relevanciájával kapcsolatban megfontolandó megállapításokat olvashatunk magától a szerzőtől. Mátay Mónika: Egy gyűlölködő debreceni tímármester utolsó akarata. In: *Léptékoáltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc. Budapest, Osiris – Hermész Kör, 2003. 186–210.

Új utakon az egészség történései

Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae) (2006) 3–4. sz. Főszerk.: Kapronczay Károly. Szerk.: Kapronczay Katalin, Magyar László András, Rákóczi Katalin, Varga Benedek. A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, a Magyar Orvostörténelmi Társaság és a MTA Orvostörténeti Munkabizottsága kiadványa

A SEMMELWEIS ORVOSTÖRTÉNETI MÚZEUM, KÖNYVTÁR ÉS LEVÉLTÁR nemcsak tárhelye a magyarországi gyógyítás emlékeinek, hanem az orvostörténeti kutatás központja is. Az eredmények közlésének legfontosabb fóruma a múzeum kiadásában megjelenő *Orvostörténeti Közlemények*, melynek vaskos számai közül a legutóbbit ismertetem.

A szerkesztők érezhetően törekszenek arra, hogy a szűk szakmai közösséghez nem tartozók is találjanak a lapban olvasnivalót, hisz rendre az egészségügyi kérdéseket tágabb társadalmi kontextusukban bemutató munkákat adnak közre. A szerzők között humán- és reáltudományokat művelő is akad: muzeológus, (művészet)történész, geológus, gyógyszerész vagy éppen praktizáló orvos. A sokrétűségnek azonban másképp is jelentést adhatunk. A múzeum köré csoportosuló kutatók ugyanis újabb és újabb, hol sikerült, hol sikerületlen kísérletet tesznek arra, hogy szabaduljanak a diszciplína néhány egyre kevésbé vállalható konvenciójától, és az orvostörténetet Magyarországon is az egészség, mi több a test elismert, ön-reflexív, multidiszciplináris társadalomtudományává alakítsák. Egyfelől az orvosi történetbúvárlás – különben tiszteletreméltó, ám sokszor roppant elfogult – amatőrismusától kívánnak elszakadni, mert az inkább terepe a tisztelet kifejezésének és az érdekességek gyűjtésének, mintsem a történeti elemzésnek. Másfelől elutasítják azt a lehetőséget, hogy az egészség feletti örökös múltját egy whig szemléletű tudománytörténeti keretben interpretálják, vagyis a régi gyógyítást úgy ítélik meg (pontosabban el), hogy a jelen orvostudományát a haladás végpontjára helyezik.

De mindjárt finomítanom kell előző megállapításomat, mert Fazekas Tamás áttekintése a Wolff-Parkinson-White szindrómáról a gyógyítás tudományának és a betegségek kezelésének bizonyos kumuláló tulajdonságára hívja fel a figyelmet. Mert amíg a történettudomány kérdései folyton változnak, koronként más és más igazolja a historikus működésének szükségességét, addig az orvoslásban a cél mindig ugyanaz: a beteg gyógyulása, és csakis az ehhez vezető utak változásáról beszélhetünk, azaz hiába vannak paradigmaváltások az orvostudományban, a gyakorló orvos mégis mindenkor ugyanabba az irányba tart. A szerző a hirtelen keletkező, nagy pulzusszámmal, szívdobogásérzéssel és halálfélelemmel járó betegségről szóló leírások egyetemes és hazai történetét tekinti át kétszáz évre visszamenőleg, valamint a betegség kezelésében újat hozó orvosok tevékenységét ismerteti.

Az orvosképzés szociológiai vizsgálatára törekszik Constance E. Putnam. *Reform és innováció* című cikkében a 20. századi Egyesült Államok esetét elemzi: 125 akkreditált egyetem közül hat intézmény képzésének és pedagógiai programjának

alakulását kíséri figyelemmel. Az ország különböző pontjain elhelyezkedő intézeteket vizsgál, ezek közül három magánkézben van, három pedig állami fenntartású, vannak köztük új alapításúak és évszázados hagyományokkal rendelkezők egyaránt. Elemzésében elsősorban az 1960 és 1980 közötti változásokra összpontosít: ekkor duplázódott meg ugyanis mind az egyetemek száma, mind a hallgatói létszám. Ebben a korszakban az egyetemek ethosza is megváltozott: a kurrikulumokban számos művészi és emberi beleérző képességet fejlesztő kurzus jelent meg, gyengült a faji és nemi diszkrimináció. Mivel az orvosképző tantervek az Egyesült Államokban nem egységesek, folyamatos vita folyik arról, hogy elsősorban orvostudósokat vagy gyakorló gyógyítókat képezzenek-e. A tanulmányok időtartama is egyetemről egyetemre változik, legkevesebb hat, legfeljebb kilenc év kell az orvostudományi diploma megszerzéséhez. Putnam szerint az Egyesült Államok orvostudományi oktatása ma jó úton halad.

Kölnei Livia a magyarországi alternatív orvoslás kezdeteit az *Orvosi Tár* 1831–1848 között megjelent cikkeinek elemzésével mutatja be. A Bugát Pál által szerkesztett lap volt az első magyar nyelvű orvosi szakfolyóirat, szerzőgárdája akadémiai körökből verbuválódott. A tudományosságot képviselő szerzők válasza a külső kihívásokra a teljes elutasítástól, a főbb eredmények elismeréséig, ezek megfelelő, azaz tudományos felügyelet melletti alkalmazásának elfogadásáig változott. Az *Orvosi Tár* kritikai tevékenységének tétje nem is az volt igazán, hogy melyik alternatív irányzat veti meg a lábát a magyarországi tudományos gyógyításban, hanem inkább az, hogy melyik tekintendő elég jelentősnek ahhoz, hogy módszereit ismertessék, kritizálják, netalán megvédjék követőit. Kölnei összesen tizenegy kisebb-nagyobb „iskola” tárgyalását mutatja ki. Az egészségügyi intézményrendszer 1848. évi átalakítása világított rá, hogy a népesség nagyobbik része még mindig nem a nemzeti szintű standardok alapján képzett, diplomás orvosok szakértelmében bízott, hanem a mikroközösségek változatos szempontjai szerint kiválasztott gyógyítók látták el őket. A népi gyógyászat hagyományai és módszerei természetesen a szakképzett orvosok számára sem voltak ismeretlenek, sőt olykor alkalmaztak is ilyen eljárásokat. A 19. század kezdeti éveiben viszont rövid idő alatt több újszerű, elsősorban német és francia területről érkező alternatív gyógymód jelent meg Magyarországon, de akadt Skóciából érkező eljárás is. Az *Orvosi Tár* a legtöbbet a hasonszenvi gyógymóddal és a vízgyógyászattal foglalkozott. E két módszert hamarosan tekintélyes orvosok vallották magukénak, a korszak végére pedig már a homeopátia intézményesülését is regisztrálhatjuk: egyetemi tanszéket kapott. A „szelíd gyógymódként” emlegetett homeopátiát ugyan a szakmabeliek csupán tüneti orvoslásnak tekintették, a hasonszenvi eljárások népszerűsége vitathatatlan volt. Míg ugyanis a „hagyományos” orvosokat a páciensek gyakran azonosították az általuk okozott fájdalommal (gyakran alkalmaztak például hánytatást, érvágást, hashajtást), addig a homeopáták érvényesülésének záloga módszereik fájdalommentessége volt. A vízgyógyászat más utat járt be, mivel a praktizáló orvosok gyakorlatában már komoly hagyományai voltak. Ezt a gyógymódot a tudomány tehát kezdetektől fogva méltónak találta a továbbfejlesztésre, de mégsem volt képes olyanformán intézményesülni, mint a homeopátia. Kölnei megmutatja, hogy az

akadémiai körök jellemzően nem az alternatív irányzatok tiltásával próbálkoztak, hanem úgy gondolták, hogy a felesleges hírverés helyett célszerűbb kívánni a pusztán divathullámnak tekintett felbuzdulások elülését. A szakma alternatív orvoslásról kialakult képzeiteinek analízisét a szerző további források feltárásával tervezi folytatni.

A hódmezővásárhelyi társadalmat rendkívül sokoldalúan megközelítő kutatásokat végző Szentí Tibor ezúttal a város 1918–1950 közötti egészségügyi történetét követi végig aprólékos pontossággal. A város egészségügyének első világháború utáni átalakulását vizsgálva a hatékony járványügyi intézkedéseket, a szervezeti átalakításokat, a személyi állomány tudatos kiválogatását és az utánpótlásképzés beindulását regisztrálja. A második világháború kihívásainak – sebesültkezelés, járványveszély – megválaszolása után a vásárhelyi egészségügy (is) szigorú állami felügyelet mellett konszolidálódott, és ezzel párhuzamosan csökkent az ügykezelés hatékonysága: a „WC-ügyekkel” például minisztériumi szinten foglalkoztak.

Apáthy István ugyan sohasem került be a 19. századi magyar irodalmi kánonba, a tárcákat, novellákat jegyző orvos és neves közéleti személyiség mégis izgalmas kutatási téma annak, aki az orvostudomány és a művészetek összekapcsolódásának története iránt érdeklődik. Szabó Katalin Apáthyról készült életrajzának célja éppen az, hogy kijelölje a tudós életében a művészet helyét. Az első pillantásra egymással összeférhetetlennek tűnő hajlamok Apáthyban egyszerre voltak jelen. A narratív formák elemzésére építő szerző végül a tudós Apáthy tevékenységét új megvilágításba helyezi azzal, hogy a szépíró Apáthy felől közelít hozzá.

A folyóirat *Közlemények* rovatában megismerkedhetünk például az Apenta keserűvíz felkutatásának történetével Dobos Irma jóvoltából. Debrődi Gábor *Mentés a síneken* című írása pedig a vasúti egészségügyi ellátás és katasztrófavédelem alakulásán vezeti végig az olvasót a magánvasút-társaságok dolgozóinak spontán akciótól egészen a 20. századi hivatásos mentőalakulatok tevékenységéig. Az 1931-ben Matuska Szilveszter által okozott biatorbágyi tömegszerencsétlenséget – a jó forrásadottságok miatt – részletesen is elemzi.

E rovat közli továbbá Hansgeorg von Killyennek az erdélyi szász orvosok 1870–1936 közötti működéséről összegyűjtött adatait, valamint Kiss László írását, aki a 18. századi Rácz Sámuel által a nyirokkeringés kutatásában elért eredményeket méltatja, és Rácz *A physiologiának rövid summája* című munkájának újraolvasását és idézését ajánlja, „mert csak így kerülhet be a köztudatba, hogy a magyar orvostudomány már a kezdet kezdetén” ilyen teljesítményre volt képes. Kiss Gábor a honvédség, illetve a császári és királyi hadsereg egészségügyi szerveinek működését mutatja be a hadművelleti területen, az ellátási körzetben és a hátszágban az első világháború idején. Áttekinti az intézményrendszer átalakulását, a központi hatalom katonai orvoslással szemben támasztott elvárásait és az orvosi vizsgálatok tényleges gyakorlatát. A katonai egészségügyi hálózat zavartalan működésének fő biztosítékát a szerző az összeköttetést biztosító kórház- és betegszállító vonatok közlekedésében látja.

Az *Adattár* rovatban az 1945–2006 között megjelent magyar nyelvű orvos- és gyógyszerésztörténeti szakmunkák bibliográfiáját közli Péter H. Mária és Péter

Mihály. A vállficam kezeléstörténetének hazai vonatkozásaira mutat rá Pestessy József, amikor közreadja a 17. századi Pettényi Borbély Márton kéziratot „orvosló könyvének” idevágó részletét. Szállási Árpád gondozásában jelenik meg a protestáns Hatvani István 1782-ben kelt levele, amely a *Ratio Educationis* nyomán kiéleződő felekezeti szembenállás dokumentuma. Végezetül Hausel Sándornak az Orvostörténelmi Társaság ülésén elhangzott előadása kapott helyet a rovatban, amely az 1731-ben Nógrád megye főorvosává megválasztott gyógyító, Perliczi János Dániel pályáját és életkörülményeit mutatja be.

A szemlélő rovat érdekessége abban áll, hogy a szerkesztőség tudományos tájékozódására, szakmai preferenciáira utal. A tizenhét recenzió arról ad tehát hozzávetőleges képet, miféle látásmódokat, mely műveket tartja a folyóirat szerkesztőbizottsága figyelemre méltónak, illetve követendőnek. Az ismertetett termés komoly hányada kultúrtörténeti megközelítést alkalmazó munka, így kritikát olvashatunk a Deáky Zita és Krász Lilla tollából származó *A születés kultúrtörténete* című kötetéről, valamint megismerhetjük Forrai Judit művét a fogászat, illetve Karasszon Dénes gondolatait a magyar állatorvoslás kultúrtörténetéről. Nem hiányoznak az átfogó, szintetizáló jellegű alkotások sem: a magyar patológia történetét, a sebészet múltját és a gyógyszerészettörténet témakörét feldolgozó többkötetes sorozatok egy-egy darabjáról is beszámoló recenziókat kapunk. Figyelemreméltó az antik orvoslással foglalkozó munkák gyakori felbukkanása is: Gradvohl Edina az 1–2. századi nőgyógyász és filozófus, Szóránosz munkásságát elemzi, míg a Karl-Heinz Leven szerkesztette *Antike Medizin. Ein Lexikon* az ókori gyógyításról felhalmozott tudást igyekszik összegezni. A bemutatott kötetek közt találunk egy német nyelvterületen megjelent Festschriftet is, amely Renate Witter-Sterzel születésének 60. évfordulójára rendezett szimpózium előadásait adja közre, magyarítva *Orvoslás, történelem és társadalmi nem. Azonosságok és különbségek testtörténeti újraalkotása* címen. A közeljövőben talán a magyar tudományos életben is sokasodnak a hasonló, vagyis a testtel és a nemi identitás történetével foglalkozó társadalom- és orvostudományi tanulmányok, illetőleg az olyan kezdeményezések, amelyek nemcsak lehetővé, hanem kötelezővé is teszik a (társadalom)történet-írás és az orvostörténet közötti párbeszédet.

Cserpes Tünde

Az interdiszciplinaritás illúziója

Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Palasik Mária – Sipos Balázs Napvilág, Budapest, 2005. 344.

A *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* című kiadvány azokat az előadásokat közli, melyek a Politikatörténeti Intézet, valamint a BMGE Innovációmenedzsment és Technikatörténet Tanszéke által rendezett konferencián hangzottak el 2003-ban. A kötet illeszkedik a honi nőtörténeti és a gender (társadalmi nem)-kutatások eredményeit publikáló kiadványok közé, igazodik a monográfiák helyett konferenciák előadásanyagát megjelentető tradícióhoz.¹ A gyűjteményesség mindazonáltal kevésbé dominál: a szerkesztők tematikus blokkokba sorolták a huszonkét tanulmányt.

A filozófusokból, szociológusokból és történészekből álló szerzőgárda jelzi, hogy a témát korántsem sajátította ki egyetlen diszciplína, sőt egy-egy szűkebb témakörön belül is „keverednek” a kutatók. Ez a jelenség a *woman* és a *gender studies* területén olyannyira magától értetődő, hogy nem is szokás megvitatni az interdiszciplináris megközelítés értelmét. Véleményem szerint azonban nagyon is fontos számba venni, hogy van-e bármiféle közös nevező(re való törekvés) a különféle kutatók körében, s e kutatók vajon átgondolják-e saját vizsgálódásaikat egymás kutatási eredményeinek ismeretében.

A kötet elején két tanulmány hivatott bevezetni az olvasót a vizsgálni kívánt jelenségek (*Nők a munka világában*, *Nők a közéletben*, *A női test és lélek felügyelete*) körébe. A kutatások időkeretét ezek az írások átfogják ugyan, ám kizárólag a női munkavégzés kérdésére koncentrálnak, ami csupán az első fejezetnek képezi tárgyát. A történész Sipos Balázs a 20. század első felének, míg a filozófus Joó Mária a 20. század második felének sajátosságaiba vezeti be az olvasót.

Sipos Balázs – eleget akarván tenni a rá ruházott feladatnak – kénytelen volt írásához csapni egy elméleti vázlatot a „*nőtörténet és/vagy társadalmi nem-történet*”-ről. A „*vagy*” lehetőségének jelentésére azonban a *Bevezetőben* sem derül fény: „*A feminizmusokat és a nő-, valamint a társadalmi nem-történet tudományait már önmagukban is politikaivá teszi ugyanis, hogy a megkülönböztetés, a társadalmi egyenlőtlenségek (és az uralmi viszonyok) egy sajátos formájának, a nemek közötti egyenlőtlenségnek a megszüntetését célozzák, és/vagy annak mérsékléséhez járulnak hozzá.*” (13.) A tanulmányok szerzői szintén hajlamosak fogalmilag egybemosni a *gender studies*-t a nőtörténettel.

¹ *Férfiuralom: írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Szerk.: HADAS Miklós. Budapest, Replika Kör, 1994. (Replika könyvek, 2.), *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Szerk.: NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997., *Asszonyorsok a 20. században.* Szerk.: BALOGH Margit – S. NAGY Katalin. Budapest, BME Szociológiai Tanszék, 2000., *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században.* Szerk.: PETŐ Andrea. Budapest, A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 2003.

Véleményem szerint azonban érdemes határozott distinkciót tenni ezek között. A nőtörténetíráshoz valóban szorosan kötődik a nemek mentén kirajzolódó társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésének vágya, hiszen ez a diszciplína alapvetően a politikai indíttatású feminizmus szülötte. Az 1980-as évekre intézményesülő nőtörténet szerepe a gender-nézőpont felvetésében vitathatatlan, ám a gender-kutatások célkitűzéseiben már nem a politikai aktivitás, hanem a „történelmi múlt nemi csoportjainak” megértése dominál.² A két irányzat fentebb jelzett egymásba csúszását magyarázhatja viszont a megkésett hazai recepció,³ s ez a recenzio tárgyát képező kötetre is erősen rányomja a bélyegét.

Joó Mária Simone de Beauvoir és Jean-Paul Sartre kapcsolatának példáján keresztül elemzi a tanulmánykötet címében is megjelenő társ szerepeket. Beauvoir személyében felmutat egy, a tradicionális női szerepeket sikeresen levetkőző nőitípust, akinek női identitása nem a feleség és az anya funkció köré szerveződött. A szerző *kettős identifikációnak* nevezi azt a jelenséget, ami a szocialista nőideál és a tradicionális női szerepek egymásra rakódásával alakult ki. A *tradicionális női szerep* terminus azonban, amelyet Joó Mária a történelmi örökség problematikusságának leírására használ, inkább a nemek közötti természetes munkamegosztás (vagyis a nemek közötti biológiai különbségek) következményének⁴ mutatkozik, semmint a társadalom és a társadalmi gyakorlat közötti kölcsönhatás eredményének,⁵ s pláne nem reflektál annak történeti változásaira. Ám Sipos Balázs is megkerüli a kérdést, úgy állítva be a tradicionális férfi–női szerepek elkülönülését, mint ami magától értetődő alapja volt a középosztálybeli nézőpontnak a két világháború között.

A *Nők a munka világában* címet viselő nyitófejezet terjedelmét tekintve a leghosszabb és a legtöbb szerzőt felvonultató rész. A női munkavállalás jellemzőinek és történetének vizsgálata honi berkekben bevett témának számít, mondhatni a hazai nőtörténeti kutatások kiindulópontja volt az 1970-es években.⁶ A tanulmányok nem fedik le a teljes 20. századot, csupán annak második felére koncentrálnak. A fejezetet Koncz Katalin szociológus tanulmánya nyitja meg. Az életpálya-karrier és a munkakarrier fogalmak megkülönböztetéséből kiindulva veszi számba a női

² ZEMON DAVIS, Natalie: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Szerk.: WALLACH SCOTT, Joan. Budapest, Balassi, 2001. 95–125. 125.

³ PETŐ Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2003. 514–531. 526–529.

⁴ A férfiak és a nők közötti munkamegosztás funkcionális megközelítése Talcott Parsonstól ered. – *Family: Socialization and Interaction Process.* Eds.: PARSONS, T. – BALES, Robert F. New York, Free Press, 1955.

⁵ A társadalmi struktúra és a személyiségfejlődés összekapcsolására vonatkozóan az antropológus Margaret Mead kutatásai voltak irányadók, melyek szerint a szerepsajátítás a szocializáció során történik, és az adott kultúra elvárásai határozzák meg. MEAD, Margaret: *Férfi és nő: a két nem viszonya a változó világban.* Ford.: András László et al. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris Könyvtár. Antropológia*)

⁶ PETŐ Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2003. 514–531. 526.

karrierlehetőségeket, a kettős kötődésű karrier kapcsán pedig kiemelten foglalkozik a különféle női szerepek egyeztetésének lehetőségeivel és következményeivel. E fejezetben a kisebbségben lévő történészek feladata lett az identifikáció kettőssé válásának ábrázolása. Palasik Mária, Kozáry Andrea és Vámos Éva implicite a szocializmus időszakát nyilvánítják áttörésnek a fizetett női munka szempontjából. Tanulmányaikban azt a folyamatot ábrázolják, melynek során a nők meghódították a korábban kizárólag férfiasnak minősülő terepeket (fegyveres testületek, tudományos és műszaki pályák). Leírásaikból viszont csak az állami politika által életre hívott változásokról értesülünk, semmit sem tudunk meg arról, hogy az egyéni tapasztalatok szintjén mindez hogyan jelentkezett, a társadalmi gyakorlat hogyan reagált az új körülményekre, és hogy ennek volt-e valamiféle hatása a politikára. Zavaró továbbá az a cezúra, ami e témakörben a 20. század közepén húzódik, mintegy lehetetlenné téve a második világháború előtti és utáni időszak összevetését. Sipos Balázs bevezető tanulmányában statisztikai adatokkal támasztja alá, hogy a 20. század első fele jelentős emancipációs időszak volt. Bár a nők tömeges munkavégzéséről beszélni nyilvánvalóan túlzás a részéről, helyállónak tűnik az a megállapítása, miszerint a pénzkeresők aránya nőtt a házas nők körében és kedvezőbbé vált az önmagukat eltartani képes hajadonok megítélése. A későbbi évtizedek történéseit vizsgáló tanulmányok ennek ellenére megint ott kezdik, ahol a part szakad: a század első felének ködébe vésző tradicionális női szerepeknél.

A szociológusok korunk női szerepeit elemzik: Kissné Novák Éva az egyetemi nőoktatók, Estók Éva az értelmiségi nő, Csurgó Bernadett pedig az őstermeléssel foglalkozó családok nőtagjainak vizsgálata közben rendre kimutatja a hagyományos nemi szerepek továbbélését. Schadt Mária jegyzi az egyetlen szociológiai tanulmányt, mely *implicite* nem tételezi adottnak a női természetet: az egyén individualizációs folyamatainak hatását vizsgálja a női szerepekkel kapcsolatos társadalmi elvárások alakulásában és a két nem közötti viszony változásában.

A *Nők a közéletben* című rész klasszikus feminista szemléletet tükröz: ennek megfelelően új életrajzokkal egészíti ki a jeles (vagyis a politikailag aktív) nők panteonját, s pillanatképet ad a női esélyegyenlőség aktuális helyzetéről. A fejezetet Lévai Katalin, a politikussá lett szociológus magyarországi feminizmusról írott, általános megállapításokat tartalmazó esszéje vezeti be. A szerző a női szervezetek aktivizálódására a társadalom alapvetően patriarchális volta miatt igen kevés esélyt lát. Ezeket a gondolatokat visszhangozzák Nagy Beáta női civil szektort és Kiss Róbert politikai közéletet vizsgáló írásai is.

A fejezet négy női életrajza történészek tollából való. Kereszty Orsolya a magyarországi feminista mozgalom egyik vezető személyiségét, Bedy-Schwimmer Rózsát, *A Nő és a Társadalom* című újság szerkesztőjét mutatja be, Varsányi Erika pedig a magyar szociáldemokrata nőmozgalom aktivistájának, Stern Szerénának a karrierjét vizsgálja. Strassenreiter Erzsébet Kéthly Anna politikai karrierjéről szóló tanulmányában hangsúlyt kap Kéthly nőként való érvényesülésének bemutatása is. Balázs Eszter Sponga Juliannáról készült életrajza módszertanilag is figyelemre méltó. Kiindulópontja egy fotó, ami az 1956-os forradalom idején készült, és a

nemzetközi sajtó közvetítésével bejárta a világot. Mivel a szerzőnek sem a megélt élettörténet, sem az ideológiai önkép értelmezésére nem volt lehetősége, egykori ismerősök emlékeinek összegyűjtésével alkotta meg Sponga Julianna életrajzát, mintegy reprezentálva a feminista nőtörténet küldetését: Balázs Eszter egy történelmi emlékezettel nem rendelkező női individuumot ír bele a nagybetűs történelembe.

A tanulmánykötet harmadik fejezete áll elő a legkurrensebb témákkal: a női test és lélek felügyeletének területére kalauzolja az olvasót. Míg az első két tematikus blokk megmarad a női szerepek vizsgálatánál, addig a harmadik a két nem közötti viszonyra összpontosít, amelyet akár férfiuralomként is aposztrofálhatnánk. Az erősebbik nem kizárólag ebben a részben képviselteti magát a szerzők között.

A nők és a sport kapcsolata két tanulmánynak is apropóul szolgál. Kozák Péter a női tornával kapcsolatos vélekedéseket vizsgálja a 19. század végi „sportirodalmi” diskurzusban. Azonban nem jut tovább annál a megállapításnál, miszerint azért igyekeztek távol tartani a nőket a tornától, mert a mozdulatsorok, az öltözék és az oktatók ellenkező nemű volta összeférhetetlen volt a korabeli illemszabályokkal. Sokkal árnyaltabb képet nyújt Bodnár Ilona, aki a nők versenysportban való megjelenését és az 1920–30-as években zajló társadalmi diskurzus konzervatív résztvevőinek ezzel kapcsolatos álláspontját mutatja be. Ő az egyetlen kutató, aki a kis létszámúnak nem mondható szerzőgárdából mindkét nem szempontjából elemzi témáját. Nemcsak azt vizsgálja mélyrehatóan, hogy a nőket egy adott helyzetben hogyan próbálták társadalmilag elfogadott szerepük megtartására ösztönözni, hanem azt is, hogy a férfiak erre irányuló motivációjának milyen összetevői lehettek.

A női szexualitás felügyeletének problematikáját járja körül a fejezet két másik történelmi tárgyú írása. Horváth Sándor a sztálinvárosi prostitúciót vizsgálva megállapítja, hogy a szexualitásról folyó diskurzus is meghatározta a társadalmi nem konstrukcióját. Ezért nemcsak a prostituáltakat bélyegezték és büntették meg, hanem a nehéz fizikai munkát végző vagy nyilvános helyen egyedül mutakozó nők is marginalizálódtak.⁷ Pető Andrea két 1952-es abortörpért tanulmányozva állapítja meg, hogy a hivatalos diskurzus szankcionálta a társadalmilag elfogadott családi kötelekeken kívül élő, önálló döntéshozatalra képes nőket, és támogatta a kiszolgáltatottságra, félrevezetettségre való hivatkozást. A népesedési kampány mégis kudarcot vallott a női szolidaritásnak köszönhetően, amit a felülről jövő nyomás hívott életre. Ez a tanulmány mellesleg arról is meggyőzi az olvasót, hogy kisebb léptékű vizsgálatokkal árnyalni lehet az olyan makacs közhelyeket is, mint a második fejezetben előszeretettel emlegetett „*nincs és nem is volt női szolidaritás*” frázist. Sőt a fejezet koncepciójának némiképp ellentmondva bemutatja azt is, hogy a nőket nem csupán az elnyomás és a kiszolgáltatottság fogalmai mentén lehet vizsgálódás tárgyává tenni.

A kötet két utolsó tanulmánya a női lélek és morál területére kalauzol, ám mindkét szerző megelégszik a női mivolt *a priori* tételezésével, vagyis esszencialista

⁷ Bővebben: HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2004. (*Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok*, 34.)

nőfogalommal dolgozik. Tóth Eszter Zsófia privilegizált helyzetű munkásnők váláshoz való viszonyát elemzi a szocialista időszakban.⁸ Molnár László írása a feminista mozgalom mellett a Carol Gilligan-féle női etikát az emberi emancipáció fontos állomásaként láttatja, melynek megszületése a – szerző olvasatában – a nők valódi egyenjogúságát szimbolizálja. Ezzel a kissé merész kijelentéssel zárul a kötet, ami a férfiuralom történeti példáival megtámogatva tökéletesen megkérdőjelezi a címbeli kérdőjeleket (már amennyiben azok a női szerepek relativitását voltak hivatottak jelezni), hasonlóképpen az első fejezetben felvázolt *kettős identifikáció* központi jelentőségűnek mutatkozó, ám alig kidolgozott problémakörét is, és fittyet hány a középső fejezet pesszimista végkicsengésére. A női szerepek változása mintha az egyenlőtlenségek fokozatos megszűnésének irányába mutatna, s csupán idő kérdése volna, hogy a gyengébbik nem kitörjön az alárendelt házastárs státuszából és a férfiak vetélytársává avanzsáljon.

Megállapíthatjuk tehát, hogy interdiszciplináris kötetünk meglehetősen eltérő színvonalú tanulmányokat ad közre. Még mindig tartja magát az a nézet, miszerint a nőtörténeti kontextus hézagai késztetik hiánypótlásra a gender-paradigmában gondolkodó hazai kutatókat. Ezzel a kényelmesnek tűnő magyarázattal szokás megindokolni, hogy a gender-kutatások körében miért a nők felé billen a mérleg. Ha azonban figyelembe vesszük a honi férfikutatás helyzetét, máris okafogyottá válik az érvelés. A társadalmi nemi szerepek vizsgálatára leginkább a különböző diskurzusok és az egyének tapasztalatainak elemzése, valamint ezek összevetése alkalmazható sikerrel. Amelyik tanulmány ugyanis nélkülözi az egyik vagy a másik szempontot, óhatatlanul az egyoldalúság vádját vonja magára. A nem esettanulmány jellegű, vagy a túl tág időkerettel dolgozó, főként szociológiai és filozófiai tárgyú írások, eltekintve néhány jól sikerült munkától, egyrészt a nyugat-európai és észak-amerikai szakirodalom által már réges-rég lerágott csontokat ásnak elő (Simone de Beauvoir, Carol Gilligan), másrészt az ahistorikus általánosítások és az unalomig ismételtetett közhelyek tárházai. A szerzők gyakran dobálóznak reflektálatlanul olyan kifejezésekkel, mint nőideálok, tradicionális női szerepek és munkamegosztás, egyenlőtlenség, alávetettség, férfiuralom vagy kétkeresős családmodell. Ezek a momentumok pedig korántsem győzik meg az olvasót arról, hogy létező párbeszéd van az egyes tudományterületek között vagy akár azokon belül. Az interdiszciplináris megközelítés, sajnos – e tanulmánykötet alapján legalábbis úgy tűnik – nem gazdagítja, sokkal inkább vulgarizálja a gender-kutatások fogalomkészletét, témáit és módszereit.

Gyökös Eleonóra

⁸ Bővebben: TÓTH Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikro-történeti megközelítésben*. Budapest, Napvilág, 2007. (Politikatörténeti Füzetek, XXIV.)

Szerzőinkhez!

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. Kéziratleadás:

- A publikálni kívánt munkát **e-mailben**, csatolt fájlként és **egy kinyomtatott példányban is** juttassák el a szerkesztőséghez.
- A dolgozatot a következőképpen szerkesszék: használjanak Times New Roman CE betűtípust, 12-es betűméretet, másfeles sortávolságot, de ne használjanak tabulátorokat, oldaltöréseket, sorkihagyásokat és a szöveget balra zárva juttassák el hozzánk.
- Az idézeteket kurziválják.
- Az évszázadokat arab számmal jelöljék.

2. Jegyzetelés:

- A dolgozatban ún. **szerző-évszám lábjegyzetelést** alkalmazzanak folyamatos számozással, vagyis a lábjegyzetekben csak a hivatkozott mű szerzőjének vezetéknéve és a mű keletkezésének időpontja, valamint – ha nem a teljes munkára hivatkozunk – a felhasznált szöveg oldalszáma jelenjék meg. E rövidítések feloldását a munka végére elhelyezett irodalomjegyzék tartalmazza.

pl.: Ránki, 1981. 55.

- Ha a szerző neve nem ismert, alkalmazza az N. N. (nomen nescio, azaz nevét nem tudom) rövidítést. Ha a hivatkozott mű kiadásának ideje ismeretlen, akkor az é. n. (évszám nélkül) rövidítést használja.

pl.: N. N., é. n. 116.

- Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.

pl.: Szabó, [1941]. 89.

- Az oldalszám után ne tegyen „o.” vagy „p.” betűt.
- E szabályok alól **kivételt jelentenek a levéltári források**, amelyekre a következőképpen hivatkozunk a lábjegyzetekben:
A forrás címe [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)], a forrást őrző levéltár neve [többszöri előfordulás esetén rövidítve] és a forrás levéltári jelzete.

3. Irodalomjegyzék

- Arra kérjük szerzőinket, hogy ne a már folyóiratunkban megjelent tanulmányok bibliográfiáinak formátumát igyekezzenek utánozni, hanem az itt leírt módon járjanak el, mert ezzel könnyítik meg a szerkesztési munkát. Ne használjanak tehát kiskapitális betűket, tabulátorokat stb.
- A keresztnéveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik azt maguk sem tüntetik fel munkáikon.
- Ha van ilyen, jelöljék meg a munka fordítóját is.
- A „szerk.” (szerkesztette) rövidítést mindig az adott mű nyelvén adják meg. Pl. angol szöveg esetén: ed.
- Amennyiben valamely adat nincs feltüntetve a felhasznált munkán, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (évszám nélkül), k. n. (kiadás nélkül), N. N. (nomen nescio) rövidítéseket a hiány jelzésére.
- Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.
- A bibliográfiában a források ne váljanak külön a szakirodalomtól.

a, hivatkozás szerző munkájára

Szerző vezetékeve

Kiadási év Szerző(k): *A könyv címe*. Kötet száma. Ford.: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye(i), kiadó(k), kiadási év. (*Sorozatszám, sorozati szám*)

pl.: **Braudel**

2003 Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. I. kötet. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Helikon, 2003.

Szabó-Tonk

1992 Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum*, 4.)

b, hivatkozás szerkesztő által összeállított munkára:

Szerkesztő vezetékeve

Kiadási év *A könyv címe*. Szerk.: Név. Ford: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatszám, sorozati szám*)

pl.: **Mezey**

2003 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: Mezey Barna. 5. kiad. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris tankönyvek*)

c, hivatkozás tanulmánykötetben megjelent írásra:

Vezetéknév

Kiadási év A tanulmány szerzője: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A tanulmánykötet címe*. Szerk.: A szerkesztő neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatszám, sorozati szám.*) Oldalszám.

pl.: Mályusz

1932 Mályusz Elemér: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: Hóman Bálint. 2. kiad. Budapest, Magyar Szemle, 1932. (*Magyar Szemle könyvei, 3.*) 237–268.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

Vezetéknév

Megjelenési év Szerző: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A folyóirat címe*, Évfolyam. (Megjelenési év) Szám. Oldalszám.

pl.: White

2001 White, Hayden: A történelem poétikája. Ford.: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. In: *Aetas*, 16. (2001) 1. sz. 134–164.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikkre:

Vezetéknév

Megjelenés éve Szerző: A cikk címe. Ford.: Fordító neve. In: *A napilap címe*, Évfolyam. (Megjelenési dátum) Szám. Oldalszám.

pl.: Csapody

1999 Csapody Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

f, hivatkozás világhálós tartalmakra

Vezetéknév

Szerző: Cím. Ford.: Fordító neve. [URL cím szóköz] Megtekintés időpontja.

pl.: (a példaként megadott oldalon további információk lelhetők nemcsak a világhálós hivatkozásokra vonatkozóan):

Page

Page, Melvin E.: *A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities*. [<http://www.h-net.org/about/citation>] 2006. december 16.

Szerzőink

Bolgár Dániel

Az ELTE BTK történelem szakán végzett (2005). Jelenleg doktorandusz az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjában.

Cserpes Tünde

Az ELTE BTK történelem és kommunikáció szakának negyedéves hallgatója. 2004-től tagja az Eötvös Collegiumnak.

Esztári Réka

Az ELTE BTK-n egyiptológiát és történelmet hallgatott, jelenleg végzős az assziológia szakon.

Gyökös Eleonóra

Az ELTE BTK esztétika (2004) és történelem szakán (2005) végzett. Jelenleg az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjában harmadéves doktorandusz.

Hadas Miklós

Szociológus, a BCE Társadalomtudományi Kara Szociológia és Társadalompolitika Intézetének tanára, a TársadalmiNem- és Kultúrakutató Központ egyik alapítója és vezetője.

Heltai Gyöngyi

Az ELTE BTK magyar-orsz (1984) és kulturális antropológia szakán (1996) végzett. *Usages de l'opérette pendant la période socialiste en Hongrie (1949–1968)* című PhD tézisért a kanadai Laval Egyetemen védte meg (2006). Jelenleg az ELTE BTK Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszék munkatársa.

Kármán Gábor

Az ELTE BTK történelem és svéd szakán (2002) végzett, majd a CEU történelem szakán szerzett MA fokozatot (2003). Jelenleg doktorandusz a CEU-n és az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kora Újkori Magyar Történeti Programjában.

Mihalik Béla Vilmos

Az ELTE BTK történelem szakának végzős, levéltár szakának harmadéves hallgatója.

Nagy Sándor

A KLTE BTK történelem (2000) és az ELTE BTK levéltár szakán (2001) végzett. Jelenleg levéltáros a BFL-ben, illetve doktorandusz az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában.

Papp Gábor

A BCE nemzetközi kapcsolatok és szociológia szakirányain és az ELTE BTK történelem szakán végzett (2005). Jelenleg doktorandusz az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjában.

Pótó Júlia

Az ELTE BTK magyar és történelem szakának ötödéves hallgatója.

Priszlinger Zoltán

A KLTE BTK történelem szakán végzett (2005). Jelenleg doktorandusz a KLTE Történelem Doktori Programjában.

Schiebinger, Londa

Professor of History of Science, Stanford University (USA).

Szabó Mária

A PPKE JÁK-on végzett jogászként (2003). Jelenleg negyedéves az ELTE BTK történelem szakán.

Tóth Eszter Zsófia

Az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában szerzett doktori fokozatot (2004). Jelenleg Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa. Oktat az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában.

Tartalom

5	Lectori salutem!
7	„Óriási szükség volna arra, hogy a nemek közötti viszonylatok és a férfibeállítódások tudatos dekonstrukcióját megpróbálja elvégezni a magyar történettudomány” Interjú Hadas Miklóssal
	Tanulmányok
23	Londa Schiebinger Csontvázak a szekrényben A női csontváz első ábrázolásai a 18. századi anatómiában
65	Esztári Réka „Ímé Sippar emberei kolostorba küldik leányaikat” A nadītum-papnők szerepe az óbabilóni társadalomban
119	Szabó Mária Tutela mulierum. A nők feletti gyámság a köztársaság utolsó és a principátus első két századában Gaius <i>Institutió</i> inak tükrében
149	V. László Zsófia Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva” Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében
177	Mihalik Béla Vilmos A meddő anya, a boszorkányos bába és a pénzen vett gyermek Fejezetek egy 19. század eleji erdélyi nemesi perpatvarból
209	Priszlinger Zoltán Strigulákban mért férfiasság Szerelem és szexualitás ifjabb Wesselényi Miklós naplójában
233	Heltai Gyöngyi Bulvárszereposztás. Női szerep- és identitásmodellek a két világháború közötti operettben és színházi sajtóban, 1920–1938
269	Tóth Eszter Zsófia Nők férfias terepeken és férfi foglalkozásokban A „férfias” és a „nőies” munka világa a szocialista időszakban

283	Kármán Gábor: Kapcsolattörténet mesterfokon
<i>Oborni Teréz (szerk.): Ad Astra: Sahin-Tóth Péter tanulmányai / Études de Péter Sahin-Tóth</i>
286	Nagy Sándor: Civakodó cívisek
<i>Mátay Mónika: Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848</i>
291	Cserpes Tünde: Új utakon az egészség történései
<i>Orvostörténeti Közlemények (2006) 3–4. sz.</i>
295	Gyökös Eleonóra: Az interdiszciplinaritás illúziója
<i>Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon</i>
300	Szerzőinkhez!
303	Szerzőink

Esztári Réka

„Ímé Sippar emberei kolostorba küldik leányaikat”¹

A nadītum-papnők szerepe az óbabilóni társadalomban

AZ ÓBABILÓNI KOR jellegzetes intézményének számító *gagûm*ok² közül az egyik legismertebb Sippar városában feküdt,³ és fénykorában *nadītum*-papnők százainak adott otthont.⁴ A papnők gazdagon dokumentált tevékenységének köszönhetően a kutatók már évtizedekkel azelőtt felfigyeltek az intézményre, hogy a feminista történeti kritika egyáltalán felmerült volna az asszirológiai kutatás területén, a téma tehát tekintélyes szakirodalommal rendelkezik. A tanulmányok leg többje azonban – a forrásanyag természetéből adódóan – szinte kizárólag gazdasági

¹ „...inanna awilû Sippar mârâtîšunu ina gagûm ušerrebû...” Di 1668. 13., CT 52. 111. (= AbB VII. 111.) 10., a rekonstrukció a C. Janssen által összeállított partitúrára támaszkodik. JANSSEN, 1991. 5.

² A *gagûm* szó, amelyet általában „kolostor”-ként fordítanak, az óbabilóni korban, mint látni fogjuk, a meg nem házasodó *nadītum*ok lakóhelyére utalt. Megjegyzendő azonban, hogy az ilyen és hasonló kultúraspecifikus kifejezések kontextusból kiragadott használata korántsem mondható szerencsésnek (ez vonatkozik a *nadītum*ok „apácákként” való meghatározására is, amely gyakorta fellelhető a külföldi szakirodalomban). Természetesen lehetetlen egy ókori kultúrát saját korunktól teljes mértékben elvonatkoztatva, objektíven vizsgálni, az említett kifejezések azonban akaratlanul is olyan prekonceptiókat szülnek, amelyek méginkább szubjektív, s ezáltal némiképp hamis kép kialakulásához vezethetnek. Jó példa erre B. Landsberger írása, amely a *nadītum*okkal kapcsolatban egy, nyilvánvalóan a római katolikus hagyomány által ihletett, távolról sem bizonyítható „szüzességi fogadalom”-ról beszél úgy, hogy azt tulajdonképpen történeti ténynek állítja be. LANDSBERGER, 1968. 58. Figyelembe véve tehát ezen kifejezések használatának hasonló veszélyeit, jelen írás a továbbiakban, ahol a szövegkörnyezet lehetővé teszi, az eredeti *gagûm* megnevezést alkalmazza.

³ Sippart már jó ideje számos elővárossal körülvett városnak tartották. Lásd HARRIS, 1975. 10–14. A szövegekben előforduló, több különböző jelzővel ellátott Sipparról azonban kimutatták, hogy két csoportra oszthatóak (nem teljesen világos a megfogalmazás: két különálló városról vagy várostípusról van szó), s két városra utalnak, amelyek megfeleltethetőek a modern ikerhalmoknak. Tell ed-Dēr óbabilóni megnevezése Sippar-Amnānumon túl lehetett Sippar *rabûm*, Sippar *ša Annunitum*, illetve Sippar-*dûrim*, míg az ókori Sippar *ša Šamaš*, Sippar-*šêrim* és Sippar-Jahrurum elnevezések a modern Tell Abu Habbá-ra utalnak. Lásd CHARPIN, 1988. 13–32., 26–27., valamint GODDEERIS, 2002. 33., CHARPIN et al., 2004. 92. A későbbiekben tárgyalt itteni *gagûm* Sippar-Jahrurumban feküdt, az egyszerűség kedvéért azonban, ahol a szóban forgó Sippar pontos meghatározása nem lényegbe vágó, jelen dolgozat egyes számban utal a testvérvárosokra.

⁴ A sippari *gagûm*ban egy időben élő papnők száma nem határozható meg teljes pontossággal. R. Harris az általa vizsgált szövegek alapján megállapította, hogy Hammu-rāpi idején, egy körülbelül 30 éves periódus folyamán megközelítőleg 200 *nadītum* tevékenysége bizonyított, s leg többjük feltehetően egy időben működött. Lásd HARRIS, 1963. 128., HARRIS, 1975. 304. A korpusz azóta tekintélyes mennyiségű releváns, publikált dokumentummal bővült, így ez az adat most már csak hozzávetőlegesnek mondható.

és jogi kérdésekre koncentrált. Jelen írásban eltérő megközelítési módot választottam: a társadalmi nem mint elemzési kategória alkalmazásának lehetőségeit kívánom demonstrálni a felvetett téma újbóli vizsgálata révén. A *nadītum*ok korabeli társadalomban betöltött kivételes pozíciójára, valamint az intézményben rejlő esszenciális kettősségekre és ellentmondásokra Rivkah Harris, a papnők szerepének prominens kutatója már korábban rámutatott,⁵ sőt egy helyen utal e jellemzők kor- és kultúraspecifikus jellegére is.⁶ A *nadītum*-papnői intézmény tehát egy olyan sajátos szereprepertoárt kínált a korabeli nőknek, amely által azok társadalmi jelentőségre tettek szert, így kiváló lehetőségünk nyílik annak tanulmányozására, hogy az intézmény révén legitimált nemi szerepek „hogyan működtek, hogy fenntartsák a társadalmi rendet, illetve elősegítsék annak változásait.”⁷ A nemi szerepek változása ugyanakkor nemcsak a társadalmi viszonyok átrendeződésére hívhatja fel figyelmünket, hanem – a gazdasági és politikai kihívásokra adott válaszként értelmezve – bepillantást engedhet olyan problémák természetébe is, amelyekkel a vizsgált társadalom szembesült.⁸ Más szavakkal: segíthet rávilágítani, milyen tényezők motiválták Sippar embereit, midőn *gagûmba* küldték leányaikat.

Bevezetés

Az intézmény kialakulásának és virágzásának időszakából, az óbabilóni kor (i.e. 1894–1595)⁹ szövegtörzsében számos olyan fogalom azonosítható, amely kiemelt státusú és bizonyos istenséggekkel különleges kapcsolatban álló nőkre vonatkozik: *nadītum*, *ugbabtum*, *qadištum*, *kulmašitum*, *sekrum*, *igišitum*, *kezertum* és *harīmtum*. Míg egyes csoportok szerteágazó tevékenysége gazdagon dokumentált, mások tulajdonképpeni funkciójáról és társadalmi helyzetéről nincs ismeretünk.

A *nadītum*ok egyik legismertebb sajátosságának – legyen szó akár házasság, akár *gagûmba*ban élő papnőről –, kétségteljesen a gyermekszülés rájuk vonatkozó tilalmát tekinthetjük, ahogy erre megnevezésük etimológiája is utal. A szó – ahogyan erre

⁵ Többek között: lánygyermek, aki az atyai örökség felosztásánál (esetenként) a férfi örökösökkel „megegyező” jogokkal rendelkezik; feleség, aki nem szülhet gyermeket, mindazonáltal számtalanszor tűnik fel az (adoptáló) anya szerepében. Bővebben: HARRIS, 1989. 153., 155–156.

⁶ HARRIS, 1964. 135.

⁷ ZEMON DAVIS, 2001. 105.

⁸ A társadalmi nemről mint a hatalmi kapcsolatok jelölési módjáról, illetve a megformálásában szerepet játszó gazdasági és politikai tényezőkről bővebben: WALLACH SCOTT, 2001. 144–147.

⁹ Az itt és a továbbiakban használt középső kronológia, melyet a leggyakrabban vitatnak, ugyanakkor még mindig a leggyakrabban idéznek a három alapvető, a korai II. évezredi kronológiai rendszer közül, Babilón elcsúszását az i.e. 1595-ös évre teszi. Megjegyzendő azonban, hogy az alacsony kronológia (amely szerint az I. babilóni dinasztia bukása i.e. 1531-ben következett be) egyre elfogadottabbá válik a szakemberek körében (bár Roaf ezzel ellentétes adatokat közöl. ROAF, 1998. 123). A Mezopotámiával foglalkozó általános művek azonban még mindig a hagyományos középső kronológiát részesítik előnyben, így az egyszerűség kedvéért az itt megjelenő abszolút dátumok is ennek feleltethetőek meg. A II. évezredi kronológiai problémákról bővebben lásd ARMSTRONG et al., 1998. 5–8., valamint CHARPIN et al., 2004. 35–36.

B. Landsberger már igen korán rámutatott¹⁰ – az akkád *nadûm* igéből, konkrétan annak „parlagon hagyni” jelentéséből származtatható, így szó szerint leginkább „parlagon hagyott” (vagyis érintetlen) nőként fordítható.¹¹ A megjelölés tehát összekapcsolható azzal az ókori közel-keleti irodalomban gyakorta megjelenő motívummal, amely a nőt földhöz, a hajadonokat és szüzeket pedig ugarhoz hasonlítja. Ennek szinte közmondás jellegű példáját Rîb-Haddi, búbloszi kormányzó egy, az egyiptomi fáraónak írott levelében ekképpen fogalmazza meg: „Földem művelő híján olyan, mint az asszony, kinek nincs hitvese”.¹²

Mivel a megnevezés szillabikus írásmódja meglehetősen ritka,¹³ s a szövegek az esetek többségében az akkád szónak megfeleltethető **lukur** (SAL.ME) sumero-grammát használják,¹⁴ érdemes röviden szót ejtenünk a fogalom, illetve a vele rokonítható kifejezések eredetéről. A **lukur** mint papnői cím megjelenése jóval az óbabilóni kor előttre tehető, e szerényen dokumentált korai intézmény azonban nagyon fontos szempontból különbözik az általunk tárgyalttól.¹⁵ A forráshelyek az esetek túlnyomó többségében csak egy-két **lukurt** említenek, akiket nem rendeltek egy meghatározott istenséghez.¹⁶ Az utóbbi megállapítás alól kivételt képez a III. évezredi szövegekből ismert, Ninurtának szentelt **lukur** Nippurból, Ningirsu **lukurja** Girsuból,¹⁷ valamint az az Ištaran-**lukur**, akiről egy *gagûm* építése kapcsán emlékeznek meg.¹⁸ Csupán egyetlen esetben mutatható ki relative nagyszámú **lukur** egy időben és helyen: Ummában a Šara istennek szentelt nők száma a fejadaglisták

¹⁰ LANDSBERGER, 1926. 763. 3. jegyzet.

¹¹ Ezen értelmezés Landsberger óta általánosan elfogadottá vált. Lásd többek között HARRIS, 1964. 108., HARRIS, 1972–75. 391., HARRIS, 1989. 151., RINGER, 1967. 150., LAMBERT, 1992. 140. Megjegyzendő azonban, hogy nemrégiben M. Roth egy újabb alternatívát javasolt, véleménye szerint a **nādītum* mint nőnemű aktív participium, a *nadûm* más jelentéseiből is származhat. CAD N/1. 1d–2., 7h., 1c6., 8a. *nadû* címszó. ROTH, 1999. 450., 17. jegyzet. Az értelmezés a lehetséges születésszabályozó módszerekkel, illetve a *nadītum* vér szerinti anyaként való (meglehetősen kétséges) megjelenésével áll kapcsolatban, problematikus jellege miatt azonban jelen írás szintén a hagyományos etimológiát részesíti előnyben.

¹² „[a-š]a₃-ia dam ša la mu-^Lta / ma-ši-il₅ aš-šum ba-li / [i]-re-[š]-im” EA 75. = C 4757. (12191.), 15–17.

¹³ RINGER, 1967. 149. A 271-es jegyzetben felsorol néhány (addig ismert) példát, valamint említi azokat a kivételes szöveget is, ahol a szó többes számban (*nadiātum*) jelenik meg. (PBS 8/2. 183. 35., 40.)

¹⁴ A kettő megfeleltetéséről a lexikális listákban lásd RINGER, 1967. 149. 269. jegyzet (**Lu₂**), valamint HARRIS, 1964. 107. (Proto-**Lu₂**)

¹⁵ A cím használata a III. évezredben nem korlátozódott az „egyházi társadalomra”, a III. uridinasztia korában, Šulgi uralmától kezdve királynék megjelölésére is használták. Lásd többek között VAN DE MIEROOP, 1989. 58., RINGER, 1967. 175., továbbá egyes sumer szövegek Bau hét lányát is **lukurnak** nevezik (Gudea Cyl. B. xi 3ff., SALLABERGER, é. n. 634. alapján, valamint Ukg. 6v. 16ff., RINGER, 1967. 175. 457. jegyzet alapján), jelen írás azonban csupán a szigorú értelemben vett papnőkre koncentrál.

¹⁶ RINGER, 1967. 175.

¹⁷ Feltehetően főpapnőkről van szó. SALLABERGER, é. n. 633.

¹⁸ Egy óakkád irodalmi szövegben (JRAS 73. 21.). RINGER, 1967. 169. 415. jegyzet alapján.

alapján 50 és 70 fő közé tehető.¹⁹ Figyelembe véve azonban, hogy e III. évezredi papnők tevékenységéről szinte semmit sem tudunk, óvatosan kell bánnunk azzal, hogy az intézményt „előkép”-ként kezeljük.

A gyermekszülés tilalmára vonatkozóan valamivel konkrétabb párhuzamokat találhatunk: már a korai mezopotámiai forrásokban megjelennek olyan magas rangú papnők, akiket gyermektelenségre köteleztek. Elég csupán emlékeztetünkbe idéznünk a jól ismert akkád Šarrukin legenda kezdő sorait: „*Városom Azupirānu,*²⁰ *mely az Eufratész partján fekszik. Anyám, az ěntum megfogant vélem, (s) titokban megszült engem.*”²¹ Az ěntum/ěnetumra (sumer: NIN.**diĝir** vagy NIN)²² (fő)papnőre²³ vonatkozó gyermekszülési tilalomra *omen*-szövegek sokaságán túl²⁴ az óbabilóni Atram-hasis eposz egy gyakorta idézett kikötése is világosan utal: „*Hozd létre az ugbabtumokat, ěntumokat és igiřitumokat, légyenek ők tabuk, s (így) szabj gátat a gyermekszülésnek!*”²⁵ Noha az eposz e releváns részét tartalmazó tábla Sipparból került elő,²⁶ úgy tűnik, a papnők felsorolása a nippuri hagyományt követi.²⁷ Megjegyzendő, hogy a II. évezred elején, az Isin-Larsa-kor folyamán Nippur volt az egyetlen hely, ahol az ěntumot (NIN.**diĝir**) sumerül NIN-nek nevezték.²⁸ Főpapnőkről lévén szó,²⁹ a pozíciót egyszerre értelemszerűen egyetlen nő töltötte be. A dokumentumok alapján azonban megállapítható, hogy Sipparban, az óbabilóni kori *nađitum*ok leg-híresebb lakóhelyén, ahol a cím szintén ismert és viszonylag elterjedt volt, egyszerre több NIN is működhetett. A sippari, Šamařnak szentelt NIN-ek csupán kevés kora óbabilóni szövegben fordulnak elő, melyekben a logogramját korábban következetesen és kommentár nélkül *ugbabtum*nak írták át.³⁰ Ahogyan azonban M. Stol nemrégiben rámutatott, ezekben az esetekben mind az utóbbi, mind az ěntum

¹⁹ AAICAB 1/1. Ashm. 1924–668. (56 papnő), Ashm. 1924–480. (68 papnő). SALLABERGER, é. n. 638.

²⁰ A város egyébként teljesen ismeretlen, az *azupīru-azupirānu* szó viszont más kontextusban egy növényre utal. M. Stol feltételezése szerint a helynév megfeleltethető a sáfrány elnevezésének, amelynek fogamzásgátló hatása is ismert, s esetlegesen használatos volt olyan papnők körében, akik nem szülhettek gyermeket. STOL, 2000a. 35. Ezen etimológia azonban nem támasztható alá, lásd CAD A/2. 351.

²¹ „*a-li URU A-zu-pi-ra-a-ni šā2 i-na a-hi ID2 Buranun (Puratti) šak-nu / i-ra-an-ni um-mu e-ne2-tu4 i-na pu-uz-ri u2-lid-an-ni*” (A B. Lewis által összeállított kompozit-szöveg alapján. LEWIS, 1976. 36., Col. I. 4–5.)

²² A sumer NIN logogramm *ereš* olvasatáról lásd STOL, 2000b. 457., 4. jegyzet.

²³ Az *en* (*ěnum*) papoktól és papnőktől való megkülönböztetés a III. évezredben egyrészt az általuk szolgált istenségek rangján, másrészt a helyi hagyományokon alapult. Bővebben lásd SALLABERGER, é. n. 627–628., valamint RENGIER, 1967. 114–144.

²⁴ Lásd CAD E. 272–273. *ěntu* címszó.

²⁵ „*šu-uk-ni u2- LUK2 -ba-ak-ka-ti e-ne-ti / u3 e-gi-ři-a-ti / lu-u2 ik-ki-bu ři-na-ma / LUK2 -la-da-[am] pu-ir- LUK2*” CT 46. III. (vagy XX.) vii 6–8. Az idézett parancs Enlil szájából hangzik el, aki Nintut, a születés istennőjét utasítja a papnők megalkotására.

²⁶ LAMBERT–MILLARD, 1969. 33.

²⁷ STOL, 2000b. 463.

²⁸ SALLABERGER, é. n. 627. Az *ěntum*mal való azonosságot a lexikális hagyomány is alátámasztja: **Lu2** IV. 8., illetve Proto-**Lu2** 224f. Lásd STOL, 2000b. 458. 10. jegyzet.

²⁹ Ezt az isini uralkodók évszei (az évszei felsorolása) is alátámasztják, amelyek esetenként megemlékeznek Ninurta NIN-jének beiktatásáról. STOL, 2000b. 457., 5. jegyzet.

³⁰ STOL, 2000b. 458.

átírás elvetendő, s a NIN Sipparban egyértelműen a *nadītum*nak feleltethető meg, így tulajdonképpen egyenértékű a **lukur**ral, amely Hammurāpi (i.e. 1792–1750) uralma idején végül teljesen kiszorította a használatból.³¹

Látható tehát, hogy az óbabilóni korra a *nadītum*ok által viselt sumer címek már több évszázados múltra tekintettek vissza. Felmerülhet a kérdés, hogy használatuk közvetített-e valamiféle üzenetet a kortársak számára? Elképzelhető-e, hogy a korábbi hagyománynak a *nadītum*-intézményben való továbbélését, illetve megújítását kívánták reprezentálni? S végezetül: valóban ötvöződtek-e a korábbi NIN.**diġir**/NIN illetve **lukur**-intézmények lényeges aspektusai a későbbi *nadītum*ok státusában és szerepeiben? Az utóbbi elképzelés korántsem elvetendő, hiszen a gyermektelenségre kötelezett *ēntum*ot, ahogyan feladataiból is kitűnik, az adott istenség hitvesének tekintették, annak háztartásához, családjához tartozott.³² Látni fogjuk, hogy a *gagūmba* költöző *nadītum*ok beavatása tulajdonképpen egy házassági ceremóniának feleltethető meg, tehát szintén isteni családtagokká váltak. E lényeges hasonlóságok – bár nem adnak teljességgel bizonyos választ kérdéseinkre – mindenképpen figyelemreméltók. Sajnos a III. évezred **lukur**-papnőkről kevés információval rendelkezünk, bár fontos megjegyezni, hogy ebben az időben a **lukur** és NIN.**diġir** közti határvonal nem mindig mutatható ki.³³

A gyermekszülés tilalma, úgy tűnik, a *nadītum*nál alacsonyabb rangú *ugbabtum*-papnőkre is vonatkozott.³⁴ Sumer címük (NIN.**diġir**) megegyezett a korábban említett *ēntum*ok megjelölésével, mellyel kapcsolatban – a több papnőt említő szövegek és szövegösszefüggések alapján – általánosan elfogadott az óbabilóni *ugbabtum* olvasat.³⁵ Az újabb kutatások tükrében azonban úgy tűnik, e megállapítás korántsem általános érvényű, s csupán a Babilónián kívüli peremterületek, illetve Nippur esetében helytálló. Eszerint az óasszír, szúzai, valamint a Máriból származó szövegekben megjelenő NIN.**diġirek** (nippuri megfelelőikkel egyetemben) valóban *ugbabtum*nak (illetve az első esetben *gubabtum*nak)³⁶ tekinthetők.³⁷ Babilóniában,

³¹ STOL, 2000b. 458–459. A releváns szövegek felsorolását lásd a 13–15. jegyzetben, továbbá MSL 12. 129. Lu₂ IV 27: „[SAL.M]E **Utu**” = „*en-ti* *Ša₂-maš*”. STOL, 2000b. 460.

³² SALLABERGER, é. n. 628., RINGER, 1967. 133–134.

³³ SALLABERGER, é. n. 627.

³⁴ STOL, 2000b. 461–462. Említik őket az Atram-hasis eposz korábban idézett kikötésében is. Az *ugbabtum* szó etimológiája ismeretlen, esetleg a tabu (*ikkibum*) kifejezéssel rokonítható.

³⁵ STOL, 2000b. 462., RINGER, 1967. 135.

³⁶ Az óasszír forrásokban előforduló *gubabtum* névváltozatról, illetve papnőkről: RINGER, 1967. 148., HARRIS, 1972–75. 393.

³⁷ A példákról bővebben lásd STOL, 2000b., 464., 52–54. jegyzet. Megjegyzendő, hogy Mári esetében a helyzet valamivel bonyolultabb, mivel a palotaarchívumból származó levelek többször utalnak egy Dagan istennek szentelt *ugbabtum*ra Terqában, aki kétségtől főpapnőnek, s tulajdonképpen a babilóniai *ēntum* helyi megfelelőjének tekinthető. Bővebben lásd BATTO, 1974. 79–81. Ismerünk egy további magas rangú Adad-*ugbabtum*ot is, Inibšina hercegnő személyében (aki feltehetőleg Yahdun-Lím lánya, tehát Zimri-Lím testvére volt), s aki egy, a királyi család nőtagjainak, illetve a háremhölgyeknek kiadandó olajmennyiségeket felsoroló adminisztratív tábla elején szerepel. BIROT, 1956. 58., C i 4–5. tábla. (A hercegnőről bővebben lásd SASSON, 1973. 60., BATTO, 1974. 86.). A szövegekben azonban számos alkalommal utalnak olyan *ugbabtum*okra is,

konkrétabban Sipparban és Kišben ezek a papnők Šamaš, illetve Zababa isteneknek szenteltettek, s *gagûmban* éltek.³⁸ Az utóbbiból származó nagyobb mennyiségű tábla kiadásakor J. J. Finkelstein már felvetette a **lukur** s a NIN.**diġir** címek felcserélhetőségének lehetőségét.³⁹ A feltételezés – jórészt a sippari szöveganyag vizsgálata révén – mára igazolást nyert: bár a NIN.**diġir** használata itt rendkívül ritka, és a NIN-éhez hasonlóan a kora óbabilóni korra terjed ki, egyes **lukur**ként megnevezett papnők más szövegekben egyértelműen *nadītum*ként jelennek meg.⁴⁰ Ezen új eredmény fényében megállapítható egyfelől: úgy tűnik ismételtelen egy olyan régi cím esetenkénti alkalmazásával állunk szemben, amely talán a korábbi *ēntumra* utal, másfelől, mindez szükségessé tenné a kiši szövegkorpusz újbóli vizsgálatát, hiszen míg az itteni *nadītum*okról mindeddig szinte semmit sem tudtunk, addig az *ugbabtum*ok „jóval jelentékenyebbnek tűnnek”.⁴¹

Visszatérve felsorolásunkhoz, az óbabilóni kori „egyházi társadalom” sokszínűségének ábrázolása végett érdemes röviden szót ejtenünk a többi papnő-csoportról is. A *qadištum*ok (sumer: **nu-gig**), noha elnevezésük korántsem ezt sugallja,⁴² a fentiekben tárgyalt papnőketől lényegesen eltérő társadalmi státussal rendelkeztek, mivel amellet, hogy megházasodhattak, a gyermekszülés is engedélyezett volt számukra,⁴³ sőt, számos esetben szoptatós-dajka szerepében tűnnek fel.⁴⁴ Műkö-

akik csoportosan tűnnek fel, s kétségtől kevésbé előkelő státussal bírtak. (Adad-*ugbabtum*ok az ismeretlen lokalizációjú Kulmiš városából, illetve további papnők, akik hadifoglyokként kerültek a városba és a királyi szövőházba (*bit išparātim*) osztattak be. ARM X. 125–126. Az előbbiekről lásd BATTO, 1974. 81–86.) A kifejezést tehát Máriaiban egy időben alacsony és magas rangú papnők megjelölésére is alkalmazták, s bár Batto javaslata, mely szerint elképzelhető, hogy itt egyszerűen „papnő”-t jelentett megfontolandó, a téma további beható tanulmányozást igényelne. BATTO, 1974. 88.

³⁸ RINGER, 1967. 145., HARRIS, 1972–75. 393.

³⁹ FINKELSTEIN, 1972. 8.

⁴⁰ A releváns, Sipparral és Kišsel kapcsolatos szövegek felsorolását lásd STOL, 2000b. 460–461., 27. jegyzet. Megjegyzendő, hogy e jelenség egy alkalommal Máriaiban is megfigyelhető: egy adminisztratív szövegben ugyanis megjelenik egy Ili-eréssa nevű nő, aki NIN.**diġir** **Utu**. ARM 23. 448. Z 64., 449a. Z 63. – duplikátum. Mivel Šamaš-*ugbabtum*ok léte nem bizonyítható Máriaiban, s a papnő neve tipikus *nadītum*-névnek tekinthető. HARRIS, 1964. 127., STAMM, 1968. 125. Nagy valószínűség szerint itt is a **lukur** felcserélésével állunk szemben. Ezen értelmezés természetesen nem zárja ki Batto javaslatának érvényességét sem. BATTO, 1974. 88., lásd fent a 37. lábjegyzetet is. Sajnos a kérdéses papnőt nem említik többször a kiadott, Máriaiból származó szövegek.

⁴¹ FINKELSTEIN, 1972. 7.

⁴² Az akkád elnevezés a **qāš* gyökből származtatható, tulajdonképp a „szent” melléknév nőnemű formája a **nu-gig**, amely a sumer szövegekben istennők jelzőjeként is használatos. Lásd RINGER, 1967. 183., STOL, 2000a. 173. Feltehetően kultikusan elkülönített személyt/tárgyat jelent. LAMBERT, 1992. 140.

⁴³ RINGER, 1967. 180., az erre utaló példákat a 491. és 492. jegyzetben tárgyalja. Lásd továbbá HARRIS, 1975. 329–330.

⁴⁴ *Qadištum*ok több esetben szerepelnek dajkaként az úgynevezett szoptatási-szerződésekben. Lásd RINGER, 1967. 181., VEENHOF, 1994. 151., VON SODEN, 1957/58. 121. Ez a foglalatosságuk meglehetősen jellemző lehetett, hiszen a csecsemőkre vadászó Lamaštu-démonra, akit sokszor rosszindulatú szoptatós-dajkaként ábrázoltak, esetenként szintén *qadištum*ként utaltak. STOL, 2000a. 177., 186–188.

désük Babilónián belül Sipparban, Kišben, Dilbatban, Nippurban és Larsában bizonyított.⁴⁵ Egy alkalommal még egy Máriaól származó levél is megemlékezik egy *qadišum*ról.⁴⁶

A *kulmašitum* (sumer: **nu-bar**) cím az óbabilóni korban jelent meg, előfordulásai Sipparra korlátozódnak, eredete és jelentése ismeretlen.⁴⁷ Ezen asszonyok férjezett státusára több szöveg is utal, a szülés tilalma viszont vitatott;⁴⁸ tekintve azonban, hogy két, a hozományukat érintő sippari tábla⁴⁹ a Marduknak szentelt *nađitum*okat egyidejűleg *kulmašitum*nak is nevezi, valószínűsíthetően rájuk is érvényesnek tekinthető. A *sekrum*okra vonatkozóan, azon túl, hogy a Hammurápi törvénykönyv (továbbiakban CH) tanúsága szerint *gagûmban* éltek (179–180. §§.), így nyilvánvalóan nem házasodtak, semmilyen más lényeges adattal nem rendelkezünk,⁵⁰ az *igišitum* státusa és funkciója pedig még ennél is homályosabb: neve a korábban említett eposzon kívül⁵¹ csupán lexikális listákban, illetve (**egi₂-zi-an-na** formában) néhány kora óbabilóni szövegben fordul elő.⁵²

A két utolsó megnevezés (*kezertum* és *harîmtum*) szintén helyet kapott felsorolásunkban, hiszen mindkettő különböző istenségeknek szentelt nőkre utal, ugyanakkor egyértelműen elkülönítendő a korábbiaktól: valójában kultikus prostituáltakról van szó, akik feltehetőleg az Ištar-kultusszal álltak kapcsolatban.⁵³

Látható tehát, hogy e sajátos intézmények általános leírásában alapvetően két kritérium játszik döntő szerepet: a gyermekszülésre és a házasságra vonatkozó szabályozások. Noha a *nađitum*ok esetében a gyermektelenség általános érvényűnek tekinthető, a második kritérium fényében mégsem vizsgálhatók egységes csoportként: a Marduknak szentelt papnők ugyanis, ahogyan ezt a CH több paragrafusa is tükrözi (137. §., 144–147. §§.), megházasodhattak,⁵⁴ *gagûmban* élő „nővéreiktől”

⁴⁵ Renger, 1967. 183.

⁴⁶ ARM X. 59. 3–4. A *qadišum*ról Máriaól bővebben: Batto, 1974. 111–112. A *qaššatum* mint a megnevezés helyi variánsa meglehetősen kétséges.

⁴⁷ Renger, 1967. 185., Harris, 1975. 324.

⁴⁸ Harris, 1964. 324–325.

⁴⁹ BE 6/1. 89., valamint CT 8. 2a., tárgyalásukat lásd Wilcke, 1982. 457–458.

⁵⁰ Csupán egyetlen alkalommal tűnik fel *sekrum* egy sippari fejadaglistában. Harris, 1975. 315. 33. jegyzet.

⁵¹ Lásd a 21. lábjegyzetet.

⁵² Lu₂ IV. 18ff., Proto-Lu₂ 230f., CAD I. 43. Annak ellenére, hogy az **egi₂-zi(-an-na)** papnők kétségtelenül jelentős kultikus funkciót töltöttek be (hiszen a címet több isini uralkodó leánya is viselte), tulajdonképpeni feladataikat, tevékenységeiket, sőt, még az általuk szolgált istenség kilétét is homály fedi. Az utóbbi problémáról, illetve a papnőkkel kapcsolatos szórványos utalásokról bővebben: Steinkeller, 2005. 301–303.

⁵³ Stol, 1995. 138., Lambert, 1992. 132., 135., 138.

⁵⁴ Házasságuk rendhagyó jellegéből adódóan több öket érintő házassági szerződés is ismert. Ezek, illetve a CH rendelkezései alapján megállapíthatjuk, hogy a papnőnek, mint minden törvényes feleségnek, kötelessége volt utódokról gondoskodni ura számára. A reá vonatkozó tilalom miatt azonban ezt alternatív módon oldotta meg. Egy második feleséget hozott a házasságba. Ez a második asszony a *nađitum*nál minden esetben alacsonyabb rangúnak számított, akár rabnőről, akár *šugitum*ról lévén szó. A feleségek egymáshoz viszonyított státusát, illetve a másodrangú

több tekintetben is eltérő jogokkal bírtak, s – ahogyan látható lesz – megkülönböztetett társadalmi és gazdasági pozícióval rendelkeztek. További sajátosságuk, hogy jöllehet Babilón (és dinasztiája) védőistenének szentelték őket, más városokban (Sippar, Kiš) is előfordultak,⁵⁵ valamint, ahogy a fentiekben láthattuk, jogosultak voltak egyszerre több papnői cím viselésére is.

A *gagûmban* lakó *naditumok* ezzel szemben mindig az adott istenség kultikus központjaként funkcionáló városhoz kötődtek: a Zababa-*naditumok* tevékenysége Kišre, a Šamaš-*naditumoké* Sipparra, a Ninurtát szolgáló papnőké pedig Nippurra korlátozódott.⁵⁶ A kora óbabilóni korban e városok gazdasági és politikai viszonyai meglehetősen eltérőnek mondhatóak, s ez lényegi szerepet játszhatott a helyi *naditum*-intézmények sajátosságainak kialakulásában. Kiš,⁵⁷ Sipparral egyetemben Észak-Babilóniában, az I. babilóni dinasztia tulajdonképpen magterületén feküdt. A dél-mezopotámiai térséggel ellentétben, ahol a III. uri dinasztia bukása (i.e. 2004) után keletkezett hatalmi vákuumot az Išbi-Erra (i.e. 2017–1985) által alapított I. isini dinasztia szinte azonnal betöltötte, az északi területeken lehetővé vált a különböző népcsoportok függetlenné válása. A kiskirályok korának a babilóni Sumula-Ēl (i.e. 1880–1845) felemelkedésével áldozott le, aki uralma végére megszilárdította hatalmát Észak-Babilóniában. Kišről meglehetősen csekély információval rendelkezünk ezen időszakra vonatkozóan, azonban világos, hogy Sîn-muballit (i.e. 1812–1793) idejére a babilóni dinasztia amellet, hogy szoros fennhatóság alatt tartotta a várost, gazdasági befolyását is kiterjesztette a régióra.⁵⁸ A kora óbabilóni, sippari archívumok valamivel többet árulnak el erről a korszakról, amelyben megkezdődött a későbbi babilóni hatalmi expanzió alapjainak lefektetése. Sipparból

hitvesek viselkedését és kötelezettségeit több (írott és szokásjogon alapuló) rendelkezés is szabályozta, minderről bővebben lásd WESTBROOK, 1988. 103–111., FRIEDL, 2000. 88–90., 120–136. Megjegyzendő azonban, hogy a legtöbb poligám *naditum*-házasságot tárgyaló szerződés nem határozza meg világosan a második (szabad) feleség társadalmi státusát. WESTBROOK, 1988. 108., WILCKE, 1984. 170. Egyvalami azonban biztosan leszögezhető: mivel az ilyen házasság rendhagyó, R. Harris szavaival élve „abnormális” családi szituációt eredményezett, szükségessé vált a megállapodások írásban való rögzítése. HARRIS, 1974. 369. Az ilyen jellegű szerződésekkel kapcsolatosan több esettanulmány is született: WILCKE, 1984., VEENHOF, 1989., HARRIS, 1974.

⁵⁵ RINGER, 1967. 174., HARRIS, 1975. 315.

⁵⁶ HARRIS, 1972–5., 392. További istenségeknek szentelt *naditum*-papnőkről mindeddig csupán szórványos utalásokkal rendelkezünk: egy Nergal-*naditum* léte bizonyított Maškan-šapirban (**Lakkatum lukur** „Nergal, DCS 97. 5.), lásd STOL, 2000b. 157. 3. jegyzet. Néhány Kišből vagy környékéről származó szöveg megemlékezik egy Nannát szolgáló *naditum*ról is. (Šimat-Kubi, **lukur** „Nanna, YOS 14. 82., 96., 97.) Lásd STOL, 2000b. 457. 1. jegyzet, RINGER, 1967. 172. 436. jegyzet, GODDEERIS, 2002. 262. A 40. lábjegyzetben említett papnőn felül ismert egy további, Máriban tartózkodó *naditum* is. (ARM IX. 24. iii 16.) Isteni urát azonban nem határozzák meg. Lásd RINGER, 1976. 170. A larsabeli *naditumokra* vonatkozó szórványos utalásokról: RINGER, 1976. 169.

⁵⁷ Kiš a modern Tell Uhaimir-ral azonosítható, míg a térségében található Tell Ingarra az ókori Hursag-kalam-mának, a templomi térségnek feleltethető meg, így valójában ikervárosokról beszélhetünk. Lásd CHARPIN et al., 2004. 88., GODDEERIS, 2002. 251.

⁵⁸ GODDEERIS, 2002. 257–258. A kora óbabilóni kiši uralkodókról, és a helyi hatalmi viszonyok változásairól részletesen: GODDEERIS, 2002. 253–257., CHARPIN et al., 2004. 88–89.

több helyi „kiskirály” neve is ismert (jórészt csupán esküformulákból és évnevekből), akiket R. Harris monográfiájában egymást követő uralkodókként ír le.⁵⁹ A. Goddeeris nemrégiben kimutatta, hogy a helyzet jóval bonyolultabb: ezek a „kiskirályok” egy meglehetősen rövid perióduson belül uralkodtak Sippar ikervárosokban és körzetükben (néhányuk egyértelműen egy időben), s úgy tűnik, némelyikük bizonyos polgárcsoportosulásokkal, családokkal és klánokkal hozható összefüggésbe, amelyek fölött nagyobb befolyással rendelkeztek.⁶⁰ A szóban forgó időszakból ismert, s tranzakcióikat írásban rögzítő családok fölött kétségtelenül az Ilumma-ila és Immerum nevű helyi uralkodóknak⁶¹ volt a legnagyobb befolyásuk. Nagyjából az utóbbi idején azonban megjelennek az úgynevezett dupla eskük, melyekben a helyiek mellett már Babilón királyai (Sumu-la-Ēl és Sumu-abum) is feltűnnek.⁶² A jelenséget általában az előbbieket vazallusi státusának bizonyítékeként emlegetik, valójában azonban az utóbbiak ingadozó befolyásával számolhatunk a térségben; a babilóni uralom csupán Sumu-la-Ēl uralma vége felé szilárdult meg, ezt követően az uralkodó centralizációs törekvéseinek eredményeképp mind a dupla-eskük, mind a helyi „kiskirályok” nevei eltűntek a forrásokból.⁶³ Figyelemreméltó, hogy az itteni Šamaš-*nadītum*ok szerepe a lejegyzett, különböző típusú tranzakciókban szintén Immerum működésének időszaka folyamán vált kiemelkedővé.⁶⁴ Sajnos a fentiekben említett indokokból kifolyólag⁶⁵ Kišsel kapcsolatosan jelenleg nem kockáztathatunk meg hasonló megállapításokat: noha tudjuk, hogy az itteni Zababa-*nadītum*ok szintén *gagûm*ban éltek, amelynek szervezete többé-kevésbé megfeleltethető a sipparinak,⁶⁶ a város(ok) társadalmi és gazdasági életében betöltött hasonló pozíciójuk, illetve ennek adott időszakban megfigyelhető felértékelődése a források revíziójának hiányában nem mutatható ki.

A közép-babilóniai Nippur, melyért az Isin-Larsa-korban az utóbbi városok uralkodói hosszas küzdelmeket vívtak, s csak i.e. 1763-ban, Hammu-rápi hódítása következtében került babilóni fennhatóság alá, a fentiekben tárgyalt városoktól

⁵⁹ HARRIS, 1975. 2–5. Kronológiai táblázatát lásd a 10. oldalon.

⁶⁰ GODDEERIS, 2002. 41.

⁶¹ Harris is megjegyzi, Immerum nem nevezte magát királynak (**lugal**), mindazonáltal több tevékenysége (például csatornák ásatása illetve templomok építtetése) is felidézi a mezopotámiai uralkodók hagyományos kötelességeit. HARRIS, 1975. 2–3.

⁶² HARRIS, 1975. 2–4. Goddeeris rámutat arra is, hogy Sumu-la-Ēl nem tekinthető Sumu-abum utódjának. GODDEERIS, 2002. 41.

⁶³ GODDEERIS, 2002. 41., 1348–1349., továbbá CHARPIN et al., 2004. 93–96. Megjegyzendő, hogy egyes kutatók szerint a kérdéses dupla eskük valójában az uralkodók közti szövetségkötésekre utalnak. Lásd WU-DALLEY, 1990. 161–165.

⁶⁴ HARRIS, 1975. 3.

⁶⁵ Lásd a 41. lábjegyzetet.

⁶⁶ Az itteni *gagûm*ra, illetve annak személyzetére utaló (csekély számú) forrásról: RINGER, 1967. 169. 417. jegyzet, valamint FINKELSTEIN, 1972. 7.

eltérő politikai és gazdasági entitásnak tekinthető,⁶⁷ következésképpen az itteni *nadītum*-intézménynek is több helyi sajátossága mutatható ki. Egyrészt, úgy tűnik, a korai időszakban a papnőket Ninurtán kívül más isteneknek is szentelhették,⁶⁸ másrészt, bár itt is a város egy meghatározott térségében éltek, ennek megjelölésére a *gagûm* szó helyett a **ki-lukur-ra** („a *nadītum* helye”) kifejezést használták, s elképzelhető, hogy nem csupán a megnevezésben volt különbség, hiszen a területen férfiak is vásárolhattak házhelyeket, így az „elzárt” aspektus – E. Stone meglátása szerint – kevésbé nyilvánvaló.⁶⁹ A nippuri *nadītum*ok jogaiban fellelhető korlátozások, illetve a helyi társadalmi szerkezetben meghatározható helyük az alábbiakban tárgyalt információk tükrében válhatnak igazán érdekessé, így ezen kérdésekkel részletesebben a negyedik fejezet foglalkozik.

A fentiekben említett papnők közül a leghíresebbnek kétségtelenül Šamaš *nadītum*ai tűnnek – mind kortársaik, mind a jelenkor kutatóinak szemében. Hírnevük a velük kapcsolatos információk tekintélyes mennyiségének köszönhető (az óbabilóni *nadītum*ok szerteágazó tevékenységének legfőbb forrása egyértelműen a sippari szövegkorpusz), s számos bizonyíték támasztja alá, hogy a kortársak (természetesen eltérő okokból kifolyólag) szintén az itteni *gagûmot* tekintették a legnevezetesebbnek. A szövegekből ismert papnők legtöbbször a társadalom magasabb rétegeiből származott, közülük sokan polgármesterek (*rabiānum*) és egyéb városi tisztviselők, többek között a kereskedők felügyelőjének (**ugula dam-gar₃meš**)⁷⁰, bírónak (*dajjānum*), valamint templomi és „kolostori” hivatalnoknak (például **šaġġa**⁷¹ vagy **ugula lukur ʾUtu**)⁷² lányai,⁷³ s gyakran megtörtént, hogy e vagyonos családokban nők több, egymást követő egész generációját szentelték Šamaš istennek.⁷⁴

⁶⁷ A gazdasági helyzettel kapcsolatos, talán leglényegesebb eltérés az északi területekkel szemben a magántulajdonban levő földekre vonatkozó számos állami szabályozás. Bővebben: STONE, 1980. 53–54., 64–66., STONE–OWEN, 1991. 2–3., illetve jelen írás negyedik fejezete.

⁶⁸ Az utalások rendkívül szórványosak. STONE, 1980. 57., RINGER, 1967. 173.

⁶⁹ STONE, 1980. 56. Megjegyzendő azonban, hogy a sippari *gagûm*ban található házhelyek esetében is ismerünk olyan férfi tulajdonosokat, akik nyilvánvalóan nem a „kolostor” területén laktak, E. Stone fentiekben említett megállapítása tehát némiképp megkérdőjelezhető.

⁷⁰ „A kereskedők felügyelője” az egyik legmagasabb rangú tisztviselőnek számított Sipparban. A korai időszakban, úgy tűnik, csak jogi funkciókkal bírt, Samsu-ilūna (i.e. 1749–1712) korában azonban az akkorra legjelentősebbé váló adminisztratív testület, a *kārum* vezetője lett. Bővebben lásd HARRIS, 1968. 730., HARRIS, 1975. 71–76., CHARPIN et al., 2004. 897–898.

⁷¹ Ehhez lásd Renger és Harris eltérő véleményét: RINGER, 1967. 151., HARRIS, 1975. 156. A templomi személyzet vezetője (akk.: *šangûm*), a hivatalról bővebben: HARRIS, 1975. 155–160. Adminisztratív funkcióin túl azonban papi feladatokat is ellátott. RINGER, 1969. 104–121., SALLABERGER, é. n. 629.

⁷² „A *nadītum*ok felügyelője”, a hivatalról bővebben lásd HARRIS, 1975. 189–193.

⁷³ Bővebben: HARRIS, 1964. 123–124., HARRIS, 1972–75. 392., RINGER, 1967. 150–152.

⁷⁴ Amellett, hogy gyakran testvérpárokat avattak *nadītum*má, a papnők közt nem volt ritka a nagynéni–unokahúg, illetve az unokatestvéri kapcsolat sem. Lásd többek között HARRIS, 1964. 124–126., HARRIS, 1972–75. 392., HARRIS, 1975. 306., RINGER, 1967. 152–153. Testvérek esetén egyikük egy másik papnő-osztályhoz (például *qadištum*, *kulmašitum*) is tartozhatott, ekkor mindig az idősebb nővért szentelték Šamaš-*nadītum*má. Ezen utóbbi megállapítás érvényes

Ez a jelenség feltehetően a többi *gagûm* esetében is jellemző volt, viszont a sippari *naditumok* között e magas rangú nők mellett hercegnőket is találhatunk. A legkorábbi ismert uralkodó, kinek leánya az itteni *gagûm* falai között élt, a kora óbabilóni kor egyik ambiciózus kiskirálya, a Marad városából származó Alumbiumu, ama független királyocskák egyike, akiken később a babilóni Sumu-la-Ël győzedelmeskedett.⁷⁵ Az utóbbi király lányát, Ajjalatumot szintén *naditum*má avatták Sipparban,⁷⁶ ahogy dinasztiája több későbbi hercegnőjét is.⁷⁷ Ez a gyakorlat azonban nem korlátozódott Babilóniára, a Máriban és Karanában feltárt archívumok tanúsága szerint Erišti-Aja, Zimri-Lîm (i.e. 1779–1757) leánya, illetve a qatjarai uralkodócsaládból származó Amat-Šamaš szintén a szóban forgó *gagûm* lakója volt.⁷⁸

A sippari intézmény hírnevét bizonyítja továbbá egy Eli-erëssa nevű *naditum* esete is, aki egy jól ismert dilbati család nőtagja, s a szülővárosához közelebb fekvő kiši *gagûm*mal szemben a láthatóan rangosabb sipparit részesítette előnyben.⁷⁹ Egyes babilóni uralkodók évnevei szintén sokatmondóak: mind Hammu-râpi 4., mind Ammî-ditâna 18. évének elnevezése megemlékezik a „kolostor” falának újjáépítéséről.⁸⁰

Mint már említettük, a *naditum*okkal – s főleg a Šamaš-papnőkkel – kapcsolatosan számos különböző jellegű írott forrás áll a rendelkezésünkre: a jól ismert Hammu-râpi törvénykönyvön kívül tekintélyes mennyiségű adminisztratív és jogi dokumentum, illetve királyi és magánlevelezés. Nem hangsúlyozható azonban eléggé, hogy a források egyoldalúak: túlnyomó részük kizárólag gazdasági, illetve jogi problémákra vonatkozik. A *naditum*-intézmény további aspektusainak megvilágításához a levelek vizsgálata nyújthat segítséget, amelyek viszont sok esetben csak érintik a kortársak által ismert, de a történész számára homályos témákat, továbbá

arra az esetre is, mikor a lánytestvérek Šamaš- vagy Marduk-*naditumok* lettek, ami az előbbi intézmény nagyobb presztízsét bizonyítja.

⁷⁵ GODDEERIS, 2002. 42., 348. A maradi uralkodóról: CHARPIN et al., 2004. 87.

⁷⁶ RINGER, 1967. 150. 276. jegyzet, HARRIS, 1964. 123., CHARPIN et al., 2004. 93.

⁷⁷ Az első Sîn-muballit leánya, Hammu-râpi testvére volt. HARRIS, 1962. 6., HARRIS, 1964. 123., RINGER, 1967. 150., 276. jegyzet, KLENGEL, 1999. 259–260., STOL, 1987. 3–5. A második, azonos nevű királylány apja feltehetően Abi-ešuh (i.e. 1711–1684) volt. STOL, 1987. 5., KLENGEL, 1999. 262–263. Ezekről a hercegnőkről bővebben lásd jelen dolgozat negyedik fejezetét.

⁷⁸ DALLEY, 1984. 39–41., az é-irai Qatjarából (modern Tell al-Rimah) származó hercegnőről részletesebben: DALLEY, 1984. 105–106. Erišti-Ajáról: BATTO, 1974. 93–107., jelen írás ötödik fejezete. A város ókori nevének helyes olvasatáról: CHARPIN et al., 2004. 33. 28. jegyzet. Megjegyzendő, hogy mivel a sippari szövegekben csak a babilóni uralkodók lányai viselhették a **dumu-mi₂ lugal** („a király lánya”) címet, nem kizárt, hogy más, Babilónián kívüli városok archívumai további hercegnők *naditum*-mivoltára is fényt derítenének.

⁷⁹ RINGER, 1967. 169. A papnő, illetve atyja, Näh-ili tevékenységei gazdagon dokumentáltak a dilbati archívumokban. HARRIS, 1962. 4.

⁸⁰ HARRIS, 1963. 124., HARRIS, 1975. 3., RINGER, 1967. 156., CHARPIN et al., 2004. 92. szerint a legkorábbi uralkodó, aki a *gagûm* falát renoválta, a helyi Immerum volt, az erre utaló bizonyítékként felhozott dátumformuláról azonban bebizonyosodott, hogy valójában Hammu-râpi 4. évéhez kapcsolható (**mu bad₃ ġa₂-gi₄-a gibil mu-un-du₃**, lásd FRAYNE-DONBAZ, 1984. 28–29., valamint – az évnév előfordulásainak teljes listájával – HORSNELL, 1999. 171–173.)

nem feltétlenül datáltak. Így annak ellenére, hogy egyes *nadītum*ok tevékenysége meglehetősen gazdagon dokumentált, a forrásanyag nem teszi lehetővé életútjuk részletes nyomon követését. Következésképpen az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a forrásainkban szereplő *nadītum*ok példája alapján vonjunk le néhány általános érvényű következtetést a papnők szerepére és koruk társadalmi szerkezetében elfoglalt helyére vonatkozóan, illetve rávilágíthatunk néhány további jellemzőre is ezen egyedülálló intézménnyel kapcsolatosan, amely a korabeli nők százainak életét határozta meg, „bölcsőjüktől egészen sírukig”.⁸¹

*„A gagûmba belépőén megláttam Úrnőm arcát.”⁸²
Felszentelés, beavatás és egy rendhagyó házasság*

A „bölcsőjüktől” kifejezés esetünkben szó szerint értendő, a papnőnek szánt leánygyermekeket ugyanis igen korán, feltehetőleg már röviddel születésük után felajánlották az istenségnek.⁸³ Egy Sipparból származó dokumentum, egy Marduk-*nadītum* hozományának felsorolása után az aktusról a következőképpen emlékezik meg: „mindezen (tulajdon az), amit Sîn-eribam, atyja, Awil-Sîn fia Lamassātum, Marduk-*nadītum* és kulmašitum, leánya számára Annunitum templomában, felszenteléskor (i-na ni-ši-ti-ša)⁸⁴ megállapított. (A későbbiekben) anyja, Šubultum, (s) fivéréi, Qišat-Sîn, Igmil-Sîn és Sippar-līšer, Sîn-eribam fiai (mindezt) odaadták neki, Ilšu-bāni, Sîn-iddinam fia, férje házába bevezették, s átadták (hitoesének)”.⁸⁵ A felszentelés itt használt terminusa (*nišītum*) az akkád *našûm* („felemelni”) igéből eredeztethető, mely szintén használatos volt ebben az összefüggésben. Erre az egyik legjobb példát a CH egy releváns paragrafusának (181. §.) kezdete szolgáltatja, mely a rendelkezést a következőképpen vezeti be: „Ha egy apa *nadītum*ot, *qadištum*ot vagy *kulmašitum*ot emelvén fel/ajánlván fel⁸⁶ egy istennek...”.⁸⁷ Ez a „felemelés”, ahogyan C. Wilcke is rámutatott, a *nadītum* fel-

⁸¹ A kifejezés K. van der Toorn könyvének címét (*From her Cradle to her Grave*) idézi. VAN DER TOORN, 1994. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy jelen írás nem követi a szerző által alkalmazott biográfiai sorrendet.

⁸² „ana gagîm êrubma pâni bēltija āmur” Fish, LFBD 4. 8–10. (= AbB 10. 4. 810.) Az idézet egy Awāt-Aja nevű Šamaš-*nadītum* fivérének írt leveléből származik, a jelen kontextus végett azonban elhagytam az eredeti szövegben használt kötőmódot.

⁸³ WILCKE, 1982. 447., SALLABERGER, é. n. 623.

⁸⁴ A szót korábban *erīštum*nak olvasták (**er-še₂₀-ti-ša*), azonban C. Wilcke rámutatott ennek ortográfiailag helytelen mivoltára, valamint, hogy a *še₂₀* olvasat ezen időszakban merőben szokatlannak számított Észak-Babilóniában. WILCKE, 1982. 441–442.

⁸⁵ „mi-im-ma an-ni-im / ša ^dSîn-e-ri-ba-am a-bu-ša / **dumu** A-wi-il-^dSîn / a-na La-ma-sa₃-tim **lukur** ^dMarduk u₃ **nu-bar** / ma-ar-ti-šu / i-na e₂ An-nu-ni-tum i-na ni-ši-ti-ša / u₂-we-du-ši-im-ma / ^Pmi₂ Šu-bu-ul-tum um-ma-ša / ^PQī-ša-at-^dSîn ^PIg-mil-^dSîn / u₃ Zimbir^{ki}-li-še-er ah-hu-ša / **dumu**^{meš} ^dSîn-e-ri-ba-am / id-di-nu-ši-im-ma / a-na e₂ Il₃-šu-ba-ni mu-ti-ša / **dumu** ^dSîn-i-din-nam / u₂-še-ri-bu-ma / in-na-ad-nu-šum” CT 8. 2a. 13–28. Teljes szöveg és kommentár: WILCKE, 1982. 461–463.

⁸⁶ ÓKTCH, 152.

⁸⁷ „šumma abum nadītam qadištam ulu kulmašitam ana ilim iššima” xxxiii 60–65., lásd ROTH, 1995. 118. (A római számozás itt és a továbbiakban is a sztélé kolumnáira utal).

szentelésének feleltethető meg, mely – a korábbi nézettel ellentétben⁸⁸ – elkülönítendő a későbbi beavatásoktól.⁸⁹ Gyanítható továbbá, hogy a leányok az előbbi aktus során kapták jellegzetes *naditum*-neveiket,⁹⁰ ami még valószínűbbé teszi azt, hogy a felszentelés már a csecsemőkorban lezajlott.⁹¹ E gyakorlatra utal Awāt-Aja, Warad-Era lányának esete is, aki azon kevés, név szerint ismert Šamaš-*naditum*ok egyike, kinek beavatásáról lényeges információk maradtak ránk.⁹² A kérdéses ceremónia Samsu-ilūna 7. évében zajlott le, Awāt-Ajára azonban már egy hét és egy tíz évvel korábbi szöveg is *naditum*ként utal.⁹³ Lamassātum fentiekben idézett esetében is látható az időbeli különbség az említett aktus, és az ekkor megszabott hozomány tulajdonképpeni átadása közt: az utóbbi cselekedetet anyja és fivérei hajtották végre, így házasságkötéskor atyja, Šin-eribam már minden bizonnyal halott volt.⁹⁴

Joggal tiltakozhatnánk, hogy az utóbbi két eset közt a nyilvánvalóan általános, korai felszentelésen túl nem állítható fel további párhuzam, hiszen Marduk *nadituma* férjhez ment, a Šamaš-papnő pedig *gagūmba* vonult. Ismeretes azonban két adminisztratív szöveg, melyekből kiderül, hogy az új háztartásba való belépés valójában nagyon is hasonló módon zajlott. Egy kiadásokat rögzítő beszámolóban a következő kulcsmondatokat olvashatjuk: „A napon, melyen ráhelyeztem Šamaš kötelét a kezére [...] a kirrum kiöntéséhez; [...] a napon, melyen elvezetik; [...] mely az ő terhatuma; [...] a napon, melyen idevezettük őt.”⁹⁵ Annak ellenére, hogy korántsem tisztázott, az adatokat ki és milyen célból jegyezte fel, a kezdő sorokból egyvalami világosan kitűnik: a listázott költségek egy Šamaš-*naditum* beavatásával állnak kapcsolatban.⁹⁶ Eltekintve azonban e lényeges soroktól, a szöveget méltán sorolhatnánk a civil házassági ceremóniákkal kapcsolatos gazdasági számvetések közé: a *kirrum*, *terhatum* és az „elvezetés” mind-mind az ilyen jellegű dokumentumok jellemző elemei.⁹⁷ Noha a homályos értelmű *kirrum* más kontextusban is előfor-

⁸⁸ RENGGER, 1967. 153.

⁸⁹ WILCKE, 1982. 447.

⁹⁰ Az óbabiloni papnő-nevek tárgyalása: STAMM, 1968. 124–126. J. J. Stamm megállapította, hogy a theophorikus elemet tartalmazók számítottak a leggyakoribbnak. Harris megcáfolta az utóbbi feltevést, mindazonáltal rámutatott, hogy bizonyos theophorikus nevek gyakoribbak voltak a Šamaš-*naditum*ok esetében. Példának okáért (a népszerűségüknek megfelelő sorrendben): Amat-Šamaš („Šamaš szolgálólánya”), Niši-īnišu („Emeld fel az ő szemét”), Lamassī („Az én védőszellemem”), Bēlessunu („Az ő úrnőjük”), Bēltani („A mi úrnőnk”), Iltani („A mi istennőnk”), Erišti-Aja („Aja kérése”), stb. HARRIS, 1964. 127. Lásd még RENGGER, 1967. 153.

⁹¹ A névadás idejéről részletesebben: HARRIS, 1989. 153–154., RENGGER, 1967. 153.

⁹² PBS 8/2. 183. Si 7., lásd később.

⁹³ VAS 9. 70/71. Ha 43., VAS 9. 144/145. Ha 40. Bővebben: HARRIS, 1962. 3., HARRIS, 1964. 114.

⁹⁴ WILCKE, 1982. 445.

⁹⁵ „ud-um qa₂-am ša dUtu 2. a-na qa₂-ti ša aš-ku-nu [...] 5. i-na ki-ir-ri-im ša-pa-ki-im [...] 8. ud-um ta-ri-ša [...]” CT 4. 18b. Rv. (= Reverse, ang.: hátlap) 13. „ša te-er-ha-ti-ša [...] 15. ud-um ni-it-ra-a-ši” Obv. (= Obverse, ang.: előlap) 1.

⁹⁶ HARRIS, 1964. 114–116., HARRIS, 1975. 308., HARRIS, 1989. 154., WESTBROOK, 1988. 65.

⁹⁷ WESTBROOK, 1988. 65.

dul,⁹⁸ az *Ešnunai törvényekben* (27–28. §§.) egyértelműen úgy utalnak rá mint döntő tényezőre egy házasságkötés érvényessége szempontjából,⁹⁹ és egy óbabilóni kori, esküvői kiadásokat érintő egyedülálló lista (UET 5. 636.), amelyet S. Greengus publikált, szintén említi.¹⁰⁰ A *terhatumot* általában „menyasszonypénz”-ként fordítják, kifizetése alapvető eleme volt egy eljegyzés házassággá tételének. És a vőlegény, miután eleget tett anyagi kötelezettségének, valóban a menyasszony urává vált.¹⁰¹ Hasonlóan sokat mondanak a *nadītum* elvezetésére (akkád *tarûm*) utaló kijelentések, amelyek az *in domum deductio* rítusát idézik fel: a menyasszony régi otthonából való formális elvezetésének, s új háztartásába való belépésének rituáléja szintén hozzátartozott az óbabilóni házasságkötésekhez.¹⁰² A legközelebbi párhuzam ismét az UET 5. 636-ban található, amely listázza a kiadásokat „*a napon, melyen elvezették őt*”.¹⁰³

A második, szintén adminisztratív jellegű szöveg (PBS 8/2. 183.) további bizonyosságokat szolgáltat arról, hogy a papnő családja és a „*kolostor*” között, illetve a hagyományos házassági megállapodások során végbement ajándékcsera analógnak tekinthető. A beszámoló a korábban már említett Awāt-Aja *gagûmba* költözése kapcsán listázza az utóbbi által a (leendő) papnő családjának kiadott *biblum* tartalmát,¹⁰⁴ ezen *biblum* pedig (mely a CH 159–161. §§-aiban is megjelenik) nem más, mint a vőlegény által leendő apósa házába eljuttatott házassági ajándék.¹⁰⁵

A *gagûmba* való belépés és a házasságkötés közti párhuzamok tehát világosak, beiktatásától kezdve a Šamaš-*nadītum* egy istenség háztartásához, ha úgy tetszik, családjához tartozott. Harris álláspontja szerint, mivel jelen esetben a *gagûm* gondoskodik azon házassági ajándékokról, melyeket hagyományosan a menyasszony apósa adott át, az isteni após nem lehet más, mint maga Šamaš.¹⁰⁶ Ezek szerint a papnő az istenség jövődöbeli menyének tekinthető, aki az utóbbi háztartásában él, megfeleltethetően az úgynevezett *kallûtum*-intézménynek.¹⁰⁷ Az akkád *kallatum* szó jelenthet „menyasszony”-t, „meny”-et, továbbá bizonyos istennők (többek között Šamaš hitvese, Aja) jelzőjeként is használták. Megjegyzendő azonban, hogy

⁹⁸ Például földek bérbe adásáról szóló szerződésekben, hajóutakkal kapcsolatban, vagy különböző kultikus tevékenységek mellett. A *kirrumra* vonatkozó forrásokat S. Greengus gyűjtötte össze, aki a „libáció” fordítást tartja a legvalószínűbbnek. GREENGUS, 1966. 63–66. Az eltérő véleményekről: GREENGUS, 1966. 65., 57–58. jegyzet, WESTBROOK, 1988. 30. 18. jegyzet.

⁹⁹ GREENGUS, 1966. 62., WESTBROOK, 1988. 29–30. A kérdéses törvénykönyvet általában Daduša korára datálják, akinek uralma néhány évvel Hammu-räpi trónra lépése előtt ért véget. Bővebben: WESTBROOK, 1988. 4., CHARPIN et al., 2004. 311., 654–655.

¹⁰⁰ Részletesen: GREENGUS, 1966.

¹⁰¹ DALLEY, 1980. 54., WESTBROOK, 1988. 59–60.

¹⁰² HARRIS, 1964. 116., WESTBROOK, 1988. 50–52., GREENGUS, 1966. 71.

¹⁰³ „*Lu4* -um-ti it-ru-u2-ši” UET 5. 636. 46.

¹⁰⁴ UET 5. 636. Obv. 1–23. Részletes tárgyalását lásd HARRIS, 1964. 110–114. Erről az Awāt-Ajáról lásd a 92. lábjegyzetet.

¹⁰⁵ WESTBROOK, 1988. 41–43., 65., 101–102., HARRIS, 1964. 112. Esetünkben, a korábban említett VAS 9. 144/145. alapján Awāt-Aja apja ekkor már tíz éve halott volt, így szerepét jelen procedúrák lebonyolításában legidősebb fia töltötte be. HARRIS, 1964. 114.

¹⁰⁶ HARRIS, 1964. 113., 116., HARRIS, 1975. 307–308.

¹⁰⁷ HARRIS, 1964. 113. Az intézményről bővebben: WESTBROOK, 1988. 17–18.

egyetlen *nadītumra* sem utaltak ekképpen.¹⁰⁸ A Napisten és *nadītuma* közti kapcsolatról mások némileg eltérő nézeteket vallanak. R. Westbrook rámutatott, hogy a fentiekben említett *terhatumot* és *biblumot* a gyakorlatban nem az após, hanem a leendő vőlegény juttatta el menyasszonya családjához – kivételt képeznek azon esetek, amikor ez utóbbi még túl fiatal volt ahhoz, hogy a házasságkötés aktív résztvevője legyen.¹⁰⁹ Šamaš tehát ennek megfelelően a leendő férj szerepében tűnne fel, akinek elsőrangú felesége Aja, a *nadītum* „Úrnője”, hármuk kapcsolata pedig hasonlatossá válna a Marduk-*nadītumok* – már említett – speciális házasságához. Itt azonban a *nadītum* töltené be az alacsonyabb rangú hitves szerepét.¹¹⁰ Bármelyik feltevést fogadjuk is el, leszögezhető, hogy a *gagûmba* való belépés alapvető változást jelentett a fiatal leányok életében.¹¹¹ E változás valójában a (rituális) házasságkötés mélyebb értelméből fakad: átmenetrítusról van szó, melynek során az avatandó nő ontológiai és társadalmi állapotának alapvető átalakulása ment végbe.¹¹²

Feltételezhető, hogy mielőtt a papnők közeli kapcsolata kialakult az említett istenpárral – vagy más szavakkal: mielőtt közel kerültek a szenthez – különböző beavatási rítusokban vettek részt. E meghatározó eseményekről azonban rendkívül csekély számú és szórványos adat áll a rendelkezésünkre. A beavatásra egy háromnapos „fesztyívál”, a *šebût šattim* folyamán került sor, az év tizedik hónapjában.¹¹³ Azon túl, hogy az ünnep második napján, mely a halott *nadītumok* emlékének szenteltetett (*ûm šimāti*),¹¹⁴ áldozatokat mutattak be a megboldogult papnők emlékére, s hogy a CT 4. 18b. elején említett „Šamaš kötelének” az avatandó kezére helyezése is feltehetően egy, az avatáskor végrehajtott rituáléra utal, csupán egyetlen további szöveg világít rá a ceremóniák egy igen lényeges elemére. A fejezetcímbe is idézett

¹⁰⁸ U. Jeyes megállapítása szerint „mind a beiktatott *nadītumokat*, mind *Aját kallatumnak* nevezték”. JYES 1993. 265. A kijelentést nyilvánvalóan Harris fentiekben vázolt megállapításai ihlették, aki azonban – tegyük hozzá – csupán hasonlóságról beszél. Állítása igazolása végett Jeyes a CAD *kallatu* címszavára hivatkozik, ahol azonban egyetlen ilyen példa sem található. Lásd CAD K. 79–82.

¹⁰⁹ WESTBROOK, 1988. 35., 38., különösen 66.

¹¹⁰ WESTBROOK, 1988. 66. Renger hasonlóan vélekedik a kérdéses kapcsolatról: RINGER, 1967. 154. 302. jegyzet. A Šamaš-*nadītumok* leveleikben az istenségekre „Úr” vagy „Úrnő”-ként utalnak, s az előbbi valóban a férj általános, asszonya általi megszólítása volt, véleményem szerint azonban ezen állítás önmagában nem rendelkezik kellő bizonyító erővel a feltételezett „isteni poligámia” igazolásához. A Marduk-*nadītumok* házasságáról lásd az 54. lábjegyzetet.

¹¹¹ Az istenségnek szentelt leányok feltehetően „*eladó sorba kerülve*” költöztek be a *gagûmba*. HARRIS, 1972–5. 392. Az egyetlen, életkorra utaló (sajnos meglehetősen relatív) kifejezés a PBS 8/2. 183-ben olvasható: *šuhartum*, azaz „*fiatal lány*”. Obv. 5.

¹¹² Az ilyen jellegű átmenetrítusokról bővebben: ELIADE, 1999. 174–177.

¹¹³ A „fesztyívál” különböző napjainak kiadásait az említett PBS 8/2. 183. további része tárgyalja. Rv. 24–43. A kérdéses hónap említése: Rv. 40. Lásd még HARRIS, 1964. 113., HARRIS, 1972–75. 392., HARRIS, 1975. 308.

¹¹⁴ Szó szerint a „*végzetük/sorsuk napja*”. A kifejezés arra a mezopotámiai nézetre utal, amely szerint az ember életét az istenek előre meghatározták, így a „végzet szerinti” halál tulajdonképp a természetes halállal egyenértékű. Bővebben: HARRIS, 2000. 5.

első találkozás az istenpárral (azaz kultuszszobraikkal) nagy valószínűség szerint szintén ekkor történhetett.¹¹⁵

A házasság és a *gagûmba* költözés közötti hasonlatosságokat vizsgálván egy további párhuzam is szembe tűnik. Ahogyan ez a CH-ból is kiderül, egy nő, midőn férjhez ment, s elhagyta korábbi otthonát, hozományt vitt magával ura házába. A CH e javakra *šeriktum*ként utal, az ismert szövegek azonban kivétel nélkül a *nudunnûm* kifejezést használják ugyanezen értelemben – ahogyan én is a továbbiakban.¹¹⁶ Noha meglehetősen kevés óbabilóni kori hozománylistát ismerünk, megállapítható, hogy a *nudunnûm* alapvető részét olyan tárgyak képezték, melyek létfontosságúak voltak egy újdonsült háziasszony számára: főképp háztartási eszközök, például őrlekövek, edények, üstök.¹¹⁷ A hozomány ezen felül – a család anyagi helyzetétől függően – tartalmazhatott ékszereket, ruhákat, bútorokat és egyéb ingóságokat, valamint rabszolgákat illetve ingatlanokat is; az általánosításokkal azonban óvatosan kell bánnunk, s szem előtt kell tartanunk, hogy a házasságok legtöbbször megkötése nem tette szükségessé a családok közti megállapodások írásba foglalását. A házassági szerződések elsődleges funkciója a tulajdonviszonyok tisztázása, s erre csak jelentősebb hozomány esetében került sor. Más szavakkal: ilyen szerződést csupán kivételes esetekben írtak, így az ezekben szereplő hozománylisták sem tükrözik hitelesen a mindennapi gyakorlatot.¹¹⁸ A *nudunnûm* kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy a feleség saját tulajdonát képező, értékesebb elemeket nyilvánvalóan a férj kezelte, s az asszony halála után mindezt az általa szült gyermekek örökölték.¹¹⁹ Végső soron tehát a férj családja férfiágának birtokába került.

*Nudunnûm*ot azonban nem csupán a házasodó leányok (és papnők) kaptak: számos példa illusztrálja, hogy a *gagûmba* belépő *nadîtum*ok hozományát apjuk (illetőleg családjuk) szintén köteles volt kiadni. E hozomány az előbbieken említetthez hasonlóan a saját háztartás fenntartásához szükséges alapvető javakból és rabszolgákból állt (a *gagûm* falain belül a továbbiakban a papnők saját házaikban

¹¹⁵ LFBD 4. 8–10., lásd a 82. lábjegyzetet. Egy korábban publikált szövegben (GOETZE, 1948. 77–78., 104. 6. szám) található egy homályos utalás egy ceremóniára, melynek során Iltani hercegnőt (Abi-ešuh lányát), Šamaš *nadîtum*át „lefröcskölték”: „8 puhādū (**silāa**) SUD.A / a-na ne-pe₂-eš-ti bārîm (**maš₂-šu-gid₂-gid₂**) / i-nu-ma mārāt (**dumu-mi₂**) šarrim (**lugal**) / is-sa₃-al-hu” („8 SUD. A bárány a jó rituáléjához, midőn a király leánya lefröcsköltetett”). Egyesek szerint e rituálé bizonyosan a beavatás keretében zajlott le: JEYES, 1993. 264., Renger, 1967. 154. Mások viszont vitatják e nézetet: HARRIS, 1962. 6., HARRIS, 1975. 308. Létezik egy harmadik vélemény is, mely szerint e kontextusban a *salāhum* igét valójában „megbetegedni”-ként kell fordítani, s a cselekedet purifikációs szertartásként értelmezendő. STOL, 1979. 5. 20. jegyzet, KLENGEL, 1999. 263. 27. jegyzet, lásd még CAD S. 1b., 96. *salā’u* címszó.

¹¹⁶ A CH rendelkezései, és a mindennapi gyakorlat közti ezen eltérésekről, illetve a lehetséges magyarázatokról lásd DALLEY, 1980. 53., WESTBROOK, 1988. 24., WILCKE, 1982. 440.

¹¹⁷ WESTBROOK, 1988. 90., DALLEY, 1980. 55–56., STONE, 1980. 57.

¹¹⁸ GODDEERIS, 2002. 16–17. A megállapítások a „hagyományos” házasságokkal kapcsolatosak. Többnejűség esetén (ami már önmagában is speciális esetnek számított) a szerződés egyéb célokat is szolgált, hiszen ekkor szükség volt a feleségek státuszának rögzítésére is.

¹¹⁹ WESTBROOK, 1988. 91–94.

laktak),¹²⁰ s mivel legtöbbjük vagyonos családból származott, számos esetben tekintélyes mennyiségű további ingóságot, illetve ingatlan-birtokot is magába foglalt. A hasonlatosság azonban itt véget is ér. A *nadītumok* hozományukon felül ugyanis egy olyan sajátos ajándékot, „gyűrűpénz”-t (*šewirum/šawirum*) is kaptak atyjuktól, amellyel szabadon rendelkeztek,¹²¹ és önálló üzleteket bonyolíthattak le. Egy szöveg még örökül hagyását is megemlíti.¹²² További jelentős különbségeket a *nadītumok* hozományával kapcsolatos törvényi rendelkezésekben fedezhetünk fel, melyek egyúttal a papnők sajátos jogi státusára is rávilágítanak.

„A gagûmban lakó *nadītum* [...] atyja házának
vagyonából egy örököshöz hasonlóan részesedjék.”¹²³
Hozomány, ellátás és örökösödési jog

„A fiatalabb és idősebb örökös intézménye nem létezik Sipparban” – állítják ezt egy korabeli levélben,¹²⁴ s más szövegekből is kiderül, hogy a primogenitúra valóban nem befolyásolta az atyai örökség felosztását e város(ok)ban: apjuk halála után a férfi örökösök egyenlő nagyságú „teljes örökrészeket” (*zīzū gamrū*) kaptak a vagyonból.¹²⁵ A leánygyermek, amennyiben nem tartoztak egy speciális osztályhoz, csak rendkívül ritkán és elenyésző arányban részesedtek a patrimoniumból,¹²⁶ az esetek többségében nem örököltek, részesedésük hozományukban jelent meg, amely azonban, mint láthattuk, végül egy másik patrilineális nemzetség tulajdonává vált.

A *nadītumok* *nudunnūm*-ának kiadására, kezelésére és örökítésére ezzel szemben sajátos rendelkezések vonatkoztak, amelyeket a CH több paragrafuson keresztül tárgyal. Ezek azon túl, hogy lehetővé teszik az intézmény háttérében meghúzódó

¹²⁰ A házat esetenként egy másik vagyonos *nadītum*tól bérelték. Lásd többek között HARRIS, 1975. 306., 309. és 311.

¹²¹ DRIVER-MILES, 1952. 365., 379., RINGER, 1967. 161., HARRIS, 1975. 316., HARRIS, 1989. 155. A sippari szerződésekben számos példát találhatunk arra, hogy egy *nadītum* a „gyűrűpénzén” (*ina har ku-babbar-ša* vagy *ina šewiriša*) vásárol meg valamit. CT 47. 8., CT 45. 26. További példák: RINGER, 1967. 161., HARRIS, 1975. 316.

¹²² CT 6. 33a., lásd RINGER, 1967. 161. A *šewirum* (karkötő), illetve az esetenként hasonló értelemben használt *unqum* (gyűrű) kifejezések valóban ezüst ékszerekre utaltak, s az ilyen atyai ajándék teljes súlya (értsd: értéke) akár a 10 *manūmot* (5 kg) is elérhette. Ezen ékszereket azonosították a chicagói Oriental Institute-ban fellelhető ezüst karikákkal, melyekről, úgy tűnik, vásárláskor levágták a megfelelő súlyú darabot. Lásd GODDEERIS, 2002. 391., CHARPIN et al., 2004. 900–901. Az azonosításról, illetve a kapcsolódó szöveges bizonyítékokról bővebben: POWELL, 1978. 219–222., 226–227. és 228–230. Az említett tárgyakról készült fotókat lásd POWELL, 1978. 239–241.

¹²³ „*nadīt gagīm ... ina makkūr bīt abim kīma aplim ištēn izāzma*” CH 180. §., (xxxviii 43–59.), 45., 52–55. sor. A teljes paragrafus átírása és fordítása: ROTH, 1995. 118. Magyarul: ÓKTCH, 151–152.

¹²⁴ „*ap-lu-tum še-he-er-tum u₃ ra-bi-tum / i-na zimbir^{ki} u₂-ul i-ba-aš-š*” CT 43. 92. (= AbB I. 92.) Rv. 16–17.

¹²⁵ HARRIS, 1976. 130.

¹²⁶ Az ilyen női örökösökkel kapcsolatban, akikre a tulajdonnak csupán egy kis részét hagyományozták, rendkívül kevés példát ismerünk. HARRIS, 1976. 129. 4. jegyzet.

sajátos gazdasági tényezők felvázolását, kivételesek abban a tekintetben is, hogy bizonyíthatóan a CH összeállítása előtt is érvényben levő szokásjogot tükrözik, s számos példa tanúsítja, hogy a mindennapi jogi gyakorlatban a bennük megfogalmazott rendelkezések szerint jártak el.¹²⁷

A 178. §. alapján a *nadītum* hozományát, amennyiben atyja a kiadásáról szóló táblán nem határozta meg a papnő szabad rendelkezési jogát (*mala libbiša la ušamšiši*), az apa halála után fivérei igazgatták, akik a birtok („örökrész”) értékének megfelelően (*kima emūq zittiša*) étellel, olajjal és ruhával látták el nővérüket. Kötelességük elmulasztása esetén a *nadītum*nak jogában állt bérbe adni „földjét és kertjét” egy olyan, általa kiválasztott földművesnek, aki ettől fogva „rendszeresen ellátja őt”.¹²⁸ Rendkívül lényegesek a további kikötések: a *nadītum* nem idegeníthette el az atyjától kapott javakat, s öröksége fivéreit illette meg (*aplūssa ša ahhīšama*). A papnő ellátása tehát a család férfitagjainak jogi (és erkölcsi) kötelessége volt,¹²⁹ s az ellátmány, ahogyan a 178. §-ból is kitűnik, általában gabonából (*iprum*), gyapjúból (*lubušum*) és olajból (*piššatum*) állt, illetve más szövegek alapján magában foglalta az úgynevezett „ünnepi járadékokat” (*piqittum*) is.¹³⁰

Ahogyan R. Harris már korábban rámutatott, a sippari dokumentumok és a CH rendelkezésének szófordulatai közt számos hasonlatosság fedezhető fel.¹³¹ Az ismert példák közül a legérdekesebbnek egyértelműen két, Sābium uralma idejére (i.e. 1844–1831) datálható, illetve egy Sîn-muballiṭ korából származó szöveg mondható. A CT 6. 47a. Sa 10. szerint Munawwirtum, Adad-bāni lánya, mivel fivérei (valószínűsíthetően) nem gondoskodtak róla megfelelően, „örökrészét oda adhatja, hová neki tetszik” (*ašar ṭābušim aplūssa inaddin*).¹³² A másik dokumentumban (BDHP 22/23., Ša 11.) olvasható ítélet ugyanezen kifejezést alkalmazza, hasonlóan a harmadik szöveghez (BDHP 70.), ahol a szófordulat minimális eltéréssel jelenik meg.¹³³ Mindkettő feltűnően emlékeztet a CH szóhasználatára,¹³⁴ noha jóval annak összeállítása előtt íródtak. Látható tehát, hogy a kérdéses paragrafus nem tekinthető újszerű rendelkezésnek: valójában a korábbi szokásjog megerősítéséről beszélhetünk.

¹²⁷ Megjegyzendő, hogy a CH rendelkezéseinek érvényességét, törvény-értékűségét több kutató is vitatja, minderről részletesebben lásd a negyedik fejezetet.

¹²⁸ „*eqelša u kirāša ana errēšim ša elissša ṭābu inaddinma errēssa ittanaššiš*” CH 178. §. xxviii 3–8. A teljes paragrafus: ROTH, 1995. 117. Magyar fordítás: ÓKTCH, 151.

¹²⁹ Ezen cselekedetet leggyakrabban a *našūm* Gt („ellátni”) fejezi ki, bár a szövegek esetenként egyéb kifejezéseket is használnak, például *akālum* Š („etetni”), *šadūm* D („étellel ellátni”), stb. A terminológiáról részletesen: STOL, 1998. 61–63.

¹³⁰ A *piqittum* beszolgáltatása a *nadītum*ok (valamint a „kolostori” hivatalnokok) sajátos kötelezettsége volt a *gagūm* felé, mely különböző ünnepnapokon, egy esztendő folyamán maximálisan hat alkalommal volt esedékes; tartalmából (liszt, hús, sör) ítélve a járadékot feltehetőleg a közös ünnepi étkezések során használták fel. HARRIS, 1963. 149., HARRIS, 1964. 128–130., HARRIS, 1972–75. 392., lásd még többek között RINGER, 1967. 159–160.

¹³¹ VAS 13. 34., CT 2. 24., VAS 9. 199., további példák: HARRIS, 1961a. 165ff.

¹³² xi 15f. A teljes paragrafus: ROTH, 1995. 117. Magyar fordítás: ÓKTCH, 151. Bővebben: HARRIS, 1961a. 166.

¹³³ „*ašar eli<ša> ṭābuma inaddin*” BDHP 70. 13ff.

¹³⁴ Lásd a 128. lábjegyzetet.

A fentiekhez hasonló utalások azonban nem korlátozódnak a jogi és adminisztratív szövegekre: ugyanazon Awāt-Aja, kinek beavatásáról a korábbiakban érdekes részleteket tudtunk meg,¹³⁵ egy másik, fivérének írott levelében hozománya kiadásának késlekedése miatt panaszkodik, s láthatóan tökéletesen tisztában van jogai-val: „Mióta atyám végzetére ment, fivéreim a táblámnak megfelelő hozományt nem adták át [...] a naditum, akit fivéreim nem látnak el élelemmel, örökségét oda adhatja, hová neki tetszik”.¹³⁶ A hozományt igazgató családtagok ilyen s hasonló jellegű mulasztásai nem voltak ritkák: számos levelet ismerünk, melyekből kiderül, hogy több naditum is „éhezett” ellátásának elmaradása miatt. Bár megjegyzendő, hogy ezek a kijelentések némi fenntartással kezelendők, mivel nem kizárt, hogy egy mindezidáig kevésbé tanulmányozott „női retorika” megnyilvánulásai.¹³⁷

A 178. §. kulcsmondata egyértelműen az utolsó, amely kiköti, hogy e nők vagyona haláluk után – kötelességeik elmulasztására való tekintet nélkül – legközelebbi férfi hozzátartozóikra száll. A sippari dokumentumokból kiderül, hogy esetenként maga az apa volt a megnevezett örökös,¹³⁸ (illetve miután ő „végzetére ment”, a fiúgyermek), ami rávilágít a naditum jogaiban fellelhető korlátozások céljára: a kérdéses vagyon – ellentétben a korábban említett, „hagyományos” hozományokkal – visszatért a család férfiágához. A 179. §-ban ezzel szemben a papnő atyja írásos felhatalmazást ad, melynek értelmében leánya szabad rendelkezést kap, „tulajdonát oda adhatja, ahová neki tetszik. Fivéreim nem támaszthatnak jogi követelést vele szemben”.¹³⁹ Noha az ilyen naditum kétségtelenül előnyösebb helyzetbe került, hisz nem a családtagok jóindulatától függött, ellátását maga is biztosíthatta ingatlanjai (illetve olykor ingóságai, például rabszolgái) kiadásával,¹⁴⁰ szabadsága meglehetősen relatív. Egy idegen örökös megnevezése családjá számára a patrimonium egy (feltehetően jelentősebb) részének elvesztését eredményezte volna, ilyesmi vélhetőleg a naditumnak sem állt szándékában – illetve módjában. Az örökös a gyakorlatban sok esetben ugyancsak a fivérek közül került ki, azzal a különbséggel, hogy a papnő „szabadon” választhatott közülük.¹⁴¹ Egy további alternatíva az örökös nő – természetesen szintén naditum – megnevezése volt, aki elvárhatóan a végrendel-

¹³⁵ Lásd a 82. lábjegyzetet.

¹³⁶ „(22) iš-tu a-bi a-na ši-im-ti-im / il-li-ku a-ah-hu-ia / nu-du-na-am ša pi₂-i ʔup-pi₂-ia / u₂-ul id-di-nu-ši-im... (28) na-di-tum ša a-ah-hu-ša / [i-n]a ip-ri-ša / la ʔit₁-ta-na-šu-ši / a- ʔša-ar₁ li-bi-ša / ap- ʔlu₁-sa₃ i-na-di-in” LFBd 6. Rv. 22–24, 28–32. A levél részletes tárgyalása: WILCKE, 1982. 448–450. Sajnos mivel nem tudjuk, hogy Awāt-Aja pontosan mikor élt, nem sorolhatjuk be a korai szokásjog érvényéről tanúszkodó szövegek közé. Lásd HARRIS, 1961a. 167. Megjegyzendő, noha a papnő itt az „örökség átadására” utal, a szituáció valószínűleg megfelel a CH 178. §-nak, azaz feltehetőleg valaki másnak adná ki ingatlanjait, éves/havi járadék fejében.

¹³⁷ MHET II/3. 459., AbB 3. 19., AbB 10. 25., LFBd 6., TCL 1. 23., stb. A további példákat lásd: STOL, 1998. 186–188. Az említett „női retorika”: HARRIS, 1962. 7., HARRIS, 1989. 155.

¹³⁸ STOL, 1998. 95.

¹³⁹ „warkassa ʔma eliša ʔābu inaddin ahhūša ul ibaqqarūši” CH 179. §. xxxviii 38–42.

¹⁴⁰ Lásd többek között HARRIS, 1975. 311–312.

¹⁴¹ CT 2. 41., CT 4. 1b., lásd HARRIS, 1961a. 167–168.

kező unokahúga, s akit a *nadītum* sok esetben adoptált.¹⁴² E megoldás több szempontból is előnyösnek tekinthető, hiszen amellett, hogy a tulajdon továbbra is a családban maradt, a fiatal papnő az örökség (*aplūtum*) fejében köteles volt ellátni nagynénjét, akinek idős napjaiban – utódok híján – ez létfontosságú lehetett.¹⁴³

Mindazonáltal ismerünk olyan *aplūtum*-szerződést is, ahol a „*vagyon örökösnőjét*” (*rēdit warkatim*) nem fűzték rokoni szálak a végrendelkezőhöz: kiváló példa erre egy Bēlessunu s egy Amat-Mamu nevű Šamaš-*nadītum* esete. Bēlessunu, Mannium lánya számos ingatlant (összesen 46 *ikūm* földet, egy a *gagūmban* található házat, illetve parcellákat),¹⁴⁴ rabszolgát és egyéb ingóságot mondhatott magáénak. Mindez atyjától kapott hozományából, illetve a nagynénje által reá hagyott örökségből tevődött össze, amelyekkel szabadon rendelkezhetett (*mali libbaša mašiat*).¹⁴⁵ A tekintélyes vagyont azonban az általános gyakorlattal ellentétben nem fivérei vagy unokahúgai örökölték, hanem teljes egészében („*a pelyvától az aranyig*”) Amat-Mamu birtokába került, aki egy másik jómódú család sarja volt, s aki – Bēlessunu ellátása fejében – már az eredeti *aplūtum*-szerződés létrejötte után „*kezeben tartotta*” azt.¹⁴⁶ A végrendelkező halála után unokahúgai – akik szintén Šamaš-*nadītum*ok – ugyan megkísérelték visszaszerezni családi tulajdonukat, de a bíróság alaptalannak találta követelésüket, s Amat-Mamu javára döntött.¹⁴⁷ Szövegünkéből azonban az is kiderül, hogy Bēlessununak az örökség elidegenítésével kapcsolatos (szabad) rendelkezése valójában nem más, mint kényszer-megoldás: örökös státusa fejében a vagyonos Amat-Mamu kifizette Bēlessunu jelentős adósságait, így a teljes anyagi csődtől mentette meg őt.¹⁴⁸

A patrimonium egy *nadītum* általi elidegenítése tehát csak kivételes esetekben, jelentős anyagi problémák miatt történhetett meg, s a soron következő CH 180. §., csakúgy, mint a korábban tárgyalt CH 178. §. ki is küszöböli ennek lehetőségét. A

¹⁴² STOL, 1998. 98. A rokoni kapcsolatok megállapítása a források esetlegességéből kifolyólag természetesen nem minden esetben lehetséges, az ismertebb családoknál azonban e tendencia figyelhető meg. GODDEERIS, 2002. 381. Megjegyzendő, hogy egy (vagyonos) *nadītum* akár több különböző örököst is megnevezhetett, lásd CT 47. 47., CT 48. 5. A további speciális eseteket lásd STOL, 1998. 99–103.

¹⁴³ STOL, 1998. 61., RINGER, 1967. 163.

¹⁴⁴ A kérdéses ingatlanok felsorolását lásd CT 47. 63. Obv. 3–19. 1 *ikūm* = 3600 m²

¹⁴⁵ CT 47.63. Rv. 43.

¹⁴⁶ „iš-tu pe-e a-di **ku₃-sig₁₇** ša Be-le-su₂-nu **dumu-mi₂** Ma-ni-um / ir-šu-u u₃ i-ra-aš-šu-u ša **Geme₂-^dMa-mu-ma a-pil-ti-ša / **dumu-mi₂** Sîn-diğir a-di Be-le-su₂-nu ba-al-ṭa-ta^(sic) / mi-im-ma-ša qa₂-ti **Geme₂-Ma-mu u₂-ka-al-ma.**” „A pelyvától az aranyig (mindaz) ami Bēlessunu, Mannium lánya birtokába került s kerülni fog, Amat-Mamué, örökösnőjéé, Sîn-ilum lányáé. Míg Bēlessunu él, mindenét Amat-Mamu tartja kezében” CT 47.63. Obv. 24–27.**

¹⁴⁷ „...ni-šu-ut Be-le-su₂-nu / **nita₂** u₃ **mi₂** ma-li i-ba-aš-šu-u₂ a-na **Geme₂-^dMa-mu **dumu-mi₂** Sîn-diğir / u₂-ul i-ra-gu-um.” „...Bēlessunu rokonsága, férfi és nő, ahányan csak vannak, Amat-Mamuvál szemben nem támaszthat követelést.” CT 47.63. Rv. 67–69. A táblán rögzített per részleteit, illetve a releváns sorok átírását és fordítását lásd CHARPIN, 1986. 133–136.**

¹⁴⁸ „2/3 **ma-na 6 gin₂ ku₃-babbar** hu-bu-li ^vBe-le-su₂-nu / **Geme₂-^dMa-mu **dumu-mi₂** Sîn-diğir i-pu-ul / ^vBe-le-su₂-nu u₂-ul uh-ta-ba-al / mi-im-mu-ša a-na hu-bu-li-ša u₂-ul iz-za-az” „A 2/3 manûm 6 šiqlum ezüstöt, Bēlessunu tartozását Amat-Mamu, Sîn-ilum leánya kifizette. Bēlessunu nem adósodhat el, mindezen tulajdona nem állhat az ő biztosítékaként.” CT 47.63. Obv. 31–34.**

rendelkezés szerint azon *gagûmban* lakó *nadîtum*¹⁴⁹ vagy *sekrum*, akinek atyja halála előtt nem adták ki hozományát, „az atyai ház vagyonából egy (férfi) örökshöz hasonlóan részesedjék”.¹⁵⁰ E birtok haszonélvezeti joga egész élete folyamán megilleti, később azonban a tulajdon fivérei birtokába kerül.¹⁵¹ Az örökrész (*zittum*) legfontosabb részét olyan – általában hat és kilenc *ikûm* közötti – földbirtokok képezték, amelyek megművelése vagy bérbe adása révén a papnő biztosíthatta saját megélhetését.¹⁵²

Az utolsó rendelkezés alapján megállapíthatjuk, hogy a női örökösökkel szemben, akiknek léte csak ritkán bizonyított, részesedésük a patrimoniumból pedig elenyészőnek mondható fivérei örökségéhez képest, a *nadîtumok* – a 180. §. alapján – teljesen eltérő törvény általi elbírálásban részesültek, hiszen az örökösödés terén esetenként a fiúgyermekekéhez hasonló jogokkal rendelkeztek. Hasonló, de nem azonos jogokkal: egy (*gagûmban* élő) *nadîtum* presztízse, papnői mivolta és gyermektelensége folytán természetesen nem sorolható egyazon jogi kategóriába az egyetlen speciális osztályhoz sem tartozó leánygyermekkeivel. Mégsem jelenthetjük ki, hogy „ezen *rintetlen* < nő [a törvény szemében] egyúttal férfinak is számított”.¹⁵³ Bár az utóbbi paragrafus szerint megillette a már említett „*egyenlő rész*”, ennek kezelésével és legfőképp örökítésével kapcsolatos mozgástere jóval szűkebb volt, mint fivéreié. Mindazonáltal a jogi státusában rejlő kettősség nyilvánvaló, s erre a CH szóhasználata is rámutat. Már néhány paragrafus áttekintése során is felfedezhető, hogy a törvénytöveg elsődleges, feltételezett jogi alanya a férfi, pontosabban a felnőtt, szabad, helyi férfilakos (*awîlum*).¹⁵⁴ Figyelemre méltó, hogy a szó nőnemű megfelelője (*awîltum*) – noha a CH számos esetben említ fiatal leányokat, férjes asszonyokat, özvegyeket sőt, saját kenyerüket kereső kocsmárosnőket

¹⁴⁹ Megjegyzendő, hogy a paragrafus harmadik sorában (xxxviii 45.) szereplő *lukur ga2-gi4-a-t* (akk.: *nadî gagîm*) M. Stol *lukur e2-gi4-a-nak* [akk.: *nadîtum (u) kallatum*] olvassa, egyik legfőbb, emellett szóló érve szerint ugyanis a jelen írásban is tárgyalt paragrafusokban mindig három, különböző típusú papnő jelenik meg. Stol szerint a *kallatum* ebben a kontextusban szintén egy, a kultusszal kapcsolatban álló nőre utalhat, talán egy „novíciá”-ra. STOL, 1979. 91. Noha az alternatív olvasat indoklása ésszerűnek tűnik, figyelembe kell vennünk, hogy a következő paragrafus ugyanezt az alaphelyzetet vázolja föl, viszont a papnőt itt csupán az örökrész egyharmada illeti meg. Az utóbbi rendelkezés három papnő-csoport tagjait érinti, melyek közül a *qadištumok* és *kulmašitumok*, ahogyan korábban láthattuk, házasodhattak. Valószínű tehát, hogy a velük egyetemben itt megemlített *nadîtumok* Marduknak szenteltettek, s ezt valójában a 180. §. kérdéses sora erősíti meg: a CH összeállítói az azonos helyzetben eltérő jogokkal rendelkező *nadîtumok* közti különbséget úgy fejezik ki, hogy világossá teszik az itt megjelenő papnők kapcsolatát a *gagûmmal*.

¹⁵⁰ Lásd a 123. lábjegyzetet.

¹⁵¹ „*Adi balîat ikkal warkassa ša ahlîšîma.*” CH 180. §. xxxviii 56–59. „*Míg él, ő tartja (ezt kézben), (később) tulajdona fivéreit illeti.*”

¹⁵² A leggyakoribb földmért egyértelműen a 9 *ikûm*, amit a „9 *gan* dúllője” (*a-gar3 9 gan2-e*) elnevezés is tükröz, eredetileg e térségben helyezkedtek el a *nadîtumok* ellátását biztosító földparcellák. Lásd STOL, 1998. 68., HARRIS, 1975. 310., 379.

¹⁵³ HARRIS, 1989. 155.

¹⁵⁴ A társadalmi nemről mint az egyén jogi státusa meghatározásának egy lényegi kritériumáról a CH-ban bővebben: ROTH, 1998. 173–174., 181.

is – csupán egyetlen alkalommal fordul elő (110. §.), s talán nem meglepő, hogy éppen egy *nadītum*-ra utal. Az általános *sinništummal* („nő”-vel) szemben e megnevezés jóval árnyaltabb: olyan szabad nőre utal, aki adott esetben független gazdasági kezdeményező erővel rendelkezett, s ahogyan látható lesz, néhány *nadītum* esetében helytálló M. Roth azon megállapítása is, mely szerint a kifejezés egy korabeli „üzletasszonyra” utalt.¹⁵⁵ Miután áttekintettük, honnan származott a papnők alaptőkéje, érdemes megvizsgálni, hogyan kezelték azt önálló és kevésbé önálló tranzakcióik során.

*„Ha egy nadītum kocsmát nyit...”¹⁵⁶
A nadītumok szerepe az óbabilóni gazdaságban*

A mezopotámiai történelemben a legkorábbi időszakoktól kezdve találhatunk példákat olyan vagyonos nőkre, akik üzleti tranzakciók résztvevői, tanúi, illetve saját tulajdon birtokosai voltak. A források számba vételekor azonban felmerül a kérdés: tekinthetők-e a dokumentumokban önállóan feltűnő nők, illetve tevékenységeik függetlennek? A válasz természetesen kor- és kultúrafüggő, s mint látni fogjuk, a legtöbb esetben korántsem egyértelmű. A sippari szövegekből ismert, s a helyi gazdasági életben jelentős szerepet játszó *nadītum*ok legtöbbször jogi és adminisztratív jellegű dokumentumokban szerepel. A legkülönbözőbb üzleti vállalkozások résztvevői: bérbe adják földjeiket, házaikat, szolgálkat, kölcsönöket folyósítanak, s ingatlanokat vásárolnak.¹⁵⁷ Gazdasági tevékenységük egyfelől saját ellátásukat biztosította, ugyanakkor néhányuk tekintélyes mértékben meg is növelte a ráhagyományozott családi vagyont hosszú élete folyamán.¹⁵⁸ A korábbiakban már felfedezhettük a patrimónium egybentartásának szándékát, ami speciális jogi helyzetükben nyilvánult meg, s ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy ingatlanvásárlásaik gyakorta a családi birtokok környékére koncentráálódtak.¹⁵⁹ A

¹⁵⁵ ROTH, 1999. 459.

¹⁵⁶ „šumma nadītum [...] bīt sībim iptete” CH 110. §. xxv 36., 39.

¹⁵⁷ Eme tranzakciókról részletesebben lásd többek között HARRIS, 1975. 310–12. Megjegyzendő, hogy az ismert sippari szövegek alapján valószínűsíthető egy, a tulajdon elidegenítését korlátozó tendencia léte: ingatlanokat csupán más *nadītum*oknak adnak el, akik szinte minden esetben bizonyíthatóan rokonok. HARRIS, 1975. 310.

¹⁵⁸ A hosszú élettartam nem számított ritkának a *nadītum*ok közt, ami R. Harris szerint egyértelműen gyermektelenségüknek, illetve némileg elzárt mivoltuknak volt köszönhető (az utóbbi következtében valamivel nagyobb biztonságban tudhatták magukat a korukban meglehetősen gyakori járványoktól). Lásd HARRIS, 1964. 122–123., HARRIS, 1972–75. 392., HARRIS, 1989. 159. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy míg a férfi örökösök csupán apjuk halála, s az örökség felosztása után léphettek fel önállóan a különböző üzleti vállalkozásokban, addig a *nadītum*ok hamarabb átvehették hozományukat. A társadalom férfi tagjainál (látszólag) hosszabb időn át folytatott üzleti karrierjük tehát ennek fényében vizsgálandó.

¹⁵⁹ Gyakran vásároltak az apa vagy a fivérek ingatlanjaival szomszédos parcellákat, házakat, lásd CT 2. 26., CT 4. 20a., CT 47. 9., CT 47. 23., stb. Bővebben illetve a további példákért lásd HARRIS, 1975. 310.

motiváció egyértelműen arra irányult, hogy a földtulajdon egy széles és tehetős réteg kezében összpontosuljon. Ez a mezopotámiai történelem folyamán első alkalommal ekkor, az óbabilóni korban figyelhető meg: a vagyonos családok pedig igyekeztek elejét venni tulajdonuk felaprózódásának.¹⁶⁰ Ennek ellenére azt, hogy családtagjaik milyen mértékben befolyásolták a *nadītumok* ingatlanüzleteit (és egyéb tranzakcióit), nehéz megállapítani, hiszen az esetleges utasításokat, tanácsokat nyilvánvalóan sosem foglalták írásba. A sippari papnők legtöbbje helybéli volt, s feltehetőleg napi, személyes kapcsolatban állt rokonaival.¹⁶¹

A más városokból érkezett *nadītumok* gazdasági szerepéről ugyanakkor rendkívül csekély mennyiségű információval rendelkezünk.¹⁶² A nem sippari származású Šamaš-papnők kapcsán azonban feltétlenül szólnunk kell a korábban már említett babilóni hercegnőkről. Jóllehet ezeknek a *nadītumoknak* társadalmi státusa és anyagi helyzete nagymértékben különbözött a többi, velük együtt élő papnőétől, tranzakcióik mégis kitűnően reprezentálják a (jómódú) Šamaš-*nadītumok* előtt nyitva álló tulajdonlási és üzleti lehetőségeket. Esetükben családjuk gazdasági érdekei természetesen mellékesnek tekinthetők, jelenlétük elsősorban az itteni *gagûm* presztízst tükrözi. (Beiktatásuk, ami egyébiránt erőteljesen emlékeztet a korábbi idők királylányainak *en*-papnővé avatására Urban – a kora óbabilóni időszakban szintén egyfajta legitimációs lépésnek tűnik a babilóni uralkodók részéről.)¹⁶³

¹⁶⁰ HARRIS, 1964. 109., HARRIS, 1975. 307., HARRIS, 1989. 153.

¹⁶¹ Korábban kérdésesnek tartották, hogy a sippari *nadītumok* elhagyhatták-e a *gagûmot*, illetve fogadhatták-e látogatókat. Noha a *gagûm* szó sumer megfelelője (**ga2-gi4-a**) egyértelműen egy elzárt helyre utal, s a *nadītumok* gyakori utalásai a „külvilág”-ra (*kīdum*) szintén befolyásoló tényezők voltak ezen tekintetben, a kétségek leginkább a „rács megnyílásakor” (*ina pī aptim*) kifejezés használata miatt vetődtek fel, mely a bérleti és kölcsön-szerződésekben fordul elő (a másik félnek a „rácsnál” kellett fizetnie), s amelyet a bezártságukra tett utalásnak vélték. Kiderült azonban, hogy ez a meghatározás tulajdonképp egyenértékű a „kolostor kapujában”-nal (*ina bāb gagīm*), ez utóbbi az üzletkötés, illetve a kölcsönök és bérek kifizetésének hagyományos helye volt. Az előbbi szófordulat használata pedig valójában meglehetősen rövid életű: Hammurāpi idejére korlátozódik, így feltehetően csupán egy hangzatos kifejezés átmeneti népszerűségének jele. HARRIS, 1964. 130–131. Annak ellenére, hogy a *gagûm* egy fallal körülvárt komplexum volt Sippar-Jahrurumon belül (a kolostor falával kapcsolatban lásd 80. lábjegyzet), lakói kapcsolatban álltak a „külvilággal”. A *nadītumok* leveleiben több olyan utalást is találhatunk, mely alátámasztja, hogy elhagyhatták a *gagûmot*, illetve fogadhattak látogatókat. Ezen utalásokról lásd HARRIS, 1964. 132., valamint JANSSEN, 1991. 3. 2. jegyzet.

¹⁶² E megállapítás alól egyedül a bevezetőben már említett Eli-eréssa, Náh-ili leánya képez kivételt, aki Dilbatból költözött át a sippari *gagûm*-ba (lásd 79. lábjegyzet). Figyelemre méltó, hogy míg az utóbbi városból származó dokumentumokban csupán tanúként szerepel. CT 6. 48b. 22. (bérleti szerződés), CT 8. 46. 47. (adoptálási szöveg). A dilbati szövegekben ennél valamivel aktívabb szerepben tűnik fel. Lásd HARRIS, 1962. 4. Az itteni földjeinek kiadásáról szóló szerződések tanúlistáiban több Šamaš-*nadītum* is megjelenik, így valószínűsíthető, hogy a táblákat Sipparban írták, s később átszállították őket Dilbatba. Ezen adatok azonban túlságosan szórványosak ahhoz, hogy megállapítsuk, atyja és/vagy fivérei milyen szerepet játszottak a kérdéses tranzakciók létrejöttében illetve lebonyolításában.

¹⁶³ Az uri *en*-papnők beiktatásáról mint legitimációs cselekedetről bővebben: RINGER, 1967. 118–120.

Iltani, Abī-ešuh lánya, aki vélhetően már saját korában is jelentős hírnévnek és tiszteletnek örvendett, jelen kor kutatói szemében kétségtelenül a legismertebb *nadītum*nak tekinthető. A kérdéses nevet két babilóni király lánya is viselte, ami nem meglepő, mert ahogy korábban már láthattuk, meglehetősen népszerűnek számított a *nadītum*ok körében,¹⁶⁴ és csak Sipparból több mint ötven különböző, Iltani nevezetű *nadītum*ot ismerünk.¹⁶⁵ A Hammur-râpi korában, illetve Samsu-ilûna korai éveiben tevékenykedő hercegnőt pecsétlenyomata Sîn-muballiṭ leányaként azonosítja.¹⁶⁶ A második, azonos nevű királylány esete problémásabb, mivel a források csupán a „király lánya”-ként (**dumu-mi₂ lugal**/*mārat šarrim*) utalnak rá, így atyja személye sokáig vita tárgyát képezte.¹⁶⁷ Mostanra azonban már szinte teljesen bizonyos, hogy a kérdéses király Abī-ešuh (i.e. 1711–1684).¹⁶⁸ A második Iltani több szövegben szerepel, mint bármely más *nadītum*, s ezek a szövegek egy figyelemre méltóan hosszú periódust ölelnek fel: a legkorábbiak Abī-ešuh uralma elejére datálhatók, a legkésőbbi pedig az utolsó babilóni uralkodó, Samsu-ditāna (i.e. 1625–1595) uralmának 19. évére.¹⁶⁹ Az ismert dátumok számba vétele alapján a hercegnő közel száz évet élt.¹⁷⁰ Ez ugyan még egy *nadītum* esetében is kivételesnek tekinthető,¹⁷¹ mégsem elképzelhetetlen, amennyiben feltételezzük, hogy a szövegek már korai felszentelésétől kezdve *nadītum*ként utalnak rá.¹⁷² A második Iltani méltán tekinthető a leggazdagabb ismert Šamaš-papnőnek: olyan jelentős föld- és jószág-tulajdonnal rendelkezett, hogy ennek igazgatására több hivatalnokot is alkalmazott, s hatalmas földbirtokainak megműveléséhez számos aratómunkást kellett felfogadnia.¹⁷³ Ezek az aratómunkások – akik gyakran egy *iššakku*¹⁷⁴ felügyelete

¹⁶⁴ Lásd a 90. lábjegyzetet.

¹⁶⁵ KLENGEL, 1999. 259. 2. jegyzet.

¹⁶⁶ „*Il-ta-ni / lukur* ^dUt[u/du]mu-mi₂ ^dSîn-mu-ba-li-[iṭ / ge]me₂ ^dUtu ^dA-[a]” VAS 9. 17. Lásd még VAS 9. 16., VAS 13. 16., HARRIS, 1962. 6., STOL, 1987. 3. 2. jegyzet, KLENGEL, 1999. 260. 9. jegyzet. Az első Iltani tranzakcióiról bővebben: HARRIS, 1962. 6., STOL, 1987. 4., 4. jegyzet, 11., KLENGEL, 1999. 260.

¹⁶⁷ HARRIS, 1962. 6.

¹⁶⁸ KLENGEL, 1999. 262., STOL, 1987. 5.

¹⁶⁹ KLENGEL, 1999. 262. E legkésőbbi dátummal kapcsolatosan megoszlanak a vélemények, M. Stol elképzelhetőnek tartja, hogy – mivel a kérdéses szöveg (BM 64391. = MHET II. 526.) csupán „*Iltani házát*” említi – a hercegnő ekkor már (régóta) halott volt. STOL, 1987. 5. Richardson álláspontja szerint viszont e késői dokumentum egy harmadik, azonos nevű hercegnőre utalhat. RICHARDSON, 2002. 192–193.

¹⁷⁰ STOL, 1987. 5.

¹⁷¹ Lásd a 158. lábjegyzetet.

¹⁷² KLENGEL, 1999. 262., STOL, 1987. 5.

¹⁷³ A hercegnő háztartásának élén egy *šabrûm*-hivatalnok, illetve két *abarakkûm* állt. RINGER, 1967. 164. Noha funkcióik nem minden esetben világosak (HARRIS, 1964. 133–134), az utóbbi kettő kapsán láthatóvá vált, hogy Iltani vagyonának intézői gyakorta azonosak voltak a királyi igazgatás hivatalnokaival. KLENGEL, 1999. 264. 41. jegyzet.

Az Iltani (pontosabban *šabrûm*-intézője) által felbérelt aratómunkásokról több szöveg is beszél: JCS 2. 112. 29., CT 33. 46a., TCL 1. 162., MEISSNER, BAP 22. Bővebben: HARRIS, 1962. 7., KLENGEL, 1999. 263–264.

Ingatlanvagyonán túl szólnunk kell a tulajdonát képező nagyszámú gulyáról és nyájáról is, bár ennek kapsán megjegyzendő, hogy az állattartás a *nadītum*ok között meglehetősen ritkának

alatt álltak – nem csupán a hercegnő saját birtokában lévő, hanem az általa bérelt földeken is dolgoztak, ami további bevételt jelentett a hercegnő számára. Mindezek után nem meglepő, hogy a második Iltani – sok, nála jóval szerényebb körülmények között élő *nadītum*mal egyetemben – hitelezőként is feltűnik. Számos szerződés számol be az általa (gabona illetve ezüst formájában) folyósított kamatos kölcsönökről.¹⁷⁵ Mind közül a legérdekesebb egy kölcsönokmány, amely nem csupán a kölcsön tényét, hanem a hercegnőnek a *nadītum*ok közötti egyedülálló státusát is híven tükrözi. Ennek tanúsága szerint Iltani egy ház vételárához (*ana šam₂ e₂*) folyósított kölcsönt.¹⁷⁶ A kölcsön igénylői azonban nem egyszerű magánemberek, hanem „*bírók és a sippar-jahrurumi kárum*”, azaz az ikervárosok egyikének fő adminisztratív testülete.¹⁷⁷

Az utóbbi üzlet nyilvánvalóan kivételesnek tekinthető, és létrejöttében döntő szerepet játszott az, hogy a hercegnő a többi papnőtől különböző társadalmi helyzetben volt. Sikeres üzleti vállalkozásokra azonban a nem királyi vérből származó *nadītum*ok esetében is bőven találhatunk példát. A papnők bevételeinek egy további forrását ingatlanjaik bérbe adása jelentette, s az ilyen jellegű vállalkozások gyakorta az egyes *nadītum*ok társulása révén jöttek létre. Ők ezáltal jelentősen megnövelték gazdasági erejüket.¹⁷⁸ Jó példa erre Šāt-Aja és Amat-Aja esete. E kettő, jómódú családból származó Šamaš-papnő tevékenysége négy éven át követhető nyomon (Hammu-rāpi 37. és 40. éve között), s K. Van Lerberghe összesen hét olyan szöveget gyűjtött össze, amelyekből kiderül, hogy ezekben az években rendszeresen közösen adták ki földjeiket, és tekintélyes haszonra tettek szert.¹⁷⁹ Természetesen ilyen jellegű vállalkozásba egy *nadītum* önállóan is belefoghatott. Példának okáért Rībatum, Ippqatum leányának fő bevételi forrása szintén tulajdonának bérbe adása volt: ez a tulajdon földeket, kerteket, egy házrész, illetve egy üzletet is magában foglalt.¹⁸⁰ A rabszolgák kiadása ugyancsak jövedelmezőnek számított: úgy tűnik, a papnők családja a *gagûmba* való beköltözés idején szinte minden esetben gondos-

számított. E kontextusban gazdagságának egyik legjobb mutatója a TCL 1. 177-es szöveg, melyből megtudhatjuk, hogy nem kevesebb, mint 1085 darab marhája volt, s ezekre hat pásztor (*nāqīdum*) felügyelt. A JCS 2. 83. 10-es számú adminisztratív beszámoló szintén sokatmondó: összesen 2667 juhot említ, melyeket öt pásztor őrzött. Bővebben: GOETZE, 1948. 83–85.

¹⁷⁴ Az *iššakku*-földműves feladata a munka és munkások felügyelete volt, szolgálataiért munkaadója a learatott termés jelentékeny részével fizetett. HARRIS, 1962. 7. Az Iltani által bérelt földekről: CT 8. 17b., MEISSNER, BAP 2, MHET II/4. 552., MHET II/4. 562. Bővebben: HARRIS, 1962. 7., KLENGEL, 1999. 263.

¹⁷⁵ CT 8. 33b., CT 47. 72., MEISSNER, BAP 22. Mindezen szövegekről, illetve további példákról legújabbban: KLENGEL, 1999. 265–266.

¹⁷⁶ OLA 21. 34. Az ilyen típusú hitelekéről: SKAIST, 1994. 63–72.

¹⁷⁷ „*di-ku₃meš u₃ kar zimbir_{ki}*” = „*la-ah-ru-rum*” OLA 21. 34. Obv. 4–5. A szövegről még: KLENGEL, 1999. 266. A *kārum*mal kapcsolatosan pedig lásd a 70. lábjegyzetet.

¹⁷⁸ HARRIS, 1975. 312.

¹⁷⁹ VAN LERBERGHE, 1994. 5–6. Noha számos Šamaš-*nadītum* genealógiája ismert, e két papnő származásáról meglehetősen keveset tudunk. VAN LERBERGHE, 1994. 5–6., 2. jegyzet.

¹⁸⁰ E *nadītum*ról bővebben: HARRIS, 1962. 11.

kodott egy, a *nadītum* igényeit kielégítő szolgáról, sokuk azonban jóval több fölött rendelkezett, akiket rendszerint aratómunkásként adott bérbe.¹⁸¹

A fenti példák vázlatosan ábrázolják ugyan egy Šamaš-*nadītum* üzleti és tulajdonlási lehetőségeit, vállalkozásaik függetlenségének lehetőségeivel kapcsolatosan azonban vajmi keveset árulnak el. Az önálló gazdasági kezdeményező vizsgálatakor ezért érdemes röviden a Marduk-papnőkhöz, illetve a CH egy sokat vitatott paragrafusához fordulnunk, mely a „kolostorban” élő *nadītumok* eddigiekben felvázolt tevékenységeit is némiképp más megvilágításba helyezheti. A kérdéses rendelkezés (110. §.) azonos a korábban már említett egyetlen szöveghellyel, ahol a sokat mondó *awīltum* kifejezést alkalmazzák, s mivel vizsgálatunk szempontjából mondhatni minden egyes szava lényegbevágó, érdemes teljes egészében felidézni. „Ha egy *nadītum* (az >S<-variáns: és/vagy) egy NIN.*diġir*,¹⁸² ki nem lakozik gagûmban, kocsmát nyit, vagy sörért egy kocsmába belép, ezen nőt (a >t<-variáns: *nadītumot*) égessek meg.”¹⁸³

A paragrafust szinte minden kutató – feltehetőleg legtöbbjük a súlyos halálbüntetés ténye, illetve a kocsmá említése miatt – a prostitúcióval hozta kapcsolatba.¹⁸⁴ Eszerint a papnő, belépve egy (kétes hírnevű) ivóba, akaratlanul is prostitúció gyanújába keveredett, s mivel ez összeférhetetlen volt a tőle elvárt rituális tisztasággal, „gyalázatos” tette nyilvános kivégzéséhez vezetett.¹⁸⁵

Elsőként néhány szó az érintettekről, illetve a tulajdonképpeni bűnről. Valójában azt, hogy hány potenciális elkövetőről beszélhetünk, csupán az „S”-variáns teszi egyértelművé, a többi esetében a protaszisz konstrukciója nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy egyetlen papnőről (egy *nadītum*ról, aki NIN.*diġir*) van szó.¹⁸⁶ Bármelyik feltevést fogadjuk is el, a következő meghatározás (*ša ina gagîm la wašbat*) alapvető fontossággal bír, mivel rámutat, hogy a kérdéses *nadītum* Marduknak szenteltetett. Az általa elkövetett bűn vagy bűnök természete azonban már

¹⁸¹ HARRIS, 1975. 312.

¹⁸² Az akkád olvasat – a bevezetésben elmondottak fényében – kérdéses. M. Roth a *sumer* címet *ugbābūm*-nak írja át. ROTH, 1995. 101., ROTH, 1999. 28ff. Renger hasonlóképpen: RINGER, 1967. 146. A magyar fordításban a szintén lehetséges *ēntum* szerepel. ÓKTH, 145. M. Stol az óbabiloni papnői címetek vizsgálatában megemlíti ugyan a szöveghelyet, azonban megjegyzi, hogy ezen esetben a *sumer* címek (*lukur*, NIN.*diġir*) viszonya korántsem tisztázott, ahogyan az sem, hogy a törvényszöveg összeállítói a kérdéses paragrafus kapcsán melyik (ír-noki) hagyományt követték. STOL, 2000b. 465. Mivel a kérdés egyenlőre nyitott, a továbbiakban e rendelkezés kapcsán a *sumer* címet használom.

¹⁸³ „šumma *nadītum* (az >S<-variáns: u) NIN.*diġir* ša ina gagîm la wašbat bīt sībim iptete u lu (az >S<-variáns: ulu) ana šikarim ana bīt sībim iterub awīltam (a >t<-variáns: *nadītam*) šuāti iqallûši”. CH 110. §. xxv 36–44. ROTH, 1995. 101. Az „S”-variáns= CBS 15284. PBS 5. 93. A „t”-variáns= Ni 2553., 2565. A duplikátumokról részletesebben: ROTH, 1995. 74–76.

¹⁸⁴ Többek között: LAFONT, 1999. 454., 465., JEYES, 1993. 267., DRIVER–MILES, 1952. 205f. Harris szintén úgy véli, hogy a kocsmába való belépés a *nadītum* tisztaságnak kétségbe vonását eredményezhette. HARRIS, 2000. 228. 30. jegyzet.

¹⁸⁵ Ezen értelmezés létrejöttében kétségtelenül nagy szerepet játszott az a jól ismert bibliai szöveghely is, mely szerint: „Ha valamelyik pap leánya gyalázatos lesz, és paráználkodik, meg kell égetni, mert az apját gyalázta meg.” MÓZ. III. 21. 9.

¹⁸⁶ ROTH, 1999. 448.

korántsem ilyen egyértelmű. A rendelkezés két, azonos következménnyel járó alternatívát nevez meg: kocsmát nyit (*bīt sībim iptete*), illetve sörért egy kocsmába lép (*ana šikarim ina bīt sībim iterub*).¹⁸⁷ Ez utóbbi, az *ana šikarim* („sörért”) meghatározás számos lehetőséget vet fel. Feltételezhetjük, hogy a papnő azért lép az ivóba, hogy mint fizetővendég, sört igyon (*ana šikarim šatīm*),¹⁸⁸ de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy eladás céljából kíván sört vásárolni (*ana šikarim šānim*), vagy pedig eladni (*ana šikarim nadānim*) a kocsmá tulajdonosának.

A paragrafus értelmezésének kulcsa egyértelműen a kontextusban keresendő. Ez szűkebb értelemben azt a négy rendelkezést (108–111. §§.) jelenti, amelyek a kocsmárosnővel (*sābitum*) kapcsolatosak, tágabban pedig a törvényeknek egy olyan – a 100. §. előtti lakúnában kezdődő, s a 126. §-ig terjedő – nagyobb csoportját, amely a gazdasági kapcsolatokat érinti, nem pedig a prostitúciót, illetve bármiféle szexuális morált.¹⁸⁹ A mezopotámiai kocsmát (*bīt sābitum/bīt sībim*) mind az ókori, mind a modern szakirodalomban gyakorta hozzák összefüggésbe kéj nőkkel, ami természetesen nem alaptalan, s megjegyzendő, hogy az ivó és a prostitúció szoros kapcsolatban állt Ištar istennővel is.¹⁹⁰ Mindazonáltal hiba lenne ennek az összefüggésnek olyan általános érvényű jelentőséget tulajdonítani, amely *teljes egészében* meghatározná a tárgyalt paragrafus tartalmát, és nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy maga az említett kocsmárosnő is alapvetően eltérő kontextusban tűnik fel. A *sābitum* (illetve férfi megfelelője, a *sābūm*) számos jogi és adminisztratív dokumentumból ismert, és funkciójának jelentőségét az ékírásos irodalomban megjelenő isteni kocsmárosnő, Siduri fontos szerepe is tanúsítja.¹⁹¹ Egy kocsmá fenntartása egyike azoknak a ritka, önálló pénzkereseti lehetőségek, amelyek a mezopotámiai társadalom nőtagjai előtt is nyitva álltak, s ezen (független) pozíció az óbabilóni korra már jelentős hagyománnyal bírt: nem véletlen, hogy a legendás – s egyetlen – uralkodó királynő, **Ku₃-Ba-U₂**, a sumer királylista tradíciója szerint szintén kocsmárosnő volt.¹⁹² A sör készítésén és eladásán túl az óbabilóni *sābitum* gyakran érdekelt volt hitelezési üzletekben is.¹⁹³ Az általa vezetett kocsmá mondhatni korabeli „bankként” is funkcionált, mely a szabad gazdálkodókat, illetve a

¹⁸⁷ ROTH, 1999. 454. Az előbbi esetében megjegyzendő, hogy a *petūm* („nyitni”) ige egyedülálló használatával állunk szemben, mindazonáltal helytállónak tűnik, hogy a hagyományos értelmezésnek megfelelően a kocsmát tekintsük tárgyának.

¹⁸⁸ DRIVER–MILES, 1952. 205ff. S. Lafont véleménye szerint e rendelkezés alapján az ittasság összeegyeztethetetlennek tűnik a *nadītum* templomi kötelezettségeivel. LAFONT, 1999. 454.

¹⁸⁹ E rendelkezésekről bővebben: ROTH, 1999. 445–448., 457. Figyelemre méltó, hogy W. G. Lambert, (noha álláspontja szerint az óbabilóni *nadītumok* prostituáltaknak tekinthetők), szintén helyteleníti a szóban forgó rendelkezés és a prostitúció összekapcsolását. LAMBERT, 1992. 138. 18. jegyzet.

¹⁹⁰ HARRIS, 2000. 228. 27. jegyzet, ROTH, 1999. 446.

¹⁹¹ Az istenek kocsmárosnője a Gilgameš eposzban tűnik fel, s a történet nőalakjai között a saját magát ellátó, dolgozó nő egyik archetípusát testesíti meg. Siduriról részletesebben: HARRIS, 2000. 121–129.

¹⁹² Jacobsen, SKL (Sumer King List) 104. HARRIS, 1989. 146. Magyar fordítása: ÓKTCH, 93.

¹⁹³ Lásd többek között HARRIS, 1989. 148., ROTH, 1999. 448. 11. jegyzet.

munkájukért fejadagokkal fizetett személyeket szolgálta ki: az előbbieknél az esedékes aratásig hitelt és ételt biztosított, az utóbbiaknak pedig segítséget nyújtott a fejadag kicserélésében más árucikkre.¹⁹⁴ Az ilyen jellegű üzleti vállalkozás tekintélyes hasznot termelhetett, amit semmi sem bizonyít jobban, mint hogy a *bīt-sibimek* működtetőit pontosan nyilvántartották, és a palota meghatározott összegű, ezüstben fizetendő adó (*nēmettum*) megadására kötelezte őket.¹⁹⁵

Összegezve tehát: a CH azon szekciójában, ahol kereskedőkre és hitelezőkre vonatkozó szabályozások olvashatóak, a törvényszöveg négy paragrafus erejéig kitér az ilyen jellegű tevékenységet folytató nőkkel, a *sābitum*okkal kapcsolatos rendelkezésekre, és e négy paragrafus egyikében feltűnik a Marduk-*nađitum*, akitől megtagadja a kocsmanyítás lehetőségét. Mindezek fényében leszögezhető, hogy a 110. §. szabályozása elsősorban a kérdéses papnő üzleti ügyeit, nem pedig szexualitását, morálitását érinti.¹⁹⁶ Ahogyan M. Roth rámutatott, az ilyen *nađitum* számára az, hogy nem lakott *gagūm*-ban, illetve hogy házassága révén némiképp kiszakadt családjá befolyási övezetéből, jóval nagyobb fokú gazdasági és társadalmi függetlenséget biztosított, s nyitva állt számára a lehetőség, hogy nyilvánvalóan tekintélyes alaptőkéjét felhasználva önálló vállalkozásokba kezdjen – méltán nevezhető tehát *awiltumnak*.¹⁹⁷ Egy ilyen, saját érdekeit képviselő, magas rangú s vagyonos nő *sābitumi* pozícióban való feltűnése hamar kiszorította volna a gazdasági versenyből az olyan kocsmárosnőket, akik nem tartoztak egyetlen speciális osztályhoz sem, és nyilvánvalóan szerényebb anyagi háttérrel rendelkeztek, a hitelezési üzletek terén pedig vélhetőleg az ilyen ügyletekkel foglalkozó kereskedők (*tamkārūm*) is versenyképtelennek számítottak volna vele szemben.¹⁹⁸ A Marduk-*nađitum* betörése erre a piacra tehát láthatóan a megalapozott gazdasági és társadalmi rendszer drasztikus változását idézte volna elő.

Míg a korlátozás oka ebben a kontextusban világossá válik, a kegyetlen halálbüntetése kevésbé. Ha azonban az elmondottak fényében ismét felidézzük a prostitúcióval, morálitással kapcsolatos megítélést, látható lesz, hogy a két értelmezés valójában korántsem összeférhetetlen, sőt mi több: ötvözhető. Az említett gazdasági kényszer egyértelműen szükségessé tette egy olyan rendelet meghozatalát, ami a Marduk-*nađitum* jogait korlátozta, erre pedig keresve sem találhatnánk kézenfekvőbb és támadhatatlanabb alapot, mint a *nađitum* papnői mivoltát, ami megkövetelte (rituális) tisztaságát. Egy kocsmáslóban olyan jellegű tevékenységek – többek között prostitúció – színtere volt, melyekkel kapcsolatba kerülve a papnő tisztátalanná, ha úgy tetszik: „gyalázatosná” válhatott. A vétkes *nađitum* elégetése tehát ténylegesen ezen utóbbi okokkal magyarázható, mindez azonban nem változtat azon, hogy a rendelkezés alapvetően gazdasági jellegű, amit az említett szövegkörnyezet is híven tükröz. Amennyiben elfogadjuk az utóbbi felvetést, lényeges rámutatnunk, hogy az egy további következtetést von magával: nevezetesen azt,

¹⁹⁴ RINGER, 1984. 86. A CH 108. és a 111. paragrafusok is e kontextusban értelmezendők.

¹⁹⁵ RINGER, 1984. 85. A *nēmettum*-ról lásd még CHARPIN et al., 2004. 766–771.

¹⁹⁶ ROTH, 1999. 458.

¹⁹⁷ ROTH, 1999. 457–459.

¹⁹⁸ ROTH, 1999. 457–459.

hogy a Marduk-papnőnek lehetősége lett volna az ivó személyes (s feltehetően önálló) vezetésére. Ezen a ponton érdemes ismét a sippari szövegekhez fordulnunk, amelyek az elmondottak tükrében érdekes adalékkal szolgálnak az ismert kocsmatulajdonosok tulajdonjogainak valós természetéről.

A kérdéses szövegkorpuszban a kocsmák említése meglehetősen ritka, figyelemre méltó azonban, hogy a tulajdonosok szinte minden esetben Šamaš-*nađitum*-ok.¹⁹⁹ Ahogy M. Ellis nemrégiben kimutatta, a kérdéses szövegek valójában egyazon család archívumához tartoztak. A dokumentumok közül a legismertebbnek kétségtelenül az Si 10-es és Si 100-as szöveg tekinthető.²⁰⁰ Az első egy *nađitum* örökrészéről, az utóbbi pedig ugyanezen tulajdon egy másik papnőre (az említett unokahúgára) hagyományozásáról számol be.²⁰¹ A tulajdonlistában nagyszámú ingatlant említenek meg. Többek között „összesen 48 *ikûm föld*, 22 *ikûm kert*, egy [tetővel ellátott] ház, egy kocsmá fele,²⁰² egy üzlethelyiség [*biť mahîrim*], (s) egy ház a gagûmban.”²⁰³ A Sippar-Amnānumban található kocsmá tehát eredetileg egy Šamaš-*nađitum* (teljes) örökrészához (*zittum*) tartozott,²⁰⁴ akire, mint láthattuk, nem vonatkozott a 110. §. rendelkezése. Mivel magyarázható a jelenség?

Ha felidézzük a CH 178. §-t, láthatjuk, hogy ennek értelmében a *nađitum* számára kiadott hozományt a család férfi tagjai igazgatták, s noha a szövegek esetünkben *zittum*ról beszélnek, a szituáció valószínűleg azonos, más szavakkal: a papnő tulajdonjoga csupán névleges. Ahogyan a törvény sem feltételezi, úgy tűnik ténylegesen sem volt lehetősége arra, hogy a kocsmát önállóan, személyesen vezesse, csupán a megtermelt haszonból részesülhetett, s mivel a CH ebben az esetben rendkívül egyértelmű, vélhetően e gyakorlat tekinthető általánosnak. Kérdéses, hogy (az atyai gondoskodáson túl) mi motiválhatta a családfőt, hogy egy ilyen jellegű ingatlant *nađitum*-leánya nevére írasson. Nem elképzelhetetlen, hogy ez a cselekedet az említett adóztatással áll összefüggésben: talán a *nađitumra*, státusából

¹⁹⁹ CAD S/2. 231–232. *sibu* címszó, *biť sibi* alcím.

²⁰⁰ Kiadásukat lásd SCHEIL, 1902. 98–102. Si 10., 119–120. Si 100. A szövegeket több szerző is tárgyalta: R. Harris a családok által a *nađitum*okra ruházott különféle javak, illetve Sippar város fizikai jellemzőinek vizsgálata kapcsán. HARRIS, 1975. 20–21., 240., 253., 336. J. Renger pedig a városi piacok összefüggésében. RENGGER, 1984. 77. Továbbá megjelennek a CAD említett címszavában is (lásd a 199. lábjegyzetet), a bennük említett tulajdon azonos mivoltára azonban csak nemrégiben mutattak rá. ELLIS, 1997. A dokumentumoknak megközelítőleg egy tucat duplikátuma és variánsa létezik, legtöbbjük rendkívül töredékes, így tulajdonképpeni funkciójuk kérdéses marad. Felsorolásukat lásd ELLIS, 1997. 63.

²⁰¹ ELLIS, 1997. 58–59., 64–65.

²⁰² Megjegyzendő, hogy a kérdéses kifejezést Renger „malom”-nak fordítja, bár a 148. jegyzetben felveti a „kocsmá” alternatívát is. RENGGER, 1984. 77.

²⁰³ „*šu-nigin 3.2.0 iku a-ša3 1.0.4 giš-sar / e2-[du3?-a?] mu-ta-at e2 si2-bi-im / e2 x x ma-hi-ri-im / e2 [ga-gli-im]*”. Si 100. Obv. 8–11. A 11. sor rekonstrukciója Ellis megjegyzésén alapul. ELLIS, 1997. 61. 18. jegyzet.

Az **e2-du3-a** jelentéséről: STONE, 1981. 19–33., különösen 20.

²⁰⁴ ELLIS, 1997. 59., Si 100. Obv. 12., 14. Rv. 6.

kifolyólag, enyhébb kötelezettségek vonatkoztak, illetve jogosult volt bizonyos adókedvezményekre.

A *naditumok* gazdasági szerepét vizsgálva végezetül érdemes röviden összefoglalnunk a nippuri szöveganyag tanulságait – amelyek nagy hatással voltak a sippari szövegek értelmezésére is. Amint már a bevezetőben említettük, Nippur és térsége nem tartozott az I. babilóni dinasztia tulajdonképpeni magterületéhez, s mind politikai, mind gazdasági viszonylatban elkülönül Észak-Babilóniától.²⁰⁵ Az innen származó dokumentumok a *naditumok* pozícióját is más megvilágításba helyezik: míg Sipparban a papnők az ismert üzleti tranzakciók legtöbbszörének aktív résztvevői, Nippurban a vizsgált szerződéseknek csupán 10%-ában tűnnek fel.²⁰⁶ E szövegek tanulmányozása tehát kétségtelenül realisztikusabb képet nyújt jelentőségükről, a helyi hatalmi viszonyokról, és szerepüket szélesebb társadalmi kontextusban tárja elénk. A nippuri szövegtörzshez megjelölt személyek három különböző, de egymással szoros kapcsolatban álló szociális intézmény tagjai, ezen a ponton azonban fontos megjegyeznünk, hogy az alábbiakban felvázolt modell specifikusan a tárgyalt város társadalmi viszonyait tükrözi.²⁰⁷ A legalapvetőbb és leghagyományosabb társadalmi csoportoknak a patrilineáris nemzetségek tekinthetők, melyeknek tagjait rokoni szálak fűzték össze, szemben a templomi hivatalnokok csoportjával, ahol egyértelműen az intézményi kötelékek domináltak.²⁰⁸ A harmadik intézményben azonban lényegi kettősséget fedezhetünk fel: a *naditumok* esetében fontosak voltak mind a rokoni, mind az intézményi szálak.²⁰⁹

E *naditumok* üzleti tranzakcióinak számát vizsgálva figyelemreméltó változások mutathatók ki. Mint említettük: az általuk kötött szerződések aránya elenyésző a korpusz egészéhez képest, a bennük írásba foglalt megállapodások többségéről azonban elmondható, hogy egyazon időszak, a larsai Rīm-Sîn (i.e. 1822–1763) uralma alatt jöttek létre.²¹⁰ A nippuri szövegek további tanulmányozása során E. Stone azt is kimutatta, hogy Rīm-Sîn kivételesen hosszú uralkodásának idején a *naditum*-tranzakciók gyakorisága messze felülmúlja a társadalom többi tagjának ügyleteit.²¹¹ Az adatok értelmezését a helyi gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok alakulásainak áttekintése teheti lehetővé.

A korai időszakban a nemzetségek hatalma és gazdasági ereje tekintélyes mennyiségű ingatlan és templomi hivatal közös birtoklásán alapult, a legkorábbi ismert szerződések idejére azonban ezeknek a csoportoknak jelentős kihívásokkal kellett szembenéznük, ugyanis a központi hatalom lényegi szabályozásokat vezetett be a magántulajdon birtoklása terén: vélhetően az egyszerűbb adóztatás és sorozás érde-

²⁰⁵ GODDEERIS, 2002. 11–13. Nippur történetéről a kora óbabilóni korban: CHARPIN et al., 2004. 61–64., 72–73., 77., 103–107., 119., 317–324.

²⁰⁶ STONE, 1980. 51.

²⁰⁷ STONE, 1980. 52–53.

²⁰⁸ STONE, 1980. 52–53.

²⁰⁹ STONE, 1980. 52–53.

²¹⁰ STONE, 1980. 67.

²¹¹ STONE, 1980. 67.

kében kötelezővé tette az önálló földbirtokosságot.²¹² Az így kialakuló földbirtokrendszer viszont összeegyeztethetetlen volt a társadalmi rendszerrel, és a patrilineáris nemzetségeken belül a belső hatalmi viszonyok drasztikus átalakulását eredményezte: a vezetők nyilvánvalóan több földet kaptak a közös tulajdon felosztásakor. Kieleződtek a szociális különbségek, amelyeket az ingatlanok elidegenítésére vonatkozó tilalom tovább erősített, hiszen ennek értelmében a vagyonos vezetők csupán saját nemzetségük tagjaitól vásárolhatták meg földjeiket.²¹³ Mivel a vezetők hatalma immáron saját földbirtokaikon alapult, új stratégiák kellettek a földtulajdon-koncentráció, illetve a különböző nemzetségek közötti tulajdoncsere megvalósítására.

Az egyik ilyen stratégia az örökösödési jog területén érhető tetten. Sipparral ellentétben a primogenitúra itt alapvető szerepet játszott a patrimonium örökítésénél, amely – úgy tűnik – felosztatlan maradt, és teljes egészében az elsőszülött fiúgyermek birtokába került.²¹⁴ A tulajdon egyben tartásának e módja természetesen a helyi *nadītum*okat is érintette, akiket szintén kizártak az örökösödési procedúrából, és beavatásukkor csupán hozományt, illetve ajándékokat kaphattak – jogaik tehát lényegesen különböztek a sippari papnőkéitől.²¹⁵

A tulajdoncsere létrejötte érdekében alkalmazott stratégia alapját a szerződéses anyag említett vizsgálata révén határozhatjuk meg, s az eredmények tükrében joggal feltételezhető, hogy ezt az alapot a *nadītum*-intézmény lényegi kettősségeinek felismerése és kiaknázása jelentette. A kérdéses időszakban a Ninurta-papnők voltak Nippur egyedüli olyan (tehetős) lakói, akik több mint egy társadalmi intézménnyel álltak kapcsolatban. Egyfelől szoros gazdasági szálak fűzték őket rokonaikhoz, másfelől mint *nadītum*oknak, lehetőségük volt különböző üzleti tranzakciók (főképp a tulajdoncsere) lebonyolítására az ugyanezen társadalmi csoporthoz, de más nemzetséghez tartozó papnőkkel is.²¹⁶ Több szöveg utal arra, hogy ezeket az ügyleteket számos esetben a vezetőségek férfitagjai irányították, közvetítőként használván *nadītum*-rokonaikat.²¹⁷ Egy jogi dokumentum például egy Narāmtum nevű Ninurta-papnő ellen indított pert tárgyal: a felperes nem más, mint Narāmtum bátyja, aki nehezményezte, hogy húga önállóan, az ő beleegyezése nélkül kívánt eladni egy

²¹² STONE, 1980. 67., 64., STONE-OWEN, 1991. 2-3., GODDEERIS, 2002. 13.

²¹³ STONE, 1980. 53-54, 65-66., HARRIS, 1989. 157.

²¹⁴ STONE, 1980. 66., illetve lásd jelen írás 124. és 125. lábjegyzetét. Természetesen ez nem egyenértékű a többi gyermek kismimmizésével, akik ingatlanvagyon helyett ingóságokat kaptak atyjuktól. Lásd STONE, 1980. 66., HARRIS, 1989. 156.

²¹⁵ STONE, 1980. 57. E hozomány viszont ugyanúgy tartalmazott ingatlanokat, mint a sippari papnőknek juttatott tulajdonrészek, például az ARN 29-es szöveg tanúsága szerint egy Bēltani nevű Ninurta-*nadītum* kelengyéjének fontos részét képezte az összesen 21 *ikūm*nyi földbirtok. STONE, 1980. 57-58. Mindössze egyetlen olyan dokumentumot (ARN 118.) ismerünk, amely esetlegesen egy nippuri *nadītum* örökrészére utal, pontos megjelölés híján azonban a hölgy státusa kérdéses marad. Bővebben: STONE-OWEN, 1991. 14. 25. lábjegyzet.

²¹⁶ Minderről bővebben: STONE-OWEN, 1991. 66-67., HARRIS, 1989. 153.

²¹⁷ HARRIS, 1989. 157.

(névlegesen) saját tulajdonában levő birtokot.²¹⁸ Ez a fajta közvetett tulajdoncsere azonban csupán egy körülhatárolt időszakban virágzott. Ennek oka egyértelműen a harmadik társadalmi intézmény, a templomi hivatalnokok csoportjának jogaiban bekövetkezett változásokban keresendő.

Míg i.e. 1800 előttől nincs adatunk a nemzetségek tekintélyes férfi tagjainak birtokában levő templomi hivatalok eladásáról – a pozíciókat, melyeknek birtoklása egyébiránt jelentős bevételt is biztosított, rokonaik örökölték –, Rīm-Sîn uralmának második felére ezek a tisztségek elidegeníthetővé váltak.²¹⁹ A hivatalok viselőit egyúttal a hagyományos, az ingatlanok eladására vonatkozó korlátozások sem érintették, így miután egyre több különböző nemzetség férfi tagja számára vált lehetővé, hogy bekerüljön a hivatalviselők csoportjába, kialakulhattak a vezetők közötti közvetlen gazdasági kapcsolatok.²²⁰ Nem meglepő tehát, hogy i.e. 1763 körül, amikor Hammurāpi meghódította Nippurt, a kérdéses hivatalnokok tranzakcióinak száma már jóval felülmúlta a *nadītumok* által kivitelezett üzletkötéseket.²²¹ Az i.e. 1739-ben bekövetkezett gazdasági krízist követően pedig – miután a nemzetségi intézmény lehanyatlott, és a kérdéses elidegenítési tilalmak is érvényüket veszítették –, a város gazdasági életét szinte már kizárólagosan a templomi hivatalnokok egy lazán integrált csoportja uralta, akik számára immáron a rokoni kapcsolatok helyett inkább az intézményi szálak számítottak lényegesnek.²²²

E. Stone a Ninurta-*nadītumok*ról írt tanulmánya – mely valójában mind a mai napig az egyetlen, e sajátos intézménnyel foglalkozó írás – több szempontból is igen tanulságos. Egyfelől valóban szélesebb rálátást enged azokra a gazdasági kihívásokra, melyeknek következtében az eleinte a családjuk és az istenek közti szorosabb kapcsolattartásért felelős papnők később rokonaik és más nemzetségek tagjai közti közvetítőkké váltak. Természetesen ezen a ponton nem szabad figyelmen kívül hagynunk a nippuri példa sajátos voltát, hiszen, mint már korábban említettük, a térség társadalmi, politikai és gazdasági viszonyai nagymértékben eltértek az észak-babilóniai területekétől. Szempontunkból az egyik leglényegesebb különbség az, hogy a nippuri társadalmi intézmények átalakulásaiban döntő szerepet játszó, az ingatlanokat érintő elidegenítési tilalom északon, úgy tűnik, soha nem volt érvényben.²²³ Másfelől, az önálló gazdasági kezdeményező erő kérdése kapcsán a kutató sokat elárul személyes hozzáállásáról is, aki egy másik helyen következőképp foglalja össze erről alkotott nézeteit: „*elegendő információval rendelkezünk ahhoz, hogy világossá váljon, a nadītumot fivérei irányították. Nem hiszem, hogy e komplikált tranzakciókat maga bonyolította volna le.*”²²⁴ Az előbbi kijelentését alátámasztandó bizonyítékként említett négy dokumentum – s a kocsmatulajdonosként megjelenő Šamaš-*nadītumok* korábban említett példája – valóban jelzi a családta-

²¹⁸ ARN 120. Bővebben, illetve a hasonló jellegű dokumentumokról: STONE, 1980. 60., 28. jegyzet.

²¹⁹ STONE, 1980. 54–55., 67.

²²⁰ STONE, 1980. 67–68.

²²¹ STONE, 1980. 67–68.

²²² STONE, 1980. 68–69.

²²³ GODDEERIS, 2002. 11–13.

²²⁴ HARRIS, 1989. 157.

goknak a papnók üzleti ügyeiben való nagyfokú érdekeltségét, illetve esetenkénti meghatározó szerepét.²²⁵

De vajon mennyire tekinthetjük ezt általános érvényűnek? Megengedhető-e olyan kijelentés, mely szerint a „*komplikált tranzakciókat*” lebonyolító nők az esetek többségében (és az érintett városok mindegyikében) valójában „*eszközök*” férfirokonaik kezében?²²⁶ R. Harris utóbbi megállapítására kétségtelenül nem kevésbé voltak nagy hatással az általa több alkalommal is emlegetett nippuri bizonyítékok,²²⁷ mint az a, sajnos még mindig meglehetősen nagy népszerűségnek örvendő nézet, mely nagy hangsúlyt kap 1989-es írása bevezetésében s lezárásában is. Eszerint, míg az ókori mezopotámiai nők tevékenységei csupán a háztartásra és a privát szférára korlátozódtak, a közéleti funkciókat szinte kizárólagosan a férfiak töltötték be. Harris a hagyományos női szerepeket – egy újbabilóni himnusz felidézésével – a következőképpen summázza: leánygyermek, meny, hitves, háziasszony,²²⁸ vagyis nők, akiknek gazdasági tevékenységeit a felettük álló férfiak – atyák vagy hitvesek – irányítják. Mindezek értelmében a saját érdekeit képviselő, önálló gazdasági szereplőként feltűnő nő „*a tradicionális normákon kívül él*”,²²⁹ speciális eset, anomália. A nippuri bizonyítékok kétségtelenül nagyobb teret engednek az alávetettség elméletének megalapozására. Ez az elmélet megmagyarázza az anomáliát, helyreállítja a rendet: a papnő mégsem egyedül bonyolítja a „*komplikált tranzakciókat*”, hiszen csupán hatalmi eszköz családja férfi tagjainak kezében.

Az ilyen és ehhez hasonló elméletek kapcsán, melyek „*férfiak számára fenntartott tevékenység*”-ekben résztvevő, s – következőképp – férfiak által irányított nőkről beszélnek,²³⁰ felmerül egy alapvető probléma: nevezetesen az, hogy konzekvensen figyelmen kívül hagyják az olyan bizonyítékokat, amelyek tükrében a „*férfiak számára fenntartott tevékenység*” fogalma érvényét veszti. A legkorábbi, és talán a legismertebb ilyen bizonyítékot a Bau-templom archívuma szolgáltatja Girsuból, az i.e. 24. századból – amely történetesen a legrégebb ismert, átfogó adminisztratív archívum Mezopotámiából.²³¹ Az **e₂-Ba-U₂** elődjének egy korábbi intézmény, az **e₂-mi₂** („*az asszony háza*”) tekinthető, lényegi különbség azonban – úgy tűnik – csupán elnevezésükben volt: alapvetően mindkettő a királyné háztartása, melyet egy női tisztségviselő felügyelt, s ami jelentékeny gazdasági függetlenséget élvezett.²³² Természetesen az ilyen önálló, III. évezredi háztartások irányítására nem csupán asszonyoknak volt lehetőségük, az uralkodócsalád minden tagja rendelkezhetett

²²⁵ Részletes tárgyalásuk: STONE, 1980. 59–60.

²²⁶ Az utóbbi megállapítás R. Harristól származik, aki a kontextus alapján vélhetőleg a *gagûm*ban élő, különböző istenségeknek szentelt *naditumok* összességére érvényesnek tekintette. HARRIS, 1989. 162. A papnók tranzakcióinak kapcsán R. Wernisch hasonló következtetésekre jutott, bővebben: WERNISCH, 1994. 32–33.

²²⁷ HARRIS, 1989. 152–53.

²²⁸ HARRIS, 1989. 145.

²²⁹ HARRIS, 1989. 148–49., 156.

²³⁰ HARRIS, 1989. 159.

²³¹ BAHRANI, 2001. 105., VAN DE MIEROOP, 1999. 155.

²³² BAHRANI, 2001. 105–106., VAN DE MIEROOP, 1999. 155.

hasznos jellegű birtokkal, melynek mérete a tulajdonos jelentőségétől függött.²³³ Az archívum léte mindazonáltal rámutat, hogy a korabeli nők – a férfiaknál csekélyebb arányban ugyan, de – aktívan részt vehettek a különböző gazdasági ügyletekben, férjeiktől, illetve férfi családtagjaiktól függetlenül.²³⁴ Az állam gazdasági forrásainak kontrollálása tehát nem nevezhető egyszerűen „patriarchálisnak”, vagy kizárólagosan a férfiak hatáskörébe tartozónak: a nyilvános és privát szférának a bináris nemi különbségek alapján való elkülönítése ismeretlen volt a korai mezopotámiai társadalomban, és a közéletben való részvételt sokkal inkább a társadalmi rang, az osztályhierarchia határozta meg.²³⁵ Ebben a tekintetben – ahogyan J. M. Asher-Greve is felvetette – a sumer nyelv egyik legfontosabb jellemzője is sokat mondó lehet, nevezetesen, hogy nem férfi és női nem, hanem személyek és „nem-személyek” közt tesz nyelvtani különbséget.²³⁶ Természetesen mindez nem kérdőjelezi meg a sumer társadalom férficentrikus jellegét, de rávilágít arra, hogy a gazdaságilag független nők korántsem éltek a „*tradicionális normákon kívül*”.

Noha az akkád kor nőalakjainak gazdasági tevékenységeivel kapcsolatosan jóval csekélyebb mennyiségű információval rendelkezünk, a korszak királynéi, úgy tűnik, szintén rendelkezhettek saját birtokaik és adminisztratív személyzetük felett, a vagyonos asszonyok pedig saját nevükön bonyolíthatták tranzakcióikat, melyeket esetenként saját pecséthengereikkel hitelesítettek.²³⁷ A III. uri dinasztia uralmának idején a királyi ház nőtagjai hasonlóképp betölthették a gazdasági felelősséggel járó pozíciókat, és aktív résztvevők maradtak a közszférában, noha gazdasági ügyeiket immáron egy nagyobb rendszer keretei között bonyolították, mely az uralkodó irányítása alatt állt.²³⁸ Rövid kronologikus áttekintésünk ezzel elérkezett az óbabilóni korhoz, amikor az ismert királynék szintén a közélet, és az állam gazdasági tranzakcióinak aktív résztvevőjeként tűnnek fel,²³⁹ a magándokumentumokban pedig megjelennek a vagyonos, önálló ügyleteket bonyolító nők: a *nadītumok*.

E rövid kitekintés alapján leszögezhető, hogy az utóbbi jelenség korántsem tekinthető „*anomáliának*”. A *nadītumok* függetlenségének kérdése jóval bonyolultabb. Sokuk kétségtelenül a családtól, illetve annak ellátmányától függött, s vagyonuknak csupán névleges birtokosai voltak. Mások, ahogyan a néhány említett nippuri tábla is rávilágít, valóban rokonaik utasításait követhették üzletkötéseik során, bár megkockáztatom, az ilyen „*alávetettség*” mértéke családonként és személyenként is különböző lehetett. A korábbi bizonyítékok tükrében azonban nincs okunk feltételezni, hogy kortársaik – a mai kutatókhoz hasonlóan – női mivoltukból fakadóan képtelennek tartották őket a „*komplikált tranzakciók*” megkötésére, így feltételezhető, hogy sokuk számos esetben ténylegesen önállóan bonyolította ügyleteit. A családi tulajdon egyben tartása, illetve megnövelése a papnőknek is ugyanúgy érdekükben

²³³ BAHRANI, 2001. 102., VAN DE MIEROOP, 1999. 157.

²³⁴ VAN DE MIEROOP, 1999. 155.

²³⁵ VAN DE MIEROOP, 1999. 159., BAHRANI, 2001. 105–107.

²³⁶ ASHER-GREVE, 1999. 9.

²³⁷ FOSTER, 1987. 53–54.

²³⁸ BAHRANI, 2001. 108., VAN DE MIEROOP, 1999. 158.

²³⁹ Bővebben: BATTO, 1974. 8–21., DALLEY, 1984. 98–104.

állhatott, mint a férfi örökösöknek, így nem szükségszerű minden egyes tranzakció mögött az irányító férfi családtagot keresnünk – az általunk általánosként meghatározott tradicionális normáknak megfelelően.

Végezetül, általános érvényű megállapításaink felvázolása során nem szabad elfeledkeznünk arról a lényeges tényről sem, hogy az intézmény fennállásának időszaka Sipparban majd három évszázadot ölel fel. E századok folyamán a gazdasági és politikai viszonyokkal egyetemben a papnők jogaiban és társadalmi pozíciójában is kétségtelenül fontos átalakulások mentek végbe. Mindez Sipparban legvilágosabban azon események hatásaiban érhető tetten, amelyek délen a *nadītum*-ok végleges eltűnését eredményezték.

„Šamaš nadītumát, kit nem látnak el, nem küldhetik gagûmba.”²⁴⁰
A gazdasági problémák és egy egyedülálló levél

Az óbabilóni kor csúcspontját, azaz Hammu-rāpi uralmának időszakát jellemző jólét nem volt hosszú életű, a gazdasági visszaesés és dezintegráció jelei már fia és utódja, Samsu-ilûna uralkodása idején szembeötlők voltak. Samsu-ilûna dél-mezopotámiai területeinek megtartásáért kemény harcokat vívott egy II. Rim-Sîn nevű trónbitorlóval, s noha végül – ahogyan évnevei is elárulják – győzedelmeskedett, az olyan lázadó déli központok, mint Uruk és Larsa, mindezért nagy árat fizettek.²⁴¹ Az Eufratész vizének elterelése, az érzékeny dél-mezopotámiai mezőgazdasági kondíciók szétzúzása általános gazdasági krízist és éhínséget eredményezett a térségben, melyet eredeti lakossága mindezek következtében fokozatosan elhagyott. Az uralkodó 12. éve utáni időszakból egyetlen, a fontos déli városokból származó jogi vagy adminisztratív dokumentumot sem ismerünk, s körülbelül húsz évvel később az írott források hasonló eltűnése figyelhető meg a közép-babilóniai Isinben és Nippurban is.²⁴² Nippurban az óbabilóni okkupáció Samsu-ilûna 31/32. évéig bizonyítható, ezt követően az itteni társadalmi intézmények, így a Ninurta-*nadītum*ok utolsó képviselőinek kora véglegesen leáldozott: a város elnéptelenedett.²⁴³ Az I. babilóni dinasztia befolyási övezete tehát már Hammu-rāpi utódjának korában drasztikusan csökkent, ismét csupán a magterületre, az észak-babilóniai városokra korlátozódott.

Hogy a gazdasági megrázkódtatás milyen hatással volt Sippar lakóira, és első sorban a *nadītum*ok életére, arról egy kivételes dokumentum, Samsu-ilûna levele a

²⁴⁰ „nadīt Šamaš la šuddūtam ana gagûm la šûrubša” Di 1668. 16–17. Kiegészítés az ismert duplikátumok alapján. Lásd a 244. és 249. lábjegyzetet.

²⁴¹ A II. Rim-Sîn-féle lázadás rövid összefoglalását lásd többek között ROAF, 1998. 121., CHARPIN et al., 2004. 337–342.

²⁴² VAN LERBERGHE-VOET, 1997. 149.

²⁴³ STONE, 1980. 62. 5. jegyzet.

következőképpen számol be:²⁴⁴ „Sippar emberei leányukat gagûmba küldték,²⁴⁵ (de) nem látták el őket élelemmel, s ők éheztek; a mi urunk raktáraiból élelmezték őket. És ímé, Sippar emberei²⁴⁶ (még mindig) kolostorba küldik leányukat!” – eképpen tudósítottak engem.²⁴⁷// (Korábban) elrendeltem: „Šamaš nadītumát, kit nem látnak el,²⁴⁸ nem küldhetik gagûmba.” Továbbá elrendeltem Šamaš nadītumának, kit atyja s fivérei nem láttak el, táblát nem írtak számára, és (ő mégis) a gagûmban lakik, atyja és fivérei kötelezését a tábla kiállítására, hogy ő (törvényesen) légyen beléptetve a gagûmba.²⁴⁹// De (mostantól) minden, mit (egy ember) leányának ad, légyen meghatározva Sîn-nāšir, Nūratum, Sîn-iddinam, Sippar kāruma, Sippar bírói,²⁵⁰ Awil-Nabium, Sîn-iddinam, a šaḡḡa-papok, a bírók, a templom felügyelői, a nadītumok felügyelői, a bírók [...]-jai, és a sippar-jahrurumi gagûm kapuőrei előtt, s légyen ez egy táblán írásba foglalva; (így) léptessék be őt a gagûmba.”²⁵¹

A levélben bemutatott második eset egy olyan nadītumot érint, akinek atyja egy helyi bírónak tartozott. Az utóbbi, mivel nem kapta meg idejében ezüstjét, a férfi leányán kívánta behajtani a szóban forgó tartozást, azzal, hogy rabszolgáját elorozta. Samsu-ilūna rendelkezései (ismét) általános érvényűek: „[(Korábban) el-

²⁴⁴ A kérdéses levél összesen négy példányban került elő: CT 52. 111.= AbB VII. 111., Di 1668.= IM 82416., Di 1771. = IM 82519., Di 976.= IM 81725. Az alábbiakban közölt fordítás, illetve az átírás rekonstrukciója a C. Janssen által publikált eredeti szövegek, illetve partitúrájuk alapján készült, legnagyobb mértékben a Di 1668-ra támaszkodik, így a sorok számozása is e szövegnek felel meg. Az átírás szögletes zárójeleiben olvasható kiegészítések – amennyiben további megjegyzés nélkül szerepelnek – a fent felsorolt duplikátumokon alapulnak. JANSSEN, 1991. 4–8. Az Irak Múzeumból származó táblák másolatát és fényképeiket lásd JANSSEN, 1991. 35–39. A szöveg különálló egységekre tagolása (/ /) az eredeti dokumentumok formájában természetesen nem tükröződik, a felosztás az M. Roth által javasolt struktúrát követi. ROTH, 1997. 24–26.

²⁴⁵ „Lit.” (= „beléptették”)

²⁴⁶ „Sippar ezen emberei” (lu₂^{meš} zimbir^{ki} šu-nu- lu₂) Di 976. Obv. 14.

²⁴⁷ „[lu₂^{meš} zimbir^{ki}] L_{du}mu-mi₂^{meš}-šu^l -nu a[na ḡa₂-gi-a u₂-še]-ri-bu / [u₂-ul u₂-ša]-L_{ad}^l-du-u₂ ib-ri-L_{ad}^l-[nim-ma] / [i-na ka-re]-L_e ša^l be-li-ni i-pi₂-ru-[ši]-L_{na}^l-[ti] / [u₃ i]-L_{na}^l-an-na lu₂^{meš} L_{zimbir}^{ki} / [dumu-mi₂]^{meš}-L_{šu-nu}^l a-na ḡa₂-L_{gi-a}^l u₂-še-L_{re-bu}^l / [ki-a]-L_{am} u₂^l-lam-mi-L_{du-ni}^l-in-ni” Obv. 10–15.

²⁴⁸ Megjegyzendő, hogy Janssen az Obv. 16. sorában szereplő, a nadītumra utaló igei formát su-ud-du-ud-ként olvassa, tehát (lā) suddudként normalizálja, azaz a sadādum ige D-tövéből eredezteti – noha maga is megjegyzi, hogy az újbabilóni kor előtről mindeddig egyetlen más példát sem ismerünk ennek használatára. JANSSEN, 1991. 5. 11. jegyzet. Ezen kívül statív alaknak tekinti, ami azonban a nőnemű alany miatt helytelen elképzelés. Ahogyan K. R. Veenhof is rámutatott, a forma valójában egy nőnemű melléknévi igenév a már korábban (11. sor) is használt šuddūm igéből (= „ellátni, élelmezni”), a helyes átírás tehát: šu₂-ud-du-tam. VEENHOF, 1997–2000. 57. 37. jegyzet. A teljes sor átírását lásd a következő lábjegyzetben.

²⁴⁹ „[lukur] L_{ad}^l Utu L_{ad}^l šu₂-ud-du-tam / L_{a-na}^l ḡa₂-L_{gi-a}^l la šu-ru-ub-ša L_{aq-bi}^l / u₃ lukur L_{ad}^l Utu ša a-bu-ša u₃ a-L_{hu-ša}^l la u₂-ši-L_{du-ši}^l / dub-pa-am la iš-šu₂-ru-ši-im-L_{ma}^l / i-na ḡa₂-gi-a wa-aš-ba L_{at}^l / a-ba-ša u₃ a-ha-ša e-se-ra-am-ma / dub-pa-am L_{ša-ṭa}^l-ra-am-ma / a-na ḡa₂-gi-a L_{šu}^l-ru-ub-ša aq-bi” Obv. 16–23.

²⁵⁰ Sippar-Amanānum (zimbir^{ki} Am-na-nu) Di 1771. Rv. 14.

²⁵¹ „[u₃ mi-im-ma L_{ša}^l a-na dumu-mi₂-šu i-L_{na-ad-d}^l i-nu / (Lo.E.) ma-har Sîn-na-šir P_{Nu}-L_{ra}^l-tum / L_{Sîn}^l-i-din-L_{nam} kar^l zimbir^{ki} / u₃ di-ku₅^{meš} L_{zimbir}^{ki} (Obv. 24.) / L_{lu₂}^{meš} L_{ak}^l Sîn-i-din-L_{nam} saḡḡa^l meš L_{di}^l-ku₅^{meš} / ugula e₂^{meš} ugula^{meš} lukur L_{ad}^l Utu / lu₂^{meš} RI^{meš} di-ku^{meš} / u₃ i₃-du^{meš} ka₂ L_{ḡa₂-gi-a} ša^l zimbir^{ki} la-ah-ru-rum / li-pa-q₂-id dub-L_{pa}^l-[am li-iš]-L_{tu₂-ur₂-ši}^l / a-na ḡa₂-gi-a L_{li}^l-[še-ri-ib]-ši” Rv. 33.

rendeltem:] Šamaš nadītuma, kit atyja és fivérei elláttak élelemmel, táblát írtak számára, (s így törvényesen) lakozik a gagûmban, atyja és fivérei házának tartozásai és ilcum-kötelezettségei végett nem [vonható felelősségre].^{252a} / [Továbbá elrendeltem,] hogy atyja s fivérei [maguk tegyenek eleget] kötelezettségeiknek, és [...] ^{252b} // Bármely hitelező, aki Šamaš nadītumát atyja s fivérei házának tartozásáért vagy ilcum-kötelezettségéért felelőssé teszi – az ilyen ember Šamaš ellensége!”²⁵³

A szöveget összesen négy kéziratból ismerjük, melyek közül hármat együtt találtak meg a templomi énekes, Ur-Utu híres sippar-amnānumi archívumában,²⁵⁴ legtöbbjük egy vagy két generációval fiatalabb az eredeti, Samsu-ilūna korára datálható levélnél.²⁵⁵ A megmaradt kolofónok két példányt is másolatként azonosítanak, illetve beszámolnak arról, hogy az egyiket a gagûmban,²⁵⁶ a másikat pedig Šamaš templomában helyezték el.²⁵⁷ Az ilyen másolatok léte mindezidáig egyedülálló jelenség az óbabiloni királyi episztoográfiában, s már önmagában is a levél kivételes fontosságára enged következtetni. Valóban túlzás nélkül kijelenthető, hogy e szövegek publikálása a mezopotámiai jogtörténet kutatásának egyik meghatározó pillanata volt. De miben is rejlik jelentőségük?

Hammu-rāpi már többször említett „törvényoszlopa”²⁵⁸ az ókorban is közis-

^{252a} „[illak aqbi]” Rv. 48. A kiegészítés az M. Roth által javasolt rekonstrukción alapul. ROTH, 1997. 26.

^{252b} „**lukur** **Utu** ša a-bu-ša ^Lu₃ a-hu-ša / u₂-še-du-ši **dub-** ^Lpa-am-^Liš-^Ltu₂-ru-^Lši / i-na **ga₂-gi-a** wa-^Laš-^Lba-at / a-na hu-bu-li u₃ il-^Lki ša e₂ a-^Lbi-^Lša / u₃ ^Lah-^Lhi-ša u₂ ul-^L [illak aqbi] / a-bu-^Lša u₃ a-^Lhu-^Lša x x x x x] / i-^Lli-ik-^Lšu-nu ^Li-^Lil²-la²-ku² x x] / u₃ ^Lx x x i-x-lu² [x x]” Rv. 43–50.

²⁵³ „**dam-gar₃** ^{meš} ša **lukur** ^LUtu a-na hu-bu-li / ^Lu₃ il-ki ša e₂ a-bi-ša u₃ ah-hi-ša / i-ša-ab-ba-tu₂-ši / (U. E.) a-wi-lum šu-u₂ ia-a-bu / ša **Utu**”

²⁵⁴ JANSSEN, 1991. 1.

²⁵⁵ VEENHOF, 1997–2000. 57., JANSSEN, 1991. 16–21. demonstrálta, hogy az azonos archívumból származó másolatok Ammī-ditāna vagy Ammī-šāduqa korában készültek.

²⁵⁶ Di 1668. Kolofón: „**gaba-ri dub** xxx [] **ga₂-gi-a** ša-ak nu” L. E. (= Left Edge, ang. a tábla bal pereme) 56.

²⁵⁷ Di 976. Kolofón: „**[gaba-ri dub]**-^Lpi₂ Sa-am-su-^Li-^Llu-na] / [] ^Lhi.a-^Li-na **e₂ di-[kus kalam-ma]** ša-ak-nu” 16–17.

Az „Ország bírójának háza” (**e₂ di-kus kalam-ma**) Šamaš templomának elterjedt elnevezése volt az óbabiloni korban. VEENHOF, 1997–2000. 57.

²⁵⁸ Jelen írás, ahogyan eddig, a továbbiakban is a „törvény” meghatározást alkalmazza Hammu-rāpi rendelkezéseire, noha számos kutató fenntartásokkal viseltetik e megjelöléssel szemben. A kompozíció – ahogyan ez magán a sztélén is olvasható – (igazságos) ítéletek gyűjteménye: *dīnāt mišarim*. A királyfeliratok jellemzőinek megfelelően természetesen e dokumentum is idealizált képet igyekszik festeni az igazságosság fenntartásáról, s nem tesz kísérletet arra, hogy kimerítően foglalkozzon az összes lehetséges jogi szituációval: a témák, melyeket tárgyal, egyfelől módosításra szorultak, másfelől hangsúlyozni kívánta őket újbóli kiadásuk által. Bővebben: DRIVER–MILES, 1952. 45., VEENHOF, 1997–2000. 78–79. Noha nem tekinthetjük modern értelemben vett törvénykönyvnek, kétségtelen, hogy az összes fennmaradt „törvénygyűjtemény” közül ez a dokumentum a leghosszabb. Tartalmazza a legtöbb jogi szituációt érintő rendelkezést, s demonstrálja a legkifinomultabb belső organizációt. Paradigmatikus mivoltát a későbbi korok hozzáállása is híven tükrözi (szövegének legkevesebb ötven másolata ismert az uralkodó közvetlen utódainak idejéből, illetve számos további – évszázadokkal, sőt, évezredekkel későbből). Mindezek fényében nem látok kivetnivalót a hagyományos „törvénykönyv”

mert s nagy becsben tartott alkotás volt, ennek ellenére több kutató is kételkedett, illetve kételkedik a kompozíció valós, a korabeli joggyakorlatra kifejtett hatásában. Leggyakoribb érvük, hogy noha tekintélyes mennyiségű szerződést és bírósági ítéletet ismerünk az óbabilóni korból, úgy tűnik, egyik sem idézi vagy alkalmazza a CH-ban olvasható rendelkezéseket – tehát a precedens értékűnek vélt „igazságos ítéletek” valójában nem tükrözték illetve befolyásolták a bírósági eljárást.²⁵⁹

A *nadītum*-törvények korábbi tárgyalása fényében az utóbbi kijelentés természetesen érvényét veszti, kétségtelen azonban, hogy – ezektől eltekintve – a CH mindennapi „használatát” meglehetősen limitálnak tűnik. Ezzel szemben számos dokumentumban találhatunk utalást olyan, más típusú királyi rendelkezésekre, amelyeknek törvényi ereje vitathatatlan; a források ezeket *mīšarum*nak, illetve *šimdat šarrim*nek nevezik.²⁶⁰ A *šimdatum* („dekrétum”) egy olyan hagyományos természetű jogi rendelkezés, melyben az uralkodó a bizonyos tranzakciókkal kapcsolatos kötelezettségeket, illetve a különböző törvényszegések büntetését határozta meg. Noha tárgya, úgy tűnik, egyetlen konkrét ügy vagy jogi probléma, érvénye általános, s valószínűsíthetően időben sem korlátozott.²⁶¹ Az ilyen szabályozás, jellegéből adódóan, kiválóan megfelelt az igazságszolgáltatás gyakorlati igényeinek, hiszen lehetővé tette a király számára, hogy reagáljon a társadalmi (és gazdasági) átalakulásokra – így nem meglepő, hogy számos lejegyzett jogi cselekedetet „a királyi dekrétum alapján/miatt” (*ina/aššum*) vittek véghez.²⁶² Közvetve tehát a kutatók jó néhány *šimdatum*ot ismertek, e lényeges dokumentumoknak, melyek több esetben a törvénykönyvek „nyersanyagául” is szolgálhattak,²⁶³ azonban egyetlen eredeti példánya sem került elő – egészen Samsu-ilūna fent idézett levelének publikálásáig.²⁶⁴

megnevezés használatában, hiszen – hogy M. Roth szavaival éljek – „ha ez nem törvénygyűjtemény, akkor nem ismerünk törvénygyűjteményeket Mezopotámiából”. ROTH, 1997. 12.

²⁵⁹ VEENHOF, 1997–2000. 78–9., ROTH, 1997. 22., LAFONT, 1994. 94.

²⁶⁰ Az előbbi, mely „*mīšarum-ediktum*”, „*igazságossági rendelet*” néven vonult be a szakirodalomba, a szó technikai értelmében nem tekinthető jogszabálynak: célja az „*igazságosság helyreállítása*” (*mīšaram šakānum*, sum.: **niĝz-si-sa2 ĝar**), mely alapvetően királyi beavatkozást jelent az uralkodó jogi és adminisztratív gyakorlatba. Életbe léptetésük a király kegyességét, vagy a kritikussá vált gazdasági helyzetet jelzi, hatásuk azonban időszakos és visszaható – esetünkben tehát irrelevánsak. Bővebben: VEENHOF, 1997–2000. 52., LAFONT, 1994. 96–97., CHARPIN et al., 2004. 308–310.

²⁶¹ VEENHOF, 1997–2000. 52–53., CHARPIN et al., 2004. 656–657.

²⁶² VEENHOF, 1997–2000. 52., 80. A példaként felhozott szöveges bizonyítékokról: VEENHOF, 1997–2000. 53–55.

²⁶³ ROTH, 1997. 27., CHARPIN et al., 2004. 657. A törvények és dekrétumok kapcsolatáról: VEENHOF, 1997–2000. különösen 62–78.

²⁶⁴ CHARPIN et al., 2004. 656–657. A levél *šimdatum*kénti azonosításában további fontos momentum a különböző másolatok léte. Ahogyan C. Janssen is rámutatott), a dokumentumnak legalább két archetipusa létezett, mindkettőt a királyi kancellária küldte ki, s a sippari hatóságoknak címezték. Az eltérő kolofónok tanúsága szerint azonban különböző intézményekben helyezték el őket. JANSSEN, 1991. 20f. Lásd a 256. és 257. lábjegyzetet. Valószínűsíthető, hogy – mivel nincs bizonyítékunk arra, hogy a dekrétumokat a törvényoszlophoz hasonló kő emlékművön publikálták – egy ilyen királyi rendelkezést tartalmazó levél szétküldése az érintett hatósági szerveknek egyenértékű volt a hivatalos közzététellel és hatályba léptetéssel. VEENHOF, 1997–2000. 58. E gyakorlat megfeleltethető az év nevének hivatalos kihirdetésével: a király döntését

Szövegünk jelentőségét tehát egyfelől az adja, hogy bepillantást enged az óbabilóni törvényalkotás folyamatába. A levél tulajdonképp egy királyi leirat, melyben az uralkodó két olyan konkrét jogi problémára reagált, melyeket feltehetően Sippar hivatalnokai terjesztettek elé.²⁶⁵ Samsu-ilūna válasza azonban jóval több egy hagyományos ítéletnél. Egyrészt – az *aqbival* („elrendeltem”-mel) végződő szakaszokban – utal a korábbi, hasonló jellegű esetek kapcsán tett kijelentéseire, amelyeknek ebben a szövegben egyértelműen precedensértéket tulajdonít.²⁶⁶ Másrészt nem hagyható figyelmen kívül, hogy válasza általános és személytelen, tehát olyan alapvető szabályt teremt, amely más esetekben is alkalmazhatóvá válik.²⁶⁷

Mire világítanak rá az említett jogi problémák? Azt, hogy a gazdasági helyzet a szóban forgó időszakban Sipparban is kritikussá vált, az emelkedő árakon kívül²⁶⁸ egy további szöveg is bizonyítja, mely említést tesz a városban pusztító éhínségről.²⁶⁹ Samsu-ilūna levele azonban egy rendkívül lényeges momentumra derít fényt. A szorult helyzetbe került sippari családok sajátos megoldást találtak anyagi gondjaik enyhítésére: leányaik *nadītummá* avatását. A stratégia az intézmény természetéből adódó lehetőségek kiaknázásán alapult, és lényege a papnők ellátásának a *gagūmra* (illetve az államra) való áthárítása volt. Ez az eljárás távolról sem volt etikus, mindazonáltal a korabeli törvények szerint kivitelezhető volt. Az ilyen, családjuk által cserbenhagyott, kiszolgáltatott *nadītumok* vélhetően egyre nagyobb számban „áramlottak be” a szóban forgó „*kolostorba*”, ami végül a király közvetlen beavatkozását tette szükségessé.

Az elsőként bemutatott probléma megoldására az uralkodó kötelezővé tette a hozománytábla kiállítását, illetve ezen aktus szigorú ellenőrzését. Ennek eredményeképpen a *nadītum* családját írott dokumentum kötelezte a papnő ellátására, ami ellenkező esetben – mint kiderül – a királyi magtárakra hárult. Mindez természetesen a *nadītum* számára is lehetővé tette, hogy anyagi szempontból függetlenné

ebben az esetben is levélben küldték meg a fontos adminisztratív központokba. Bővebben: HORSNELL, 1999. 167–171.

²⁶⁵ Sajnos nem tudjuk pontosan, kik tájékoztatták Samsu-ilūnát az „éhező *nadītumok*” esetéről, mivel a források ezen a ponton rendkívül töredékesek. A CT 52. 111. 3. alapján talán: „[**ugula luku**]r Ld Utu^{mes}” „a *Šamaš-nadītumok* felügyelői”. VEENHOF, 1997–2000. 56. 35. jegyzet.

²⁶⁶ ROTH, 1997. 26–27.

²⁶⁷ VEENHOF, 1997–2000. 57., LAFONT, 1994. 97.

²⁶⁸ A korabeli áraknak a szóban forgó király uralma alatti emelkedéséről részletesen: FARBER, 1978. 1–51., különösen 40.

²⁶⁹ A Di 1851-es szöveg egy olyan férfi esetéről számol be, ki tekintélyes örökségtől esett el, mivel családját elhagyván „az éhségtől (s) nyomortól, mely megtöltötte városát, utóbb elmenekült.” „*i-na su-un-qi2-im i-na da-an- L^{na} -[tim] / ša a-al-šu u2-ma-li- L^{u2} / wa-ar-ka i-ta-a-ši2- L^{a-am} L” Di 1851. Obv. 6–8. A teljes szöveg átírása és fordítása: VAN LERBERGHE-VOET, 1997. 152–153. A tábla az Ur-Utu archívumból (Tell ed-Dēr-ből) származik. A szövegben megemlített személyekről és családjukról: VAN LERBERGHE-VOET, 1997. 15–152. A tábla már Abī-ešuh idejében keletkezett, az éhínség azonban egyértelműen Samsu-ilūna uralma vége felé pusztíthatott. VAN LERBERGHE-VOET, 1997. 149. Kétségtelen, hogy az említett, éhínségtől szenvedő város nem más, mint Sippar, konkrétan pedig (valószínűsíthetően) Sippar-Jahrurum. VAN LERBERGHE-VOET, 1997. 150.*

váljon rokonságától: amennyiben az utóbbiak elmulasztották kötelezettségeiket, immáron saját maga is gondoskodhatott megélhetéséről.²⁷⁰ Az első problémával kapcsolatos királyi válasz tehát megmutatja, hogyan fejlődött a törvény: mivel a CH kiadása, és a Babilón eleste közötti időszakban már nem állítottak össze újabb törvénygyűjteményt, az olyan új vagy átértelmezett jogszabályokat, amelyeket e későbbi kor társadalmi és/vagy gazdasági változásai tettek szükségessé, ilyen jellegű királyi dekrétumok formájában hirdették ki.²⁷¹

A levélben tárgyalt második jogi szituáció szintén a szóban forgó változásokkal hozható összefüggésbe: a *nadītum* felelősségre vonása családjá kötelezettségei miatt új, az említett gazdasági krízis által életre hívott jelenség lehetett. A rendelkezés ismételten függetleníti a papnőt, és megvédelmezi attól, hogy a hitelezők áldozatává váljon, ugyanis illegálissá nyilvánítja az utóbbiak igényét javaira. Noha az említett konkrét eset nem tér ki rá, Samsu-ilūna válasza a mindenkori *nadītumot* a családi *ilkum*-kötelezettség alól is felmenti.²⁷² Ez a kiterjesztés egyfelől azzal magyarázható, hogy a tartozások, illetve az *ilkum*-szolgálat egy bizonyos személy kötelezettségeinek számítottak, melyeket nem háríthattak annak leányára (és örökösére), másfelől, hogy a király ismét általános szabályt kívánt teremteni, amely családjá mindenfajta adósságától és felelősségvállalásától függetleníttette Šamaš *nadītumát*.²⁷³

Az utóbbi rendelkezés aktualitását egy valamivel későbbi bírósági ügyirat is tükrözi. A BM 16764-es szöveg egy Marduk-*nadītumot* érint, akire – mint láthattuk – nem vonatkozott Samsu-ilūna szóban forgó *šimdatuma*;²⁷⁴ az ilyen papnőnek családi tartozások miatt történő felelősségre vonása tehát nem számított törvénybe ütközőnek, amit e tábla tanúságtétele alapján a hitelezők ki is használtak. A dokumentumból megtudhatjuk, hogy „*Amat-Asalluhit, Ubānānum leányát, akit Adad-*

²⁷⁰ LAFONT, 1994. 99.

²⁷¹ VEENHOF, 1997–2000. 59.

²⁷² Az *ilkumot* általában „szolgálati kötelezettség”-két fordítják, a szó az *alākum* („menni”) igéből származtatható, s – legtöbbször meglehetősen enigmatikus – szolgálaton felül utalhat arra a (királyi) földbirtokra is, amelynek megművelése jelentette a tulajdonképpeni kötelezettséget (*eqel ilkim/kurummatim, šukūsum*) KIENAST, 1976–80. 52–54., CHARPIN et al., 2004. 732–738., ELLIS, 1976. 12–13. Az utóbbi ellátmányföld (sum. **a-ša₃ šuku**) állandó s örökletes tulajdon volt, bizonyos személyeknek azonban lehetősége volt eladására, s megjegyzendő, hogy a CH 40. §-a e kontextusban említi a *nadītumot*, aki elidegeníthette a birtokot, amennyiben a vevő magára vállalta annak szolgálati kötelezettségét. KIENAST, 1976–80. 55., RINGER, 1967. 166., DRIVER–MILES, 1952. 123ff. A királyi palota földjeinek ilyen jellegű kiutalása és megművelése azonban az *ilkum*-viselőknél csak egy bizonyos hányadát érintette, a dolgozók egy része természetbeli juttatásokat, fejadagokat kapott szolgálataiért (**še-ba**, akk. *iprum*). CHARPIN et al., 2004. 732., KIENAST, 1976–80. 53. Mivel az *ilkum* számos különböző foglalkozású személyt érintett (a közigazgatási hivatalnokokon és a templomi személyzet, papság tagjain túl többek közt kézműveseket, katonákat és földművelőket), feltehetően ezek szolgálatának természete is eltérő volt. Bővebben: KIENAST, 1976–80. 54., 56. Noha az *ilkum* kifejezés az óbabilóni kor után is használatban maradt, a későbbiekben már meglehetősen eltérő jelentéssel bírt, közmunkákra, illetve egy sajátos adóra utalt. KIENAST, 1976–80. 58–59., POSTGATE, 1974. 80–92.

²⁷³ LAFONT, 1994. 99.

²⁷⁴ A szöveg kiadása és kommentárja: JURSA, 1997.

muballiṭ, Ibni-Adad fia nőül vett, a palota szavának megfelelően Ubānānum, atyja miatt tartottak börtönben. Midőn Abī-ešuh, a király az igazságosságot helyreállította, Amat-Asalluhi kijött a börtönből. Mivel (azonban) férje, Adad-muballiṭ (időközben) mást vett feleségül, a két rabnő, házassági ajándéka, és a (szövegben itt felsorolt) javak végett, miket atyja adott neki, pert indított”.²⁷⁵ A nadītumot tehát apja tartozása miatt zárták börtönbe, ahol – úgy tűnik – hosszabb időt tölthetett, hiszen ezalatt férje másik feleség vételére szánta el magát.²⁷⁶ Figyelemre méltó, hogy minderre éppen a törvényalkotó Samsu-ilūna idejében kerülhetett sor, hiszen a papnő szabadulását egy mīšarum-ediktum tette lehetővé, amely eltörölte a korábbi adósságokat, s amelynek (ünnepestes) kiadása leggyakrabban az uralkodók – esetünkben Abī-ešuh – első évében történt.²⁷⁷

A tárgyalt szövegek ismételten rámutatnak a különböző nadītumok eltérő jogi helyzetére, valamint arra, hogy a késő óbabilóni kor folyamán a papnők egyre gyakrabban kerülhettek kiszolgáltatott helyzetbe mind családjuk, mind a számos gazdasági nehézség miatt. Ezen nehézségek kapcsán szólnunk kell a Samsu-ilūna levele által felvetett kérdésekről is. Láthattuk, hogy az utóbbi király uralkodása alatt feltehetően egyre több sippari család küldte „kolostorba” leányait, az intézményre hárítván ellátásukat. A családok gazdasági háttere rejtve marad előttünk: nem tudjuk, hogy a gyakorlat csupán a szegényebb sippariak körében terjedt-e el, vagy érintette-e a vagyonosabb, és talán a hivatalnoki rétegeket is. Annyi bizonyos, hogy az uralkodó 24. éve táján az ilyen, magukra hagyott nadītumok száma oly mértékben megsokasodott, hogy a városi hatóságok Samsu-ilūna közbelépését

²⁷⁵ „^PGeme₂-^dAsal-lu₂-hi dumu-mi₂ U₂-ba-na-nu-um / ša ^dIškur-mu-ba-li₂-i^t dumu Ib-ni-^dIškur i-hu-zu-u₂-ši / i-na a-wa-at e₂-gal aš-šum ^PU₂-ba-na-nu-um ad-da-ni / i-na e₂ ki-li-im ik-ka-lu-u₂ / i-nu-ma A-bi-e-šu-^Luh^L ^Lugal^L mi-ša-ra-am iš-ku-nu / ^PGeme₂-^dAsal-lu₂-hi i-na e₂ ki-^Lli-im^L u₂-ši-a-^Lam^L -ma / aš-šum ^dIškur-mu-ba-li₂-i^t mu-us-sa₃ ša-[ni-tam] i-hu-zu / a-na 2 sa^ggeme₂^{meš} ^Lše-er-ki-ša^L ^{tug}2²KU [x x x x] / ^L2 gin₂ kus-sig₁₇ u₃ nu-ma-tim ša U₂-ba-na-[nu-um] id-di-nu-ši-im / [i]g-re-e-ma a-na ugula dam-gar₃ u₃ di-k[u₅^{meš}] [UD.UNUG^k is-ni-qu₂” BM 16764. Obv. 1–10. A teljes 10. sor fordítása: „...pert indított, s a kereskedők felügyelője, valamint Larsa bírói lefolytatták az eljárást.” JURSA, 1997. 135–140.

²⁷⁶ A kivételes per tárgyalásán túl a dokumentum (a táblát lásd MHET II/5. 734f.) további érdekessége, hogy Larsa bíróit említi, noha – mint korábban említettük –, Si 11. utánról egyetlen írott forrást sem ismerünk e városból, amelyet a szóban forgó szöveg keletkezésekor már minden bizonnyal elhagytak lakói. (Lásd a 241. és 242. jegyzetet.) A tábla formai jellegzetességei egyértelműen egy északi származási helyre utalnak, amit a prozopográfia is alátámaszt. Egyrészt a nadītum atyjának, Ubānānumnak neve egy sippari szövegben is felbukkan (bár a két személy azonosítása kérdéses). JURSA, 1997. 137. Másrészt az ügyben illetékes kereskedők felügyelője (Abum-waqar) számos publikálatlan, Abu Habbā-ból és Tell ed-Dēr-ből származó dokumentumban szerepel. VAN KOPPEN, 1999. 77–78. Valószínűsíthető tehát, hogy a papnő férje Larsából származott, s hogy e városból számos menekült költözött Sipparba, ahol továbbra is fenntartották saját bírósági intézményeiket, illetve kultuszaikat. JURSA, 1997. 143. A jelenség nem egyedülálló: egy C. Wilcke által tárgyalt babilóni periratban például Uruk bírói tűnnek fel hasonlóan aktív szerepben, a tárgyalás szereplői tehát kétségkívül uruki menekültek, akik saját bírói testülettel rendelkeztek Babilónban. WILCKE, 1997. 413ff.

²⁷⁷ LAFONT, 1994. 96., VEENHOF, 1997–2000. 56.

kérvényezték.²⁷⁸ C. Janssen véleménye szerint ez a közbelépés valójában a végső összeomlástól mentette meg a *gagûm* intézményét, amely képtelen volt finanszírozni a nagyszámú vagyontalan *naditum* támogatását – ebben a kontextusban figyelemre méltónak tartja azt a tényt, hogy a papnőket nem a *gagûm*, hanem a király magtárai élelmezték. A királyi beavatkozás hatásait azonban időszakosnak tekinti. Ezek csupán késleltették azt a (leginkább gazdasági okokra visszavezethető) folyamatot, amely végül a *gagûm* elhagyásához és megszűnéséhez vezetett Samsuilûna utódai alatt.²⁷⁹ Az említett szerző arra is rámutat, hogy az utóbbi uralkodó 30. éve után eltűnnek a *gagûm*ban található ingatlanokkal kapcsolatos tranzakciók, a „kolostori” hivatalnokok említésének száma pedig drasztikusan csökken, s megállítása szerint e késői címek már csupán tiszteletbelinek tekinthetők.²⁸⁰

A legújabb szöveges bizonyítékok tükrében azonban a feltételezett összeomlás modellje ennél jóval bonyolultabbnak tűnik. Egyfelől valóban ésszerű lenne, hogy a *gagûm* intézményétől, és nem pedig a palotától várjuk el a szorult helyzetbe került papnők ellátását. Noha mint említettük, a *naditum*ok önálló háztartásokban éltek a *gagûm* falain belül, adminisztratív és jogi ügyeik feljegyzése a „kolostori” adminisztráció feladatkörébe tartozott. Több olyan példát is ismerünk, melyekben az intézmény egyfajta közbelépő hatósági szervként, a *naditum*ok érdekeit védelmezve járt el bizonyos problémás esetekben.²⁸¹ Mindazonáltal nem hagyható figyelmen kívül az a folyamat, amelyre már több, a sippari szövegkorpuszt vizsgáló kutató rámutatott, s amely Hammurāpi centralizációs törekvéseivel hozható összefüggésbe, nevezetesen: a bírói, templomi és „kolostori” hivatalok szekularizációja.²⁸² A *gagûm*ot, noha számos szempontból függetlennek tekinthető, alapvetően szoros szálak fűzték a Šamaš-templomhoz, amely mind vallási, mind gazdasági téren a korabeli Sippar legfontosabb intézménye volt.²⁸³ Nem meglepő tehát, hogy Hammurāpi és utódai éppen Šamaš háztartását kísérelték meg irányításuk alá vonni, mely legvilágosabban a templomi hivatali címek megváltozásában érhető tetten: a tisztségviselőket pecsétjeik immáron nem az istenség, hanem a babilóni uralkodó szolgájának nevezték.²⁸⁴ A változások nagy valószínűséggel a „kolostori” hivatalokat is érintették, hiszen – bár csupán Hammurāpi előtti pecsétlenyomatokat ismerünk – ezek egyértelműen a „Šamaš-templom szolgái”-nak nevezik a *gagûm* tisztségviselőit.²⁸⁵ A kérdéses szekularizáció további megnyilvánulásait és hatásait nehéz meghatározni, de kétségtelen, hogy a „kolostor” és a palota között a

²⁷⁸ Az eredeti levél keletkezésének időpontjáról: JANSSEN, 1991. 12.

²⁷⁹ JANSSEN, 1991. 12–13.

²⁸⁰ JANSSEN, 1991. 12–13.

²⁸¹ Bővebben: HARRIS, 1963. 149., 155.

²⁸² A kiterjedt centralizációs törekvések bizonyítékairól bővebben: HARRIS, 1968. 727–732., STOL, 1982. 351–358.

²⁸³ HARRIS, 1961b. 117., HARRIS, 1962. 155–156.

²⁸⁴ HARRIS, 1961b. 118.

²⁸⁵ Például: „PN, PN₂ fia, a *naditum*ok felügyelője, az e₂-babbar szolgája” „PN dumu PN₂ ir₃ e₂-babbar-ra” CT 8. 39a. 21., TCL 1. 203. 19., stb. A további példák: HARRIS, 1961b. 118.

korábbinál szorosabb kapcsolat alakult ki, és nem kizárt, hogy a palota magtárainak használata is ezzel, nem pedig a *gagûm* „teljes csődjével” társítható.

Míg ezen utóbbi elképzelés csupán hipotézis, a *gagûm* Samsu-ilûna uralma utáni szinte azonnali „összeomlása” ellen már több kézzelfogható bizonyíték is szól. A S. Richardson által nemrégiben publikált késő óbabilóni szövegekben ugyanis számos „kolostori” hivatalnoki cím azonosítható, így egyértelműen bizonyítják a *gagûm* személyzetének fennmaradását, illetve az itt gyakorolt kultusz továbbélését – végül de nem utolsósorban rávilágítanak a *nadītumok* és az **e₂-babbar** szoros kapcsolatára.²⁸⁶ A *gagûmot* tehát mégsem hagyták el lakói, és az intézmény – úgy tűnik – egészen az I. babilóni dinasztia bukásáig működött, noha a címek és a tranzakciók gyakoriságának csökkenése vitathatatlan. Mindez egyértelműen a dinasztia fennhatóságának az észak-babilóniai térségre való visszaszorulásával kapcsolható össze, amely – Samsu-ilûna és utódai erőfeszítései ellenére – jelentős gazdasági visszaesést eredményezett, és amelynek következtében – többek között – a *nadītumok* virágkorának is vége szakadt. A papnők prominens szerepének elhalványulása, illetve az intézmény eltűnésének pontos miértje és mikéntje azonban még korántsem világos, és mindenképpen további vizsgálatokat tesz szükségessé.

Az eddigiek fényében már számos olyan tényezőt felfedezhettünk, ami „*Sippar embereit*” lányaik „*kolostorba küldésére*” motiválhatták, az egyik leglényegesebbéről azonban még nem esett szó. Az a tényező pedig, amely alapvető szerepet játszott az intézmény létrejöttében és virágzásában, nem más, mint a vallás.

„Hát nem én vagyok-e imádkozó jelképe atyád házában?”²⁸⁷
A nadītumok vallási funkciója

„Annak ellenére, hogy a *nadītumok* sajátos kapcsolatban álltak Šamaš istennel, s hitvesével, Ajával, nem tekinthetjük őket papnőiknek” – állította R. Harris 1964-ben, a *nadītumokról* szóló első összefoglaló írásában, és nézetéhez – amely a megfelelő bizonyítékok hiányán alapul – a későbbiekben is hű maradt.²⁸⁸ Ahhoz, hogy felismerhessük R. Harris idézett állításának érvénytelen mivoltát, mindenekelőtt célszerű meghatároznunk a mezopotámiai papi funkció legfontosabb általános jellemzőit. W. Sallaberger definíciója szerint a pap (illetve papnő) „közvetítő istenek és emberek között, részt vesz a kultuszban, s ellátja az istenségeket. Kapcsolatát a szenttel jelzi mind kiválasztása és beavatása, mind a profántól való elkülönülése (ez utóbbi rituális tisztaságában, valamint a hivatal méltóságában manifesztálódik).”²⁸⁹

Ahogy korábban már láthattuk, a sajátos beavatási szertartás keretében a *gagûm*-ba költöző *nadītum* különleges, mondhatni személyes kapcsolatba került isteni

²⁸⁶ RICHARDSON, 2002. 181–183.

²⁸⁷ „anāku ul šurinnum kārībum ša bīt abīka” ARM X. 36. Obv. 13., Rv. 16.

²⁸⁸ HARRIS, 1964. 108., HARRIS, 1975. 308., HARRIS, 1989. 153.

²⁸⁹ SALLABERGER, é. n. 618.

urával és úrnőjével. Közel kerülése a szenthez egyértelműen alkalmassá tette arra, hogy közvetítői szerepet töltsön be isteni és földi családjá között. E szerepre valójában számos szöveg utal, amelyek közül a leghíresebbek a Máriaól származó hercegnő, Erišti-Aja levelei.

Erišti-Aja, Zimri-Lim tizenegy leánygyermekének egyike, nővéreivel ellentétben, akiket a szövetséges és vazallus uralkodókhoz adtak feleségül, a sippari *gagûm* lakója, Šamaš *nadītuma* lett.²⁹⁰ Összesen nyolc, Máriaól származó levél (ARM X. 36–43.) szerzőjeként azonosítható,²⁹¹ amelyek világosan rámutatnak a Sipparban betöltött leglényegesebb funkciójára, ami – ahogyan ezt a szövegeket részletesen tanulmányozó B. F. Batto is megállapította – vallási természetű volt.²⁹² Ahogyan a hercegnő maga is többször hangsúlyozza, *kāribtum*, azaz olyan „imádkozó nő” volt, aki közbenjárt isteneinél atyja házának jólétéért²⁹³ – más szavakkal: családjá „imádkozó jelképe” (*šurinnum kāribtum*).²⁹⁴

Erišti-Aja önmagára alkalmazott *šurinnum* metaforája egyedülálló. A szó általános jelentése az „(isten)szimbólum”, „embléma”, azaz egy olyan tárgy, amelyben a szent esetenként jelenvalóvá válhatott, illetve „standard”, mely akár egy várost, régiót, vagy egy személyt is jelképezhetett.²⁹⁵ A hercegnő szóképe, ahogyan B. F. Batto is rámutatott, kapcsolatba hozható a votív szobroknak az adott istenség templomában történő elhelyezésének gyakorlatával. Ezekről a szobrokról szintén úgy vélték, hogy szüntelenül imádkoztak felajánlójuk jólétéért.²⁹⁶

A családtagokért felajánlott ima természetesen nem számított hercegnői kiváltságnak, az ismert levelekben számos, nem királyi vérből származó Šamaš-*nadītum* tűnik fel hasonló, közvetítői szerepben. „*Uram s úrnőm előtt megmosott kézzel imádkozom szüntelenül éretted*” – írja egy papnő, atyja kegyeit keresvén.²⁹⁷ Egy másik, Lamassani nevű *nadītum* beteg apja gyógyulásáért szintén az istenekhez folyamodott: „*A reggeli és esti áldozatok (folyamán) uram s úrnőm előtt szüntelen imádkozom a*

²⁹⁰ A hercegnőkről bővebben: DALLEY, 1984. 97., BATTO, 1974. 37–58.

²⁹¹ Noha konkrétan egyetlen szöveg sem nevezi *nadītum*nak, e státusa – jellegzetes nevén, és több indirekt utaláson túl – már a levelek üdvözlő formuláiból is világos lehet, melyek a *nadītum*ok episztoográfiájának kizárólagos és általános elemei. A leggyakoribb: „*bēli u bēlti liballiūka*” („*uram és úrnőm éltesen téged*”), illetve e formula kiterjesztett változatai. BATTO, 1974. 93–94., HARRIS, 1964. 117., 119., ARM X. 40. 4–6., ARM X. 43. 5–6., esetleg ARM X. 42. 5f. Megjegyzendő, hogy Erišti-Aja több esetben a szokásos formula egy teljesen egyéni változatát használja. ARM X. 36. 4–7., ARM X. 37. 4–6., ARM X. 41. 4f. Ez utóbbihoz: DOSSIN, 1967. 74.

²⁹² BATTO, 1974. 96.

²⁹³ Mindezt számos alkalommal veti atyja szemére, midőn ellátásának elmaradása végett panaszkodik: „*Hát nem én vagyok-e az imádkozó jelkép, ki szüntelen esdekel életedért? Miért nem látnak el engem olajjal s mézzel atyám (házától)?*” „*[a-n]a-ku u₂-ul šu-ri-nu-um / 𒀭ka¹-ri-bu-um / [ša] a-na ba-la-fi₂-ka / [ik]-ta-na-ra-bu / [a-n]a mi-nim it-ti a-bi-ia / [is-g]liš la₃ la pa-aq-da-ku.*” ARM X. 37. 7–12. Lásd még ARM X. 36. 13–18., 39. 20–24., 38. 9–11.

²⁹⁴ Minderre Harris is utal: HARRIS, 1989. 156.

²⁹⁵ CHARPIN et al., 2004. 661–662., BATTO, 1974. 97.

²⁹⁶ BATTO, 1974. 97.

²⁹⁷ „*mahar bēlija u bēltija qātāja masiāma aktanarrabakku*” PBS 7. 60. 25–28. Lásd HARRIS, 1964. 120–121., BATTO, 1974. 97.

te életedért”²⁹⁸. Már e néhány példa alapján is leszögezhetjük, hogy az isteni jóindulatért, segélyért való közbenjárás a *nadītum*ok egyik fontos (ha nem a legfontosabb) feladata lehetett, és kétségtelen, hogy mindez egy mezopotámiai *homo religiosus* számára kiemelt jelentőséggel bírt.

Erišti-Aja levelei egy további kötelességre is rámutatnak. „Küldj nekem olajat, hogy bekenhessem úrnőm testét!”²⁹⁹ – utasítja a *nadītum* Zimri-lîmet, aki egy másik szöveg szerint korábban már teljesítette leánya ilyen jellegű kéréseit.³⁰⁰ E táblák tehát egy további papi funkcióról, az istenek ellátásáról árulkodnak.³⁰¹

Az elmondottak fényében látható, hogy a mezopotámiai papság főbb tevékenységei s jellemzői szinte kivétel nélkül kapcsolatba hozhatók Šamaš *nadītum*-ával. Közvetítő, ellátja az isteneket, továbbá papnői státusát jelzi beavatása, illetve a profán világtól (*kīdum*) való elkülönülése.³⁰² Egyéb kultikus funkciói valóban homályosak, egyedül a családi halotti kultusz fenntartásában betöltött kivételes szerepe mutatható ki egyértelműen. Figyelemre méltó, hogy míg a halotti áldozatokat hagyományosan a családapa, illetve a család férfi tagjai mutatták be, egy esetben mindez a *nadītum* kötelességének tűnik.³⁰³ Ez utóbbi tény ismét kivételes szerepére utal mind a földi, mind az isteni családon belül, amely szerep halála utáni létét is meghatározta: az eltávozott *nadītum* az istenekhez csatlakozott, egy gyakori kifejezéssel élve, „istenei elhívták őt” (*ilūša iqterūši*).³⁰⁴

Összegzés

Ahogyan a fentiekből is világossá válhatott, az óbabilóni kori *nadītum*-papnőkkel kapcsolatos, tekintélyes terjedelmű forrásanyag csupán vázlatos áttekintése is számos következtetés, feltevés és kérdés megfogalmazását teszi lehetővé. E források döntő többsége valóban csupán a papnők gazdasági ügyleteibe, illetve a rájuk ruházott jogok természetébe nyújtanak betekintést, az általuk felvázolható nemi szerepek vizsgálata azonban lényegesen gazdagíthatja az óbabilóni kor társadalmáról alkotott képünket. A *nadītum*ok szerepének, illetve e szerep változásainak tanulmányozása a kor fontos társadalmi és gazdasági átalakulásaira világított rá, sőt az, hogy a (korai) uralkodók *gagûmba* küldték leányaikat, bizonyos politikai törekvésekre is fényt derít.

²⁹⁸ „kurummat (šuk) kašâtîm u liliâtîm mahar bêlija u bêltîja ana balâfikî aktanarrab” PBS 7. 105. 13–15. (= PBS 7. 106. 8–10.) BATTO, 1974. 97., 34. jegyzet.

²⁹⁹ „i3-giš šu-bi-lam / pa-ga-ar be-el-ti-ia / a-pa L-ša^J-aš-ši” ARM X. 41. 5–7.

³⁰⁰ ARM X. 38. 24–25.

³⁰¹ Például egy *nadītum* áldozatokról gondoskodik Aja, és a családi isten számára. CT 6. 39b. HARRIS, 1964. 121.

³⁰² Az utóbbi fogalom gyakorta megjelenik a *nadītum*ok leveleiben, lásd a 161. lábjegyzetet.

³⁰³ VAS 16. 5a. (boríték). HARRIS, 1964. 122.

³⁰⁴ RINGER, 1967. 155. HARRIS, 1964. 120.

Az intézmény létrejött – természetéből fakadóan – vallási okokra vezethető vissza, és ahogyan a *nadītumok* által viselt sumer főpapnői címek, illetve a hercegnők felszentelése is mutatják, egy Šamaš-*nadītum* pozíciója már a korszak hajnalán is igen nagy presztízzsel bírt. E státus vélhetően a gazdasági szféra területén is számos előnyhöz juttathatta birtokosait, s ezek kihasználása az időszak sajátos gazdasági és politikai körülményeihez alkalmazkodva már igen korán lényegi átalakulásokat eredményezhetett a papnők társadalmi pozíciójában. Feltehetően nem véletlen, hogy a *nadītumok* gazdasági szerepe Sipparban éppen Immerum korában vált egyre jelentősebbé, egy olyan időszakban, midőn Babilón megszilárdította központi irányítását a szóban forgó városok fölött. Az intézmény ebben az időben jelentős változásokon mehetett keresztül, ennek legszembetűnőbb jele a papnők számának jelentékeny növekedése. Nehéz pontosan meghatározni, hogy a tehetős sippari családoknak azon túl, hogy egyben tarthatták vagyonukat, milyen előnyei származtak leányaik *nadītummá* avatásából, kétségtelen azonban, hogy ebben az aktusban a vallásos indíttatáson túl ezután az átalakuló gazdasági helyzet kiaknázásának szándéka is tetten érhető.

A korszak későbbi gazdasági nehézségei szintén egyértelműen tükröződnek a *nadītumok* jogainak (kényszerű) megváltoztatásában, ami rámutat azokra az új stratégiákra is, amelyek ismételten a papnők sajátos státusából adódó lehetőségeken alapultak, és amelyek révén a társadalom a szóban forgó nehézségekre próbált megoldást találni. Leszögezhetjük tehát, hogy az okok, amelyek a leányok „kolostorba küldéséhez” vezettek, olyannyira összetettek, hogy végső soron elválaszthatatlanok mind egymástól, mind pedig az óbabilóni kor társadalmi és gazdasági viszonyaitól. A *nadītum*-intézmény sajátosságai valószínűleg már nem lehettek megfelelőek a későbbi korszakok szellemi és gazdasági igényei számára. Az I. babilóni dinasztia bukásával a *nadītum*-papnők kora is leáldozott, és az intézmény soha többé nem éledt újjá.

Felhasznált irodalom és rövidítések

AAICAB	J.-P. GRÉGOIRE: <i>Archives Administratives et Inscriptions Cunéiformes de l'Assyriologique Museum et de la Bodleian Collection d'Oxford</i> . Párizs, k. n., 1996.
AB	<i>Assyriologische Bibliothek</i> . Lipsce
AbB	<i>Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung</i> . Leiden
AfO	<i>Archiv für Orientforschung</i> . Berlin, Graz, Bécs
AOAT	<i>Alter Orient und Altes Testament</i> . Kevelaer, Neukirchen-Vluyn, Münster
AoF	<i>Altorientalische Forschungen</i> . Berlin
ARM	<i>Archives Royales de Mari</i> . Párizs
ARN	M. ÇİĞ, H. – KIZILYAY, F. R. Kraus: <i>Altbabylonische Rechtsurkunden aus Nippur</i> . Isztambul, k. n., 1952.
ARRIM	<i>Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project</i> . Toronto
BDHP	WATERMAN, L.: <i>Business Documents of the Hammurapi Period from the British Museum</i> . London, k. n., 1916.

BE	<i>The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series A: Cuneiform Texts.</i> Philadelphia
BM	Tablets in the collections of the British Museum. London
CAD	<i>The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago.</i> Chicago
CBS	Tablets in the collections of the University Museum, Philadelphia (Babylonian Section).
CH	Codex Hammurapi
CM	<i>Cuneiform Monographs.</i> Groningen
CT	<i>Cuneiform Texts from the Babylonian Tablets in the British Museum.</i> London
Di	Dēr Inscriptions. (Kiadatlan szövegek Tell ed-Dēr-ből)
EA	J. A. Knudtzon: <i>Die El-Amarna Tafeln</i> (= VAB 2.)
IM	Tablets in the collections of the Iraq Museum. Bagdad
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society.</i> New Heaven
JCS	<i>Journal of Cuneiform Studies.</i> New Heaven
JEOL	<i>Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap. Ex Oriente Lux.</i> Leiden
JESHO	<i>Journal of Economic and Social History of the Orient.</i> Leiden
JNES	<i>Journal of Near Eastern Studies.</i> Chicago
JSOT	<i>Journal for the Study of the Old Testament.</i> (Supplement Series) Sheffield
LFBD	Fish, T.: <i>Letters of the First Babylonian Dynasty in the John Rylands Library,</i> Manchester. Manchester, k. n., 1936.
MEISSNER, BAP	MEISSNER, B.: Beiträge zum altbabylonischen Privatrecht. In: <i>AB</i> 11. 1893.
MHEM	<i>Mesopotamian History and Environment, Memoirs.</i> Gent
MHET	<i>Mesopotamian History and Environment, Texts.</i> Gent
MSL	<i>Materials for the Sumerian Lexicon.</i> Róma. k. n., 1969.
N.A.B.U.	<i>Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires.</i> Párizs
NAPR	<i>Northern Akkad Project Reports.</i> Gent
Ni	Tablets in the collections of the Archaeological Museum of Istanbul (excavated at Nippur)
NIN	<i>NIN – Journal of Gender Studies in Antiquity.</i> Groningen
OBO	<i>Orbis Biblicus et Orientalis.</i> Freiburg (Svájc), Göttingen
OLA	<i>Orientalia Lovaniensia Analecta.</i> Löven
OLP	<i>Orientalia Lovaniensia Periodica.</i> Löven
OLZ	<i>Orientalistische Literaturzeitung.</i> Berlin
ÓKTCH	<i>Ókori Keleti Történeti Chrestomathia.</i> Szerk.: HARMATTA, J. Budapest, 2003.
OrNS	<i>Orientalia, Nova Series.</i> Róma
PBS	<i>Publications of the Babylonian Section, University Museum, University of Pennsylvania.</i> Philadelphia
RA	<i>Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale.</i> Párizs
RIA	<i>Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie.</i> Berlin, New York, Lipcse
SEL	<i>Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico.</i> Verona
Si	Field number of tablets excavated at Sippar
TCL	<i>Textes cunéiformes du Louvre.</i> Párizs
UET	<i>Ur Excavations. Texts.</i> London
VAB	<i>Vorderasiatische Bibliothek.</i> Lipcse
VAS	<i>Vorderasiatische Schriftdenkmäler.</i> Lipcse, Berlin, Mainz
YOS	<i>Yale Oriental Series, Babylonian Texts.</i> New Heaven
ZA	<i>Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie.</i> Berlin, New York

ARMSTRONG et al.

- 1998 ARMSTRONG, J.A. – COLE, S.W. – GASCHÉ, H. – GURZADYAN, V.G.: Dating the Fall of Babylon: a Reappraisal of Second-Millennium Chronology (a joint Ghent-Chicago-Harvard project). In: *MHEM II*. Gent, University of Ghent and the Oriental Institute of Chicago, 1998.

ASHER-GREVE

- 1998 ASHER-GREVE, Julia M.: Stepping into the Maelstrom: Women, Gender and Ancient Near Eastern Scholarship. In: *NIN*, évf. n. (1998) 1. sz. 1–22.

BAHRANI

- 2001 BAHRANI, Zainab: *Women of Babylon*. London – New York, Routledge, 2001.

BATTO

- 1974 BATTO, Bernard F.: *Studies on Women at Mari*. Baltimore–London, The John Hopkins University Press, 1974.

BIROT

- 1956 BIROT, Maurice: Textes Économiques de Mari IV. In: *RA*, évf. n. (1956) 50. sz. 57–72.

CHARPIN

- 1986 CHARPIN, Dominique: Transmission des titres de propriété et constitution des archives privées en Babylonie ancienne. In: *Cuneiform Archives and Libraries. Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale Leiden, 4–8. July 1983*. (CRRAI 30). Ed.: VEENHOF, K. R. Leiden, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul, 1986. 121–140.
- 1988 CHARPIN, Dominique: Sippar: deux villes jumelles. In: *RA*, évf. n. (1988) 82. sz. 13–32.

CHARPIN et al.

- 2004 CHARPIN, Dominique – EDZARD, Dietz Otto – STOL, Marten: *Mesopotamien. Die alt-babylonische Zeit*. OBO 160/4. Freiburg – Göttingen, Academic Press Fribourg/Paulusverlag, 2004.

DALLEY

- 1980 DALLEY, Stephanie: Old-Babylonian Dowries. In: *Iraq*, évf. n. (1980) 42. sz. 53–74.
- 1984 DALLEY, Stephanie: *Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities*. London and New York, Longman, 1984.

DOSSIN

- 1967 DOSSIN, Georges: *Archives royales de Mari, X: La correspondance féminine*. (TCL XXXI). Párizs, Geuthner, 1967.

DRIVER–MILES

- 1952 DRIVER, Godfrey R. – MILES, John, C.: *The Babylonian Laws: 1. Legal Commentary*. Oxford, Clarendon, 1952.

ELIADE

- 1999 ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*. Budapest, Európa, 1999.

ELLIS

- 1976 ELLIS, Maria deJong: *Agriculture and the State in Mesopotamia*. Philadelphia, 1976.
1997 ELLIS, Maria deJong: Notes on some Family Property in Old Babylonian Sippar. In: *AoF*, évf. n. (1997) 24. sz. 57–67.

FARBER

- 1978 FARBER, Howard: A Price and Wage Study for Northern Babylonia During the Old Babylonian Period. In: *JESHO*, évf. n. (1978) 21. sz. 1–51.

FINKELSTEIN

- 1972 FINKELSTEIN, Jacob Joel: *Late Old Babylonian Documents and Letters*. In: YOS III. kötet. New Heaven and London, Yale University Press, 1972.

FOSTER

- 1987 FOSTER, Benjamin R.: Notes on Women in the Sargonic Period. In: *La femme dans le Proche-Orient antique. 33e Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 juillet 1986)*. Ed.: DURAND, J.-M. Paris, Editions Recherche sur les Civilizations, 1987. 53–62.

FRAYNE-DONBAZ

- 1984 FRAYNE, Douglas – DONBAZ, Veysel: Hammurabi and the Wall of the Cloister. In: *ARRIM*, évf. n. (1984) 2. sz. 28–30.

FRIEDL

- 2000 FRIEDL, Corinna: *Polygynie in Mesopotamien und Israel. Sozialgeschichtliche Analyse polygamer Beziehungen anhand rechtlicher Texte aus dem 2. und 1. Jahrtausend v. Chr.* Münster, Ugarit-Verlag, 2000. (AOAT, 277.)

GODDEERIS

- 2002 GODDEERIS, Anne: *Economy and Society in Northern Babylonia in the Early Old Babylonian Period (ca. 2000 –1800 BC)*. Löven, Peeters, 2002. (OLA 109.)

GOETZE

- 1948 GOETZE, Albrecht: Thirty Tablets from the Reigns of Abī-ešuh and Ammī-ditānā. In: *JCS*, évf. n. (1948) 2. sz. 73–112.

GREENGUS

- 1966 GREENGUS, Samuel: Old-Babylonian Marriage Ceremonies and Rites. In: *JCS*, évf. n. (1966) 20. sz. 55–72.

HARRIS

- 1961a HARRIS, Rivkah: The nadītu Laws and the code of Hammurabi in Praxis. In: *OrNS*, évf. n. (1961) 30. sz. 163–169.
1961b HARRIS, Rivkah: On the Process of Secularization under Hammurabi. In: *JCS*, évf. n. (1961) 15. sz. 117–120.
1962 HARRIS, Rivkah: Biographical notes on the nadītu Women of Sippar. In: *JCS*, évf. n. (1962) 16. sz. 1–12.
1963 HARRIS, Rivkah: The Organization and Administration of the Cloister in Ancient Babylonia. In: *JESHO*, évf. n. (1963) 6. sz. 121–57.

HARRIS

- 1964 HARRIS, Rivkah: The naditu-Woman. In: *Studies Presented to A. L. Oppenheim*. Ed.: ADAMS, R. M. Chicago, k. n., 106–135.
- 1968 HARRIS, Rivkah: Some Aspects of Centralization of the Realm under Hammurabi and his Successors. In: *JAOS*, évf. n. (1968) 88. sz. 727–732.
- 1972–75 HARRIS, Rivkah: Hierodulen. In: *RIA* 4. kötet. 1975–72. 391–393.
- 1974 HARRIS, Rivkah: The Case of Three Old Babylonian Marriage Contracts. In: *JNES*, évf. n. (1974) 33. sz. 363–369.
- 1975 HARRIS, Rivkah: *Ancient Sippar. A Demographic Study of an Old-Babylonian City (1894–1595 B.C.)*. Leiden, Nederlands Historisch-Archaeologische Instituut te Istanbul, 1975.
- 1976 HARRIS, Rivkah: On Kinship and Inheritance in Old-Babylonian Sippar. In: *Iraq*, évf. n. (1976) 38. sz. 129–132.
- 1989 HARRIS, Rivkah: Independent Women in Ancient Mesopotamia? In: *Women's Earliest Records from Ancient Egypt and Western Asia*. Ed.: LESKO, B. S. Atlanta, Scholars Press, 1989. 145–165.
- 1998 HARRIS, Rivkah: *Gender and Aging in Mesopotamia: the Gilgamesh Epic and Other Ancient Literature*. Norman, University of Oklahoma Press, 1998.

HORSNELL

- 1999 HORSNELL, Malcolm J. A.: *The Year-names of the First Dynasty of Babylon*. Hamilton, McMaster University Press, 1999.

JANSSEN

- 1991 JANSSEN, Caroline: Samsu-iluna and the hungry nadītums. In: *NAPR*, évf. n. (1991) 5. sz. 3–39.

JEYES,

- 1993 JEYES, Ulla: The naditu Women of Sippar. In: *Images of Women in Antiquity*. Eds.: CAMERON, A. – KUHRT, A. Detroit, Routledge, 1993. 260–272.

JURSA

- 1997 JURSA, Michael: Als König Abi-ešuh hergestellt hat: Eine Bemerkungswerte alt-babylonische Processurkunde. In: *RA*, évf. n. (1997) 91. sz. 135–145.

KIENAST

- 1976–80 KIENAST, Burkhardt: Ilku. In: *RIA* 5. kötet. 1976–80. 52–59.

KLENGEL

- 1999 KLENGEL, Horst: Nochmals zur naditu und Königstochter Iltani. In: *Munuscula Mesopotamica: Festschrift Johannes Renger*. Eds.: BÖCK, B. – CANKIK-KIRSCHBAUM, E. – RICHTER, T. Münster, Ugarit-Verlag. (AOAT 267.) 259–266.

LAFONT

- 1994 LAFONT, Sophie: Ancient Near Eastern Laws: Continuity and Pluralism. In: *Theory and Method in Biblical and Cuneiform Law*. Ed.: LEVINSON, B. Sheffield, Sheffield Academic Press, 1994. (JOT Suppl. 181.) 91–118.

LAFONT

- 1999 LAFONT, Sophie: *Femmes, droit et justice dans l'antiquité orientale: Contributions à l'étude du droit pénal au Proche-Orient ancien*. Freiburg, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999. (OBO 165.)

LAMBERT-MILLARD

- 1969 LAMBERT, Wilfred G. – MILLARD, A. R.: *Atra-hasīs. The Babylonian Story of the Flood*. Oxford, Clarendon, 1969.

LAMBERT

- 1992 LAMBERT, Wilfred G.: Prostitution. In: *Aussenseiter und Randgruppen. Beiträge zu einer Sozialgeschichte des Alten Orients*. Ed.: HAAS, V. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz, 1992. (XENIA 32.) 127–157.

LANDSBERGER

- 1926 LANDSBERGER, Benno: Neue Kontrakten aus Babylonien. In: *OLZ*, évf. n. (1926) 29. sz. 761–765.
- 1968 LANDSBERGER, Benno: Jungfräulichkeit: Ein Beitrag zum Thema „Beilager und Eheschliessung”. In: *Symbolae Iuridicae et Historicae Martino David Dedicate*. Eds: ANKUM, J. A. – FEENSTRA, R. – LEEMANS, W. F. Leiden, k. n., 1968. 41–105.

LEWIS

- 1976 LEWIS, Brian: *The Legend of Sargon: A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero Who was Exposed at Birth*. New York, Unpublished PhD. Dissertation, 1976.

POSTGATE

- 1974 POSTGATE, John Nicolas: *Taxation and Conscription in the Assyria Empire*. Róma, k. n., 1974. (*Studia Pohl, Series Maior* 3.)

POWELL

- 1978 POWELL, Malvin A.: A Contribution to the History of Money in Mesopotamia prior to the Invention of Coinage. In: *Fs Lubor Matouš*. Eds.: HRUŠKA, B. –KOMORÓCZY, G. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék, 1978. (*Assyriologia* V.) 211–243.

RENGER

- 1967 RENGER, Johannes: Untersuchungen zum Priestertum in der altbabylonischen Zeit, I. In: *ZA*, évf. n. (1967) 58. sz. 110–188.
- 1969 RENGER, Johannes: Untersuchungen zum Priestertum in der altbabylonischen Zeit, II. In: *ZA*, évf. n. (1969) 59. sz. 104–230.
- 1984 RENGER, Johannes: Patterns of Non-Institutional Trade and Non-Commercial Exchange in Ancient Mesopotamia at the Beginning of the Second Millenium B.C. In: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Incunabula Graeca*. LXXXII. kötet. Ed.: ARCHI, Alfonso. Róma, k. n., 1984. 31–123.

RICHARDSON

- 2002 RICHARDSON, Seth F. C.: *The Collapse of a Complex State: A Reappraisal of the End of the First Dynasty of Babylon, 1983–1597 B.C.* Unpublished PhD. Dissertation, Columbia University, 2002.

ROAF

- 1998 ROAF, Michael: *A mezopotámiai világ atlasza*. Ford.: Dezső Tamás. Budapest, Helikon, 1998.

ROTH

- 1995 ROTH, Marta: *Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Writings from the Ancient World, Society of Biblical Literature, 6. kötet. Atlanta, Scholars Press, 1995.
- 1997 ROTH, Marta: The Law Collection of King Hammurabi: Toward an Understanding of Codification of Text. In: *La Codification des lois dans l'antiquité*. Ed.: LÉVY, Ed. Párizs, De Boccard, 1997. 9–31.
- 1998 ROTH, Marta: Gender and law: a case study from ancient Mesopotamia. In: *Gender and law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*. Eds.: MATTHEWS, H. – LEVINSON, B. – FRYMER-KENSKY, T. Sheffield, Sheffield Academic Press, 1998. 173–184.
- 1999 ROTH, Marta, The Priestess and the Tavern. In: *Munuscula Mesopotamica: Festschrift für Johannes Renger*. Eds.: BÖCK, B. – CANCEK-KIRSCHBAUM, E. – RICHTER, T. Münster, Ugarit-Verlag, 1999. (AOAT 267) 445–64.

SALLABERGER

- é. n. SALLABERGER, Walther: Priester A. I. In: *RIA* 11. kötet. [megjelenés alatt] 618–640.

SASSON

- 1973 SASSON, Jack M.: Biographical Notes on Some Royal Ladies from Mari. In: *JCS*, évf. n. (1973) 25. sz. 59–78.

SCHEIL

- 1902 SCHEIL, Vincent, O. P.: *Une Saison de Fouilles à Sippar*. (Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale de Caire 1) Kairó, k. n., 1902.

SKAIST

- 1994 SKAIST, Aaron: *The Old Babylonian Loan Contract: Its History and Geography*. Ramat Gan, Bar-Ilan University Press, 1994.

STAMM

- 1968 STAMM, Johann Jakob: *Die Akkadische Namengebung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968.

STEINKELLER

- 2005 STEINKELLER, Piotr: The Priestess *égi-zi* and Related Matters. In: *An Experienced Scribe who neglects Nothing: Ancient Near Eastern Studies in Honour of Jacob Klein*. Eds.: SEFATI, Y. – ARTZI, P. – COHEN, C. – EICHLER, B. L. – HUROWITZ, V. A. Bethesda, CDL, 2005. 301–310.

STOL

- 1979 STOL, Marten: Kallatum als Klosterfrau. In: RA 73. (1979) 1. sz. 91.
- 1982 STOL, Marten: A Cadastral Innovation by Hammurabi. In: *Zikir šumim: Assyriological studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of his Seventieth Birthday*. Eds.: VAN DRIEL, G. – KRISPIJU, Th. J. H. – STOL, M. – VEENHOF, K. R. Leiden, Brill, 1982. 351–358.
- 1987 STOL, Marten: Prinzessin Iltani. In: SEL, évf. n. (1987) 4. sz. 3–7.
- 1995 STOL, Marten: Women in Mesopotamia. In: JESHO, 38. (1995) 2. sz. 123–44.
- 1998 STOL, Marten: The Care of Eldery in Mesopotamia during the Old-Babylonian Period. In: *The Care of Eldery in the Ancient Near East*. Eds.: STOL, M. – VLEEMING, S. Studies in the history and culture of the Ancient Near East 14. Leiden, Brill, 1998. 59–117.
- 2000a STOL, Marten: *Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting*. Groningen, Styx, 2000. (CM 14.)
- 2000b STOL, Marten: Titel altbabylonische Klostrefrauen. In: *Fs Oelsner*. Münster, Ugarit-Verlag, 2000. (AOAT 252.) 457–466.

STONE

- 1980 STONE, Elizabeth C.: The Social Role of the *nadītu* Women in old-babylonian Nippur. In: JESHO, 15. (1980) 1. sz. 50–70.
- 1981 STONE, Elizabeth C.: Text, Architecture and Ethnographic Analogy: Patterns of Residence in Old Babylonian Nippur. In: *Iraq*, évf. n. (1981) 43. sz. 19–33.

STONE-OWEN

- 1991 STONE, Elizabeth C. – OWEN, David I.: *Adoption in Old Babylonian Nippur and the Archive of Mannum-mešu-lišsur*. Winona Lake, Eisenbrauns, 1991. (*Mesopotamian Civilizations* 3.)

VAN DE MIEROOP

- 1989 VAN DE MIEROOP, Marc: Women in the Economy of Sumer. In: *Women's Earliest Records from Ancient Egypt and Western Asia*. Ed.: LESKO, B. S. Atlanta, Scholars Press, 53–66.
- 1999 VAN DE MIEROOP, Marc: *Cuneiform Texts and the Writing of History*. London and New York, Routledge, 1999.

VAN DER TOORN

- 1994 VAN DER TOORN, Karel: *From her Cradle to her Grave. The Role of Religion in the Life of Israelite and Babylonian Women*. Sheffield, JSOT Press, 1994.

VAN KOPPEN

- 1999 VAN KOPPEN, Fanz: Abum-waqar Overseer of the Merchants at Sippar. In: *N.A.B.U.* 1999. 77–78.

VAN LERBERGHE

- 1994 VAN LERBERGHE, Karel: The Ladies Amat-Aja and Šāt-Aja, Business Associates under Hammurabi. In: OLP, évf. n. (1994) 25. sz. 5–25.

VAN LERBERGHE-VOET

- 1997 VAN LERBERGHE, Karel – VOET, Gabriella: A Poor Man of Sippar. In: *AoF*, évf. n. (1997) 24. sz. 148–157.

VEENHOF

- 1989 VEENHOF, Klaas R.: Three Old Babylonian Marriage Contracts involving naditum and šugitum. In: *Reflets des deux fleuves. Volume de mélanges offerts à André Finet*. Eds.: LEBEAU, M. – TALON, Ph. Leuven, Peeters. (*Akkadica Supplementum* 6.) 181–189.
- 1994 VEENHOF, Klaas R.: Two *šilip rēmim* Adoptions from Sippar. In: *Fs De Meyer*. 1994. 143–157.
- 1997–2000 VEENHOF, Klaas R.: The Relation between Royal Decrees and „Law Codes” of the Old Babylonian Period. In: *JEOL*, 35. (1997–2000) 6. 49–83.

VON SODEN

- 1957/58 VON SODEN, Wolfram: Die Hebamme in Babylonien und Assyrien. In: *AfO* (1957/58)18. sz. 119–121.

WALLACH SCOTT

- 1997 WALLACH SCOTT, Joan: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Szerk.: WALLACH SCOTT, Joan. Budapest, Balassi, 1997. 126–160.

WERNISCH

- 1994 WERNISCH, Renate: Die Frau in der Gesellschaft Mesopotamiens im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. In: *Frauenreichtum. Die Frau als Wirtschaftsfaktor im Altertum*. Reihe Frauenforschung 27. kötet. Ed.: SPECHT, Edit. Bécs, Wiener Frauenverlag, 21–44.

WESTBROOK

- 1988 WESTBROOK, Raymond: *Old-babylonian Marriage Law*. Horn, Berger and Söhne, 1988. (*AfO* 23.)

WILCKE

- 1982 WILCKE, Claus: Zwei spät-altbabylonische Kaufverträge aus Kiš. In: *Zikir šumim: Assyriological studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of his Seventieth Birthday*. Eds.: VAN DRIEL, G. – KRISPIJU, Th. J. H. – STOL, M. – VEENHOF, K. R. Leiden, Brill, 426–483.
- 1984 WILCKE, Claus: CT 45, 119: Ein Fall Bigamie mit naditum und šugitum. In: *ZA évf. n.* (1984) 74. sz. 170–180.
- 1997 WILCKE, Claus: Nanāja-šamhats Rechtsstreit um ihre Freiheit. In: *Ana šadî Labdāni lū allik. Festschrift für Wolfgang Rölling*. Eds.: PONGRATZ-LEISTEN, B. – KÜHNE, H. – XELLA, P. Neukirchen – Vluyn, Neukirchener Verlag, 1997. (*AOAT* 247.) 413–442.

WU–DALLEY

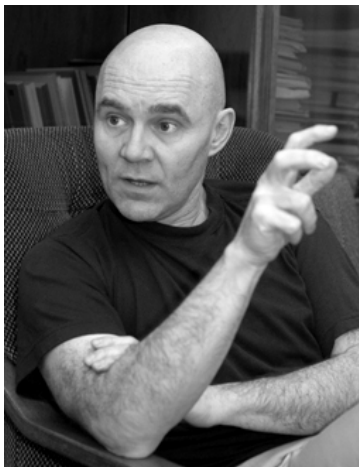
- 1989 WU, Yuhong – DALLEY, Stephanie: The Origins of the Manana Dynasty at Kish and the Assyrian King List. In: *Iraq*, évf. n. (1989) 52. sz. 159–165.

ZEMON DAVIS

- 2001 ZEMON DAVIS, Nathalie: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Ed.: WALLACH SCOTT, Joan. Budapest, Balassi, 2001. 95–125.

***„Óriási szükség volna arra, hogy a magyar történettudomány
a nemek közötti viszonylatok és
a férfibeállítódások tudatos dekonstrukcióját elvégezze...”***

Interjú Hadas Miklóssal

Adva van egy történeti folyóirat, amely a társadalmi nemek problémájáról kíván egy számot megjelentetni, és a témával kapcsolatban egy interjút is szeretne közölni. Ekkor három férfi leül beszélgetni. Szociológusként hogyan értelmezi ezt a helyzetet?

Ha jól értem, arról szól a kérdés, hogy férfiuralomban élünk, és ebben a kontextusban ezt a helyzetet hogyan lehet értelmezni. Az egész úgy is felfogható, hogy lám-lám itt ül három férfi, akik azért beszélgetnek egymással, hogy gondolataik egy történeti folyóirat oldalain a nyilvánosság elé kerüljenek. Szóval ez a három férfi elsősorban férfiként próbálja önmagát dekonstruálni és a gender-szemponcot ebben a párbeszédben érvényesíteni. Tehát mi most, amikor önmagunkra kritikusán reflektálunk, a feminista hullám és a férfiuralmat dekonstruáló feminista szemléletmód képviselőiként jelenünk meg tulajdonképpen.

Nem véletlen, hogy ebben a helyzetben három férfi beszélget: a modern társadalomtudományi diszciplínák nemi konfigurációja elég sajátos, mert – és ez kijelentés a történettudományra is igaz – nagy férfیتöbbség jellemzi, és mintha a fiatal generáció tagjai között is erőteljes lenne ez a fajta nemi szegregáció. Lehetséges tehát egy olyan értelmezés is, hogy az időbeliség modern interpretációja maszkulin privilégium. Úgy tűnik, a múlttal kapcsolatos narratívákban a modernitás mint időhöz kötődő jelenség, vagy maga az idő alapvetően egy férfiak által létrehozott konstrukció. Azaz nyilvánvalóan összefüggés van a tudás tárgya és a tudomány művelőinek nemi reprezentációja között. Ha a beágyazott modern tudományosság mostani helyzetéből indulunk ki, akkor annak látom nagyobb esélyét, hogy a továbbiakban is férfیتűltengés, és ebből adódóan esetleg egy reflektálatlan férfidiskurzus fogja meghatározni a tudományos beszédet. Ám a probléma sokkal összetettebb, hiszen egy-két évtizeddel ezelőtt még alig találtunk nőket a történészszakmában, ma pedig már egyre többen művelik ezt a tudományt, és közülük néhányan fontos akadémiai és intézményes pozíciókat is betöltenek.

Érdekes volna megvizsgálni, hogy a történettudományon belül mire specializálódnak a nők, vagyis mit kutatnak. Milyen kérdések foglalkoztatják a nőket, és milyen kérdéseket sajátítottak ki a férfiak? Mindenesetre kívülállóként azt föltételezem, hogy a nőtudósok a diszciplínában kevésbé meghatározó, periférikusabb jelentőségű, hagyományosan a női szerepekhez kötődő témakörökkel foglalkoznak.

Van egy másik tendencia is a történésznők körében: többen közülük a nagy, hagyományos, nemzeti, azaz férfias témákkal, pl. a szabadságharcokkal, a világháborúkkal, a külpolitika történetével foglalkoznak.

Erre is van egy kézenfekvő magyarázat: ez a maszkulinizálódás a feltétele annak, hogy tudományos körökben elfogadásra találjanak, ez az érvényesülés útja. Tehát bizonyos értelemben fel kell vállalni a maszkulin értékrendet, a maszkulin valóságkonstrukciót ahhoz, hogy történésznőként az ember pozíciója legitimé váljon a diszciplínán belül. E tekintetben a szociológia emancipáltabb tudomány, a posztmodern tudományosság, a szkeptikusabb ismeretelméleti paradigmák, a feminizmus sokkal inkább jelen vannak a szociológiában, mint a történettudományban. Ami persze összefügg azzal, hogy a szociológia a '80-as években a kritikai diskurzus tudománya volt, tehát eleve alkalmasabbnak bizonyult a fölforgató jellegű ismeretek befogadására. Számomra az volt a nagy vonzereje, hogy a szociológia nyelvén beszélhettünk azokról a problémákról, amelyek foglalkoztattak bennünket; a '80-as években ez volt a legitim diskurzus. A történettudomány kutatásainak eredményeit – a szociológiától eltérően – nehezebb volt közvetlenül politikai üzenetté konvertálni. Arra gondolok, hogy a '80-as években a szociológia – kritikai tudományként – előszeretettel azonosult az elnyomottak pozíciójával. Az évtized elején én is a Dzsumbujban, az Illatos út–Gubacsi út határán lévő, zömmel romák által lakott területen kezdtem az empirikus munkát. És ez egy olyan kutatás volt, amelyben ellenzéki szociológusok vettek részt, az esetekkel együttérezve, azzal a céllal, hogy a rendszer elnyomó jellegét leplezzék.

A szociológus szemszögéből az látszik tehát, hogy a történettudomány nem foglalkozik férfikutatással. És a magyarországi társadalomtudományossággal mi a helyzet?

A magyarországi társadalomtudományosságra alig jellemző a férfikutatások iránti érdeklődés. Tulajdonképpen azt kellene mondani, hogy a gender-szempona a társadalomkutatásokban minimálisan van jelen. Ha mondjuk egy egytől százig terjedő skálán lehetne mérni a jelenséget, és a társadalomtudományok valamennyi kutatási területét egy kalapba tenném, akkor azt mondhatnám, hogy a gender-szempona szövegek a tudományos beszéd öt-hat százalékát teszik ki. Ennek az öt-hat százaléknak az egy százaléka szól tudatosan férfiszerepről, -identitásról, diszpozícióról. Azt hiszem, hogy a szociológia és az irodalomtudomány a leginkább nyitottak egy ilyen jellegű szemléletmód befogadására. Irodalmár Phd-hallgatók próbálnak kortárs prózával, Nádas Péterrel vagy Esterházyval úgy foglalkozni, hogy vizsgálataikban a gender-szempona tudatosan érvényesítik, ezeknek a szerzőknek a műveit férfiakként férfiakról szóló reprezentációkként értelmezik. A szociológiában is elég sok ilyen kezdeményezés van, említhetném például Takács Judit Phd-disszertációját, ami a melegekkel foglalkozik, és sok szempontból úttörő munka. Aztán vannak olyan szociológusok, akik szexualitással kapcsolatos tanulmányokat publikáltak (pl. Tóth László) és *readert* is összeállítottak a témáról. De hát a történettudományban... hirtelen nem is tudnék senkit említeni. Pedig óriási szükség volna arra, hogy a magyar történettudomány a nemek közötti viszonylatok és a

férfibeállítódások tudatos dekonstrukcióját elvégezze. Hiszen a nemzetközi történettudományban – tulajdonképpen a 20. század utolsó két évtizedétől kezdve – a gender-szempontra egyre erőteljesebben van jelen. És itt most nem a posztmodern vagy posztstrukturalista, hanem kifejezetten a modern szövegekre gondolok, tehát mondjuk arra, hogy milyen súlya van a viktoriánus Angliával foglalkozó történeti szakirodalomban a gender-szempontnak. Ehhez képest a magyarországi történeti szövegekben maga a kérdés, hogy most férfiakkal vagy nőkkel foglalkozunk, fel sem tevődik igazán. A gender témakört előtérbe állító kutató számára többé-kevésbé nyilvánvaló az, hogy relacionálisan kell gondolkodni, tehát nem lehet maszkulinitásról beszélni feminitás nélkül és fordítva. Sőt, nemcsak arról van szó, hogy a heteroszexuális konstrukciókat egymásra kell vonatkoztatni, hanem a különböző maszkulinitásformák és feminitásformák relációit is tárgyalni kell. Ebből a szempontból a kortárs angolszász társadalomtudományi és szociológiai szakirodalomban – tulajdonképpen az ezredfordulótól kezdődően – hallatlanul fontos átalakulásokat tapasztalhatunk. Szignifikáns, hogy sorban jelentek meg a *readerek* (*The Masculinities Reader; Handbook of Studies on Men and Masculinities; Masculinity Studies and Feminist Theory, stb.*), tehát kidolgozták az adott tudomány normatív működési feltételeit. És ezek a munkák erőteljesen hangsúlyozzák, hogy a feminin és maszkulin entitások egymáshoz való relációikban vizsgálhatóak, hogy a biológiai nemet a maszkulinitással vagy a feminitással összekapcsolni problematikus, hiszen a női maszkulinitás és a férfi feminitás lokálisan behatárolt és kontextuálisan meghatározott jelenségek.

Szóba került, hogy a társadalmi nemekkel kapcsolatos publikációk száma milyen kevés Magyarországon. Ennek kapcsán merül fel a kérdés, hogy itt körülbelül hányan foglalkoznak férfi- vagy egyáltalán gender-kutatással? Elmaradottságról beszélhetünk? Mit lehet elmondani a tudományterület intézményesedéséről?

Semmiképp se szeretném, ha öngyarmatosítónak tünnék, úgyhogy az a válaszom: nincs szó elmaradásról, vagy ha van, akkor azt nem elmaradásként kell megértenünk. Nyilván Magyarországon is valamennyire divatosá vált a fiatalok körében gender témában kutatni, de talán kevésbé, mint nyugaton. Magyarországon számos nagyságrendű ama társadalomtudósok száma, akik foglalkoznak gender-témájú kutatásokkal. Ezt én nem tartom kevésnek. Amikor 2002-ben a Társadalmi- és Kultúrakutató Központban az első konferenciát megrendeztük, több mint háromszáz előadó volt jelen. A téma iránt érdeklődők ennél jóval többen vannak. Az intézményesülés alakulása persze finomíthatja a képet, hiszen a legtöbb kutató nem főállású munkaerőként végzi a vizsgálódásait, hanem kvázi szorgalmi feladatként, esetleg újradefiniált, vagy legalábbis tartalmukban megújult kurzusok keretén belül. Nincs olyan idegen nyelvi irodalomtanszék Magyarországon, ahol ne találánánk gender-kérdésekkel foglalkozó oktatót. Csak például maga a kurzus a 19. századi nemzeti irodalomról szól, és ezen belül tárgyal olyan gender-kutatási eredményeket – mondjuk a nők irodalmi nyelven történő reprezentációját illetően –, amelyek a német, angol vagy francia irodalomtörténeti kánon újradefiniálása szempontjából relevánsak. Nos, ugyanez a szociológusokra is igaz, mert kizárólag

a *gender studies* képviselőjeként beazonosítható kollégát viszonylag keveset találunk. De olyat már igen, aki amellet, hogy sok minden mást tanít, illetve kutat, ezt a területet is fontosnak tekinti. Nagy Beátával például el tudtuk érni azt, hogy a Corvinus Egyetem szociológia szakos mester képzésén belül legyen társadalmi nem és esélyegyenlőség szakirány a településszociológia, a gazdaságszociológia vagy a szociálpolitikai jellegű szakirányok mellett. Most már akár az önálló társadalmi nemek mesterszakot is beindíthatnánk, csak azért nem vállalkozunk erre – és ez a dolog intézményesülésével szorosan összefügg –, mert akkor jóval több órát kellene tartanunk. Kültagokat ugyanis sajnos nem tudunk alkalmazni, mert nincs rá pénz. Ami megvalósítható, az a gender-szemléletmód érvényesítése a különböző mester- vagy Phd-szakirányokon belül. Ez történik az ELTE-n, a Miskolci Egyetemen, vagy például a Pécsi Egyetemen, az általam vezetett kultúratudományi Phd-n, ahol szintén hangsúlyosan van jelen a gender-szemléletmód. Aztán léteznek internetes levelezőlisták, és társadalmi nemekkel kapcsolatos témákban több egyetemen számos előadássorozatot szerveznek – mi is ezt tesszük immár hat éve, a Központ megalapítása óta. Pető Andrea és Séllei Nóra összeállítottak egy magyarországi gender-bibliográfiát, mely több ezer tételből áll, és nem is tűntet föl minden ilyen témájú munkát. Ha teljes lenne, akkor szerintem tízezres nagyságrendű adatbázisról beszélhetnénk.

Ha a német, brit vagy francia sajátosságokkal hasonlítjuk össze az itteni helyzetet, kétségtelen, hogy a *gender studies* profilú tudományos intézmények száma ezekben az országokban sokkal nagyobb, mint Magyarországon. Ám ezek a kutatóközpontok a nyolcvanas-kilencvenes években jöttek létre, és mára már sokszor kezdenek kifulladásra. Ugyanakkor több tucatnyira tehető a gender témára szakosodott angolszász szakfolyóiratok száma – és akkor még egy szót sem szóltunk arról a tényről, hogy a más profilú társadalomtudományi folyóiratokban milyen jelentős súlyt foglalnak el a gender témájú publikációk. Emellett azt is meg lehet figyelni, hogy manapság a gender-szemléletmód az angolszász tudományosság olyan területein is megjelenik, mint például a politikatudomány, a nemzetközi kapcsolatok, a *european studies*, a marketing vagy a közgazdaságtan. Egyfajta gyarmatosító expanzió zajlik tehát, és ennek nagyon izgalmasak a következményei.

Magyarországon meglepően sok és egyre több a gender-jelenség iránt érdeklődő huszonéves egyetemista. Ha a (nem csupán szociológia szakos) diákokkal első évben összeíratom, hogy mi érdekli őket, mivel szeretnének foglalkozni, azt tapasztalom, hogy nem csekély a kereslet a téma iránt. Érdeklődésük azonban nagyjából azon a fogalmi szinten jut kifejezésre, ami a nyugati tudományosságot a '80-as években jellemezte, ez tehát elmaradottság, ha úgy tetszik. Ha azonban nem a nyugati kontextust vesszük figyelembe, hanem pl. a visegrádi országokkal hasonlítjuk össze magunkat, akkor azt tapasztaljuk, hogy Magyarország és Lengyelország közelebb áll a nyugati modellhez, mint Csehország és Szlovákia, ahol sokkal kevesebben foglalkoznak *gender studies*-zal. A lengyel szociológia tudományos teljesítménye általában jóval jelentékenyebb a magyarországinál: ha mi vagyunk a Trabant, akkor ők az Opel. Ehhez képest a *gender studies* szempontjából nincs olyan jelentős

különbség a lengyel és a magyar kutatási eredmények, ill. a szakterület két országbeli intézményesülése között.

Az viszont kétségtelen, hogy olyan szociológus – vagy hát egyáltalán, érett társadalomtudós –, aki tevékenysége fontos részeként tartaná számon a férfikutatásokat, nem igazán létezik rajtam kívül Magyarországon. Tagadhatatlan az is, hogy ez az irányultság egyes tudós kollégákban sokszor ellenérzéseket kelt, és a téma-választás legitimitását is megkérdőjelező véleményeket vagy attitűdöket eredményez. Mert miféle dolog az, mondják, hogy valaki a gimnasztikával vagy a férfiak szabadidő-eltöltési szokásaival foglalkozik, ahelyett hogy a társadalmi struktúra, a nemzeti identitás, vagy a nemzetközi politikai rendszer jól bejáratottan kutatható problémáira figyelne. És hát az is kétségtelen, hogy ha csak férfikutató lennék, akkor a magyar tudományos életben jóval nehezebben boldogulnék. De mivel szociológiai elméletet és kultúraszociológiát is tanítok, amelyek elfogadott, legitim területeknek számítanak, viszonylag támadhatatlan vagyok. Sőt, a *Modern férfi születése* című könyvemet a Szociológiai Társaság az év legjobb szociológiai könyve titulussal és Polányi-díjjal jutalmazta. Vagyis valamennyire mégis elfogadták, és ebben szerepet játszhatott az is, hogy a gender témában kutató nők a saját szakterületük legitimitását ilyen módon is megpróbálták elismertetni. Ez a díj ugyanis nemcsak az én témámat, hanem a tágabb szakterületet is felértékeli.

Az a gyanúnk, Önnek nem a hobbija a munkája, hanem munkájának egy jó része a hobbija értelmezéséből áll.

Én szenvedélyesen csinálom azt, amit csinállok, és valóban, tudományos munkáimban azzal foglalkozom, amit szeretek, azzal, ami mélyen és szenvedélyesen izgat. Andorka Rudolf fölfedezettje vagyok bizonyos értelemben – bizonyos értelemben pedig Karády Viktoré. Ők sok tekintetben segítettek pályakezdeésemet, és természetesen mindketten saját érdeklődésük irányába próbáltak terelni. Andorka, aki főleg a társadalmi mobilitás, társadalmi struktúra és rétegződés vizsgálatával foglalkozott, a '80-as évek végén, a '90-es évek elején sok helyre elvitt magával, beíratott a Nemzetközi Szociológia Társaság Stratifikációs és Mobilitási Bizottságába, és rám bízott kutatásokat. Azt szerette volna, ha én stratifikáció- és mobilitáskutatással foglalkozom, némileg nagyobb súlyt helyezve a kultúrára. Karády Viktor pedig bizonyára annak örült volna a legjobban, ha prozopográfiai listák alapján nagy értelmiségi csoportok rekrutációját vizsgálgom. Ezeket nagyon érdekes témáknak tartottam, de hiányzott belőlem az a szenvedélyes érdeklődés és kíváncsiság, ami a zenével, vagy a későbbiek során a férfiakkal kapcsolatos kutatásaimat jellemezte. Zeneszociológusként indultam ugyanis, a kisdoktori disszertációm és a kandidátusi dolgozatom zenei témájú kutatások eredményei.¹ A Kodályról szóló munkám ugyan nem nevezhető szigorú értelemben vett zeneszociológiának, mert Kodályt egy weberiánus vallásszociológiai fogalomrendszer segítségével próbáltam vizsgálni, mintha vallásalapító vagy szektavezér lett volna. Ennek a dolgozatnak a

¹ A *popzenei mező szerkezete és működése*. Doktori disszertáció, 1983; A *nemzet prófétája*. Kísérlet Kodály Zoltán pályájának szociológiai értelmezésére. Kandidátusi disszertáció, 1994.

megírását személyes életutam erőteljesen motiválta: zenei általánosba jártam, és Kodály megsimogatta a fejemet, amikor kisiskolás koromban énekeltem neki, majd amikor magyar-ének szakos tanári diplomát szereztem, szakdolgozatomat Kodály-kórusmű elemzéséből írtam. Doktori disszertációmban pedig a popzenei mezővel foglalkoztam, ez viszont már – szerintem eléggé eredeti – zeneszociológiai munka. Ilyen, vagy hasonló kutatást azóta se nagyon csinált senki – ma is figyelem időnként a szakirodalmat. Megpróbáltam a zenegyártás alkímiáját megfejteni, a hangzóanyag létrehozásának szociológiáját feltárni. A rádióstúdióban, a hangszerelő, a zenei rendező műhelyében vizsgálódtnak a zenei jelentés, és ebben hogyan jelennek meg társadalmi viszonylatok, hogyan legitimálja magát a politikai rendszer a populáris zenén keresztül. A kérdéseket személyes tapasztalatok is motiválták, hiszen a rádiós fölvételek során zenészként is megtapasztaltam, hogy mit csinál a hangmester meg a hangtechnikus, és mi minden történik azzal a nyers hangzóanyaggal, amit a zeneszerző papírra vetett. Azt, hogy miként szól egy dallam, nagyban meghatározza a szöveg, amit hozzárendelnek, a műfaj, amelyben előadják, a hangszerapparátus, ami hordozza – itt hihetetlen különbségek lehetnek. Aztán, miközben szociológia szakra jártam, még a dzsessz tanszakon is tanultam, úgyhogy számomra természetes volt, hogy az első dolgozatomat a szimfonikus zenekar mikrohatalmi viszonyairól írom. Azt, hogy a brácsás meg a harsonás vagy a hegedűs meg a hárfás között milyen finom erővonalak vannak, csak az tudja, aki sokat volt zenészek között, aki játszott már zenekarban, és kialakított egy képet arról, hogy miféle emberek is a dobosok, a harsonások, a hegedűsök, a zongoristák vagy éppen a karmesterek.

A pályám kezdetén, a '80-as évek második felében, megpróbáltam a szubjektív szempontokat az elvárásoknak megfelelően zárójelbe tenni. Eléggé kényelmetlenül éreztem magam. '93-ban aztán Bourdieu megkért, hogy Karádyval írjunk a magyar fociról. Ez volt az első tanulmány, amit közösen írtunk. Ő nem nagyon értett a focihoz, de sokkal jobban írt franciául, mint én, ráadásul akkor már egy rendkívül felkészült társadalomtudós volt. Elővettük száz év bajnoki tabelláit, és ezeket próbáltuk értelmezni. Komoly szakirodalmat nem használtunk, újságírók visszaemlékezéseit elemeztük, bevallottan egy szerény vázlat megalkotásának szándékával. Akkor tudatosult bennem, hogy milyen mély, zsigeri szintű tudással rendelkezem a futballról, azokhoz az emberekhez hasonlóan, akik állandóan fociznak és focimeccsre járnak. Én a kölyök-Fradiban fociztam tizenhárom-tizennégy éves koromban, szenvedélyesen jártam a meccsre, és drukoltam. Bennem van az a tudás, aminek birtokában meg tudom konstruálni kutatásom tárgyát. Ennek felismerésekor hagytam föl azzal az illúzióval, hogy objektív tárgyakonstrukciót végezhetek, és majd társadalmi mobilitással, stratifikációval meg ezekhez hasonló modellalkotással fogok bibelődni. Pontosabban: újraértelmeztem az objektivitás fogalmát. Ezt a fajta önlegitimációs tárgyválasztást támasztotta alá a feminista irodalom és ismeretelmélet azzal, hogy megfogalmazta a tudásalkotó szituációja, a szituációra való reflexió és a tárgyakonstrukció közötti reláció megalkotásának igényét. Tehát azt, hogy a tudás szituációba ágyazottsága egyfajta morális követelményként is meg-

fogalmazódhat a társadalomtudós számára. Ez a megállapítás, ami egy Donna Harraway-tanulmányban szerepel, megnyugtató engem. Ez az esszé – mely egyébként megtalálható a '94-ben általam szerkesztett *Férfiuralom* című kötetben – egyfajta krédóként mindmáig szerepet játszik az identifikációmban. Ma már azt gondolom, nem érdemes olyan témákkal foglalkozni, amelyekről nem rendelkezik az ember igen elmélyült és reflexióra alkalmas belső tudással. Ez a tudás leginkább ahhoz hasonlítható, amit Clifford Geertz várt el a terepen tevékenykedő antropológusoktól, akiket arra szólított föl, hogy identifikálódjanak az adott közeg distinkciós rendszerével, és hogy az elemzettek nézőpontjából próbálják megkonstruálni vizsgálódásuk tárgyát. Azt gondolom, hogy ez a típusú önantropológiai tárgyalgatás fontos eleme annak a szemléletmódnak, ami munkámat az utóbbi tíz-tizenöt évben jellemzi.

Szó volt arról, hogy a szociológusok hogyan fogadták a Modern férfi születése című könyvet. Tud-e arról valamit, hogy a történészek miként reagáltak rá?

Az a sejtésem, hogy a történészek nem nagyon szeretik ezt a munkámat.

Nyomtatásban is nyomon követhető, hogy nem szeretik?

Nem, nem. Kommentárokból, meg lektori jelentésekből. Gyakorlatilag felületes, megfelelő forrásokat nélkülöző szociológusi handabandázásnak tekintik a könyvet, szerzőjének fölrojják, hogy megengedhetetlen általánosításokra ragadtatja magát, miközben nincs tisztában annak a történeti konstellációnak a jellegzetességeivel, vagy azzal a hatalmas történeti forrásirodalommal, ami a reformkorról vagy a dualizmus koráról való legitim megnyilvánulást biztosíthatná. Sajnos azonban olyan érdemi kritika, amire válaszolhatnék, tudomásom szerint nem létezik. Könyvemről három lektori jelentés született, kettő nagyon pozitívan fogalmazott, a harmadikat nyilvánvalóan történész írta, aki azt is közölte, hogy nem publikálná a saját lapjában ezt a szöveget, mert annyira nem felel meg a tudományosság általa elvárt normarendszerének. Az eset a két szakma közötti – viszonylag jellegzetes – konfliktusként is értelmezhető.

Ha jól értjük, tulajdonképpen arról van szó, hogy a történészek, még talán a társadalomtörténészek is úgy gondolják, hogy minuciózusan kell szövegeket elemezgetni, majd ebből kihozni valamit. Nyilván ezt el lehet várni egy szociológustól is, aki azonban ennek az elvárásnak nem fog megfelelni. Ha van egyáltalán határterület a történettudomány és a szociológia között, akkor az a társadalomtörténet. Hogyan látja ezt Ön? A társadalomtörténeti munkák értelmezhetőek-e, hasznosíthatóak-e egy szociológus számára?

Számomra nem csak értelmezhetőek, hanem nagyon fontosak. Csak hát az az alapvető különbség köztem és a társadalomtörténészek között, hogy a fenti könyvemben én nem a történelemre voltam kíváncsi. Eleve más volt a nézőpontom. Én a történelmet eszközként használtam a saját narratívám megalkotásában, modellt próbáltam alkotni. Számomra az volt a lényeges, hogy a modernitásról, ill. a mo-

dernitás kapcsán a gender-elv változásáról mondjak valamit. Arra kívántam rámutatni, hogy a modernitás mennyiben maszkulin jelenség. Ezt ilyen nyíltan talán nem is fogalmazta meg senki rajtam kívül. Ez lett menet közben a tét. És az általam olvasott dokumentumok – amelyekről egyébként igen nehezen tudtam letenni – nagyon szépen beilleszkedtek gondolkodási rendszerembe. Teljesen beszippantott Széchenyi és Wesselényi levelezése, borzasztó izgalmas volt a *Honderűt*, a *Honművészt* vagy a korabeli testpolitikai előírásokat tartalmazó szövegeket – egyesületi évkönyveket, a vívőegyletek beszámolóit – böngészni. Nagyon szívesen olvasom azokat a tanulmányokat, amelyek mondjuk 19. századi hagyatéki leltárak összetétele alapján egy társadalmi csoport művelődési vagy életvitelbeli szokásait rekonstruálják, vagy azokat, amelyek például a városi térhasználatról beszélnek. Ezeket az írásokat én mind-mind kiválóan tudom hasznosítani, és látom a jelentőségüket. De nem érzem magam történésznek, messze nem vagyok olyan fölkészült, mint az a történész kolléga, aki mondjuk egy viszonylag jól beazonosítható, 19. századi témakörrel foglalkozik. És elfogadom azt, hogy a történész idegenkedik a történeti források olyan elemzésétől és interpretációjától, amit én vállallok, vagy választok. Hiszen ez a módszer kiemeli a történettudomány kontextusából, a történettudomány tárgyalgatási kánonjából a tanulmányozott jelenségeket. És ilyen értelemben itt diszciplínák közötti küzdelemlről is beszélhetünk. A történész joggal érezheti úgy, hogy mondjuk a 19. századi magyar nemesség bizonyos sajátosságait föltáró dokumentumok tanulmányozása az ő kompetenciájába tartozik. Ezt én elfogadom, ugyanakkor fönntartom magamnak azt a jogot, hogy az általam tanulmányozott problémák érdekében, modellalkotó logika szerint kíséreljem meg gyarmatosítani azt a forrást, amit általában a történész használ. Ezek az interdiszciplináris gyarmatosítások, tárgykonstrukciók nagyon éles konfliktusokat eredményeznek. Például amikor a döntéelmélet behatol a szociológiába, és megpróbál a *homo oeconomicus* emberkép alapján haszonmaximalizáló aktorokból és ezek fogaskerekeiből fölépülő társadalmat konstruálni. Most erre mondhatja azt a szociológus: ellenérzéseim vannak, mert a kulturalista és történeti modellekhez képest a racionális döntések elméletének modelljeiben redukált eredményeket látok. De hát nagyon korlátolt lennék, ha elvitatnám a racionális döntések elmélete képviselőjének ama jogát, hogy ő a saját modelljei alapján próbáljon értelmezgetni jelenségeket, arra hivatkozva, hogy ezek az elméletek csupán a közgazdaságtudományban legitimek. És ha mondjuk én a kulturalista, történeti szociológia nézőpontjából eleve elvetem a racionális döntések elméletét, akkor itt legjobb esetben is csak a siketek párbeszédét fogjuk folytatni. Úgy vélem tehát, summa summarum, hogy akkor járunk el helyesen, ha nem vitatjuk el a saját kontextusukban értelmes és védhető megközelítések egymás melletti virágzásának, létezésének jogát, sőt az egyes (al)diszciplínák közötti esetleges keresztgyarmatosítások létjogosultságát sem. Pozitív gondolkodással mindezt interdiszciplinaritásnak nevezhetjük.

Azt gondolom, hogy Durkheimig visszamenően találhatunk olyan szociológusokat, akik a történeti tényeket nagy szociológiai modelljeikhez próbálták idomítani. Ebből a szempontból számomra Norbert Elias példaértékű gondolkodó. Kétségtelen, ő bírálható volna azzal, hogy nem vett figyelembe fontos történeti dokumentumokat,

hiszen elemzése ötszáz évre terjed ki, s a legkülönbözőbb társadalmakból, kultúrákból vette empirikus hivatkozásait, és igencsak redukált volt ama tevékenységek és történeti források köre, amelyeket elemzett. Szociológusként mégis rendelkezett azzal az éleslátással, ami lehetővé tette számára, hogy gyönyörű modelljébe el tudja rendezni az általa felhasznált történeti adalékokat. Ő igen jól látta az erdőt. Nem szívesen mondom ezt, de sokszor a történész nem látja a fától az erdőt, elvesz a részletekben. Vannak persze kivételek, például az *Annales*-iskola. A mediterráneumról megalkotott nagy ívű braudeli kép esetében már igen nehéz meghúzni a határt a szociológiai és a történettudományos modellalkotás között. Vagy ott van Szűcs Jenő nagyon híres tanulmánya Európa három történeti régiójáról. Tehát a történész is vállalkozik időnként arra, hogy – sokszor a kollégák által keményen vitatott – nagy ívű modelleket alkosson. Azt gondolom, hogy ezek a nagy ívű modellek arra jók, hogy meghaladják őket, hogy ötleteket adjanak, és akkor értékesek, ha cáfolatra méltóak.

Nem sértettség vagy kirekesztettség, hanem talán valamiféle kívülállás érzékelhető Önben, és ez úgy a társadalomtörténettel, mint a szociológiával való viszonyára érvényes. A Bartók, a természettudós című írásában Az ausztráliai vacsora című fejezetben² két amerikai, egy lengyel és egy magyar szociológus ül az asztalnál, és erős ellenérzésekkel szemlélik egymást. Ezt a helyzetet Ön úgy interpretálja, hogy a közép-európaiak művelt emberekként mutatják magukat jobbaknak, a nyugatiak pedig a hasznos tudomány, a siker képviselőinek szerepében tetszelegnek. Nem lehetne-e ezt úgy átértelmezni, hogy tulajdonképpen a módszertani felfogásban van különbség a vacsorafelek között, és nem térbeli távolságról beszélünk? Az egyik oldalon találjuk a statisztikai módszerekkel operáló survey-szociológiát, a másikon pedig a kvalitatív, megértő tradíciót, valami olyasmit, amit Ön is művel. Ha valóban létezik és fontos ez a törésvonal, akkor nem magyarázható-e az Ön – általunk látni vélt – kívülállása azzal, hogy Önt nem sodorta magával a hazai metodológiai főáram?

Szerintem sincs sértettség bennem. A kívülállás, az elhatárolódás érzése viszont feltétlenül. Különösképpen igaz ez, ha a társadalomtörténet-íráshoz mérem magam. Abból a társaságból nyilván kilógok. Én semmiképp sem társadalomtörténészként határozom meg magam, nem vagyok történész, szociológus vagyok. Olyan szociológus, aki a történeti folyamatokra nagy hangsúlyt helyez, és a kvalitatív jellegű vizsgálati módszereket kedveli.

Ami a Bartók a természettudós című szöveg bevezetőjében leírt szembenállást illeti, természetesen lehet ezt nem regionális jellegű, és nem a Kelet-Nyugat dichotómia alapján fölfogott szembenállásként is értelmezni. Manapság ezt a dichotómiát nem is hangsúlyoznám túl. Hogy mit tekintünk *mainstream*-nek és mit *non-mainstream*-nek, az megint egy érdekes és messzire vezető kérdés. Kétségtelen, hogy a szociológia egyik domináns amerikai hagyományában a regresszióanalízissel vagy faktoranalízissel operáló, kemény kvantitatív módszereken alapuló megközelítések centrálisaknak tekinthetők. Ugyanakkor a szociológiában az a fajta hagyomány is nagyon erős, amelyhez én is kötődöm, és amelyet nem föltétlenül lehet beilleszteni

² Bartók, a természettudós. In: *Replika*, 33–34. (1998) 21–33.

ebbe a Kelet-Nyugat dichotómiába. Ha valahogy azonosítani akarom magam, akkor azt mondhatnám, hogy tagadhatatlanul abba a Bourdieu-iskolába tartozom, amely erre az amerikanizált empiricizmusra szkepszissel tekint. Ebben a bourdieui hagyományban nagyon erőteljes a kvalitatív, a kulturális, a történeti és az önreflexív elemek jelenléte. Ezért manapság már én is hajlandó vagyok rugalmasabban értelmezni az ausztráliai vacsora konfliktusát, és abban az önreflexióra hajlamos, diszkurzív-kvalitatív európai hagyomány és a szcientista-kvantitatív-empirista amerikai hagyomány közötti szembenállás dichotómiáját is látni.

Hogyan alakulnak át ezek a módszertani különbségek a magyarországi szociológiában erőviszonnyá? Van-e olyan csoport, amely távolságot tart az Ön munkásságától, azért mert nem úgy műveli a tudományt, mint ők?

Természetesen. Azt mondhatom, hogy én olyan magánvállalkozó szociológus vagyok, aki a paradigmakötődések, a témaválasztások, a szakmai elköteleződések mindenkor viszonylatrendszerében a lehető legteljesebb szabadságot igyekszik megőrizni. És ennek kétségtől az a következménye, hogy viszonylag kevés az olyan kolléga a környezetemben, akivel úgymond „egy közösségbe” tartoznék. Ez a kijelentés persze csak részben igaz, mert a magyarországi gender-kutatók számára szociológusként fontos szövetségesek vagyok. A társadalomtudósok munkáját többnyire az jellemzi – és talán ez nemcsak a szociológusokra, hanem történészekre, közgazdászokra, politológusokra, antropológusokra is igaz –, hogy egy viszonylag jól behatárolt témakört egy jól rekonstruálható elméleti hagyomány, iskola, paradigma nézőpontjából próbálnak folyamatosan mélyíteni. Így kialakul azon kutatók hálóját, akik ugyanazzal a témával foglalkoznak, esetleg egy bizonyos paradigma szellemében kutatnak, írnak, és jól körülhatárolható, kuhn-i értelemben is fölfogható tudósközösséget képeznek. E tekintetben a mi szakmai erőterünk viszonylag pontosan tükrözi azokat az oppozíciókat, amelyek az európai tudományosság és az amerikai típusú tudományosság között feszülnek, és amelyek persze ennél a dichotómiánál jóval bonyolultabbak. A '80-as évektől a magyar szociológiában is megfigyelhető az amerikai empirizmus előretörése. Ez egy teljesen jogos, tudás- és tudányszociológiai is indokolható, kíváncsúnak tekinthető, professzionalizációként fölfogható változás, mely mindenképpen előrelépésnek számít a korábbi periódusokhoz képest, amikor a szociológia még nem határolódott el világosan a politikai rendszer maszatos követelményrendszerétől. Ma már több olyan magyar szociológus van, aki az *American Journal of Sociology*-ban vagy az *American Sociological Review*-ben, vagyis a hagyományt és a referencialitást képviselő folyóiratokban szeretne publikálni, és erre elvileg jó esélye is van. Több tucatnyira tehető azoknak a szociológusoknak a száma, akik nemzetközi mércével mérve is magas színvonalon művelik ezt a szakmát – jól beazonosítható paradigmák követőiként. Ugyanakkor viszonylag kevés az a tudós, aki a francia hagyományokat követi, egy kezemen meg tudom számolni, hogy Magyarországon a Bourdieu-féle szociológiát hányan művelik. Ez szerintem azzal is összefügg, hogy milyen nyelveket beszélünk. Franciaul jóval kevesebben tudnak, mint angolul vagy németül, ez is magyarázza ezt a

jelenséget. Másrészt Bourdieu kétségkívül problematikusabb, nehezebb szövegeket írt, bonyolultabban gondolkodó szerző, aki még a franciául tudók közül is sokakat megriaszt. Önmagában már ez is egy kisebbségi pozíciót valószínűsít; és hogyha megnézzük azokat a tematikai preferenciákat, amelyek a magyar – kicsit macsó szemléletmódú, önreflexiót nélkülöző – modern tudományosságot jellemzik, és ezekhez hozzátesszük a gender-kérdésekkel kapcsolatos szkepszist vagy ellenállást, akkor érthető, hogy az ember miért elszigeteltebb egy kicsit, vagy vállalkozásaiban miért magára maradottabb, mint számos szociológus kollégája. Ugyanakkor kollégáim részéről alapvetően megbecsülést érzek, noha vitathatatlan, hogy olykor kifejezett idegenkedést és ellenérzést is tapasztalok munkásságommal kapcsolatban.

Ha már szakmai közegről, illetve szakmai identitásról beszélünk: a magamét elég rugalmasan szoktam definiálni, és nem kívánom a szociológia tudományára redukálni, hanem fontosnak tartom a permanens határáthágások stratégiai aktusát, ez számomra a szakmai szabadság kivívásának egyik fontos eszköze. Annak, hogy sokféle kontextusban, sokféle referenciarendszerben igyekszik az ember ott-honosan mozogni, valószínűleg egyik szükségszerű velejárója az, hogy szűkebb – hagyományos módon, a modern tudományszerveződés logikája alapján intézményesülő – szakmájában magányosabb a csapatban dolgozó, a témához kötődő, a paradigmákhoz jobban ragaszkodó kollégákhoz képest. Valamit valamiért. Én ezt a magányt viszonylag tudatosan vállalom, ahogy például az esszéírást is, vagy az olyan, határmezsgyékre pozícionálható szövegek létrehozását, mint amilyenek a monológok.³ Ezeket én legalább olyan fontosaknak tartom, mint mondjuk *A modern férfi születése* című könyvem. A fikció és a nemfikció kicsit varázslatos és sokszor számomra sem egyértelmű határmezsgyéin egyensúlyozva alkotni – ennek a szakmai szabadságnak a hozadéka.

Ön A modern férfi születésében nagyon határozottan állítja, hogy nem fogja keresni a különbséget Kelet és Nyugat között, elkerülve ezzel azt, hogy Magyarországot gyarmati helyzetbe taszítsa. Eközben egy nyugati paradigmát terjeszt ki munkájában, és ezzel két értelemben is paradigmaexpanziót hajt végre: egyrészt a sportra alkalmazza Elias elképzelését, másrészt földrajzilag tágitja azt, amikor magyarországi anyagon érvényesíti. Ez bizonyos értelemben nemcsak paradigmaexpanzió, de afféle paradigmapuscs is: Elias végig azt feltételezi, hogy létezik egy keleti irányú kultúr- vagy pontosabban civilizációs lejtő, mivel azok a körülmények, amelyek az általa vizsgált Nyugaton az integrált, civilizált társadalmat létrehozták, itt Keleten – amennyire a történettudománytól tudjuk – hiányoznak. Azaz, ha Elias civilizációs teóriáját használjuk a hazai történesek megértésére, akkor azzal nemcsak kiterjesztettük, de szükségképpen meg is változtattuk az elméletet. Ezt nem kritikai éllal mondjuk, csupán azt szeretnénk, ha átértelmezné azt, amit elmond A modern férfi születésében úgy, hogy tekintettel van az Eliasnál tételezett Kelet/Nyugat különbségre, vagy egyenlőtlenségre, szóval ha elfogadná az orientalizált Magyarország-képet. Milyen sajátosak lennének ebben az esetben a „keleti” férfiasság civilizálódásának?

³ A Replikában megjelenő monológgyá szerkesztett interjúk, amelyek közül néhány megjelent a *Szex és forradalom. Tíz monológ* című kötetben is (Replika könyvek, Budapest, 2001).

Azt gondolom, ha ebből a nézőpontból írnám át a könyvet, akkor az kevésbé lenne érdekes, mint a mostani formájában, mert többnyire ezt a civilizációs lejtő-képet, vagy lemaradást, ezt a „mindig mindenről lekésünk” kijelentést kellene önmagunkra vonatkoztatni. Elvileg két lehetőséggel számolhatunk. Az ember elfogadja az „elkésünk”, „lemaradunk”, „földrárkózunk” bevett és számomra nem túl izgalmas paradigmáját, valamint azokat az érveket, amelyek ezt támasztják alá. Rengeteg olyan történettudományos és szociológiai szöveggel is találkozhatunk, amelyek egy szinkron, globális rendszerben a megnemfelelés, az alacsonyabbrendűség, tehát a keleti másság orientalizált állapotának interpretációjára törekednek. Ezek egyébként mind a keleti, mind a nyugati diskurzusban a *mainstream*-et képviselik. A másik lehetőség – ami szerintem egy fokkal izgalmasabb – az, hogy a Kelet a maga más-ságában kiváló. Ezzel a kijelentéssel a keletiség egy olyan alternatívát kínál, ami a nyugatinak méltó párja lehet. Csakhogy a nyugati orientalizáló gondolkodást konok könyörtelenséggel dekonstruálni igyekvő kutató azokhoz a feministákhoz hasonlít, akik a feminizmus második hullámának szakaszában, a patriarchátust szétzilálni kívánó nagy hevületükben arra a meggyőződésre jutottak, hogy a nő kiválóbb, komplexebb, magasabbrendű entitás, mint a lineáris, kevésbé komplex, a mindenféle relacionalitás megélésére kevésbé képes férfi. Vagyis ebben az esetben a keleti másság etnocentrikus alapú túlértékelése az orientalizáló sztereotípiákkal élő nyugati gondolkodás tükrözéseként, egyfajta szukcesszor tudományként fogható föl.

Elfogadom, hogy az a megoldás, amit én ebben a könyvben választottam, bizonyos értelemben fölfogható a nyugati típusú gondolkodásmód megerősítéseként, igazolásaként, ám ezt semmiképpen sem nevezném puccsnak. Az eliasi szemléletmód legitimitását, relevanciáját olyan jellegzetességekkel próbáltam alátámasztani, amelyek az ő teóriájában kisebb hangsúlyt kaptak. Itt a területi, az időbeli és a tematikus koncentráltásra gondolok, ezekkel Elias elméletének szélességét, sűrűségét és flexibilitását kívántam kiemelni. Ha tehát az „elkésünk” és „földrárkózunk” elbeszélés elfogadása, az etnocentrikus másság valorizálása, illetve a *mainstream* narratíva eredeti és a bevett rutinokat felülíró, flexibilis újrafogalmazása között kell választani, akkor én ma is ezt a kompromisszumosnak tekinthető harmadik lehetőséget tartom a leginkább elfogadhatónak. És erre igazából nem is tudok jobb érvet fölhozni, mint társadalomtudósi intuíciómat. Alapvetően azokat a kutatási eredményeket látom fontosaknak, amelyek bennünket a nyugati *mainstream*-hez kötnek úgy – és ez bennük a radikális –, hogy orientalizált sajátosságok alapján képesek új, vagy részben új narratívát konstruálni. Az etnocentrikusnak nevezhető, Nyugatot dekonstruálni igyekvő keleti narratívákkal szemben ellenállás van bennem, mert ismerem ezek politikai ideológiaként vagy tudományos szemléletmódként beazonosítható, számomra visszatetsző változatait is. Ellenérzéseim vannak a Ceausescu-rendszer dákorumán kontinuitás-ideológiájával szemben, vagy idegenkedem a japán társadalomtudomány önnön másságát irracionálisan magasra értékelő, és nem csupán a nyugati, hanem a más típusú ázsiai fejlődést is alacsonyabbrendűnek minősítő szemléletmódjától. Számomra teljesen egyértelmű, hogy nyugati vagyok, hogy a nyugati tudományosságot képviselem. Azok a distinkciók, amelyek segítségével a francia, a német vagy az angol tudományosságot egymástól megkü-

lönböztetjük, itt Európában beazonosíthatóak, és tényleg fontosak, de Kuala Lumpurban egyszerűen nyugati társadalomtudós vagyok.

Hadd hozzak föl egy példát, ami talán érthetőbbé teszi az előbb mondottakat. Délkelet-Ázsiában ismertem föl, hogy alapvetően nyugati gondolkodó vagyok. Kuala Lumpurban történt (de Manilában is hasonló élményeim voltak): hallgattam az Ázsiai és Óceániai Szociológiai Társaság konferenciájának előadásait – a leggyakrabban felbukkanó témák a városfejlődés, az etnikai különbségek, a nemzetformálódás, a modernizációs alternatívák voltak –, és az tűnt föl nekem, hogy milyen óvatosan kerülgetik itt a forró kását, vagyis hogy tulajdonképpen párhuzamos diskurzusok folynak. A maláj kutató például megfogalmazza a maga álláspontját a filippínóval vagy az indiaival szemben, és ha ez az álláspont radikálisan más, mint az indiaié, akkor sem kritizálja azt, hanem alternatív álláspontként mutatja be véleményét. Bennem nőttön-nőtt a feszültség az ilyen viták hallatán, és többször fölszólaltam, hogy miért nem beszélünk világosan, miért nem fogalmazunk úgy, ahogy gondolkodunk, miért nem ütköztetjük az álláspontjainkat. Vagyis jellegzetesen modern európaiként nyilvánultam meg, és nem értettem, miért nem esnek ezek itt hasra tölem, miért nem köszönik meg, hogy ilyen okosakat mondok, miközben éreznem kellett, hogy fokozatosan megfagy körülöttem a levegő. Csak itthon értettem meg, hogy mi volt a baj: kritikus voltam, és ez jellegzetesen nyugati magatartás. Manifesztté tettem az oppozíciókat, nem sejtettem őket, vagy utaltam rájuk, hanem racionálisan ütköztettem az ellentéteket. Modern dichotómiákat konstruáló, kritikus európai tudósként gondolkodtam. Tulajdonképpen úgy, ahogy azt Bruno Latour leírja a *Sohase voltunk moderne*kben: megalkotjuk azokat a nagy ellentétpárokat, amelyekből aztán a szintézist létrehozuk. Kritikusan viszonyulunk a világhoz, rettentően mély a készítés bennünk, hogy kritikusan gondolkodjunk, és hogy kritikus gondolkodásunk mélyén a fejlődéselvet megtaláljuk. Hogy a világ a mi nyugati, európai fejlődéstapasztalatunk alapmodellje szerint rendeződjek el, a racionalitás, az objektivitás és a modernitás nagy értékeinek strukturáló ereje révén.

Ha nem jutok el a Távols-Keletre, elképzelhető, hogy az általam is művelt anti-orientalista kritika egy etnocentrikus narratíva megalkotását eredményezte volna. Ám az a tapasztalat például, hogy az ázsiai népek társadalomtudósai az elnyomottak pozíciójából, mondhatni gyűlölettel tekintettek a néha szinte fajelméleti szinten rögzült, *Übermensch*-ideológiákat képviselő japánokra, rettentően óvatossá teszi az embert az etnocentrikus másságot valorizáló, és azt mindenféle történeti érveléssel is alátámasztó megközelítésekkel szemben. Ez kellő óvatossággal vétezett fel, és fölsímtette velem azt, hogy nem tudok kibújni a bőrömből. Bármennyire is hangoztatom azt a különlegességet, ami az én magyar társadalomtudósi mivoltomból adódik, azzal a felismeréssel is számolnom kell, hogy az én magyar gondolkodásmódom mennyire jellegzetesen nyugati.

Mert tulajdonképpen mit jelent ez a magyar másság a társadalomtudományokban? Ez egy nagyon izgalmas kérdés, ami ebben a szűkebb nyugati kontextusban válik érthetővé és értelmessé. A 19. századi magyar Orient-kép mássága a 19. századi Nyugat Kelet-percepciójához képest, vagyis a Kőrösi Csoma Sándorok és Goldziher Ignácok tapasztalatai szerintem nagyon érdekes vizsgálati kérdések le-

hetnek. Goldziher például a brit antiorientalista, posztmodern irodalomban úgy jelenik meg, mint a Nyugatot dekonstruáló szemléletmód egyik előfutára. Goldziher sajátos Kelet-képe abból a magyar tapasztalatból eredeztethető, hogy mi valamilyen módon keletiek vagyunk, másképpen feladatunk a Kelet megértése és saját helyzetünk definiálása, mint az angoloké vagy a németeké. Eme értelmezés pikantériája, és a helyzetet tovább bonyolítja, hogy mindezt az asszimiláció útjára lépett zsidóság egy jeles reprezentánsa fogalmazza meg, de ez most mellékszál. A németek ritkábban indultak el Indiába, és az angolok között kevés olyan székely legény volt, mint Kőrösi Csoma Sándor, aki felkerekedett, hogy a maga székelytudatú orientális világát felfedezze. Tudománytörténeti, tudományszociológiai szempontból lehet arról beszélni, hogy a magyar társadalmi közegben szocializálódott tudós másképpen konstruálja meg Keletet, mint németországi vagy angol kollégája. Egy 19. századi nagy gyarmattartó ország tudósának tapasztalata egészen más lehetett, mint egy 19. századi magyarországié, aki nem a gyarmatosító pozíciójából tekintett a Keletre, és másfajta identifikációs szálakkal kötődött ahhoz a világhoz. Ugyanakkor ez a másfajta tapasztalat mégsem emeli ki Goldziher Ignácot és Kőrösi Csoma Sándort a 19. századi herderiánus, romantikus, historizáló, evolucionista nyugati gondolkodás kontextusából, inkább arról van szó, hogy ők ezen a kontextuson belül valamiféle sajátos minőséget képviseltek.

Ha ezeket a distinkciókat tudatosítjuk, szembesülnünk kell azzal, hogy nyugati tudósok vagyunk, és ezen belül egy olyan különleges nézőpontot képviselünk, ami egyaránt lehetővé teszi a különbségekre való rámutatás lehetőségét és a nyugati, *mainstream* gondolkodásmódhoz való szoros tartozást. Ezt a szemléletmódot Magyarországon viszonylag kevesen alkalmazzák tudományos tevékenységükben.

Én tehát nem függetleníthetem magam azoktól az esetlegességektől, amelyek a zenéléstől Kuala Lumpurig terjedő tapasztalataimból származnak, de éppen a Bourdieu-tól is megtanult permanens önreflexió igény segít abban, hogy ezeket a tapasztalatokat valamilyen módon kanonizáljam, szintetizáljam, beépítsem abba a munkába, ami már a tudományos operacionalizálás eredménye.

Magyarországon a szocialista időszak társadalomtudományában furcsa mód létezett az a beszédmód, amiről Ön az ázsiai példában szólt, azaz a sorok közül derültek ki a véleménykülönbségek. Ugyanakkor a korszak társadalomtudományos diskurzusában a lehető legmodernebbnek, legnyugatibbnak nevezhető abban az értelemben, hogy az egész tudományos világ osztályharcos alapon, egységesen vitatkozott az úgymond polgári, imperialista tudománnyal. A Replikában közölt Nekromonológiában a rendszerváltás kapcsán azt meséli el, hogy Ön a politikai szabadság tudományra való kiterjesztésén munkálkodik és ezt az önreflexív szociológia térhódításával látja megvalósíthatónak. A Replika megalakulása és működése is ennek jegyében zajlott. De vajon azok, akik ebbe – az Ön nemzedéke által kivívott – tudományos szabadságba beleszülettek, tudnak-e élni a szabadságukkal? Mi, ifjú társadalomtudósok, olyanok lettünk-e, mint amilyeneknek annak idején elképzelt minket?

Nehéz valami általánosat megfogalmazni, mert természetesen sokféle emberből áll az új generáció. Számos nagyon kiváló, egészen briliáns tehetségű fiatal ismerek. Mindazonáltal van bennem némi csalódás, hiányérzet is, mivel ezt az új generációt

túlzottan beilleszkedőnek, normakonformnak, engedelmeskedőnek, tekintélytisztelőnek látom. Nekünk, akik egy visszaszítító, slampos diktatúrában nőttünk fel, volt mivel szemben radikálisnak lenni, volt mivel szemben definiálni a saját céljainkat, és ez kétségkívül szolidaritást és egyfajta teleologikus ideológiát eredményezett. Hihetetlenül fölemelő, nagy élmény volt rendszer-dekonstrukcióról gondolkodni. Mi azért foglalkoztunk tudományokkal, hogy ez által is lazítsuk azt a politikai rendszert, amiben éltünk. Rendkívül izgalmas rendszerváltás előtti nyolc évet éltem meg olyan szociológusként, aki társaival együtt, morálisan legitim módon, a mozgalmi életvitellel szerves egységben művelte a tudományt. És büszke vagyok arra, hogy a rendszer szétesésében nekünk is volt szerepünk. Akinek ebben az élményben nem volt része, az óhatatlanul nélkülözi ezt a fajta radikalizmust. A mostani fiatal generációban nem érzem azt az indíttatást sem, ami bennünket tanítómestereinkkel is szembeállított. Mi úgy indítottuk a *Replikát*, hogy szembeszálltunk Kolosi Tamással, Andorka Rudolffal, Ferge Zsuzsával, Hegedűs Andrással, tehát azokkal is, akik ellenzékieknek számítottak valamennyire. A mi nézőpontunkból ezek az emberek mind rendszerhű, kommunista ideológusok voltak. Ma már kicsit igazságtalannak látom magunkat, de ez a szembenállás mindenesetre nagy lendületet adott nekünk, nagy kedvvel bíráltuk nemcsak a rendszert, hanem a rendszerlegitimáló szociológiát és azokat a szociológusokat is, akik tulajdonképpen sok mindenben segítettek minket. A fiatal generáció velünk szemben egyáltalán nem lép föl radikálisan. Vannak bátortalan, erőtlén, suta próbálkozások, de nincs nyílt, ellentéteket kiélező diskurzus, el vannak maszatolva az éles különbségek.

Ugyanakkor ez a generáció nagyon kiszolgáltatott, lépten-nyomon bizonytalanságot, egzisztenciális szorongást él meg: döntenie kell arról, hogy itt maradjon vagy elmenjen nyugatra. Esetleg arról, hogy hová menjen és milyen témában mélyüljön el. Nyugaton, nem anyanyelvüként, az ottani tudományosság szempontjából periférikus témát kutatva, a helybeli szakemberekével azonos, netán jobb fölkészültséggel is nagyon kevés karrieresélye vannak egy fiatal pályakezdőnek. Az angolszász tudományos közegben hatalmas nyomás nehezedik az emberre, mert abba a szűk tematikai és szemléleti pozícióba gyömöszölik bele, ami származásából, tehát kelet-európai múltjából adódik. Ez azt jelenti, hogy a magyarországi tudós a maga lokális beágyazottságával szorosan összefüggő, a főtéma sodrába beilleszkedő részprobléma félperiférikus szakértője lesz. Nagyon nehéz helyzetben vannak a fiatal kutatók azért is, mert itthon meg kell küzdeniük azzal a generációval, mely a rendszerváltás után, a tudomány intézményrendszerének átalakulásakor jutott pozíciókhoz. Ma már egy kialakult, kevésbé flexibilis intézményrendszerbe kell bekerülni, úgyhogy a helyzet szükségszerű következményeként is fölfogható, hogy a fiatal tudós-nemzedék kevésbé radikális, mint elődei voltak. És miért is lenne ma valaki radikális? Mit és hogyan kellene fölforgatnia? Én még azzal a reménnyel voltam fölforgató, hogy talán valami átalakul. És át is alakult a világ, megszűnt a kommunista párt, kivonultak a szovjet csapatok, megszűnt az ékszíj jellegű szakszervezeti mozgalom, kiépült a többpártrendszer, megszűnt a marxista szociológia egyedurialma.

Azt látom, hogy kiváló kutatók, akik Amerikában, Nagy-Britanniában, Németországban szereztek képesítést, itthon hihetetlenül nehéz helyzetbe kerültek, nagyon kevesen tudtak beilleszkedni a hazai akadémiai közegbe. Hirtelen egy embert tudnék mondani, aki helyzetére tudatosan reflektál, és aki eredményes emancipációs küzdelmet folytat külföldön: Böröcz Józsefet, aki a Rutgers Egyetemen tanít. Ő azt az ideált közelíti meg, amit szerintem kelet-európai képzettségű, vagy legalábbis nem a *mainstream* angolszász iskolarendszerből kikerülő kutatóként meg lehet valósítani. A mi kelet-európai másságunk olyan strukturális másság a nemzetközi tudományosság erőterében, ami a délkelet-ázsiaihoz, a latin-amerikaihoz hasonlóan (fél)perifériaként definiálható a *mainstream*-hez tartozó érdeklődési területekhez képest. Ebben a helyzetben a strukturális homológiákat kell fölfedezni, és így érvényesülni mind a tudománypolitika, mind a szakmapolitika, mind a témaválasztás területén.

Azt látom, hogy a fiatal generáció elitje jobban fölkészült, nyugati mércével mérve is alkalmas a tudás közvetítésére és a tudomány művelésére, kiválóan beszél idegen nyelveket. Ám ez az elit ebben a globális tudományművelési közegben, ahol a tudomány relatív autonómiája is bizonytalan, fokozottan ki van téve a piac bekebelező hatásainak. A felsőoktatás és a tudomány minden szférájára érvényes ez a kijelentés, a multik gyakorlatából átvett auditálási módszerek, a minőségellenőrzés, a bürokratizálás elterjedésével pontosan az autonóm tudományművelés lehetőségei válnak egyre korlátozottabbakká. Ez a globálizálódás nem teszi könnyűvé a jelenlegi pályakezdeők indulását. És ez magyarázza azt, hogy miért kényszerülnek a fiatal kutatók normakonform, besimuló, az angolszász dominanciájú, globális piac játékszabályait magától értetődőnek tekintő magatartásra. Úgy érzem, hogy akik most kezdik el pályafutásukat, egy kicsit olyan helyzetben vannak, mint az a munkavállaló, aki a multinacionális cégek piacán kíván szerencsét próbálni, és igyekszik megfelelni az emberi erőforrás-gazdálkodás szempontjainak. Mi inkább a politikus vagy a forradalmár, a világmegváltoztató aktor illúziójával azonosultunk. A mai generáció egy multinacionális, multikulti piac által megkövetelt, fegyelmezett, racionális, strukturált és tervezett helytállást igénylő habitussal tud leginkább érvényesülni. Mi szembefordulhattunk a rendszerrel, átléphettük a különböző tudományterületek határait, egyensúlyozhattunk a határmezsgyéken. Ezek a tágas cselekvési alternatívák – minden habituális és stratégiai következményükkel együtt – manapság jóval kevesebb ember számára adatnak meg. Ugyanakkor úgy is értelmezhető a dolog, hogy a 21. században a kiszámított, racionális specializáció, a fegyelmezett és engedelmes beleélés a norma.

Köszönjük a beszélgetést!

Az interjút készítette: Bolgár Dániel és Papp Gábor

Lectori salutem!

Hiába könyvtárnyi immár a társadalmi nemek kutatásának irodalma, a gender fogalma nem képes áthatni a közgondolkodást, de maradéktalanul a társadalomtudományokat sem. A bulvársajtó, az igényes ismeretterjesztés, de még a szakszövegek is rendre úgy beszélnek nőkről, férfiakról, nem(iség)ről, hogy nem reflektálnak ezeknek társadalmi és/vagy történeti teremtettségére, ehelyett biológiailag adottnak tételezik a nemeket és a köztük lévő különbségeket. Ha mégis problematizálják a nemiség kérdéskörét, akkor azt a nemi egyenlőtlenségek megszüntetésének (eredendően politikai) vágyával teszik.

E számunk azt kívánja az olvasóközönség elé tárni, hogy – a fentebbi felfogással rokon nőtörténeti nézőpont markáns jelenléte ellenére – a történettudomány kiváló eszköz a nemiség köré szerveződő jelenségek és fogalomrendszerek idő- és térbeli változékonyságának tanulmányozására. Itt közöljük a Sic Itur ad Astra Egyesület 2005-ben megrendezett *Nemek a társadalomban – a nemi szerepek történeti változásai* című konferenciáján elhangzott előadások legjavát is. Válogatásunkkal egyfelől szeretnénk érzékeltetni azt a tendenciát, hogy a tudományos érdeklődés a társadalmi identitás klasszikus nagy történeteitől (nemzet, nemzetiség, osztály) a személyes identitás nemiséggel és testtel kapcsolatos jelenségei felé fordult. Másfelől a gender-kutatások, a szorosan vett nemiségen túlmutatva, a hatalom működésére is fényt derítenek. Ha ugyanis a társadalmi nemek konstruálását a hatalomért folytatott diszkurzív küzdelem terepeként közelítjük meg, nyilvánvalóvá válik, hogy a játszma tétje nem kevesebb mint magának a társadalmi rendnek, ezzel együtt pedig a társadalom észlelési kereteinek a meghatározása – reményeink szerint ebből is megmutatnak valamit a következő lapok.

*

A *Sic Itur ad Astra* – a szerkesztőség jelenlegi működési feltételeivel és esztétikai felfogásával összhangban – ettől fogva folyamatos számozással és megújult küllemmel jelenik meg.

a *Sic Itur ad Astra* szerkesztősége